

ΦΡΑΝΤΟΥΣΙΚΑ
ΛΙΤΕΡΑΤΟΥΡΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

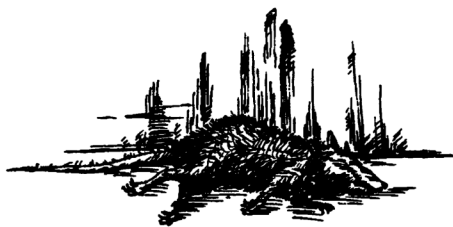
Альбер
КАМЮ

■

ЧУМА

Романи, повість

Переклад з французької

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2012

МЕТАФІЗИКА АБСУРДУ Й ЕТИКА ГУМАНІЗМУ

Серед письменників та інтелектуалів минулого сторіччя, творчість яких викликала великий інтерес серед інтелігенції Заходу й чинила на неї значний вплив, одне з чільних місць належить Альберу Камю. Це реноме Камю, при всіх дискусіях, які ведуться навколо його спадщини, не дуже похитнулося і в наш час, що переконливо засвідчує вагомість його внеску в літературу й духовну культуру ХХ ст.

Творчий шлях Камю був непростий і нелегкий, на ньому було більш ніж досить труднощів, напружених пошуків і болісних розчарувань. І все-таки можна сказати, що письменницька доля Камю складалася щасливо, — у тому розумінні, що його творчість досить швидко була сприйнята сучасниками, спершу на батьківщині, а потім і за її межами. Її розголос швидко зростав, а з ним і слава Камю, йому судилося стати одним із «духовних лідерів» покоління, одним із визнаних речників і водночас наставників західної інтелігенції, яка переживала стресові потрясіння. Ця слава Камю викликала й немало скепсису, зокрема в радянській критиці, якій хотілося бачити в ній лише скороминушу данину моді.

Нині вже можна з певністю сказати, що творчість Камю витримала найсуворішу й найсправедливішу перевірку — перевірку часом.

Ім'я автора «Чужого» й «Міфу про Сізіфа» вписане як в історію літератури, так і в історію філософії ХХ ст., і це цілком виправдано, як і поділ його творчості на «літературну» й філософську. Однак невиправданим є надто категоричний поділ Камю на «філософа» й «письменника», що нерідко зустрічається, поділ, що руйнує його цілісний образ. Сам Камю неодноразово заперечував свою належність до філософів і волів скоріше називати себе літератором.

Справді, за своїм, сказати б, статусом він був «вільним філософом», мислителем-есеїстом, а не філософом-професіоналом, на відміну від Ж. П. Сартра чи Г. Марселя, він ніколи не прагнув

до витворення філософської системи. Головний і, власне, єдиний предмет роздумів Камю — це людина, її свідомість і психологія, її місце й доля в світі, її поведінка в різних життєвих ситуаціях. А це предмет, спільний з літературою, яку небезпідставно визначають і як «людиназнавство», що ж до форми роздумів, есеїстики, то вона здавна входить до літературної традиції, зокрема французької. Істотним є і те, що Камю тяжів до образного типу мислення, яким позначена вся його творчість, зокрема есеїстична. Як побачимо далі, образ-поняття виступає у нього улюбленим засобом і формою вираження думки незалежно від рівня її абстрагованості. З цим пов'язана внутрішня потреба в міфологічних образах і мотивах, характерна для його творчості, виразна міфологічна інтенція його філософсько-художнього мислення.

За своїм духовним складом Камю не був кабінетним мислителем і письменником. Постійно йому був властивий жадібний інтерес до життя в його конкретиці, повноті й розмаїтті його проявів. Виходець із найбіднішого прошарку, він мав великий і різнобічний життєвий досвід, яким міг похвалитися мало хто з тогочасних французьких інтелектуалів. Безперечно, у цьому досвіді — основа і визначальний імпульс творчості Камю, проте в ній, на відміну від письменників близького йому типу, зокрема старших його сучасників Мальро й Сент-Екзюпері, відсутнє пряме, неопосередковане вираження пережитого й передуманого автором. Винятком є хіба що його останній, незавершений роман «Перша людина», де він часто вдається до специфічної документально-ліричної форми вислову.

Необхідно ще тут зазначити, що у французькій культурі ці дві сфери духовної діяльності, філософія і література, зближені куди більше, ніж у нашій культурній традиції. Принаймні десь з часу пізнього Відродження з'являється у Франції тип культурного діяча, який у своїй творчій діяльності поєднує дві названі сфери в нерозривну єдність. Досить згадати Монтеня і Паскаля, Лабрюйєра й Ларошфуко, великих просвітників XVIII ст. — Монтеск'є і Вольтера, Дідро і Руссо, з пізніших часів — Шатобріана і мадам де Сталь, Ренана і Анатоля Франса. Ця традиція не згасла і в ХХ ст., окрім уже згадуваних Сартра й Г. Марселя, її переконливо представляють такі відомі письменники, як Поль Валері й Андре Жид, Андре Мальро й Сент-Екзюпері. Альбер Камю тісно пов'язаний з цією глибинною національною традицією, у ній — одне із джерел його творчості.

Народився Альбер Камю 7 листопада 1913 р. в містечку Мандові, в Алжирі, який на той час був французькою колонією. Його батько, виходець із Франції, був найманим сільськогосподарським робітником, мати, іспанка за походженням, працювала приби-

ральницею в багатих сім'ях. Тяжко поранений у битві на Марні восени 1914 р., батько помер у шпиталі рівно через рік після народження сина. Після цього мати з дітьми перебралася в місто Алжир, де оселилася в убогому передмісті Белькурі. Майбутньому інтелектуалові довелося рости й навчатися на мізерну платню, яку заробляла мати-прибиральниця. Та й освіту йому пощастило здобути лише завдяки тому, що один з учителів ліцею, розпізнавши в ньому обдаровану дитину, виклопотав для нього стипендію. І під час навчання в Алжирському університеті йому довелося працювати для «самоутримання», що призвело до виснаження організму й захворювання на сухоти. Словом, злидні й соціальна нерівність не були для Камю абстрактною соціологією, для нього це був світ, знаний на власному життєвому досвіді, відкрита й болісна проблема, про яку він не забував і тоді, коли став знаменитим письменником.

Однак було б помилкою уявляти молодого Камю таким собі «різничинцем», похмурим і обуреним, пригніченим злиднями й комплексом соціальної неповноцінності. У спогадах друзів і автобіографічних екскурсах вимальовується зовсім інший образ: молодика життєрадісного й енергійного, навіть експансивного, жадібного і до знань, і до «радощів земних», захопленого духовними горизонтами, які перед ним відкривалися. Для нього багато важили і світ чарівної середземноморської природи, який його оточував, і світ духовної культури, в який він усе глибше входив, ними він жив інтенсивно, якщо не натхненно, урівноважуючи тим соціальне неблагополуччя. «Я перебував, — писав згодом Камю, — десь на півдорозі між злиднями й сонцем. Злидні не дозволяли мені повірити, нібито все гаразд в історії і під сонцем; сонце навчало мене, що історія — це ще не все. Змінити життя — так, але тільки не світ, який я обожаював».

Та середземноморська природа і французька філософія й література були не просто захопленнями молодого Камю — вони ставали підвалинами його світогляду і його естетики. Ще в студентські роки він пробує звести їх в певну систему, оперту на середземноморську культурну традицію, яка на рубежі століть набула популярності в інтелектуальних і літературних колах Франції. У тій чи іншій мірі й формі їй віддали данину Ш. Моррас і М. Баррас, А. Франс і А. Жид, П. Валері та інші письменники. Середземноморська культурогема Камю теж засновується на античній культурі з її пластично-чуттєвим «поганством», з її культом тіла, яке є і організуючим первенем світовідчуття, і вищим критерієм мистецтва. Разом з тим Камю вважав, що «середземноморська культура» з її специфічним сенсуалізмом, який не протиставляє дух і тіло, а зливає їх в органічну єдність, є не тільки

антитезою сучасній європейській культурі, яка знаходиться в стані глибокої кризи, а й панацеєю від цієї кризи, запорукою суспільного й духовного оновлення.

Звичайно, це не означає, що коло інтересів і читань Камю обмежувалося письменниками та мислителями «середземноморської традиції» або ж тими, що тією чи іншою мірою до неї прилягають. У це коло входить і чимало інших авторів, зокрема глибоке враження та значний вплив справляє на нього Ніцше й водночас — Достоевський, котрий ним небезпідставно сприймається як філософський опонент німецького мислителя у трактуванні фундаментальних проблем буття, передусім проблем онтологічних та етичних. Проте світоглядна парадигма молодого Камю засновується на «середземноморській традиції», що засвідчується і його ранньою творчістю.

Писати Камю почав у передвоєнний період, у 1937 і 1938 рр. виходять в Алжирі його збірки коротких лірично-філософських есе і нарисів «Спід і лице» та «Шлюби», де у вільній формі, що поєднує філософські (чи філософічні) медитації й ліричні спалахи, знаходить вираження його «середземноморське світовідчуття».

Ці мотиви знаходимо і в романі «Щаслива смерть», який був написаний Камю 1938 року, а побачив світ через одинадцять років після смерті автора, у 1971 р. Цілі сторінки в ньому звучать як захоплені гімни середземноморській природі, тілесно-чуттєвій стихії буття, розчиненості в ній до решти. І головний герой роману Мерсо (який є однофамільником головного героя роману «Чужий»), і деякі інші персонажі — «сонцепоклонники» і «язичники» в своєму світовідчутті, для них не існує сфера трансцендентного, для них єдино прийнятні боги — «ті, що сміються разом з людиною, спостерігаючи палку гру моря й сонця».

Разом з тим Мерсо наділений певними рисами ніцшеанця, а в його «середземноморське світовідчуття» влітаються мотиви, співзвучні ніцшевській «філософії життя». Це передусім агресивна воля до самоствердження особистості, що нехтує моральними принципами й ставить особистість «по той бік добра і зла». Мерсо вбиває Загрея і заволодіває його багатством, оскільки, як просвітив його той же Загрей, без грошей у сучасному світі неможливо бути щасливим, а саме в щасті полягає сенс життя особистості. Тут Камю приходять у своєму ранньому романі до Достоевського, до проблеми «злочину й кари», але вирішує її зовсім не «за Достоевським». Звершивши вбивство Загрея, Мерсо не катується муками совісті й не приходять до каяття та покути. У передсмертному маренні його «раптом охопив порив несамовитої братерської любові до цієї людини, яка раніше була йому зовсім чужою, тепер він зрозумів, що, вбивши Загрея, він назав-

жди пов'язав себе з ним путами міцнішими, ніж пута любові». Йому відкривається та істина, що він і Загрей — духовні брати в однаковому розумінні «веселої науки» життя, що приймає як належне його імперативи, його красу і його безжальність та жорстокість.

Рано пробуджується у Камю любов до театру, яку він теж проніс через усе життя. Його зв'язок з театром був активним і різнобічним: у різні періоди життя він виступав і актором, і режисером, і драматургом, і в усіх цих іпостасях водночас. Перші його кроки в цій сфері діяльності були пов'язані з «Театром праці», що призначався для алжирських робітників. Для цього театру Камю підготував адаптацію антифашистської повісті Мальро «Час презирства» й інсценування в чотирьох актах «Заколот в Астурії», постановка якої була заборонена муніципалітетом міста Алжира. За його активної і різнобічної участі були здійснені постановки багатьох п'єс із класичної і сучасної драматургії, від «Прометея закутого» Есхіла до «Пакетбота Тенасіті» Ш. Вільдрака. Найбільш примітною своєю театральною постановкою Камю вважав інсценування «Братів Карамазових» Достоевського, в якій на перший план було висунуто образ Івана Карамазова, і він же сам виконував цю роль. Це було вже наприкінці 30-х рр., коли Камю співробітничав з пересувним театром «Екіп». До цього ж періоду відноситься перший варіант його драми «Калігула» (1938), яку він згодом доробляв, готуючи її до видання у 1944 р. і до перевидання у 1947 р.

Молодий Камю виявляв також неабияку громадсько-політичну активність. У 1934 р., ще будучи студентом, він вступає в комуністичну партію, проводить пропагандистську й культурт-регерську роботу, входить в алжирський комітет сприяння міжнародному руху на захист культури від фашизму, організовує вже згадуваний «Театр праці» і здійснює постановки відповідного спрямування для робітничої аудиторії. Через три роки він виїшов із комуністичної партії, пересвідчившись, що вона слухняно виконує розпорядження й інструкції, які приходили з Москви, зокрема в питаннях агітації серед корінного арабського населення Алжира. Але й після виходу з компартії він не відмовлявся від певного співробітництва з комуністами, а свої соціалістичні симпатії й орієнтації зберіг до кінця життя. Можна сказати, що Камю лишився прибічником соціалізму в душі скандинавської соціал-демократії, соціалізму, що турбується про реальну живу людину, а не про щастя всіх трудящих у майбутньому, що досягається тотальним насиллям і мільйонами жертв.

У передвоєнні роки Камю активно співробітничав в лівій демократичній газеті «Альже републікен», де проявляє себе як бли-

скучий журналіст. Своїми гострими статтями на соціальні, політичні й національні теми він викликає лють у колоніальної адміністрації Алжира. З початком Другої світової війни і введенням воєнної цензури газета була закрита, і Камю залишається без роботи. Це й спонукає його навесні 1940 р. виїхати до Парижа, де він отримав роботу в одній із столичних газет.

Але це його перше перебування у Франції виявилось короточасним. Приїхав він ніби для того, щоб стати очевидцем національної катастрофи, розгрому Франції та її окупації німецько-фашистськими військами. Утім, у Парижі він устиг завершити роман «Чужий» і з його рукописом у заплічнику пробирався через усю країну на південь, звідки відбув до Алжиру; вийшов роман улітку 1942 р. в Парижі. Деякий час Камю вчителював в алжирському місті Орані, де закінчив «Міф про Сізіфа» і зробив перші начерки до роману «Чума».

Восени 1941 р. Камю повернувся до окупованої Франції, де розпочинався рух Опору. Пояснюючи мотиви, якими він при цьому керувався, Камю згодом писав: «Є люди, до яких звертатися з подібним запитанням немає сенсу, і я належу до них. Просто в той час я більше ніде себе не мислив, от і все. Мені здавалося і здається досі, що не можна ставати на бік концтаборів...» У Франції письменник приєднується до руху Опору, співробітничав в підпільній газеті «Комба», а з 1944 р. очолює цю газету. В 1943—44 рр. він публікує в нелегальній пресі «Листи до німецького друга», в яких з гуманістичних позицій осуджує спроби виправдання людиноненависницької ідеології фашизму. Тут він вносить корективи і в деякі свої надто умоглядні філософсько-етичні постулати, які допускали й висновки, що розбігаються з гуманістичною етикою. Тим часом «Чужий» і «Міф про Сізіфа», які побачили світ в 1942—43 рр., викликали значний резонанс у Франції і привернули до Камю увагу в колах інтелігенції.

Сприйняті як твори екзистенціалістські, і «Чужий», і «Міф про Сізіфа» виявилися співзвучними умонастроям, які на той час ширилися серед французької інтелігенції. До речі, екзистенціалізм зажив у Франції визнання і популярності саме в ці роки національної катастрофи, мороку та відчаю, і це не було випадковістю. Річ у тім, що екзистенціалізм, особливо в своєму камюсівському варіанті, пропонував таку модель існуючої ситуації і поведінки в цій ситуації, яка значною частиною інтелігенції сприймалися як адекватна їй у своїй трагічності. Постулюючи абсурдність дійсності, Камю разом з тим проголошував, що розум людини не примиряється з нею і не може примиритися за самою своєю природою. Тому мисляча людина — і в цьому її краса та велич — кидає виклик абсурдові, трагічно свідомо того,

що остаточно подолати вона його не зможе. «Для людини без шор, — каже Камю в «Міфі про Сізіфа», — немає видовища прекраснішого, ніж свідомість у двобої з дійсністю, яка перемагає. Ні з чим не зрівняти образ гордої людяності... Дисципліна, який дух себе підпорядковує, воля, яку він кує з будь-якого підручного матеріалу, рішучість зустрічати все віч-на-віч, — у цьому є можуть і непересічність».

Цей трагічний стоїцизм, притаманний філософії Камю, сприймався французькою інтелігенцією в роки війни й руху Опору як гідний етичний принцип і пробуджував активний відгук.

У Камю, як і в багатьох представників французької інтелігенції, рух Опору пробудив надії на консолідацію демократичних сил і докорінне оновлення різних сфер життя після перемоги над фашизмом. Цим у великій мірі живилася та бурхлива духовна енергія, яку Камю виявляє в останні роки війни й перші повоєнні роки. Звичайно, письменника окрилювало й те, що його твори знаходили все ширший відгук у Франції та за її межами, що своїм словом він може впливати на свідомість і дії сучасників. Цей період позначений високим злетом творчої активності Камю, і водночас у його творчості відбуваються істотні зрушення, відбувається, за визначенням самого письменника, перехід від «етапу абсурду» до «етапу протесту». У 1947 р. виходить у світ роман «Чума», який зафіксував вищу точку ідейної еволюції Камю.

Одна за одною з'являються його драми «Непорозуміння» (1944), «Стан облоги» (1948) і «Справедливі» (1949), які з успіхом йдуть на сценах паризьких театрів. Як і раніше, він активно працює в жанрах філософської есеїстики та громадсько-політичної публіцистики, виступає також у ролі літературного критика. Завершується цей період його творчої діяльності відомим есе «Бунтівна людина» (1951), яке викликало широкий резонанс серед світової громадськості.

У 50-х рр. творча активність Камю поступово йде на спад, повільно, але неухильно вимальовується загроза світоглядної і творчої кризи, яка й наступила в другій половині десятиріччя. Життя вимогливо ставило все складніші проблеми, на які письменник, що взяв на себе роль наставника й моралізатора, часто був неспроможний дати переконливу відповідь. Загострюються суперечності, притаманні його світогляду й суспільно-політичній позиції, що почасти проявилось вже в його есе «Бунтівна людина». Реакції Камю на події та процеси, що відбуваються в різних сферах життя, на перипетії історії все відчутніше набувають негативістського характеру. Все частіше він говорить «ні» і все відчутніше бракує йому ствердження позитивних цінностей, конструктивних ідейних пошуків та їхніх переконливих ху-

дожніх втілень. Його нотатники й щоденники останніх років життя наповнені скаргами на духовну самотність, на розлад із сучасниками, що дедалі поглиблювався, на затягну творчу безплідність. «Останні п'ять років, — записав він у травні 1959 р., — я критикую самого себе, те, у що вірив, чим жив. Тому ті, хто поділяв ті ж ідеї, вважають, що я маю на увазі їх, і дуже на мене ображаються; але ж ні, я веду війну сам із собою і або знищу сам себе, або зможу відродитися, ось і все».

Останнім завершеним художнім твором Камю була повість «Падіння» (1955), твір, такий же характерний для його творчості 50-х рр., як «Чужий» і «Чума» для двох попередніх етапів. Через рік виходить збірка оповідань «Вигнання і царство», яким значною мірою властивий експериментальний характер, тут Камю ніби випробовує різні прийоми й стилі художньої прози. Того ж 1957 р. він одержав Нобелівську премію за свою творчість і став — аж дотепер — наймолодшим лауреатом цієї дуже престижної премії. Виголошені ним під час церемонії вручення премії промова й доповідь викликали розголос в усьому світі. Висловлюючи свій символ віри, Камю заявляв, що сьогодні митець «не може бути слугою тих, хто робить історію, — навпаки, він на службі у тих, хто від неї страждає», що його обов'язок — «у відмові плодити лжу про те, що знаєш, і в спротиві гнобленню». Цікава й глибоко особистісна, інтимна реакція на звістку про присудження премії. У нотатнику Камю записав: «Нобелівська премія. Незвичайне почуття жадливої втоми і суму. У двадцять років, голий і босий, я знав, що таке справжня слава. Мати». В останні роки життя Камю працював над романом «Перша людина», який залишився незавершеним. За чернетками й начерками цей останній твір Камю був підготовлений до друку й виданий його донькою вже на початку 90-х рр.

Загинув Камю в автомобільній катастрофі на самому початку 1960 р.

Альбера Камю разом із Сартром прийнято визначати як найвидатніших екзистенціалістів у французькій і всій західній літературі. Проте, сам Камю цю приналежність не раз заперечував і навіть заявляв, що його творчість є скорше опозицією екзистенціалізму. І справді, для подібних заперечень у нього були серйозні підстави, бо багато в чому він далеко розходився з екзистенціалізмом гайдеггерівського чи сартрівського взірця.

Та справа тут полягає і в тому, як розуміти самий екзистенціалізм. Звичайно, Камю важко віднести до нього, якщо розуміти його як філософську доктрину або ж визначену, досить чітко окреслену понятійну систему. Насправді це радше поширений умонастрій, якому притаманні спільні світоглядні мотиви, спо-

ріднені або близькі поміж собою. Першорядна роль належить суб'єктивно-особистісному чиннику, що витікає із природи екзистенціалізму як світоглядної структури. Звідси, до речі, власне йому тяжіння до есеїстичного вислову, що перебуває на межі між філософією і літературою.

Слід звернути увагу на таку значущу закономірність у розвитку екзистенціалізму: виник він як філософська течія (М. Гайдеггер і К. Ясперс у Німеччині, М. Мерло-Понті й Г. Марсель у Франції, М. Бердяєв і Л. Шестов у Росії), але на пізніх етапах свого руху став переважно течією літературною, проявившись у творчості численних західно-європейських і американських письменників середини й другої половини ХХ ст. Тими ж інтелектуалами, які інспірували й здійснили цей перехід екзистенціалізму в літературу, були французи Жан-Поль Сартр і Альбер Камю.

Але які ідеї й умонастрої складають серцевину екзистенціалізму і як вони проявляються у Камю? Екзистенціалізм передусім характеризується зосередженістю на власне особистості, на особистості, так би мовити, емпіричній, вилученій із будь-яких систем її інтегрування — релігійних, метафізичних, соціальних, політичних тощо, і залишеній «наодинці» з існуванням. В екзистенціалізмі саме ця особистість, її існування приймається за єдину достовірну реальність, основу й відправну точку осмислення буття. Основоположний постулат екзистенціалізму проголошує: екзистенція переує есенції, існування переує сутності.

Зосереджуючись на особистості та її існуванні, екзистенціалізм не може обійти питання її пов'язаності з «іншим» та соціумом. Визнаючи цю пов'язаність, екзистенціалісти, проте, дають їй суто негативістське витлумачення. У них вона аж ніяк не є інтегрованістю особистості певною соціальною спільнотою, її включеністю в ті чи інші соціальні процеси й контексти. Особистість у екзистенціалістів самотня й самоцільна, її буття — це переважно протидія середовищу, *іншому*, а також суспільству, державі, які нав'язують їй свою волю, свої закони й мораль, відчужують її, прагнуть перетворити в знаряддя, у засіб чи функцію. Ідея самотності й відчуженості особистості, її приреченості на самотність і відчуженість є однією з провідних у філософії та літературі екзистенціалізму. Щодо Камю, то подібна тотальність була йому чужою, у нього й «абсурдні герої» не сприймають природу як чужу й ворожу стихію, тут на заваді ставала характеризувана вище «середземноморська» культурна традиція.

Особливо зближує Камю-мислителя з екзистенціалістами ідея абсурдності буття, на якій він переважно й зосереджується. Він визначав абсурд як «метафізичний стан людини в світі», отже, як

фундаментальну проблему людського буття. Причому для Камю, як, зрештою, і для інших екзистенціалістів, абсурдність не є онтологічною категорією, іманентною світобудові, — вона є породженням самоусвідомлення людини в світі. Зрештою, «абсурдна свідомість» породжує те, що називають «абсурдністю світу» — світу, в якому «вмер Бог», в якому людина втратила віру в своє безсмертя й у вищий сенс буття та свого призначення. Світ як такий не є ані абсурдним, ані розумним, він є позалюдською реальністю, байдужою до «вимог розуму» й бажань людини.

У нас ще недавно Камю відносили до мислителів-іраціоналістів, але без достатніх на те підстав, усупереч його відданості розумові як останній і єдиній опорі та надії людини. Він не вважав світ іраціональним хаосом і не заперечував можливостей його наукового пізнання, проникнення в найскладніші реальності макро- й мікрокосмосу. Але він вважав, що ці наукові досягнення не наближають нас до пізнання людського сенсу буття, не дають відповіді на глибинні екзистенційні питання: для чого ми прийшли в світ і в чому сенс нашого буття поза самим актом біологічного існування? Це ті екзистенційні питання, відповіді на які давала релігія, але, на думку Камю, відповіді ілюзорні, котрі вже не можуть задовольнити «мислячу тростину» новітньої доби. Неспроможна дати відповіді на ці питання й філософія, збиваючись на телеологічні моделі, тобто приписування світові якоїсь вищої цілі, запрограмованої в об'єктивному ході речей.

Усі ці питання трактуються Камю в його першому великому філософському творі, в есе «Міф про Сізіфа», який має підзаголовок «Етюд про абсурд». Заперечуючи проти онтологізації абсурду, Камю проголошував: «Поза людським розумом немає абсурду. Отже, разом зі смертю зникає й абсурд, як і все інше. Але абсурду немає і поза світом». Абсурд існує лише в «людському всесвіті», і виникає він із протистояння людської свідомості нерозумному й непроникному світові, з усвідомлення закинутості людини в цей світ і її минулості. «Якби я був деревом чи твариною, — пише Камю, — проблема сенсу зникла б зовсім, бо я став би часткою цього світу. Я був би цим світом, якому я нині протистою всією моєю свідомістю, моєю вимогою волі. Нікчемний розум протиставив мене всьому творінню, і я не можу відмінити його розчерком пера». З цим усвідомленням дійсного місця людини в світобудові з'являється відчуття абсурду, який і є її «метафізичним станом у світі».

Але абсурд береться Камю як вихідний пункт роздумів, на перший план в есе висувається питання про вихід із цього «метафізичного стану». Це питання вирішується автором категорич-

но, на його думку, існують тільки два виходи зі стану абсурду, універсального безглуздя: або фізичне самогубство, тобто знищення того, хто волає про сенс життя, або «філософське самогубство», стрибок через стіну абсурду в ілюзію, що наділяє вакуум людським змістом і сенсом. Піддаючи обидва ці варіанти докладному аналізу, заснованому на численних прикладах і прецедентах, Камю, зрештою, не схиляється до жодного з них.

Але що ж тоді пропонується? Відповідь слід шукати в заключному нарисі, який дав заголовок всьому есе. Тут Камю звертається до грецького міфу про Сізіфа. Мисляча людина уподібнюється автором цьому міфічному герою, бо вона приречена на вічне протистояння абсурду й боротьбу за самоствердження без надії на перемогу. «Сізіф, пролетарій богів, безсильний і бунтівний, знає про безкінечність своєї сумної долі; про неї він думає, спускаючись з гори. Ясність бачення, яка мала бути його мукою, перетворюється на його перемогу». Отже, ясність розуму не тільки відкриває людині трагізм її існування, але й стає її єдиною опорою і джерелом сили, що дозволяє кидати виклик богам. Одне слово, у заключному нарисі «Міфа про Сізіфа» екзистенціалізм обертається на трагічний стоїцизм, що загалом характерно для Камю.

Постулат абсурдності буття людини спільний для екзистенціалістів, розбіжності починаються у ставленні до абсурду, у визначенні позиції щодо цієї прикритої реальності буття. Виразно проявляються ці розбіжності між Сартром і Камю, яких певний час вважали однодумцями. Ще 1938 року, рецензуючи в алжирській газеті роман Сартра «Нудота», Камю писав: «Виявити абсурдність життя — аж ніяк не завершення, а тільки початок... Нас цікавить не це відкриття як таке, а його наслідки й правила поведінки, що з нього випливають». Не влаштовує Камю й те, що протагоніст роману Сартра «підкреслює все те, що його відштовхує в людині», замість того, щоб засновуватися в підході до людини на її трагічній величі, породжуваній непоправним розладом зі світом.

Першим твором Камю, де екзистенціалістська проблематика отримала завершене вираження, була драма «Калігула». Спершу м'який і сором'язливий правитель, Калігула після смерті сестри й коханки спізнав, що всі люди смертні й нещасні, що все позбавлене сенсу й логіки, в усьому й завжди панує абсурд. Насильник і вбивця не за природними нахилами, а з філософського принципу, Калігула відкидає будь-які моральні норми, принижує всіх, знущається, убиває, чинить неймовірні злочинства й блюзнірства, проголошує себе богинею Венерою і примушує віддавати йому відповідну шану. Усе це він чинить, аби втовкмачи-

ти в голови підданих *правду цього світу, яка полягає в тому, що її немає*, аби увиразнити, зробити цілком очевидним абсурд як єдину істину буття, щоб усі це могли досягнути. Сам же він хоче досягти справжньої, безмежної свободи, стати для підданих богом і долею.

Протагоніст першої драми Камю обрав хибний шлях для вирішення основних екзистенціальних проблем, який приводить його до краху й загибелі. Перед смертю він робить висновок: «Я не знайшов істинного шляху, ні до чого не прийшов. Моя свобода була неповна».

Проблема абсурдної людини в абсурдному світі знаходить глибоке й неоднозначне тлумачення в романі Камю «Чужий», який є центральним твором першого етапу творчості письменника, «етапу абсурду» за його визначенням.

Що передусім впадає у вічі, коли знайомишся з протагоністом цього роману, дрібним службовцем Мерсо, так це його повне збайдужіння до всього на світі й до самого себе. Найуживаніша фраза в романі — «мені це байдуже» та її варіації «мені однаково», «мене це не обходить» та ін. Причому з'являються вони лише в мові Мерсо (чи у не власне прямій мові, де звучить його голос) і, зрештою, перетворюються на своєрідний лейтмотив його образу. Коли патрон пропонує Мерсо попрацювати в Парижі, той у відповідь заявляє, що йому байдуже, де жити. Таку ж цілковиту байдужість він виявляє в особистому житті, і коли Марі запитує, чи думає він з нею одружитися, Мерсо відповідає, що йому байдуже, але якщо вона цього бажає, то можна й одружитися. Незворушно сприймає Мерсо й смерть матері, поховавши її, він іде з Марі в кіно, а потім спить з нею. З відчуженістю Мерсо тісно пов'язана його моральна індеферентність: загальноприйняті моральні норми й принципи не мають над ним сили, регуляторами його поведінки, як у первісної людини, виступають чуттєві реакції й спонуки.

У романі не показується, як Мерсо став таким, яким він є. Лише в одному місці натяками говориться, що замолоду він був таким, як і всі люди, і ніщо людське не було йому чуже чи, точніше, байдуже. Далі приходиться відчуття того, що все позбавлене справжнього сенсу, наступає відчуження, яке дедалі глибшає і зрештою призводить до перетворення Мерсо на «людину абсурду». Протагоніст роману поводить себе, мислить, відчуває себе як людина, що пережила «метафізичне прозріння» і їй відкрилися найглибші екзистенційні істини: що люди самі під порожнім небом, що смерть — це зникнення абсолютне й безповоротне, що життя позбавлене вищого призначення й сенсу, а розуміння «нульового результату» будь-якої людської активності, який спри-

чиняється смертю, знецінює саму активність. Відчуженість від усього, втрата об'єктивних і осмислених мотивів діяльності та потреби в ній руйнує структуру людської особистості, призводить до стану повної прострації — інтелектуальної, емоційної, моральної. Усе це відбувається з Мерсо, у цьому й полягає сутність «людини абсурду», як вона уявлялася авторові роману.

Проте, якби образ Мерсо зводився до цієї сутності, то ми мали б образ-тезу, що однозначно виражає філософську ідею абсурдизму. Звичайно, це й не образ-характер реалістичного соціально-побутового роману, а передусім певна філософська еманация. Та є в образі й інші аспекти, які перебувають у певній розбіжності з домінантою, створюючи відтак його внутрішній простір, уносячи в нього певні риси характеру й оживляючи його.

Так, відчуженість Мерсо не є всеохопною, цілковитою. Він відчужений від суспільства, від людського світу, але тісно пов'язаний зі світом природи, елементарних почуттів та інтенсивно живе ними. Йому притаманна «повнота чуттів», з якої починається особистість, але протагоніст роману зупинився на цьому рівні, «замкнувся» на ньому. Мерсо наповнює блаженним відчуттям сонце, і в його протокольно-стриманій, беземоційній розповіді прориваються майже гімнічні нотки, коли мова заходить про сонце, море, чуттєві розкоші природи. Коли він потрапляє до в'язниці, від тюремної неволі страждає його тіло, тоді як дух залишається у звичному для нього стані прострації. Отже, Мерсо — це й така собі «природна людина», що своєю елементарністю, єдністю зі світом природи і своєю сторонністю в соціумі нагадує «природних людей» просвітників XVIII ст., зокрема філософських повістей Вольтера. І небезпідставно Сартр у своїй інтерпретації «Чужого» (1943) прямо пов'язував роман Камю з традицією вольтерівських філософських повістей.

Певна суперечність образу Мерсо простежується і в іншому плані. Водночас з моральною індиферентністю йому властива правдивість, нездатність кривити душею і фальшивити, а це теж моральна чеснота, до того ж високого гатунку. І саме ця чеснота «стороннього» стає серйозною перевіркою для суспільства, якої воно не витримує. Для героя ж ця чеснота стає причиною смерті: своєю ширістю, нездатністю прийняти правила гри, що їх йому нав'язують, він викликає підозру в суддів, і йому як «людині, небезпечній для суспільства», виносять смертний вирок. У передмові до американського видання роману Камю писав про свого героя: «Він відмовляється від брехні. Брехати — це не просто говорити те, чого не було насправді. Це також і головним чином — говорити більше, ніж було насправді, а в тому, що стосується людського серця, — говорити більше, ніж почуваєш... Усу-

переч видимості, Мерсо не хоче спрощувати життя. Він говорить те, що є насправді, він відмовляється від фальшу, і ось уже суспільство почуває себе під загрозою». І письменник робить висновок: «Не такої вже й великої помилки припускаються ті, хто прочитає в «Чужому» історію людини, яка без будь-якої героїчної пози згоджується померти в ім'я істини».

Друга частина роману відрізняється від першої не тільки характером сюжету, а найперше тим, що в ній наперед виходить інша проблематика. Якщо основний зміст першої частини становить анатомія свідомості «людини абсурду», то в другій частині у центрі уваги — абсурдність світу, критика суспільства, його ідеології та моралі. Роман Камю «Чужий» — це й розповідь про насильство, що його чинить суспільство над «природною людиною», та про вбивство її. Цей поворот теми, це, так би мовити, перетворення Адама на Христа, не порушує структурної єдності роману завдяки вдалому композиційному вирішенню, простому й ефективному.

Усе те, що в першій частині твору показано реально, у натурі, у другій частині постає вже як предмет судового слідства та офіційно-моралізаторського тлумачення. І це «друге дзеркало» до невпізнання спотворює природу. Це не просто торжество казенного формалізму, вічного ворога життя, що не вкладається в приписи та норми, а й *ідеологізація* елементарних людських вчинків та їхніх спонук, унаслідок чого вони починають здаватися злочинами — моральними, громадськими, юридичними.

Слід ще сказати про стиль роману, який вражає надзвичайною стриманістю й прямою вислову, убогістю епітетів і майже цілковитою відсутністю тропів, якоюсь навмисною знебарвленістю. І це не від художньої безпорадності автора, навпаки, написати визначний твір, обмеживши себе такою вбогою палітрою, міг тільки справжній майстер слова. Усі ці стильові особливості перебувають у прямій відповідності за змістом твору, сутністю героя і обумовлюються ними. «Чужий» Камю може слугувати хрестоматійно-наочним підтвердженням тому, що в справжньому творі мистецтва всі компоненти форми значущі й у своїй сукупності втілюють художній зміст в усій його повноті й багатстві.

Це від повної відчуженості Мерсо, «людини абсурду», походить те, що відомий французький учений Р. Барт визначив як «нульовий градус письма». Написано твір короткими фразами предметно-констатуючого змісту, що прагнуть «закруглитися», замкнутися на собі й взаємоізолюватися. Як говорив Сартр у згаданому розгляді «Чужого», тут «між кожною фразою світ знищується і відроджується», тут кожна фраза — «це острів». Нагадаю, що оповідачем у романі виступає сам «чужий», і ці

особливості стилю — не що інше, як вираження структури його світосприймання, його свідомості. Для нього існує лише теперішнє, наявне, що в цей момент сприймається чуттями. Причинно-наслідкові зв'язки послаблюються, і кожен предмет, кожна чуттєва мить тяжіє до відокремленого існування. Звідси й така характерна особливість стилістики твору, як цілковите переважання зв'язків сурядності над зв'язками підрядності.

За відомим висловом Камю, «абсурд має сенс лише настільки, наскільки з ним не згоджуються». Письменник не задовольнявся констатацією абсурдності буття, а й прагнув знайти позитивні вирішення, дати відповідь на кардинальні питання: як і для чого жити. Слід, проте, сказати, що в цьому сенсі результати «Чужого» досить-таки скромні, це визнавав і його автор. Важливим кроком на цьому шляху став роман «Чума», в якому відбувається перехід від «естетики абсурду» до «естетики бунту».

Перші начерки до роману «Чума» були зроблені Камю ще на початку 1941 р., коли він учителював в Орані. Перший варіант твору був завершений у 1943 р., але автора він не задовольнив, і робота над романом тривала, вбираючи новий життєвий досвід Камю, учасника руху Опору. Вийшов роман уже в повоєнний час, у 1947 р. Він став містком і завершеним утіленням того, що Камю осмислив і пережив у роки суворих випробувань, вираженням значних світоглядних зрушень і відкриттям нових істин. Зіставляючи «Чужого» й «Чуму» в цьому розтині, їхній творець писав: «Чума» в порівнянні з «Чужим», безперечно, знаменує перехід від самотнього бунтарства до визнання спільноти, чию боротьбу необхідно поділяти. І якщо існує еволюція від «Чужого» до «Чуми», то вона відбувається в напрямі до солідарності й співучасті».

«Чуму» Камю відносять до романів про антифашистську боротьбу й рух Опору, і для цього є свої підстави. Та й автор прямо проголошував: «Явний зміст «Чуми» — це боротьба європейського руху Опору проти фашизму». Говорив він і про те, що прагнув у романі «віддати атмосферу задухи, в якій ми жили, атмосферу загрози й вигнання, в якій скніли». Однак усім цим зміст твору далеко не вичерпується, навіть більше, акцент у ньому зміщено на трактування позачасових філософських проблем буття. «Водночас, — провадив Камю, — я поширив значення цього образу (образу чуми — Д. Н.) на буття в цілому».

За жанровою природою цей твір Камю — це роман-притча, належить він до поширеного в новітній інтелектуальній прозі жанру, що характеризується універсальністю й багатозначністю змісту. До того ж «Чума» Камю — одне з примітних явищ у цьому жанрі, поряд з «Процесом» і «Замком» Кафки, «Котлованом» і «Чевенгуром» Платонова, «Санаторною зоною» Хвильового,

«Володарем мух» і «Шпилом» Голдінга тощо. Фабула роману-притчі алегорична, вона позначена смисловою багатозначністю і несе в собі потенційну можливість «прикладання» до різних сфер дійсності, різних її явищ, процесів, структур. Тим самим роман-притчі нового часу наближаються до міфу й набирають рис романів-міфів, нерідко зливаючись з ними.

Удавшись до самоаналізу, Камю знаходить у собі митця, схильного перетворювати наявну дійсність у міфічні парадигми. 1950 року він визнавав: «Досі я не був романістом у прямому значенні слова. Скоріше я був митцем, що творить міфи відповідно до своїх пристрастей і своїх тривог». Тим же твором Камю, де ці його міфотворчі нахили виявилися найвідчутніше, є, безперечно, роман «Чума», — попри всю відданість автора принципу духовної дисципліни, раціоналістичності мислення і суворій логіці викладу.

Фабула роману «Чума» — хроніка чумного року в Орані, жахливої епідемії, яка вкинула городян у безодню страждань і смерті. Написана ця хроніка людиною, яка визнає лише факти й прагне до точності їх викладу, нічим не поступаючись заради оздоб стилю. Її автор — доктор Ріє, який і за своїм інтелектуальним складом, і за характером занять шанує розум та логіку і не приймає двозначності, хаосу, ірраціональності. Але це стосується лише «хроніки», тобто притчевої фабули, сама ж чума, образ, що витворюється всім романом (а твір — це теж образ, тільки іншого рівня й масштабу) — міфічно багатоплановий і багатозначний, універсальний за своїм параболічно-символічним змістом. Чума у Камю — це не тільки фашизм, «коричнева чума», як тоді називали його в усій Європі, а й зло взагалі, так би мовити, метафізичне зло, невіддільне від буття, іманентно йому властиве. Але й цим не вичерпується «суперобраз» роману: чума — це й абсурд, який тут осмислюється і як форма існування зла, і як трагічна «доля людська», бо зло нездоланне, й інші значення та змістові відтінки.

«Чума» Камю — роман філософський, і природно, що на першому плані в ньому філософська проблематика, філософське, тобто узагальнено-універсальне трактування зла в контексті людського буття. Саме так і осмислюється чума головними героями роману, інтелектуалами Ріє і Тарру, устами яких найчастіше говорить автор. Для них чума, зло — це щось невіддільне від людини та її існування, найнебезпечніша ж вона тим, що навіть той, хто не хворий, все одно носить хворобу у своєму серці.

У контексті роману чума — універсальна метафора зла в усій його багатолікості й нездоланності. Стан «зачумленості» — той стан, якого майже нікому не вдається уникнути, а його подолання вимагає постійної мобілізації волі, духовних і моральних сил

особистості. Бути «зачумленим», за Камю, — це не тільки чинити насильство, а й не повставати проти нього. «Зачумленість» — не лише готовність убивати, а й примиренність з тим, що вбивають. До «зачумленості» віднесене й самовпевнене невігластво, при чому автор вважає, що особливо небезпечним воно стає, отримавши владу над людьми. Усі люди тою чи іншою мірою перебувають у невіданні, це сумна «доля людська», бо абсолютне знання неможливе. *Найстрашніше зло*, резюмує автор, *це невідання, яке вважає, що йому все відоме, і тому можна вбивати*. Тут Камю спирається на історичний досвід ХХ ст., моторошний досвід нацистської Німеччини й більшовицької Росії.

Люди доброї волі можуть перемогти конкретне зло, але їм ніколи не досягнути перемоги над злом у світобудові. «Що таке чума?» — запитує Тарру у доктора Ріє, і той, подумавши, відповідає: «Нескінченна поразка». І тому у фіналі роману, слухаючи радісний гамір городян, які святкують звільнення міста від чуми, доктор Ріє думає про те, що будь-яка радість перебуває під загрозою, бо він знає, що «бацила чуми ніколи не вмирає, ніколи не зезає» і що знову, «можливо, настане день, коли на лихо і як наука людям чума розбудить пацюків і пошле їх конати на вулиці щасливого міста».

Слід, проте, зазначити, що Камю непокоїло не так зло саме собою, як позиція людини перед цією невблаганною реальністю буття. А це означає, що не метафізика зла, а гуманістична етика виходить на перший план у романі «Чума». Свідомість того, що остаточна перемога над злом недосяжна, не паралізує розум і волю головних героїв роману, їхньої готовності самовіддано боротися з чумою. Автор шукає в людині ті сили, ті потенції, які піднімають її супроти зла, і знаходить їх передусім у моральній природі людини. Це, до речі, зближує його позицію з віковою традицією французької культури, зокрема з письменниками-моралістами ХVІІ ст. та просвітниками ХVІІІ ст.

Роман «Чума» цікавий і як художнє явище. Написаний він у підкреслено стриманій і об'єктивній манері, у формі хроніки однієї епідемії, а хроніка, чи роман-хроніка, як відомо, найбільш об'єктивізований жанр, спрямований передусім на фіксацію подій. Але ж не секрет, об'єктивність нерідко буває замаскованою чи, точніше, трансформованою суб'єктивністю. Саме в такому аспекті деякі критики — і не без підстав — тлумачили роман усупереч авторському визначенню його жанрової природи. Справді, роман «Чума» в його філософсько-інтелектуальному змісті можна розглядати як своєрідний авторський монолог, розбитий на окремі партії, вручені різним персонажам. Втім, це природна річ для філософського роману.

Три наступні, після «Калігули», оригінальні п'єси Камю, створені в 50-х рр., теж досить виразно відбивають його еволюцію, різні її етапи. Неважко при цьому спостерегти, що всі вони тяжіють до якогось із найзначніших, етапних творів письменника, які найвагомніше репрезентують його творчість певного періоду; звичайно, це не ставить під сумнів самоцінність цих п'єс.

Так, драма «Непорозуміння», написана в 1942—43 рр., явно тяжіє до «Чужого», до «етапу абсурду» в творчості Камю. Між цими творами маємо й прямий сюжетний зв'язок: сюжетом п'єси стає газетний звіт про вбивство, що його читає Мерсо в тюремній камері. У цій п'єсі знаходимо згушену атмосферу абсурдності, що сягає критичної точки. Колись, ще замолоду, Ян поїхав із рідного чеського села на заробітки, розбагатів у далеких краях, і вже літньою людиною приїздить разом з дружиною до матері й сестри, які тримають в селі готель. Йому заманулося «розіграти» їх, він зразу не відкрився їм, і цей його «жарт» став причиною «непорозуміння». Уночі сестра й мати вбивають Яна, щоб заволодіти грішми, які він їм показав. Коли «непорозуміння» з'ясується, мати вішається, а сестра кидається в колодязь. У цій п'єсі Камю абсурд набуває рис фатуму, та й автор характеризував її як «сучасний переклад древніх мотивів фатуму».

Щодо «Стану облоги», то ця п'єса, завершена й поставлена в 1948 р., тісно пов'язана з романом «Чума» і є його своєрідною конкретизацією, передусім суспільно-політичною. У цьому «видовищі на три частини», як визначив автор жанрову специфіку цього твору, де «змішуються всі драматичні форми вислову від ліричного монологу до масових сцен», чума персоніфікується в диктаторі тоталітарного складу, а «стан зачумленості» втілюється в тоталітарному ладі суспільства. «Я хотів атакувати в лоб той вид політичного суспільства, що організовувалося чи організується на тоталітарний лад», — писав Камю про задум і призначення цієї п'єси. Про «добрі наміри» тоталітаризму він саркастично зауважує, що чума «хоче зробити нас щасливими, як вона це розуміє», а в результаті виходить «пожиттєве покарання щастям». Тут найсуворіше забороняється «хворих», тобто інакомислячих чи невдоволених, приховувати від властей і ставиться за обов'язок доносити на друзів та близьких, а щоб «зараза» не передавалася через розмови, наказується всім заткнути собі рот кляпом, вимоченим в оцті. Усе це дуже нам знайомі суспільно-політичні реальності, як і ідеал Чуми — «отримати якомога більше рабів за допомогою мінімуму правильно визначених як мерці».

І нарешті, драма «Справедливі» (1949), яка була створена в період, коли Камю виношував задум трактату «Бунтівна людина», і яка значною мірою з нього виростала. Тому доцільніше

буде сказати про неї після хоча б загального розгляду названого трактату.

У цьому трактаті розглядається феномен бунту, який у Камю виступає, поряд з абсурдом, однією з наріжних категорій. Бунт у Камю — не повстання чи якась інша форма соціального протесту, а універсальна категорія, що висувається із метафізичного стану людини в світі. Таким її станом, за Камю, є абсурд, то ж бунт пов'язується з абсурдом і з нього виводиться. Визначаючи перехід від абсурду до бунту, Камю пише: «Перша і єдина очевидність, яка дається як досвід абсурду, це бунт. Бунт виникає з усвідомлення побаченої безглуздості, з усвідомлення незрозумілості й несправедливості людської долі».

Але бунт — це дія, а дія вже завтра може обернутися вбивством, яке в наш «час ідеологій» може набрати розмаху винищення цілих класів чи рас, і тому, за Камю, принципово важливо у визначенні бунту визначитися у ставленні до вбивства, чітко відповісти на питання, що «постає серед крові й стогону нашого століття», коли «шоранку прикрашені медалями вбивці вриваються в камери-одиночки». Ще одна необхідна передумова — осмислення «логічного злочину» філософії ХІХ—ХХ ст. і «прискіпливе вивчення способів його виправдання», котре на ділі означає виправдання масових убивств, що практикуються тоталітарними режимами.

У трактаті простежується історія бунтарства і його модифікації від зародження до ХХ ст., коли його було взято на озброєння тоталітарними ідеологіями. Перша його стадія — це «метафізичний бунт», що є «повстанням людини супроти своєї долі й всієї світобудови»; свого завершення він досягає в романтичному бунтарстві з його «світовою скорботою», що ґрунтується на свідомості «порожнечі» світобудови, її байдужості до людини. Але так чи інакше цей бунт ще був апеляцією до Бога як вищої духовної і моральної сили, хай і у формі протесту та заперечення. Іншого змісту й характеру бунт набуває після «смерті бога», проголошеного Ніцше, хоч насправді, за словами німецького філософа, він «не вбивав бога», а «знайшов його мертвим у душі своєї епохи». На цій стадії «метафізичний бунт» переростає в «історичний бунт», який дедалі більше набирає нігілістичного характеру. Він стає передусім протестом проти історії, що мислиться як дія голих людських сил на земному полігоні, а бунтівники переймаються вірою в можливість її замінити, перетворити відповідно до своїх уявлень про суще й належне. Особливо велику роль зіграла в цьому переломі німецька філософія, насамперед Гегель і Маркс, які навчили розуміти історію як «функцію діалектики панування і рабства».

Німецькі мислителі дали теоретичний начерк «історичного бунту», а його практичне втілення взяли на себе російські революціонери: «У цій країні, позбавленій філософських традицій, ще зовсім молоді люди засвоїли німецьку ідеологію і стали кривавим втіленням її висновків», ними вона була доведена до таких крайнощів, які німецькими професорами допускалися хіба що в думці. Найбільш докладно розглядається в трактаті Камю революційний рух у Росії від «нігілістів» 60—70-х рр. XIX ст. до сталінської диктатури. Книга створювалася в той час, коли у Франції поширилися відомості про сталінські масові репресії й терор, і значною мірою була реакцією на ці страхітливі злочини. У ній письменник докладно простежує, як «прометеївський бунт» перероджується в цинічний політичний прагматизм і втілюється в терористичну політичну систему, у підмуток якої покладено абсурдну ідеологему: «необхідно задушити свободу, щоб побудувати імперію, а ця імперія в один прекрасний день перетвориться на свободу». Камю дає нищівну характеристику «радянській імперії»: «Це війни, мракобісся і тиранія, яка тільки відчайдушно клянеться, що стане колись царством “дійсної свободи”».

Проте все це не означає, що в «Бунтівній людині» Камю приходить до заперечення бунту як екзистенційної категорії. «Велич бунту, — пише він, — у тому й полягає, що йому чужий будь-який розрахунок». Вихід йому вбачається у своєрідному «перманентному бунтарстві» людського духу й сумління, що цурається влади, бо вона є неминучим насиллям і несправедливістю.

Як зазначалося, драма «Справедливі» пов'язана з есе «Бунтівна людина», написана вона на сюжет з історії революційного руху в Росії. Її дія віднесена до 1905 р., але насправді в ній узагальнено більш широкий період російського революційного руху, починаючи з нечаївщини й народництва 70-х рр. Автор зауважив з цього приводу, що в «Справедливих» не слід вбачати історичну п'єсу, це скоріше твір на кшталт французьких трагедій XVII ст., які трактують «людську долю взагалі, в усій її простоті й величі». Дія твору сходить до того, що група соціалістів-революціонерів готує і здійснює революційну акцію — убивство великого князя Сергія; в основу покладені дійсні історичні події, терористична акція, учинена групою Б. Савинкова в лютому 1905 р. Але в центрі п'єси Камю — колізія між революційним терором і людяністю, гуманістичним моральним принципом. Головний герой п'єси Каляєв, який здійснює замах, хоче зняти колізію «новою заповіддю»: «той, хто вбиває, повинен вбити й себе». Цим він сподівається обмежити безмежність насилля й терору, небезпечну тенденцію, яка все виразніше проявлялася в російському революційному русі, віщуючи сталінщину.

Найзначнішим твором Камю останнього періоду є повість «Падіння», яка з'явилася в 1956 р. Написана вона була після кризи й розпаду екзистенціалізму, після повного розриву між Камю і Сартром і якоюсь мірою була підбиттям підсумків того, що відбулося. Є немало свідчень того, що Камю усвідомлював себе одним з призвідців кризи і вважав її закономірним явищем, оскільки екзистенціалізм віджив свій час. Для нього в цей період характерні судження про екзистенціалізм як про «філософію і позицію, що зводиться до психологічного самооголення, котре дозволяє демонструвати всьому світові свідомість власної нікчемності, ніцості й занепаду, у повному відриві від головних соціальних конфліктів і від реального впливу на світ».

Повість «Падіння» якнайкраще вписується в контекст цієї ідейної еволюції Камю і є найповнішим її вираженням. Написана вона у формі сповіді колись знаменитого паризького адвоката Кламанса, який, переживши прозріння, пориває з життям, яким жив досі.

Поштовхом до того, що Кламанс засумнівався в самому собі й у ньому розпочалася «робота свідомості», що привела до самоусвідомлення й самопереоцінки, став випадок, коли він лишився байдужим свідком самогубства молодої жінки. У коментарі до «Падіння» Камю вказав на цю сцену як на ключову: у ній розкривається та істина, що майже зразковий Кламанс не здатен навіть на мить забути про себе заради іншого. Саме цієї ночі він і почув уперше сміх, хоч довкола не було жодної живої душі, і віднині цей іронічний сміх буде йому вчуватися все частіше й виразніше. То був сигнал того, що розпочалася «робота самоусвідомлення», яка виливається в самовикриття, і все життя оповідача, і він сам постають тепер як ница комедія.

Але чи є сповідь Кламанса покутою, що дає прощення гріхів, тобто справжньою покутою, що відкриває можливість морального відродження людини? На це герой повісті виявляється неспроможним і зупиняється десь на півдорозі. Причина у тому, що і в новій іпостасі він не може звільнитися від старих вад, подолати егоцентризм.

Повість «Падіння» істотно відрізняється від попередніх великих творів Камю і за змістом, і за формою. У ній загострюється критика буржуазної людини та її моралі, але водночас послаблюються, особливо порівняно з «Чумою», пошуки справжніх цінностей та їх ствердження. Тут замість стоїчного гуманізму маємо «психологічну оголеність», замість суворих моральних постулатів — «подвійну бухгалтерію» і двозначність сповіді людини з ускладненою і в чомусь хворобливою психікою. Стиль повісті, порівняно з «нульовим градусом» письма в «Чужому» і суворою

хронікальною стриманістю в «Чумі», вражає майже бароковою пишнотою: риторичні звороти й прикраси, велемовний пафос самовикриття, багатство метафор та інших тропів. Можна сказати, що «Падіння» — це вже твір, написаний Камю на роздоріжжі, у час назрівання творчої кризи й перелому.

Тривалий час, аж до середини 90-х рр. минулого сторіччя, вважалося, що Камю так і не вийшов із стану творчої кризи й вичерпався як письменник, про що переважно зі зловтіхою писала критика. Насправді ж він уже наприкінці 50-х рр. подолав цю кризу, в його творчості відбувається перелом і вона виходить на нові орбіти. Переконливим підтвердженням цьому став його незавершений роман «Перша людина», чернетковий рукопис якого, точніше першої і половини другої частин із задуманих трьох, був знайдений, разом з намітками й планами твору, у сумці на місці автокатастрофи. Цей рукопис, ціною тривалої і дуже копіткої праці, був підготовлений до друку дочкою письменника Катрін Камю. Але публікацію твору вона відклала на невизначений час, зважаючи на пристрасті, що все ще вирували у Франції навколо війни в Алжирі та навколо самого Камю, і твір побачив світ лише у 1994 р., через тридцять чотири роки після загибелі письменника. Успіх роману був незвичайний, майже приголомшливий, преса буквально захлиналася від захоплення. Ніби резюмуючи всі ці відгуки, один з рецензентів писав: «Щоб у чернетці з такою силою проявився талант — це вже чудо. «Перша людина» в тому вигляді, в якому вона є, миттєво стане класикою».

Цей роман незвичайний для Камю своєю ідейно-тематичною багатомірністю і, відповідно, композиційною складністю, залишаючись причому цілісною художньою структурою. Його основу становить автобіографічний наратив, розповідається в ньому про дитинство і юність автора, але й Камю «теперішній», відомий письменник, присутній у ньому не лише імпліцитно, а й експліцитно, зокрема в ролі персонажа, що з'являється в деяких епізодах. Роман присвячено матері і є якоюсь мірою романом про неї і незнамого батька, якого оповідач прагне пізнати. Та разом з тим, за визначенням Камю, це «водночас (це слово в чернетці підкреслено — *Д. Н.*) історія цілого світу, пройнята ностальгією за ним...» Важливе місце посідає в «Першій людині» алжирська проблема, украй гостра в 50-ті рр., «алжирська війна», котра отримує складну й неоднозначну інтерпретацію: не заперечуючи прав алжирських арабів на самовизначення, Камю водночас сприймає названу війну як загибель специфічної середземноморської франко-арабської цивілізації, до якої він відносив себе і ностальгічно переживав її зникнення. Маємо в романі й своєрідне продовження метафізичних пошуків письменника,

що далеко відходять від абсурдистського дискурсу, зокрема концепт «німоти» як неусвідомлюваного і невідрефлектованого відчуття / знання глибокої істини буття.

Роман називається «Перша людина», чим означається мотив, що має виступати організуючим у його структурі. Але хто ж ця «перша людина»? Її пошуки розгортаються у творі в різних напрямках і аспектах, від етно- і соціоісторичного до метафізичного, але визначеної, остаточної відповіді на це запитання в ньому не знайти. (Тут слід брати до уваги, що роман обірвався на другій частині.) Чи це батько? чи сам оповідач? Батько, який поліг у битві на Марні, коли оповідач був ще немовлям, асоціюється у нього з країною та народом, і син через них сподівається його пізнати. «У цій людині була таємниця, і він, Жак (під ім'ям Жака Кормері виступає в романі автор-оповідач — Д. Н.) хотів її розгадати. Та насправді це була просто таємниця злиденності, що породжує людей без імені й без минулого, які створили цей світ, а самі зникли в ньому назавжди, поповнивши незліченний безіменний натовп мерців». І всі вони, провадить далі оповідач, бредуть по землі й кожна людина тут є першою. Скоріше «першою людиною» світу, що зникає, є той, чиє коріння в цій землі, і хто, відірвавшись від цього світу, у своїй глибинній сутності лишається пов'язаним з ним і виступає його референтом у великому світі.

Перша частина роману закінчується його своєрідною сповідальною самоатестацією, яка, на мій погляд, проливає світло на поставлене вище питання. «Він прагнув уникнути безіменності, злиднів, упертого невігластва, йому було не під силу жити за законом цієї сліпої терплячості, без слів, без планів на майбутнє, коли думка не сягає далі щоденних турбот. Він їздив по світу, будував, творив, дотла спалював душі, життя його було наповнене по вінця». Але в глибині душі він відчував, що цей великий і розкішний світ внутрішньо залишається йому чужий і бажав «не без якоїсь дивної радості, щоб смерть повернула його на дійсну батьківщину й покрила великим забуттям пам'ять про дивну [...] людину, яка виросла і визріла без будь-якої допомоги і підтримки, в бідності, на щасливих берегах, в сяянні перших світанків всесвіту, щоб потім сам один, без пам'яті і віри, вступити в світ людей свого часу і в його жажливу і захоплюючу історію».

Той світ бідності й безіменності, з якого вийшов автор, він змальовує докладно, рельєфно й щиро, не приховуючи темного й принизливого, що важким тягарем відкладалося в ньому. Тут навіть немає місця для релігії, у цьому світі повсякденної тяжкої праці, постійної виснажливої боротьби за існування, не кажучи вже про жажливий душевний знос, що породжується хронічною

бідністю. Та письменник не дистанціюється від цього світу, більше того, у чомусь посуттєвому й глибинному залишається належним до нього, і не лише в сенсі соціальної близькості й співчуття. Невипадково в намітках до плану твору він бере епіграфом рядок із драми Поля Клоделя «Обман»: «Ніщо не може зрівнятися з життям смиреним, невігласним, настійним», який указує на векторний підхід автора до означеного світу. Камю вважав, що йому властива якась абсолютна справжність і незаперечність, в якій закладена німа істина, корелятивна суворим і невідступним законам життя, що лишається невисловленою її носіями. Уособленням цього світу та його істини виступає в романі мати письменника, до якої він усе життя ставився з ніжною любов'ю. Звертаючись до неї, він пише в одному з начерків до роману: «Ти вище мого часу, вище історії, яка тебе прим'яла, ти справжніша всього, що я любив у цьому світі, пробач сину, що він втік від ночі твоєї істини».

Отже, без особливого ризику можна ствердити, що Камю передчасно пішов із життя не в стані кризи й творчої вичерпаності, а на новому високому злеті, і це переконливо засвідчується його останнім незавершеним романом. Само собою, цей роман тісно пов'язаний з усією попередньою творчістю письменника, але разом з тим з'являються тут нові концепції й інтенції, що якоюсь мірою дозволяє говорити про народження нового Камю — більш відкритого світові й розкутого як на рівні мисленевому, так і художньому, про нову якість його інтелектуальної прози, що виразно набирає синтезуючого характеру.

Д. Наливайко

ЧУЖИЙ

*Перекладено за виданням: Albert Camus. L'étranger.
La Peste. — М. 1969.*
© П. В. Тарашук, переклад українською, 2006

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Сьогодні померла мати. Або, може, вчора, не знаю. З притулку я отримав телеграму: «Мати померла. Похорон завтра. Щиро співчуваємо». І все. Мабуть, це сталося вчора.

Притулок для старих міститься в Маренго, за вісімдесят кілометрів від Алжира. О другій годині я сяду в автобус і дістанусь туди надвечір. Отже, зможу чатувати біля небіжчиці, а повернуся завтра ввечері. Я попросив у шефа два дні відпустки, і він, звичайно, не міг мені відмовити, бо не мав ніякої не менш поважної причини. Але, здається, невдоволено скривився, тож я навіть сказав йому: «Я тут не винен». Він не відповів, і я подумав, що, напевне, не годилося казати йому цих слів. Зрештою, чого я маю виправдовуватись? Радше він сам мав висловити мені своє співчуття. Але він, безперечно, висловить його післязавтра, коли побачить мене в жалобі. А тим часом мати ще ніби й не померла. Натомість після похорону в її смерті вже не буде сумнівів і все набере більш офіційного характеру.

О другій годині я сів на автобус. Припікало сонце. Як і завжди, я пообідав у ресторані Селеста. Усі мені

співчували, а Селест скорботно зітхнув: «Мати тільки одна». Коли я виходив, мене провели до дверей. Я був трохи пригнічений, бо ще мав зайти до Еманюеля й позичити чорну краватку та жалобну пов'язку. Кілька місяців тому помер його дядько.

Мені довелося бігти, щоб устигнути на автобус. Ця покvapність і сама поїздка, коли тіло трусило на вибоїнах, смерділо бензином, а відблиски неба й шосе сліпили очі, мабуть, і стали причиною, що я одразу заснув. Я спав майже всю дорогу. Прокинувшись, побачив, що прихилився головою до офіцера, який усміхнувся мені й запитав, чи я здалеку. «Так», — відповів я, щоб не розмовляти з ним.

До притулку від містечка два кілометри. Я пішов пішки. Я одразу хотів побачити матір. Але вартівник сказав, що слід зайти до директора. Директор мав якісь справи, і я був змушений чекати. Вартівник невпинно розповідав про щось, а потім я нарешті побачив директора, що прийняв мене у своєму кабінеті. То був сухенький стариган з орденом Почесного легіону. Він дивився на мене ясними очима і так довго тис мені руку, що я вже не знав, як вивільнитись. Зазирнув до течки і промовив:

— Мадам Мерсо поступила до нас три роки тому. Ви були її єдиною підтримкою.

Мені здалося, ніби він чимсь дорікає мені, і я взявся пояснювати. Проте він урвав мене:

— Сину мій, вам нема чого виправдовуватись. Я читав справу вашої матері. Ви не могли забезпечити її потреб. Їй була потрібна доглядачка. А ваша платня дуже скромна. І зрештою, тут вона була щасливіша.

— Атож, пане директоре, — кивнув я.

— І знаєте, — додав він, — тут вона мала друзів, людей свого віку. Могла розмовляти з ними про цікаві їй речі, належні вже до минулої доби. А ви молоді, і їй було б нудно з вами.

То таки була правда. Коли ми з матір'ю жили вдвох, вона всякчас тільки мовчки поводила за мною очима. Перші дні у притулку вона часто плакала. Адже вона звикла жити вдома. Минуло б кілька місяців, і вона б плакала, якби її забрали з притулку. Знову-таки внаслідок звички. Почасти, мабуть, саме тому протягом останнього року я майже не їздив до неї. Крім того, поїздка до матері забирала увесь недільний день і вимагала від мене додаткових зусиль: я мав іти до автобуса, купувати квитки і їхати дві години.

Директор говорив щось і далі. Але я майже не слухав його. Згодом він проказав:

— Ви, мабуть, хочете побачити матір.

Я мовчки підвівся й пішов за ним до дверей. На сходах він пояснив:

— Ми перенесли її до моргу. Щоб не пригнічувати решту. Щоразу, коли в притулку хтось помирає, всі інші на кілька днів стають нервові й дратливі. І тоді їх тяжче обслуговувати.

Ми перетнули подвір'я, де чимало старих позбирались купками й розмовляли. Коли ми підходили до них, вони замовкали. А коли вже минали їх, позаду знову чулися розмови. Здавалося, ніби там стиха верещать папуги. Підійшовши до дверей невеличкого будиночка, директор зупинився:

— Месьє Мерсо, тут я вже лишаю вас. У разі потреби я буду в своєму кабінеті. А загалом ховатимуть о десятій ранку. Ми сподівалися, що ви зможете й чатувати над покійною. І останнє: ваша мати, здається, часто казала своїм приятелькам, щоб її поховали за релігійним обрядом. Я вже подбав про це. Але я хотів, щоб ви знали.

Я подякував. Мати, хоч і не була атеїсткою, за свого життя ніколи не думала про релігію.

Я зайшов до моргу. То була дуже світла, побілена вапном кімната зі скляним дахом. У ній стояли стільці й підставки на схрещених ніжках. Посередині кімнати на

двох підставках лежала труна із закритим віком. З брунатних, пофарбованих дощок стирчали напівзакручені лискучі шурупи. Коло домовини сиділа арабка-санітарка в білому халаті та яскравій хустці на голові.

Одразу за мною ввійшов вартівник. Він, певне, біг і трохи заїкався:

— Труну вже закрили, але я зараз зніму віко, щоб ви могли її бачити.

Він уже підходив до труни, як я зупинив його.

— Ви не хочете? — запитав він.

— Ні.

Вартівник збентежено зупинився, і я знімав, відчувши, що такого не годилося казати. Якийсь час він дивився на мене й запитав, але без докору, ніби просто цікавлячись:

— Чому?

— Не знаю, — відповів я.

Тоді, крутячи сивого вуса й не дивлячись на мене, він буркнув:

— Розумію.

Вартівник мав гарні блакитні очі й червонясту шкіру. Подав мені стільця, а сам сів трохи позаду. Санітарка підвелася й пішла до дверей.

— У неї сифіліс, — шепнув мені вартівник.

Немов не розуміючи, я глянув на санітарку й побачив у неї під очима пов'язку, що йшла навколо голови. Там, де мав бути ніс, пов'язка була пласка. Замість обличчя видніла тільки біла пов'язка.

Коли санітарка вийшла, вартівник повідомив:

— А тепер я покину вас.

Не знаю, який жест я зробив, проте він лишився, ставши десь позаду. Його присутність за моїми плечима заважала мені. Кімнату виповнювало лагідне надвечірнє світло. Під скляним дахом дзижчало двійко джмелів. Я відчув, що мене долає сон. Не обертаючись, я запитав:

— Ви давно тут?

— П'ять років, — миттю відповів він, немов чекав мого запитання, і говорив потім досить довго. Мовляв, він би дуже здивувався, якби хто сказав йому, що на старість він буде вартівником притулку в Маренго. Йому шістдесят чотири роки, він парижанин. Тут я урвав його:

— А! Так ви не тутешній?

Згодом я пригадав, що вартівник, перше ніж провести мене до директора, розповідав про матір. Казав, що її треба чимшвидше поховати, бо всюди спека, а надто в цьому закутку. Саме тоді він розповів, що жив у Парижі й добре пам'ятає його. «У Парижі небіжчика не ховають три, а то й чотири дні. А тут часу немає, інколи ще не змірився з думкою про смерть, як уже треба бігти за катафалком». І тоді дружина сказала йому: «Помовч, про таке не говорять!» Старий почервонів і вибачився. Я заспокоїв їх: «Нехай». Його розповідь, на мій погляд, була цікава й точна.

У морзі старий розповів мені, що потрапив до притулку як злидар. Він почувався ще на силі, тож і попросив, щоб йому дали місце вартівника. Я зауважив, що, зрештою, він теж пансіонер. Старий відповів, що ні. Мене вразила манера, з якою він говорив «вони», «інші», а інколи й «старі», розповідаючи про пансіонерів, дехто з яких був не старшим від нього. Але, звичайно, відмінність існувала. Він був вартівник і мав певну владу над ними.

Повернулася санітарка. Швидко впали сутінки. Невдовзі вже й ніч загула над скляним дахом. Вартівник повернув вимикач, і мене засліпив несподіваний спалах світла. Він запросив мене до їдальні на вечерю. Але їсти мені не хотілося. Тоді запропонував принести чашку кави з молоком. Цей напій я любляв, тож кивнув головою, і за хвилину він уже повернувся з тацею. Я пив каву, і мені закортіло курити. Я завагався, не знаючи, чи можна курити коло матері. Я став міркувати: таж це не має ніякого значення. Я запропонував сигарету й вартівникові, і ми закурили.

— Знаєте, — сказав він перегодом, — сюди прийдуть друзі вашої матері й теж чатуватимуть над тілом. Це традиція. Мені треба йти за стільцями та чорною кавою.

Я спитав, чи не можна загасити одну лампу. Світло, відбиваючись від білих стін кімнати, втомлювало мене. Старий пояснив, що це річ неможлива. Освітлення працює за принципом: усе або нічого. Далі я вже не звертав уваги на старого. Він вийшов, потім повернувся, почав розставляти стільці. На одному з них поскладав навколо кавника чашки. Потім сів навпроти, по той бік матері. У кутку, плечима до нас сиділа й санітарка. Я не бачив, що вона робить, але її руки ворушилися так, ніби вона плете. Я розімлів, кава зігріла мене, а з прочинених дверей долинали пахощі ночі та квітів. Мабуть, я задрімав на якусь мить.

Я прокинувся від шарудіння. Коли розплющив очі, білі стіни кімнати, здається, засліплювали ще дужче. Переді мною не було жодної тіні, і кожен предмет, кожен вигин та лінія поставали з болісною для ока виразністю. До моргу заходили материні приятелі. Їх було з десяток, і вони мовчки виринали у сліпучому світлі. Посідали, й навіть жоден стілець не рипнув. Я роздивлявся їх так, немов досі ще ніколи не бачив людей, помічав кожну деталь їхнього одягу та облич. Але не чув їх і майже не вірив у їхню реальність. Мало не всі жінки були у фартухах і підперезані паском, тому їхні відвислі животи випинались ще дужче. Раніше я ніколи не бачив, яке величезне черево можуть мати старі жінки. Натомість майже всі чоловіки були худі і спиралися на ціпки. Обличчя старих вразили мене тим, що я бачив не очі, а тільки тьмяне світло, яке блимало в павутинні зморшок. Посідавши, більшість старих стали дивитися на мене, важко похитуючи головами; їхні губи давно вже спожив беззубий рот, тож важко було збагнути, чи то старі вітали мене, чи то просто сіпались їхні голови. Мабуть, усе-таки вітали. Я побачив, що всі вони сидять переді мною, навколо вартівника, й похитують го-

ловами. На мить з'явилося химерне відчуття, ніби вони судитимуть мене.

Згодом одна жінка заплакала. Вона сиділа в другому ряду, інша жінка затуляла її, тож я не міг її роздивитися. Вона рюмсала, заводячи раз по раз, і, здавалося, не замовкне ніколи. Інші вдавали, ніби не чують того плачу. Усі були пригнічені, мовчазні та похмурі. Дивилися або на труну, або на свої ціпки, або кудись у простір, але не помічали жінки, яка плаче. Вона плакала й плакала. Я вкрай здивувався, бо не знав її. Хотілося просто не чути її. Однак я не наважувався просити, щоб вона замовкла. Вартівник нахилився до неї і щось сказав, але вона похитала головою, пробурмотіла кілька слів і з не меншою регулярністю плакала й далі. Тоді вартівник підійшов до мене й сів поряд. Після довгої паузи, не дивлячись на мене, промовив:

— Вона була дуже близька з вашою матір'ю. Каже, що то була її єдина подруга в притулку, а тепер вона геть самотня.

Ми просиділи так досить довго. Зітхання й ридання згодом чулись дедалі рідше. Жінка гучно сопіла, а зрештою замовкла. Я більше не спав, але був утомлений і боліли сідниці. Тепер панувала гнітюча тиша, яку створювали ті всі люди. Лише інколи лунав дивний звук, і я не міг зрозуміти, що це. Згодом я помітив, що дехто зі старих смоче власні щоки, творячи ці загадкові клацання. Вони так занурились у думки, що не помічали цього. У мене навіть створилося враження, що мрець, який лежав серед них, не має для них ніякого значення. Але тепер я думаю, що то було хибне враження.

Вартівник подав каву, кожен узяв свою чашку. Далі я вже не пам'ятаю. Ніч минула. Пригадую, як одного разу я розплющив очі й побачив, що старі поосувались на стільцях і сплять, окрім одного, що, спершись підборіддям на руки, які охопили ціпок, пильно дивився на мене й ніби чекав, щоб я прокинувся. Потім я знову заснув. Спав недовго, бо сідниці боліли щораз дужче. Над скля-

ним дахом уже розвиднялося. Невдовзі прокинувся хтось зі старих і довго кашляв. Він спльовував у велику, розліновану на квадрати хустку, і щоразу здавалося, ніби в нього всередині щось рветься. Він розбудив решту, і вартівник сказав, що їм треба вже йти. Старі попідводилися. Від утоми чатування їхні обличчя немов притрусило попелом. Я здивувався, що, виходячи, усі вони потисли мені руку, немов ця ніч, коли ми й словом не обмінялися, зблизила нас.

Я почувався втомленим. Вартівник повів мене до себе, і я зміг трохи причепуритися. Випив ще одну каву з молоком, що виявилась дуже смачною. Коли я вийшов надвір, уже зникли останні сліди ранкових сутінок. Понад пагорбами, що відгороджували Маренго від моря, червоніло небо. Вітер, що віяв над ними, доносив запах солі. День мав бути чудовий. Я давно не виїздив на природу й відчував, що, якби не материна смерть, з насолодою пішов би на прогулянку.

Я став під берестом, що ріс на подвір'ї, й чекав. Я вдихав пахощі свіжої землі, і спати вже не хотілося. Подумав про колег зі своєї контори. Ось зараз вони підводяться, щоб іти на роботу: для мене ця мить завжди була найважча. Я й далі міркував про свою працю, аж раптом пролунав дзвін, бамкнувши десь усередині будівлі. За вікнами заметушилися, потім усе стихло. Сонце вже піднялося над обрієм і припікало мені ноги. Подвір'ям пройшов вартівник і сказав, що мене запрошує директор. Я зайшов до його кабінету. Треба було підписати кілька паперів. Директор одягнувся в чорне, а штани мав смугасті. Узяв до рук телефонну трубку і звернувся до мене:

— Погребові служники вже тут. Я зараз скажу їм, щоб вони закрили домовину. Може, ви хочете востаннє поглянути на матір?

— Ні, — відповів я.

— Фіжаку, скажіть людям, що вони можуть іти, — наказав він у трубку стишеним голосом.

Потім директор сказав, що буде присутній на похороні, і я подякував йому. Він сидів за столом, схрестивши свої коротенькі ніжки. Попередив, що будемо тільки ми та санітарка. Пансіонери загалом не повинні ходити на похорон. Він дозволяв їм тільки чатувати: «Адже тут йдеться про людяність», — зауважив директор. Але в цьому випадку він дозволив супроводити тіло одному давньому матиному приятелю на ймення Томас Перес. Назвавши це ім'я, директор усміхнувся:

— Розумієте, йдеться про трохи здитинілі почуття. Він і ваша мати не розлучалися. В притулку жартували з них і казали Пересові: «Це ваша наречена». А він сміявся. Це тішило їх обох. Смерть мадам Мерсо стала для нього тяжким ударом. Я вважав, що не маю права відмовити йому. Але за порадою нашого лікаря вчора я заборонив йому чатувати.

Досить довго ми мовчали. Зрештою директор підвівся і став дивитись у вікно. А за хвилину повідомив: «А ось уже й кюре з Маренго. Завчасно прийшов». Директор попередив мене, що принаймні три чверті години доведеться йти пішки, щоб дійти до церкви, яка міститься в самому містечку. Ми зійшли вниз. Коло будинку стояв кюре з двома хористами. Один з них тримав кадило, над яким схилювся кюре, регулюючи довжину срібного ланцюжка. Коли ми підійшли, кюре вже випростався і сказав мені кілька слів, уживши звертання «сину мій». Він зайшов до моргу, я — за ним.

Я одразу побачив, що шурупи на віку домовини вже закручені, а в кімнаті стоїть четверо чоловіків у чорному. Директор сказав мені, що катафалк чекає на вулиці, тим часом кюре став читати молитви. Далі все діялось дуже швидко. Погребові служники із запиналом підступили до труни. Кюре, його супровід, директор і я вийшли надвір. Перед дверима стояла дама, якої я не знав. «Месьє Мерсо», — відрекомендував мене директор. Я не розчув ім'я тієї жінки, а тільки зрозумів, що це делегована санітарка.

Вона, навіть не усміхнувшись, кивнула мені своїм кістлявим, видовженим обличчям. Потім ми розступилися, щоб пронесли тіло. Пішли за носіями і вийшли з притулку. Катафалк стояв перед брамою. Лакований, довгастиий і блискучий, він скидався на пенал. Коло нього стояли розпорядник, низенький чоловік у кумедному одязі, і старий, що застиг у неприродній позі. Я зрозумів, що це месьє Перес. На ньому був крилатий фетровий капелюх (він скинув його, коли домовину проносили крізь браму), задовгі штани, що зібгались над черевиками, і чорний бант, замалий для його білої сорочки з високим коміром. Його ніс засіяли чорні цятки, а губи тремтіли. Сиве, досить гарне волосся не могло приховати звислих і негарних вух, криваво-червоний колір яких на сполотнілому обличчі вразив мене. Розпорядник пояснив нам, де стати. Кюре йшов попереду, за ним їхав катафалк, який обступило четверо носіїв. Позаду — директор, я, а на останку делегована санітарка й месьє Перес.

Сонце вже заповонило все небо й тепер придавлювало землю, ставало дедалі спекотніше. Не знаю чому, але перед тим, як вирушити, ми досить довго чекали. Я спарився у своєму похмурому вбранні. Старий, що був начепив капелюха, знову скинув його. Директор розповідав мені про нього, і я, ледь повернувшись у бік старого, розглядав його. Сказав, що ввечері моя мати й месьє Перес у супроводі санітарки часто ходили гуляти аж до містечка. Я роззирнувся навколо. Дивлячись на рядки кипарисів, що тяглися до гір ген на обрії, на долину, поплямовану рудим і зеленим, виразні контури поодиноких будинків, я зрозумів матір. Увечері на цю землю немов спадав меланхолійний спочинок. Натомість удень палюче сонце тремким маревом пообгортало краєвиди, що були тепер нелюдські та гнітючі.

Ми рушили. Я помітив, що Перес трохи шкутильгає. Катафалк мало-помалу набрав швидкості, і старий почав відставати. Один зі служників, що йшли обабіч ката-

фалка, теж відстав і тепер ішов поряд зі мною. Мене вражало, як швидко підбивається вгору сонце. Я помітив, що все довкілля давно вже сповнене дзижчанням комах і шелестінням трав. Піт аж котився мені по обличчю. Капелюха я не мав, тож обмахувався хусточкою. Погребовий служник сказав мені щось, але я не почув. Піднявши кашкета правою рукою, він, діставши хусточку, витирав чоло лівою.

— Що? — перепитав я його.

— Але ж пече! — повторив він, показуючи на небо.

— Атож, — кивнув я.

— Це ваша мати тут? — запитав він трохи згодом.

— Атож, — знову промовив я.

— Скільки їй було років?

— Багато, — відповів я, не знаючи, скільки саме.

Після цього служник замовк. Я озирнувся: ззаду, метрів за п'ятдесят від нас, дибав старий Перес. Він поспішав і, щоб не втратити рівноваги, вимахував капелюхом. Побачив я й директора. Той ішов повагом, без зайвих рухів. На чолі в нього вилискувало кілька краплин поту, але він не витирав їх.

Мені здалося, ніби наша процесія зарухалася швидше. Навколо й далі стелилися сільські краєвиди, залиті яскравим сонячним сяєвом. Сліпучі відблиски були просто нестерпні. Якийсь час ми йшли недавно відремонтованою ділянкою шляху. Сонце розтопило гудрон, і ноги вгрузали, лишаяючи блискучі роззявлені сліди. Здавалося, ніби з цієї самої асфальтової чорноти був зроблений і шкіряний капелюх, що виднів над катафалком і вкривав голову візника. Я почувався розчавленим між сліпучою блакиттю неба і монотонністю чорних барв: чорним полиском асфальту, похмурістю жалобного вбрання й чорнотою лакованого катафалку. Це все — сонце, дух шкіри й конячого посліду, свіжого лаку й кадила, втома після безсонної ночі — потьмарило мені зір та розум. Я знову озирнувся. Перес видався тепер дуже далеким, розчиненим у серці спекоти,

а потім узагалі кудись зник. Я повів очима й побачив, що він зійшов зі шляху і простує полем. Помітив, що дорога попереду нас завертає. Я збагнув, що Перес, знаючи місцевість, іде навпростець, щоб наздогнати нас. За поворотом він і справді приєднався до нас, а потім знову десь загубився, знову прошкуючи полем, — і так багато разів. Я чув, як мені у скронях стугонить кров.

Далі все пішло так швидко, впевнено і природно, що я вже нічого не пригадую. Одне тільки: коли заходили до містечка, до мене озвалася делегована санітарка. Її незвичайний, мелодійний, тремтливий голос аж ніяк не пасував до її обличчя.

— Якщо йти повільно, — мовила вона, — можна отримати сонячний удар. Але якщо швидко — зіпрієш, а в церкві холодно.

Вона мала слухність. Але виходу не було. У моїй пам'яті збереглося ще кілька образів того дня. Скажімо, обличчя Переса, коли він востаннє наздогнав нас коло містечка. Його щоками котилися великі сльози виснаження й муки. Але через зморшки не спадали додолу, а розпливалися, вкривши змарніле обличчя суцільною плівкою вологи. А ще були церква й люди на тротуарах, червона герань на могильних плитах, непритомний Перес, що скидався на ляльку, нитки якої обірвалися, руді аж криваві грудки землі, які скочувались на материну труну, змішані із землею білясті корінчики. А ще — люди, голоси, містечко, чекання біля кав'ярні, невпинне гурчання двигуна й моя радість, коли автобус занурився у вогні Алжира і я думав, що зараз ляжу і спатиму до полудня.

II

Прокинувшись, я збагнув, чому був невдоволений шеф, коли я просив два дні відпустки: таж сьогодні субота. Я, так би мовити, забув про неї, а вранці згадав.

Шеф, звичайно, думав, що разом з неділею я матиму чотири вільні дні, і таке не могло йому подобатись. Але, з одного боку, хіба я винен, що поховав матір не сьогодні, а вчора, а з другого — і субота, й неділя належатимуть тільки мені. Ці міркування, звичайно, не заважали мені розуміти й мого шефа.

Я важко підвівся — давалася взнаки вчорашня втома. Голячись, думав, що я робитиму сьогодні, й вирішив піти купатися. Сів на трамвай, що їхав до громадських купалень у порту. Я вже бував там. На пляжі зібралось чимало молоді. У воді я натрапив на Марі Кардона, колишню друкарку з нашої контори, що тоді подобалась мені. Я їй, здається, теж. Але невдовзі вона покинула роботу, і ми не мали часу здобутися на щось більше. Я допоміг Марі залізти на буй і при цьому зачепив її груди. Я ще був у воді, а вона вже лежала долілиць зверху на буї. Повернулась до мене. Сміялася, коси заліпили їй очі. Я теж виліз на буй і вмовився поряд із нею. Настрій був пречудовий, і, немов жартома, я відхилив голову назад і поклав на її живіт. Марі нічого не сказала, тож я так і лежав. Перед очима відкрилося все блакитно-золотаве небо. Потилицею я відчував, як лагідно пульсує живіт Марі. Напівзадрімавши, ми лежали на буї досить довго. Коли сонце стало надто припікати, Марі пірнула у воду, я за нею. Я зловив її, обняв рукою за талію, і ми попливли разом. Марі знай сміялася. На березі, коли ми висихали, вона сказала: «А я таки смаглявіша за вас». Я запитав, чи не хоче вона ввечері піти в кіно. Марі знову засміялася і сказала, що хоче подивитися фільм, де грає Фернандель. Коли ми одяглися, вона здивувалася, побачивши мою чорну краватку, й запитала, чи я не в жалобі. Я сказав, що померла мати. Вона хотіла знати коли, і я відповів, що позавчора. Марі здригнулась, але промовчала. Я хотів їй сказати, що я тут не винен, проте стримався, пригадавши, що вже запевняв у цьому свого шефа. Але це не мало ніякого значення. Хай там як, якась провина існує завжди.

Увечері Марі все забула. Фільм інколи був смішний, а інколи просто дурнуватий. Її нога тулилась до моєї. Я пестив їй груди. Під кінець сеансу поцілував, але незграбно. Після кіно вона пішла до мене.

Коли я прокинувся, Марі вже не було. Вона казала, що має йти до тітки. Я подумав, що сьогодні неділя, і відчув досаду: я не любив неділі. Повернувся на інший бік, вдихнув з подушки запах солі, полишений косами Марі, і спав до десятої години. Потім аж до полудня курив сигарети в ліжку. Я не хотів обідати в Селеста, як звичайно, бо певне, всі мене розпитуватимуть, а я не любив цього. Я зварив яйця і з'їв їх навіть без хліба, бо його вже не було, а йти купити я не мав бажання.

Пообідавши, я нудився й тинявся по квартирі. Коли мати жила вдома, квартира була затишна, а потім стала завелика для мене, і я переніс до своєї кімнати стіл з ідальні. Я й жив тепер лише в цій кімнаті серед трохи просиджених стільців із плетеним солом'яним сидінням, шафи з пожовклим дзеркалом, туалетного столика й мідного ліжка. Решта кімнат були занедбані. Трохи згодом я, щоб мати якусь роботу, взявся читати стару газету. Вирізав рекламу солі Крюшена і вклеїв у старий зошит, де я збирав цікаві для себе газетні вирізки. Потім помив руки і зрештою вийшов на балкон.

Вікно моєї кімнати виходило на головну вулицю передмістя. День був чудовий. Бруківка масно полискувала, людей було мало, та й ті кудись квапилися. Спершу я побачив родину, що вийшла не прогулянку: двох хлопчиків у матроських костюмах (штанці насилу закривали їм коліна, а груба тканина сковувала рухи) і дівчинку з великим рожевим бантом і в чорних лакованих туфлях. Позаду дітей сунула широка, мов бодня, мати в шовковій каштановій сукні й батько, невисокий худорлявий чоловік, якого я не раз уже бачив. Він був у брилику, мав краватку-метелика й ціпок у руці. Побачивши його разом з дружиною, я зрозумів, чому в кварталі його на-

зивають бідолохою. Трохи згодом з'явилися дівчата та хлопці з передмістя — з лакованим волоссям, вишиваними сумочками, в червоних краватках, надто вузьких у талії жакетах і тупоносих черевиках. Мабуть, ідуть у кіно-театри в центрі. Ось чому вони вийшли так рано і з рего-том біжать до трамвая.

Після них вулиця мало-помалу спорожніла. Певне, всюди почалися сеанси. На вулиці, крім котів і власників крамничок, не було вже нікого. Над фікусами, що тягнулися вздовж вулиці, видніло ясне, хоч уже й не яскраве небо. На протилежному тротуарі крамар-тютюнник виніс стільця, поставив коло дверей і сів на нього верхи, обома руками зіпершись на спинку. Трамваї, недавно ще повні, були майже порожні. У кав'ярні «У П'єро» збоку від тютюнової крамнички подавальник змітав тирсу в безлюдній залі. Тож це таки неділя.

Я розвернув стільця й сів, як і тютюнник, подумавши, що так зручніше. Скурив дві сигарети, потім зайшов до кімнати, взяв шматок шоколаду й повернувся їсти на балкон. Трохи згодом небо захмарилось і я думав, що насувається гроза. Але небо мало-помалу проясніло. Однак, тікаючи, хмари лишили на вулиці немов обіцянку дощу, і вулиця спохмурніла. Я ще довго сидів і дивився на небо.

О п'ятій годині задзеленчали, повертаючись, трамваї. Вони везли зі стадіону в недалекій околиці глядачів, які гронами висіли на підніжках і поренчах. Наступні трамваї привезли гравців, я впізнавав їх за валізками в руці. Вони галасували і співали аж розлягалось, щоб їхній клуб не програвав. Чимало їх махало мені рукою. Один навіть вигукнув: «Ми дали їм перцю!» — «Атож», — кивнув я головою. Потім стали повертатись автомобілі.

День згасав. Небо над покрівлями порожевіло і, коли впали сутінки, вулиці ожили. Потихеньку поверталися з прогулянки родини. Серед них я побачив і месье-бідолоху. Діти або плакали, або ж їх доводилось тягнути. Майже одночасно на вулицю вийшли юрми глядачів із міс-

цевих кінотеатрів. Молодь жестикулювала жвавіше, ніж завжди: мабуть, дивилась якийсь пригодницький фільм. Ті, що були в міських кінотеатрах, повернулися трохи пізніше. Вони видавалися поважнішими. Теж сміялися, але тільки інколи, були немов утомлені й замислені. Не розходились по домівках і походжали по тротуару навпроти. Дівчата з розпущеними косами трималися за руки, а хлопці, зумисне перестриваючи їх, жартували з ними; дівчата пирскали сміхом і відверталися. Чимало їх я знав, і вони віталися зі мною.

Раптом спалахнули ліхтарі, й перші вечірні зорі, що вже горіли на небі, зблідли. Мої очі втомилися споглядати тротуари, де товклися люди й горіло світло. Волога бруківка блищала від ліхтарів, а трамваї, гуркочучи раз по раз, кидали відблиски на лискуче волосся, усміхнені обличчя, срібні браслети. Згодом, коли трамваї гуркотіли рідше, а над деревами та ліхтарями висіла вже чорна ніч, квартал непомітно спорожнів, і ось уже й перший кіт неквапно перейшов знову безлюдну вулицю. Я подумав, що пора й повечеряти. Боліла шия, бо я так довго спирався на спинку стільця. Я вийшов купити хліба та локшини, зготував вечерю й поїв стоячи. Хотів ще покурити біля вікна, але повітря було надто прохолодне, і я замерз. Позачиняв вікна і, обертаючись, побачив себе у дзеркалі, край столу зі спиртівкою і шматками хліба. Подумав, що була, як і завжди, нудна неділя, що мати вже похована, що завтра я знову піду на роботу і що, зрештою, нічого не змінилося.

III

Сьогодні я мав у конторі багато роботи. Шеф був приязним. Запитав, чи я не дуже втомився, і теж хотів знати, скільки років було моїй матері. «Шістдесят років», — сказав я, щоб не плутатись, і він, невідомо чому, полегшено зітхнув, немов вважаючи, що виконав свій обов'язок.

На моєму столі височіла пака товарних накладних із пароплавства, і я мав усі їх переглянути. Перед тим як іти на обід, я помив руки. Опівдні я любив мити руки. Увечері насолода була менша, бо безкінечний рушник ставав мокрим: протягом дня його не міняли. Колись я сказав про це шефові. Він погодився, що це таки прикра річ, а водночас назвав її дрібницею, не вартою уваги. Я вийшов трохи запізно, о пів на першу, разом з Еманюелем, що працював у відділі відправки. Двері контори виходили просто до моря, і кілька хвилин ми споглядали пароплави в порту, де пряжило нещадне сонце. Аж тут, бахкаючи вихлопами газів і брязкаючи ланцюгами, над'їхав ваговоз. «Може, під'їдемо?» — запитав Еманюель, і я пустився бігти. Ваговоз проминув нас, і ми кинулися навздогін. Я занурився в куряву та гуркіт. Я нічого не чув і не бачив, а тільки шалено мчав серед лебідок і механізмів, щогл, які танцювали на обрії, і корабельних корпусів збоку від нас. Я вчепився першим і заскочив на машину. Потім допоміг сісти Еманюелеві. Ми насилу зводили дух, ваговоз у куряві й сонці стрибав по нерівному брукові набережної. Еманюель аж заходився від сміху.

Ми зайшли до Селеста, спливаючи потом. Селест завжди був однаковий: із сивими вусами й фартухом на роздутому череві. Запитав, чи я таки тримаюсь. «Авжеж», — відповів я і сказав, що дуже голодний. Я нашвидку поїв і випив кави. Потім пішов додому й на хвилинку заснув, бо випив забагато вина, а коли прокинувся, дуже хотілося курити. Та було пізно, і я побіг, наздоганяючи трамвай. Я працював аж до вечора. У конторі стояла задуха, тож увечері я з насолодою поволі вертався додому вздовж набережних. Небо було ясне, і я почувався задоволеним. А втім, одразу пішов додому, бо хотів зварити собі картоплі.

Піднімаючись темними сходами, я зіткнувся зі старим Саламано, своїм сусідом на сходовім майданчику. Він виводив собаку. Уже вісім років, як я бачив їх разом. Його спаніель страждав на якусь шкірну хворобу, мабуть, на

червінець, у нього вилізла майже вся шерсть і замість неї були тепер бурі бляшки та кірочки. Змушений жити із собакою, удвох у тісній квартирі, старий Саламано зрештою став схожим на нього. Обличчя його вкривали рожеві скоринки, на голові видніло рідке пожовкле волосся. А пес перейняв від свого господаря схилену ходу, зігнувши й випнуту вперед морду. І пес, і людина належали, здавалось, до істот одного виду, але ненавиділи одне одного. Двічі на день, об одинадцятій годині та о шостій, старий виводив пса на прогулянку. Уже вісім років маршрут їхньої прогулянки не мінявся. Їх можна було бачити на Ліонській вулиці, пес тягнув старого Саламано, аж поки той зашпортувався. Тоді старий бив та лаяв свого собаку. Пес злякано зіщулювався й ціпенів. Тепер уже старий тягнув його за собою. Коли ж пес забував і знову починав смикати господаря, той знову бив його й лаяв. Потім обоє стояли на тротуарі й дивились одне на одного: пес зі страхом, людина з ненавистю. І так щодня. А коли пес хотів сцяти, старий, не зважаючи на те, тягнув його далі, і спанієль лишав за собою рядочок дрібненьких краплин. А якщо він раптом дзюрив у квартирі, його знову били. І це тривало вже вісім років. Селест завжди називав Саламано «той бідолаха», хоча, зрештою, ніхто не може знати, чи людина справді нещасна. Коли я здивав його на сходах, він лаяв свого собаку: «Паскуда! Падлюка!» — ревів він, а пес жалібно скавулів. «Добрий вечір!» — сказав я старому, але він лаявся й далі. Тоді я запитав, що, власне, скоїв пес. Старий не відповів, раз по раз повторюючи: «Паскуда! Падлюка!» Я побачив, що він схилився над собакою й поправляє нашійника. Запитав голосніше. Тоді, не обертаючись, старий люто вигукнув: «Та він завжди такий!» І пішов, тягнучи пса, що скавучав, опираючись усіма чотирма лапами.

Саме цієї миті надійшов мій другий сусіда на сходовім майданчику. У кварталі були чутки, ніби він торгує жіночою плоттю. Та коли його питали про роботу, казав, що

працює комірником. Загалом його не любив ніхто. Але він часто розмовляв зі мною й інколи навіть заходив до мене, бо я слухав його теревені. Як на мене, вони були цікаві. Кінець кінцем, я не мав ніякої причини не розмовляти з ним. Звали його Раймон Сенте. Він був невисокий на зріст, із широкими плечима й боксерським носом. Одягався завжди бездоганно і, говорячи про Саламано, теж казав: «Ну, хіба не нещасна людина?» Якось він запитав, чи ті сцени не огидні мені, і я відповів, що ні.

Ми піднялися, і я вже збирався йти до себе, коли він сказав:

— Знаєте, у мене вдома є кров'янка й вино. Може, з'їсте шматочок зі мною?

Я подумав, що в такому разі не треба готувати вечері, й погодився. Раймон мав тільки одну кімнату й кухню без вікна. Над ліжком висів біло-рожевий янгол зі штучного мармуру, фотографії чемпіонів і два чи три плакати з голими жінками. Кімната була неприбрана, ліжко незаслане. Раймон спершу запалив газову лампу, потім витягнув з кишені досить брудний бинт і перев'язав праву руку. Я запитав, що там у нього. Він сказав, що бився з одним типом, який чіплявся до нього.

— Розумієте, мес'є Мерсо, — пояснював він, — не тому, що я лихий, але ж я жива людина. Той тип каже мені в трамваї: «Ану виходь, якщо не боягуз». А я йому: «Слухай, заспокойся». Й він назвав мене бабою. Отоді я вийшов і сказав: «Гаразд, мабуть, тобі таки треба натовкти пику». «За що?» — запитав той, і я врізав йому. Він упав. Я хотів підняти його, але він, не підводячись, став бити мене ногами. Тоді я вдарив його коліном і двічі кулаком. Він аж заюшився. Я запитав, чи тепер він дістав своє. «Так», — відповів він.

Протягом усієї розповіді Раймон поправляв пов'язку. Я сидів на ліжку.

— Бачите, — сказав він мені, — я не чіпав його. Це він причепився до мене.

То таки була правда, і я погодився з ним. Далі Раймон сказав, що, власне, хотів спитати моєї поради з приводу цієї пригоди, бо я чоловік, який добре знає життя, і можу допомогти йому, й тоді він був би моїм приятелем. Я мовчав, і він запитав, чи хочу я бути його приятелем. Я відповів, що мені, зрештою, байдуже, і Раймон, здається, був задоволений. Дістав кров'янку, підсмажив її на сковороді, поставив склянки, тарілки, прибори і дві пляшки вина. Усе це мовчки. Потім ми сіли. За їжею він став розповідати про свою пригоду. Спочатку трохи вагався: «Я знав одну жінку... що, так би мовити, була мені за коханку». Той тип, з яким він бився, — її брат. Раймон сказав, що утримував ту жінку. Я мовчав, однак він одразу додав, що знає, які чутки ходять про нього в кварталі, але вони його анітрохи не обходять, він комірник, та й годі.

— Повернімося ж до моєї пригоди, — розповідав він далі. — Я помітив, що мене ошукують. — Раймон давав їй тільки на прожиття. Сам платив за найману кімнату і щодня давав двадцять франків на харчування. — Триста франків за кімнату, шістсот франків на харчі, вряди-годи гроші на панчохи — у сумі це тисяча франків. І та дамочка не працювала. Але присягалася, що їй не вистачає тих грошей. Тоді я казав їй: «А чому ти не хочеш знайти собі роботу на півдня? Ти б допомогла мені, я б не мав уже думати про кожен дрібниці. Цього місяця я купив тобі костюм, щодня даю двадцять франків, сплачую комірне, а ти пополудні п'єш каву зі своїми подружками. Даєш їм каву й цукор. А я даю тобі гроші. Я ставлюсь до тебе по-доброму, а ти мені віддячуєш злом». Але вона не хотіла працювати, знай казала, що їй не вистачає, і саме отак я й зрозумів, що мене ошукують.

Далі Раймон розповів, що знайшов у її сумці лотерейний білет і вона не змогла пояснити, як він потрапив до неї. Згодом знайшов у неї квитанцію з ломбарду, яка свідчила, що вона віддала під заставу два браслети.

Доти він не знав про існування тих браслетів. «Я остаточно зрозумів, що вона ошукує мене. Тож я кинув її. Але спершу побив. А потім сказав, чого вона варта. Сказав, що їй одне було в голові — злягатися. Розумієте, месье Мерсо, я так і сказав їй: «Хіба ти не бачиш, що люди задрять твоєму щастю? Згодом ти ще збагнеш, як багато ти втратила».

Раймон побив її до крові. Раніше він не бив її. «Давав їй ляпасів, але, так би мовити, ніжно. Вона поверещить собі трохи. Я зачиняв віконниці, і все кінчалось, як і завжди. А от тепер справа серйозна. Як на мене, я ще мало провчив її».

Далі він пояснив, що саме для цього йому й потрібна моя порада. Він замовк, щоб поправити гніт у лампі, яка вже чадила. Увесь вечір я мовчки слухав його. Я випив майже літр вина, і скроні мені горіли. Кутив уже Раймонові сигарети, бо моїх не лишилося. Проїхали останні трамваї, забравши із собою тепер уже далекий шум передмістя. Раймон не замовкав. Його дратувало, що він і досі відчуває «потяг до тієї сучки». Тож йому кортіло покарати її. Спершу думав повести її до готелю й викликати поліцію, яка стежить за мораллю, щоб учинити скандал і її взяли на облік. Потім він звернувся до своїх друзів зі злочинного світу. Ті нічого не з'ясували. Тож, за словами Раймона, яка ж тоді вигода від належності до злочинного світу? Він так і сказав їм, і вони запропонували відлупцювати її. Але Раймон прагнув не цього. Він замислився. Спершу хотів щось попросити, а потім вирішив насамперед дізнатися, що я думаю про цю пригоду. Я відповів, що нічого не думаю, але вона цікава. Далі він запитав, чи, на мою думку, його справді ошукують, і я таки був переконаний, що ошукують; спитав, чи я згоден, що її слід покарати і що я зробив би на його місці, і я відповів, що тут важко сказати щось певне, але я розумію його прагнення покарати. Я випив ще трохи вина. Він запалив сигарету й поділився своїм планом. Він хоче написати їй

листа, «гнівного й водночас такого, щоб вона пошкодувала про втрачене». А коли вона повернеться до нього, він переспить з нею і «саме тоді, як кінчатиме», плюне їй в обличчя й вижене. Як на мене, в такому разі вона б і справді була покарана. Але Раймон сказав, що він навряд чи здатний написати такого листа, і тому йому спало на гадку звернутися до мене, щоб я написав замість нього. Я мовчав, тож він запитав, чи не буде для мене обтяжливим одразу й написати того листа, і я відповів, що ні.

Раймон випив склянку вина й підвівся. Повідсував тарілки й холодні рештки кров'янки. Ретельно витер клейонку на столі. З шухляди тумбочки коло ліжка дістав аркуш паперу в клітинку, жовтий конверт, невеличку ручку з червоного дерева й квадратний каламар із фіолетовим чорнилом. Коли він назвав ім'я тієї жінки, я збагнув, що то мавританка. Я написав листа. Писав я його як заманеться, але намагався догодити Раймонові, бо не мав причин не догоджати йому. Потім прочитав листа вголос. Він вислухав, курячи й похитуючи головою, і попросив перечитати. Раймон був цілком задоволений: «Таж я знав, що ти розумієш життя». Спершу я навіть не помітив, що він мені тикає. І тільки тоді, коли він заявив: «Ну, тепер ти справжній друзяка!» — мене вразило оте тикання. Він повторив свою фразу, і я кивнув головою: «Так». Мені було байдуже, бути його приятелем чи ні, а він, здається, справді прагнув заприятелитися зі мною. Він заклеїв листа, і ми допили вино. Потім трохи посиділи й мовчки курили. На вулиці було тихо, ми чули, як шарудить колесами машина, проминаючи нас. «Уже пізня година», — сказав я. Раймон погодився. Зауважив, що час біжить швидко, і певною мірою то була правда. Хотілося спати, але я насилу підвівся. Я, мабуть, видавався втомленим, бо Раймон сказав мені, що не слід так перейматися. Я спершу не зрозумів. Він пояснив, що знає про смерть матері, але смерть рано чи пізно однаково настане. Я теж так вважав.

Я підвівся, Раймон міцно потис мені руку і сказав, що чоловіки завжди порозуміються між собою. Вийшовши від нього, я причинив двері й постояв хвилинку у темряві на сходах. У будинку було тихо, знизу тхнуло чимсь вогким і нечистим. Я чув тільки як кров гуде у вухах. Я не ворушився. І тільки в кімнаті старого Саламано стиха повискував пес.

IV

Я ревно працював цілий тиждень. Заходив Раймон і сказав, що відіслав листа. Я двічі ходив в кіно з Еманюелем, він ніколи не розумів, що там відбувається на екрані. Доводилось пояснювати йому. Учора була субота і, як ми й домовлялися, прийшла Марі. У гарній біло-червоній смугастій сукні й шкіряних босоніжках вона була напрочуд зваблива. Її тугі груди випиналися, а засмагле обличчя було, мов квітка. Ми сіли в автобус і від'їхали на кілька кілометрів від Алжира, прийшовши на невеличкий пляж, затиснутий між скелями і стіною очерету, що підступав мало не до самого берега. Сонце о четвертій годині вже не пекло так нещадно, але вода, ліниво набігаючи довгими невисокими хвилями, була аж гаряча. Марі пустувала і навчила й мене. Пливучи, треба було хапати ротом верхівки хвиль, збирати шумовиння, а потім перевертатися на спину й випускати його вгору. Утворювалося пінясте мереживо, що розчинялося в повітрі й теплим дощиком скроплювало обличчя. Але через якийсь час від гіркої солі пекло вже весь рот. Підпливла Мері і пригорнулася до мене у воді. Торкнулася вустами моїх вуст, її язик освіжив мені губи, і ми з хвилину гойдалися на хвилях.

Коли ми одягалися на березі, очі Марі аж сяяли, дивлячись у мій бік. Я поцілував її. Далі ми вже не розмовляли. Я пригорнув її до себе, й ми похапцем сіли в автобус, вийшли, піднялись до мене і впали нарешті в ліжку.

Я не зачинив вікна, і свіжа літня ніч приємно холодила наші засмагли тіла.

Уранці Марі лишилася в мене, і я сказав, що ми разом і пообідаємо. Я вийшов купити м'яса. Піднімаючись, почув у Раймоновій кімнаті жіночий голос. Трохи згодом старий Саламано лаяв свого собаку, ми чули стукіт підшов і пазурів по дерев'яних східцях, а потім: «Паскуда! Падлюка!» — і вони вийшли на вулицю. Я розповів Марі про старого, і вона сміялася. На ній була одна з моїх піжам зі закоченими рукавами. Коли Марі сміялася, мене знову охопило бажання. Потім вона запитала, чи я кохаю її. Я відповів, що це не має ніякого значення, але мені здається, що ні. Марі засмутилася. Але, готуючи обід, без ніякої причини знову засміялася так, що я поцілував її. Саме тієї миті ми почули, що в Раймона спалахнула сварка.

Спершу лунав пронизливий жіночий голос, потім слова Раймона: «Ти ошуканка, і я покажу тобі, як дурити мене!» Глухо гупнуло кілька ударів, і жінка закричала, але так моторошно, що на сходи одразу повибігали всі сусіди. Марі і я вийшли теж. Жінка невпинно зойкала, а Раймон бив і бив. Марі сказала, що це жахливо, я нічого не відповів. Попросила, щоб я привів якогось поліцай, але я сказав, що не люблю їх. А втім, його однаково привів сантехнік, що жив на третьому поверсі. Поліцай загроукав у двері, і все стихло. Загроукав дужче, і за хвилину жінка заплакала, а Раймон відчинив двері. Він тримав у роті сигарету, на обличчі був удаваний спокій. Жінка вибігла й заявила поліцаєві, що Раймон побив її. «Прізвище?» — запитав поліцай. Раймон відповів. «Викинь сигарету з рота, коли розмовляєш зі мною!» — звелів поліцай. Раймон завагався, глянув на мене й затягнувся сигаретою. Тим часом поліцай, розмахнувшись, щосили вдарив його навідрі по обличчю. Сигарета відлетіла на кілька метрів. Раймон змінився на виду, але промовчав і тільки згодом смиренно запитав, чи можна підібрати

недопалок. Поліцай сказав, що можна, й додав: «Наступного разу ти вже знатимеш, що поліцай — це тобі не абищо». Жінка знай плакала і приказувала: «Він побив мене. Це сутенер». «Пане поліцаю, — озвався тоді Раймон, — чи дозволяє закон обзивати людину сутенером?» Але поліцай наказав йому «заткнути пельку». Тоді Раймон повернувся до жінки й мовив: «Стривай, лялечко, ще зустрінемося!» Поліцай звелів йому замовкнути, сказав жінці, що вона може йти додому, а Раймон нехай чекає, поки його викличуть до комісаріату. Додав, що Раймонові годилося б мати сором і не напиватися так, щоб аж тремтіти. «Пане, я не п'яний, — пояснив йому Раймон. — Я тремчу несамохить, і то тільки тому, що стою перед вами». Зачинився у своїй кімнаті, і люди розійшлися. Марі і я скінчили готувати обід, але їсти їй не хотілося, тож я з'їв майже все. О першій годині вона пішла додому, а я трохи поспав.

Близько третьої години постукали в двері, й зайшов Раймон. Я навіть не підводився. Він сів на край ліжка і якийсь час сидів мовчки. Я запитав, як усе відбувалося. Раймон розповів, що здійснив свій намір, але вона дала йому ляпаса, й тоді він побив її. Ну, а решту я бачив. Я сказав, що, як на мене, вона вже покарана, тож він має бути вдоволений. Він теж так гадав і зауважив, що поліцай марно втручався, бо він уже встиг почастувати її як слід. Додав, що добре знає поліцаїв, і знає, як поводитись із ними. Запитав, чи я чув його відповідь на ляпас поліцаю. Я сказав, що нічого не чув і що я теж не люблю поліцаїв. Раймон зрадів. Запитав, чи хочу я прогулятися з ним. Я підвівся і став зачісуватись. Він сказав, що я йому маю правити за свідка. Мені було байдуже, але я не знав, що треба казати. Раймон запевнив, ніби досить заявити, що та дівчина ошукала його. Я погодився бути йому за свідка.

Ми вийшли надвір, і Раймон запропонував мені випити. Потім хотів зіграти партію в більярд, але я вже втратив точність рухів. Після цього тягнув мене до борделю,

але я відмовився, бо не любив їх. Тоді ми неквапом пішли додому й Раймон розповідав, який він задоволений тим, що покарав коханку. До мене він ставився вкрай люб'язно, і я подумав, що вечір був таки непоганий.

Ще здалеку я помітив на порозі нашого будинку старого Саламано, що стривожено метушився. Коли ми підійшли, я побачив, що коло нього немає собаки. Він озирався навсібіч, обертався, крутився, намагався прозирнути чорноту коридору, бурмотів незв'язні слова і знову пильно оглядав вулицю маленькими червоними очима. Коли Раймон запитав, що сталося, старий відповів не одразу. Я чув, як він стиха бурчить: «Паскуда, падлюка!» — й далі раз по раз озираючись. Я запитав, де пес. Старий рвучко відповів, що втік. А потім його немов прорвало:

— Я повів його, як і завжди, на Марсове поле. Коло ярмаркових балаганів було чимало людей. Я зупинився, щоб подивитися «Короля на вигнанні». А коли хотів іти, його вже не було. Я й уявити собі не міг, що ця падлюка може отак утекти.

Раймон сказав, що пес міг заблукати, а потім повернеться. Розповів про випадки, коли собаки пробігали десятки кілометрів, щоб відшукати свого господаря. Незважаючи на слова розради, старий занепокоївся ще дужче:

— Розумієте, його ж не повернуть. Якщо хто-небудь ще підбере його. Та це річ неможлива, геть усі гидуватимуть його коростою. Хіба що поліція підбере.

Я порадив йому звернутись до відділу, де тримають зловлених тварин. Йому віддадуть собаку, якщо він заплатить якийсь штраф. Старий запитав, чи великий той штраф. Я не знав. Тоді він розлютився: «Ще грєші давати за цю падлюку! Та нехай вона здохне!» — і став лягати. Раймон зареготав і зайшов до будинку. Я пішов за ним, і ми розійшлися на нашому сходовому майданчику. Згодом я почув ходу старого й він постукав у двері. Коли я відчинив, старий якусь мить стояв на порозі, приказуючи: «Перепрошую, перепрошую». Я запросив

його до кімнати, але він не заходив. Дивився на носачи своїх черевиків, а його вкриті струпами руки тремтіли: «Скажіть, месьє Мерсо, вони не заберуть його? Вони віддадуть його мені? Куди я маю піти?» Я відповів, що собак тримають три дні, щоб господарі могли їх забрати, а потім роблять з ними що хочуть. Старий мовчки дивився на мене. Потім сказав: «На добраніч». Зачинив свої двері, і я чув, як він ходить по кімнаті. Зарипіло ліжко. Крізь стіну долинали дивні, ледь чутні звуки, і я зрозумів, що старий плаче. Не знати чому, я подумав про матір. Але завтра мені треба було встати дуже рано. Їсти не хотілося, і я ліг без вечері.

V

Раймон зателефонував мені на роботу. Сказав, що один з його приятелів (він розповідав йому про мене) запросив мене на неділю до свого літнього будиночка неподалік від Алжира. Я відповів, що охоче поїхав би, але вже пообіцяв провести той день із подружкою. Раймон одразу заявив, що її теж запрошують. Дружина його приятеля зрадіє, що не буде самотня серед чоловіків.

Я хотів одразу покласти трубку, бо знав, що шеф не любить, коли нам телефонують з міста. Але Раймон попросив зачекати і додав, що міг би передати запрошення й увечері, але хоче мені дещо розповісти. Увесь день за ним ходять назирці кілька арабів, і серед них є брат його колишньої коханки. «Якщо ввечері, заходячи до будинку, ти побачиш їх, то скажи мені». Зрозуміло, відповів я.

Трохи згодом шеф підкликав мене, і я тоскно подумав, що він знову казатиме, щоб я менше дзвонив і краще працював. Але причина була зовсім інша. Він сказав, що хоче поговорити зі мною про один ще досить туманний проект. Він хотів почути мою думку з цього приводу. Шеф мав намір відкрити ще одну контору в Парижі,

яка б залагоджувала справи на місці, безпосередньо з великими компаніями, і хотів з'ясувати, чи поїхав би я туди. Це дало б мені змогу жити в Парижі й досить часто подорожувати. «Ви молодий, і мені здається, таке життя сподобається вам». Я сказав, що так, хоч, власне, мені байдуже. Тоді він запитав, хіба мене не цікавить можливість змінити своє життя. Я відповів, що людина ніколи не може змінити своє життя і, хай там як, будь-яке життя чогось варте, а моє життя тут цілковито задовольняє мене. Шеф не приховував своєї досади, сказав, що я завжди відповідаю ухильно, не маю честолюбства і що це небезпечна річ у підприємницькій діяльності. Я знову взявся до роботи. Я б не хотів його сердити, але не бачив причини міняти своє життя. Адже, коли добре помірковувати, я аж ніяк не був нещасним. Бувши студентом, я мав багато отаких честолюбних планів. Та коли я був змушений покинути навчання, я швидко зрозумів, що всі вони насправді не мають ніякого значення.

Увечері прийшла Марі й запитала, чи хочу я одружитися з нею. Я сказав, що мені байдуже, але, якщо вона хоче, можна й одружитися. Тоді їй захотілося знати, чи я кохаю її. Я відповів їй, як і минулого разу, що це не має ніякого значення, але я, безперечно, не кохаю її. «Чому ж тоді одружуєшся зі мною?» — запитала вона. Я пояснив, що це не має ніякого значення, але, якщо вона хоче, можна й оженитися. Крім того, це її цікавить шлюб, а я задовольняюсь тільки тим, що кажу «так». Марі тоді зауважила, що шлюб — річ серйозна. Я відповів: «Ні». Вона принишкла й мовчки дивилася на мене. Потім заговорила. Вона тільки хотіла знати, чи погодився б я з такою самою пропозицією іншої жінки, з якою я мав би такі самі взаємини. «Звичайно», — відповів я. Почувши таке, Марі вже себе запитала, чи кохає вона мене, і тут я нічого не міг їй підказати. Марі знову замовкла, а потім промуркотіла, що я таки дивний і вона, безперечно, й кохає мене за це; але цілком може бути, що з тих самих причин

коли-небудь вона може мені остогиднути. Я мовчав, не маючи що сказати, і Марі, усміхаючись, узяла мене за руку і сказала, що хоче вийти за мене заміж. Я відповів, що ми так і вчинимо, якщо таке її бажання. Потім я розповів Марі про шефову пропозицію, і вона сказала, що дуже б хотіла побачити Париж. Я сказав, що жив там колись, і вона запитала, як там. «Брудно, — відповів я. — Усюди голуби й темні подвір'я. Шкіра в людей бліда».

Потім ми пішли на прогулянку і блукали центральними вулицями. Жінки були гарні, і я запитав Марі, чи помічає вона їхню красу. Відповіла, що так, і додала, що розуміє мене. Якийсь час ми мовчали. А втім, я хотів, щоб вона й далі була зі мною, і сказав, що можна було б пообідати разом у Селеста. Вона б із радістю пообідала, але на неї чекала робота. Ми стояли біля мого будинку, і я попросився з нею. Марі глянула на мене: «І тобі не цікаво, що я робитиму?» Мені, звичайно, було цікаво, але я не думав про те, і саме за це вона немов дорікала мені. Побачивши, що я збентежився, вона знову розсміялась і, підставляючи вуста, всім тілом пригорнулася до мене.

Я обідав у Селеста. Тільки-но я почав їсти, як увійшла якась химерна жіночка й запитала, чи може вона сісти за мій стіл. Ну, звичайно, що може. Вона мала невеличке кругле личко, уривчасті рухи й блискучі очі. Жіночка скинула жакет і нервово переглянула меню. Гукнула Селеста й одразу замовила усі свої страви, говорила вона виразно і швидко. Чекаючи на перекуску, відкрила свою сумочку, витягла невеличкий прямокутник паперу та олівець, спершу все підрахувала, потім дістала з гаманця точну суму й поклала її перед собою на стіл, додавши на чай. Подали перекуску, і вона притьмом поглинула її. Чекаючи наступної страви, знову дістала із сумочки синього олівця та журнал з програмою радіопередач на тиждень. Пильно читаючи її, повідзначала одна за одною майже всі передачі. Журнал мав дванадцять сторінок, і жіночка ретельно виконувала цю роботу протягом

усього обіду. Я вже поїв, а вона й далі відзначала з не меншою старанністю. Потім підвелася й, виконавши точні, немов автоматичні, рухи, одягнула жакет і вийшла. Роботи я не мав ніякої, тож вийшов надвір і якийсь час стежив за нею. Жіночка напрочуд швидко і впевнено йшла по бордюру тротуару, не відхиляючись і не обертаючись. Зрештою я загубив її і став повертатись. Подумав, що вона дивна, але досить швидко забув про неї.

Коло своїх дверей я побачив старого Саламано. Я запросив його, і він розповів, що пес пропав, у відділі для знайдених тварин його немає. Служники сказали, що, можливо, пес потрапив під колеса. Старий запитав, чи не можна дізнатися про це в комісаріаті. Йому відповіли, що таке трапляється щодня і там не стежать за такими дрібницями. Я сказав Саламано, що можна завести іншого пса, але він слушно зауважив, що звик саме до цього.

Я вмотивився на ліжку, а Саламано сів на стілець біля столу, обличчям до мене, тримаючи руками на колінах свого старого капелюха. Кінці фраз мов губилися під його пожовклими вусами. Він трохи набридав мені, але ж роботи я ніякої не мав, та й спати ще не хотілося. Щоб не мовчати, я розпитував про собаку. Старий розповів, що завів його після смерті дружини. Оженився він досить пізно. Замолоду мріяв про театр, а під час служби в армії грав у військових водевілях. Але зрештою пішов працювати на залізницю й не пошкодував, бо має тепер невеличку пенсію. Дружина не дала йому щастя, хоча загалом він звик до неї. Після її смерті він почувався дуже самотнім. Тоді він попросив свого товариша з майстерні дістати йому собаку, і той приніс малесенького цуцика. Його доводилося годувати із соски. Але ж собака живе менше за людину, і тому постаріли вони разом. «Він був лихої вдачі, — скаржився Саламано, — й інколи навіть гарчав на мене. Але все-таки був добрий собака». Я сказав, що пес був шляхетної породи, й Саламано засяяв. «Та ви, — додав він, — ще не знали його до хвороби. Він

мав дуже гарну шерсть». Щовечора і щоранку, відколи пес захворів, Саламано змащував йому шкіру. Але, як казав Саламано, справжньою хворобою була старість, а ліків від старості немає.

Тут я позіхнув, і старий сказав, що вже йде. Я запевнив його, що він може лишатися і що мені прикро, що з його собакою сталося таке лихо, і він подякував мені. Розповів, що моя мати дуже любила його собаку. Говорячи про неї, він називав її «ваша бідолашна мати». Висловив думку, що я маю бути нещасним, відколи померла мати, але я промовчав. Тоді, дуже швидко й бентежачись, старий сказав, що у кварталі про мене ходить лиха слава, бо я віддав матір до притулку, проте він знає мене й не сумнівається, що я дуже любив матір. Я відповів, хоч і досі не знаю чому, мовляв, я ніколи не знав, що люди мене засуджують, але притулок видавався мені річчю цілком природною, бо я не мав досить грошей, щоб наймати матері доглядачку. «До того ж, — додав я, — вона віддавна не розмовляла зі мною й нудилася на самоті». — «Атож, — погодився Саламано, — у притулку вона принаймні мала друзів». Потім вибачився, бо вже хотів спати. Його життя відтепер змінилося, і він навіть не знав, що робитиме далі. Уперше, відколи я знав старого, він несміливим рухом протягнув мені руку, і я відчув долоною його лускату шкіру. Він усміхнувся кутиком вуст і сказав перед тим, як вийти: «Сподіваюся, цієї ночі собаки не гавкатимуть. Мені щоразу здається, що то мій».

VI

У неділю я ніяк не міг прокинутися, тож Марі була змушена гукати й торсати мене. Ми не снідали, бо одразу збиралися купатись. Я почувався виснаженим, трохи боліла голова. Сигарета мала гіркий присмак. Марі кепкувала з мене, кажучи, що я, «немов на похороні». Вона

вдягнула білу сукню й розпустила коси. Я сказав їй, що вона гарна, і вона засміялася від утіхи.

Виходячи, ми постукали до Раймона в двері. Він відповів, що вже йде. Я був утомлений, крім того, у кімнаті ми навіть не відчиняли віконниць, і тому затоплений сонцем день ударив мене на вулиці, мов ляпас. Марі радісно підстрибувала, раз по раз кажучи, який гарний день. Мені стало трохи краще, відчув я й голод. Я сказав про це Марі, та у відповідь вона тільки махнула клейончастою сумкою, де лежали плавки, купальник і рушник. Отже, я мусив чекати. Ми почули, як Раймон замкнув двері. Він одягнув сині штани й білу сорочку з короткими рукавами. На голові мав брилика, з якого стала сміятися Марі, а його передпліччя, вкриті чорним волоссям, видавалися дуже білими. Дивлячись на його постать, я відчув огиду. Ідучи, він насвистував і видавався вкрай задоволеним. Сказав мені: «Здоров, старий», а Марі назвав «мадемуазель».

Напередодні ми ходили до комісаріату і я посвідчив, що жінка «ошукала» Раймона. Його відпустили, обмежившись засторогою. Моїх свідчень ніхто не перевіряв. Вийшовши з будинку й зупинившись, ми порадилися з Раймоном і вирішили сісти на автобус. До пляжу було недалеко, але автобусом ми б доїхали швидше, бо Раймон вважав, що його приятель зрадіє, якщо ми приїдемо рано. Ми ще навіть не вирушили, як Раймон миттю дав мені знак подивитися вперед. Я побачив кількох арабів, що поспиралися на вітрину тютюнової крамнички. Вони мовчки розглядали нас, але у властивій їм манері, немов ми були камінням або сухостоєм. Раймон, вочевидь стривожившись, сказав, що другий зліва — це той тип, який чіплявся до нього. Але додав, що тепер це вже давня історія. Марі не зрозуміла, про що йдеться, і запитала нас. Я сказав, що це араби, які чіплялися до Раймона. Марі наполягала, щоб ми одразу рушали. Раймон оговтався і сказав сміючись, що таки справді треба поспішати.

Ми пішли до зупинки автобуса, до якої було далеченько, й Раймон сказав, що араби не йдуть за нами. Я озирнувся. Вони й далі стояли коло крамнички і так само байдуже дивилися на двері мого будинку. Ми сіли в автобус. Раймон, здається, заспокоївся й невпинно жартував з Марі. Я бачив, що дівчина подобається йому, але вона майже не відповідала на жарти. Лише інколи, сміючись, поглядала на нього.

Ми зійшли на околиці Алжира. Пляж був недалеко від зупинки, але треба було перетнути невеличке плато, що височіло над морем, а потім спускалося до пляжу. Серед жовтавого каміння росли білі асфоделі, виразно постаючи на тлі яскравої небесної блакиті. Марі задля розваги вимахувала клейончастою сумкою, обриваючи пелюстки. Ми йшли між двома рядами невеличких вілл з білими або зеленими огорожами. Деякі вілли разом зі своїми верандами ховалися під тамариском, інші стояли серед голого каміння. Ще не дійшовши до краю плато, можна було бачити нерухоме море, а ще далі — сонний масивний мис серед прозорої води. У тихому повітрі до нас долидало ледве чутне гудіння мотору. Ген-ген удалині ми побачили невеликий баркас, що, здавалося, застиг на блискучій поверхні моря. Марі зірвала кілька гірських ірисів. На схилі, який спадав до моря, ми побачили, що дехто вже й купається.

Раймонів приятель мешкав у маленькому дерев'яному будиночку на краю пляжу. Будинок притулився до скель, а палі, які підтримували його спереду, вже омивало море. Раймон представив нас. Його приятеля звали Масон. То був високий і дебелий чолов'яга з широкими плечима, а поряд з ним — невисока, кругла й люб'язна жіночка з паризьким акцентом. Масон одразу сказав, щоб ми почувались як удома і що в нього є смажена риба, яку він зловив сьогодні вранці. Я висловив свій захват із приводу його гарненької хатки. Він повідомив, що живе тут у суботу, в неділю і всі дні відпустки. «Зви-

чайно ж, зі своєю дружиною», — додав він. Його дружина й Марі саме сміялися над чимсь. Мабуть, уперше я справді замислився над тим, що збираюсь одружитися.

Масон хотів купатися, але його дружина й Раймон не мали такого бажання. Ми пішли втрьох, і Марі одразу кинулась у воду. Ми з Масоном трохи зачекали. Масон розмовляв повільно, і я помітив, що він має звичку доповнювати всі свої фрази зворотом «я скажу вам навіть більше», хоча до змісту тих фраз, власне, нічого й не додавав. Марі він охарактеризував так: «Вона приваблива і, я скажу вам навіть більше, чарівна». Потім я вже не звертав уваги на цю фразу-паразит, бо переймався тим, яким боком мені краще повернутись до сонця. Пісок уже пік у ноги. Я все намагався стримати своє бажання зануритись у воду, але таки не витерпів: «Ходімо?» Я пірнув. Масон заходив у воду повільно й поплив тільки тоді, коли вже не діставав дна. Він плів брасом, і то поганенько, тож я лишив його й наздогнав Марі. Вода була холодна, і я плавав з насолодою. Ми з Марі запливли досить далеко й відчували узгодженість і наших рухів, і нашого задоволення.

На просторі моря ми лягли горілиць, і з мого повернутого до неба обличчя сонце зігнало останні краплини води, що стікали до рота. Ми побачили, що Масон повернувся на берег і розлігся на сонці. Здалеку він скидався на велетня. Марі заманулося, щоб ми поплавали вкупі. Я зайшов ззаду і взяв її за талію, вона плівла, розводячи руки, а я допомагав їй, калатаючи ногами. Цей негучний шум збитої води переслідував нас увесь ранок, аж поки втомив мене. Я відпустив Марі й поплив до берега, завзято вимахуючи руками і глибоко дихаючи. На березі я ліг біля Масона, ткнувшись обличчям у пісок. «Чудово», — мовив я, і він погодився. Трохи згодом із води вийшла Марі. Я повернувся, щоб бачити, як вона наближається. Її коси були закинуті назад, а тіло вкривала плівка солоної води. Вона лягла поряд зі мною, до сонячного тепла додалося тепло її тіла, і я задрімав.

Марі розбуркала мене і сказала, що Масон уже пішов до себе, треба йти обідати. Я одразу підвівся, бо був голодний, але Марі дорікнула, що від самого ранку я ще жодного разу не цілував її. То була правда, хоч мене й тягнуло до неї. «Ходімо до води!» — гукнула вона. Ми побігли, впавши в перші невеличкі хвилі. Кілька рухів руками, і Марі пригорнулася до мене. Її ноги обплелися навколо мого тулуба, мене охопило бажання.

Коли ми повернулися, Масон уже гукав нас. Я сказав, що страшенно голодний, і він одразу заявив дружині, що я йому подобаюсь. Їжа була смачною, я майже проковтнув свою частку риби. Потім подали м'ясо зі смаженою картоплею. Усі ми їли не розмовляючи. Масон пив багато вина, раз по раз доливаючи й мені. За кавою голова моя обважніла, і я багато курив. Масон, Раймон і я вирішили спільно провести серпень на пляжі, живучи вільною комунією. «Ви хоч знаєте, котра зараз година? — раптом звернулась до нас Марі. — Пів на дванадцяту». Ми були вражені, але Масон сказав, що наш надто ранній обід — річ природна, бо до столу сідають тоді, коли хочеться їсти. Не знаю чому, але, почувши ці слова, Марі розсміялася. Мабуть, забагато випила. Масон запитав, чи не хочу я разом з ним пройтися по пляжу. «Після обіду моя дружина завжди влаштовує собі сіесту. А мені таке не до вподоби. Мені треба рухатись. Я завжди їй кажу, що це краще для здоров'я. Але, зрештою, то її право». Марі сказала, що лишиться допомогти мадам Масон помити посуд. Мала парижанка заявила, що для цього треба спровадити всіх чоловіків. Усі троє ми зійшли вниз.

Сонячне проміння падало на пісок майже сторч, а на блискучу поверхню моря годі було дивитись. На пляжі не було більш нікого. З будинків на краю плато, які нависали над морем, долинав брязкіт посуду. Гарячий дух, що піднімався від розпеченого каміння під ногами, обпікав легені. Спочатку Раймон і Масон розмовляли про людей та речі, яких я не знав. Я збагнув, що вони давно

знають одне одного і якийсь час навіть жили разом. Ми попрямували до води й пішли вздовж берега. Вряди-годи трохи довша за решту хвилька заливала наше парусинове взуття. Я ні про що не думав, бо був наполовину приспаний сонцем, що пекло незахищену голову.

Раймон саме сказав щось Масонові, але я не чув, що саме. Тієї ж миті я помітив на краю пляжу й досить далеко від нас двох арабів у комбінезонах, що йшли в нашому напрямі. Я глянув на Раймона й почув: «Це він». Ми йшли далі. Масон запитав, як вони могли знайти нас аж тут. Я подумав, що вони, мабуть, бачили, як ми сідаємо в автобус з пляжною сумкою, але промовчав.

Араби йшли повільно, але були вже набагато ближче. Ми не сповільняли ходи, і Раймон сказав, що «в разі сутички, ти, Масоне, візьмеш собі другого. Я беру свого типа. А якщо з'явиться ще хтось, то він, Мерсо, буде твій». Я сказав: «Добре», — а Масон запхав руки в кишені. Розпечений пісок здавався мені тепер майже червоним. Ми рівною ходою наближались до арабів. Відстань між нами щораз скорочувалася. Коли ми були за кілька кроків одні від одних, араби зупинилися. Масон і я сповільнили ходу. Раймон пішов просто до свого типа. Я погано чув, що він казав йому, але той уже намірявся утнути якусь дурницю. Раймон тоді вдарив першим і одразу гукнув Масона. Масон підійшов до призначеного йому араба і двічі вдарив з усієї сили. Араб упав у воду обличчям униз і пролежав там кілька секунд; на поверхні води навколо його голови зринали бульбашки. Тим часом Раймон ударив знову, араб заюшився кров'ю. Раймон повернувся до мене: «Зараз ти побачиш, як я його відлупцюю». — «Обережно, у нього ніж!» — крикнув я. Але рука і рот у Раймона були вже порізані.

Масон стрибнув уперед. Але другий араб уже підвівся і став позаду озброєного. Ми не наважувались ворухитися. Араби повільно задкували, не спускаючи з нас очей і ножем тримаючи нас на відстані. Побачивши, що до нас уже

далеченько, вони чимдуж утекли, а ми мов прикуті стояли під сонцем. Раймон здушив руку, з якої капала кров.

Масон миттю сказав, що знає одного лікаря, який щонеділі відпочиває на плато. Раймон одразу ж хотів іти. Та коли він починав говорити, в його порізаній пащі скакали криваві бульбашки. Підтримуючи його, ми якомога швидше дійшли до будиночка. Там Раймон заявив, що його рани неглибокі, і він сам може піти до лікаря. Він пішов із Масоном, а я став пояснювати жінкам, що сталося. Мадам Масон плакала, Марі сплотніла. Ті пояснення зрештою набридли мені. Я замовк і курив, споглядаючи море.

О пів на другу Раймон і Масон повернулися. Рука в Раймона була перев'язана, кутик рота заклеював пластир. Лікар сказав, що немає нічого серйозного, однак Раймон спохмурнів. Масон намагався розважити його. Але Раймон мовчав. Згодом він сказав, що піде на пляж, і я запитав, куди він іде. Відповів, що хоче подихати повітрям. Масон і я сказали, що підемо з ним. Тоді Раймон розлютився і став лаяти нас. Масон виснував, що Раймонові не слід суперечити. Ну а я таки пішов разом з ним.

Ми довго йшли пляжем. Сонце тепер палило просто нещадно. Падаючи на море й на пісок, воно розбивалося на скалки. Мені здавалося, ніби Раймон знає, куди йде, але тут я, безперечно, помилявся. Аж на краю пляжу ми дійшли нарешті до джерельця, що билось між пісків позаду великої скелі. Там ми й побачили обох наших арабів. Вони лежали у своїх засмальцьованих комбінезонах і мали спокійний, майже вдоволений вигляд. Наш прихід не змінив нічого. Той, що вдарив ножем Раймона, мовчки дивився на нього. Другий араб свистів на невеличкій очеретині, безкінечно повторюючи — й кутиком ока поглядаючи на нас — три ноти, які видавав його інструмент.

Навкруг не було нічого, крім сонця, тиші, дзюрчання води і трьох монотонних нот. Раймон витяг із кишені револьвер, але араб навіть не ворухнувся, вони й далі пильно дивились одне на одного. Я помітив, що в араба,

який грав на сопілці, пальці на ногах розчепірені. Не спускаючи ока зі свого ворога, Раймон запитав мене: «Ну що, стріляти?» Я подумав, що, сказавши «ні», я тільки роздратую його, і він неодмінно вистрелить. Отже, сказав тільки: «Таж він тобі й слова не сказав. А отак застрелити було б нищо». І далі чулося дзюрчання води і спів сопілки в самому серці тиші та спеки. Потім Раймон сказав: «Гаразд, я його зараз вилаю, а як він відповість, пристрелю». — «Атож, — погодився я, — але якщо він не витягне ножа, ти не можеш стріляти». Раймон мало-помалу навіснів. Другий араб і далі грав на сопілці, і обидва стежили за кожним рухом Раймона. «Ні, — заперечив я Раймонові, — бери його сам-на-сам і дай мені свого револьвера. Якщо втрутиться другий або цей витягне ножа, я пристрелю його».

Коли Раймон дав мені револьвера, над нами вгорі пливло сонце. Натомість ми знерухоміли, немов навколо нас усе замкнулося. Ми дивилися, не опускаючи очей, і все зупинилося серед моря, піску, сонця й тиші, яку увиразнював спів сопілки і дзюркіт води. Я міркував, можна стріляти чи ні. Аж раптом араби, задкуючи, сховалися за скелю. Ми з Раймоном пішли назад. Йому, здавалося, стало краще, він говорив, що треба вже сідати на автобус і їхати додому.

Я йшов за ним до самого будиночка, і поки він вибирався дерев'яними сходами, стояв перед першим прогоном, голова аж репалася від сонця, й мене лякала думка, що треба ще підніматися нагору, а потім розмовляти з жінками. Але пекло так, що не менш тяжко було й стояти нерухомо під сліпучою зливою, яка падала з неба. Чи стояти отут під сходами, чи піти куди-небудь — однаково. За хвилину я розвернувся і знову пішов на пляж.

Усе навколо пломеніло й далі. Набігаючи на пісок дрібними хвильками, швидко і астматично дихало море. Я повільно плентався до скель, голова аж набрякла від сонця. Спека усім своїм тягарем придавила мене й заважала йти. Щоразу, відчувши на обличчі її гарячий по-

дих, я зціплював зуби, стискав кулаки в кишенях штанів і щосили намагався подолати і сонце, і ту п'яну затьмареність, яку воно накидало мені. Я аж зубами скреготав від кожного леза відбитого світла, що їх метали в мене пісок, вибілені мушлі, уламки скла. Я йшов безкінечно.

Удалині я бачив невелику темну пляму скелі серед сліпучого гало зі світла та морських випарів Я марив холодним джерелом за скелею. Я хотів чути жебоніння води, прагнув утекти від сонця, від зусиль, жіночих сліз, знайти нарешті затінок і відпочити. Уже майже дійшовши до джерела, я побачив, що Раймонів араб повернувся.

Він був сам. Він лежав горілиць, заклавши руки за потилицю, голова в затінку скелі, а решта тіла на сонці. Від спеки його комбінезон парував. Я здивувався. Для мене вже все скінчилося, і я прийшов до скелі, навіть не думаючи про сутичку.

Тільки-но побачивши мене, араб трохи підвівся й запустив руку до кишені. Я, звичайно, стиснув Раймонів револьвер, що був у піджаку. Араб знову став задкувати, але руки з кишені не виймав. Я був досить далеко від нього, метрів за кільканадцять. Інколи я ловив його погляд поміж напівзаплюснених повік. А здебільшого його постать танцювала перед моїми очима в розпеченому повітрі. Хвилі хлюпотіли ще млявіше й протяжніше, ніж опівдні. Незмінним було тільки сонце, сліпуче світло, що відбивалось від піску. Уже дві години, як не рухався день, дві години, як він кинув якір в океані розплавленого металу. Я невідступно пильнував араба і тільки кутиком ока зауважив чорну цятку, коли на обрії пройшов невеличкий пароплав.

Я подумав, що мені досить розвернутися і все закінчиться. Але увесь тремкий, напоений сонцем пляж штовхав мене далі. Я ступив кілька кроків до джерела. Араб не ворухнувся. Він і досі був ще досить далеко. Мабуть, тому, що на його обличчя падала тінь, воно немов усміхалося. Я чекав. Щоки палали від сонця, я відчував, як на бровах збираються краплі поту. Сонце пекло так, як і тоді,

коли я ховав матір, і мені так само страшенно боліла голова, пульсували всі жили на обличчі. Не спроможний далі витримувати той пекучий вогонь, я ступив уперед. Я знав, що це безглуздо, бо від того, що я ступив крок, сонце не зникне. Але я таки пішов уперед, ступив той єдиний крок. Цього разу араб, не підводячись, витягнув ніж і загрожував ним. Світло відбилося від сталі — і немов довжелезний меч ударив мене по голові. Тієї самої миті зібраний над бровами піт скотивсь на повіки, укривши їх густою теплою пеленою. Та завіса сліз і солі засліпила мене. Я нічого не відчував, окрім цимбалів сонця на своїй голові і, десь уже за межами сприйняття, леза, що й далі вилискувало спереду. Той блискучий метал роз'їв мені повіки й випалив сповнені болем очі. І тоді все навколо захиталося. Море слало важкий палючий віддих. Небо, здавалось, репнуло і плаче вогненным дощем. Усе моє єство напружилось, у руці я затис револьвер. Гашетка подалася, я відчув гладеньке руків'я зброї, і саме отак, сухим і водночас оглушливим звуком, усе й почалося. Я струсив піт і сонце. Збагнув, що я знищив і врівноваженість дня, і виняткову тишу пляжу, де я був щасливим. І тоді я ще чотири рази вистрелив у нерухоме тіло, і кулі входили в нього, не лишаючи сліду. Немов лихо чотири рази коротко вдарило в мої двері.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Одразу після арешту мене кілька разів допитували. Але йшлося про з'ясування особи, тож допити тривали недовго. Першого разу, в комісаріаті, моя справа, здавалось, нікого не цікавила. Натомість за тиждень слідчий уже з цікавістю приглядався до мене. Але спершу запитав тільки моє ім'я, адресу, фах, дату та місце народження. По-

тім хотів знати, чи я вже взяв собі адвоката. Я відповів, що ні, й запитав, чи неодмінно треба мати його.

— А чому ви не хочете адвоката? — запитав він.

Я відповів, що, як на мене, моя справа надто проста. Слідчий усміхнувся:

— Це ви так думаєте. А закон каже інше. Якщо ви не оберете собі адвоката, ми призначимо його офіційно.

На мій погляд, украй зручна річ, що правосуддя дбає про такі дрібниці. Я так і сказав слідчому. Він погодився, додавши, що закон таки добре продуманий.

Спочатку я поставився до слідчого несерйозно. Він приймав мене у кімнаті, де вікна були завішені гардинами, єдина лампа стояла на його столі і світила на фотель, куди він посадив мене, а сам ховався у п'єтмі. Я натрапляв на описи таких сцен у книжках, тож усе видавалося мені грою. Натомість після розмови я придивився до нього й побачив, що в нього витончене обличчя й запалі блакитні очі, що він високий, має довгі сиві вуса й пишне, майже біле волосся. Мені він видався розумним і, зрештою, симпатичним чоловіком, дарма що його вуста нервово посмикувались. Виходячи, я навіть збирався подати йому руку, але вчасно згадав, що я вбив людину.

Другого дня у в'язницю до мене прийшов адвокат. То був маленький, опасистий, молодявий чоловік із дбайливо укладеним волоссям. Незважаючи на спеку (я підкотив рукави сорочки), на ньому був темний костюм, накрохмалений з вилогою комірець і химерна краватка з широкими чорно-білими смугами. Він поклав на моє ліжко портфеля, якого ніс під пахвою, відрекомендувався і сказав, що вивчив мою справу. Моя справа досить делікатна, але він не сумнівається в успіху, якщо я матиму до нього довіру. Я подякував, і адвокат сказав: «Перейдімо до справи».

Він сів на ліжко й розповів мені, що вже зібрано інформацію про моє особисте життя. Дізналися, що нещодавно в притулку померла моя мати. Тоді розпитали

людей у Маренго, і слідчі почули, що я був «абсолютно незворушним» у день похорону матері.

— Розумієте, — сказав адвокат, — мені трохи незручно питати про таке, але це питання дуже важливе. Коли я не знатиму, що відповісти, це буде вагомим аргументом для звинувачення.

Він хотів, щоб я допоміг йому. Запитав, чи страждав я того дня. Це запитання вразило мене вкрай, і мені здалося, що я б страшенно бентежився, якби сам його ставив. Проте відповів, що певною мірою вже втратив звичку запитувати себе і що тепер мені важко поновити її. Я, безперечно, любив матір, але це не має ніякого значення. Усім здоровим людям властиве більше або менше прагнення смерті тих, кого вони люблять. Тут адвокат урвав мене і, здавалось, розхвилювався. Він примусив мене пообіцяти не говорити про це ні під час розгляду справи, ні зі слідчим. Далі, я пояснив йому, що маю таку натуру, що мої фізичні потреби часто беруть гору над моїми почуттями. Того дня, коли я ховав матір, я був надто втомлений і мені хотілося спати. Певною мірою я не зовсім усвідомлював, що відбувалося. Безперечно стверджувати можна тільки одне: я хотів би, щоб мати не вмирала. Але мій адвокат був незадоволений. «Цього не досить», — сказав він.

Він замислився. Запитав, чи можна було б сказати, що того дня я перебував під владою своїх природних почуттів. «Ні, це неправда», — заперечив я. Адвокат так дивно глянув на мене, немов я пробуджував у ньому огиду. Майже злісно він сказав мені, що, хай там як, директора та обслугу з притулку заслухають як свідків, і «це може кепсько обернутися для мене». Я зауважив, що той похорон не пов'язаний з моєю справою, та він лише відповів, що я, мабуть, ніколи не стикався з правосуддям.

Адвокат вийшов сердитий. Я хотів затримати його, пояснити, що я прагнув його прихильності, — не тому, щоб він краще захищав мене, а, якщо можна так висловитись,

з цілком природних міркувань. Надто коли я бачив, що мої слова спантеличують його. Він не розумів мене і тому ставився трохи упереджено. Я прагнув довести йому, що я такий, як усі, точнісінько такий, як і будь-яка інша людина. Але користь від усіх моїх пояснень була надто мізерна, і я через лінощі відмовився від них.

Незабаром мене знову привели до слідчого. Була друга година дня, і цього разу, незважаючи на тюль на вікнах, кабінет був яскраво освітлений. Було душно. Він посадив мене і з вишуканою ввічливістю повідомив, що «внаслідок збігу обставин» мій адвокат не зміг прийти. Але я маю право не відповідати на його запитання й почекати, поки мій адвокат матиме змогу допомогти мені. Я сказав, що можу відповідати й сам. Він натиснув гудзик на столі. Увійшов молодий секретар і сів майже за моїми плечима.

Я і слідчий зручно вмостились у фотелях. Допит почався. Спершу він розповів, що про мене кажуть, ніби я мовчазної та замкнутої вдачі, і хотів знати, що я про це думаю.

— Це тому, що я ніколи не мав що сказати. Тож я й мовчав, — відповів я.

Слідчий усміхнувся, як і першого разу, погодився, що це найкраще з міркувань, і додав:

— До того ж це не має ніякого значення. — Він замовк, розглядаючи мене, і раптом шарпнувся, швидко проказавши: — Що мене цікавить, так це ви.

Я не збагнув, що він має на увазі, тож нічого й не казав.

— У вашому вчинкові, — провадив він далі, — є незрозумілі для мене речі. Я певен, ви допоможете мені зрозуміти їх.

Я сказав, що все було дуже просто. Він змусив мене переповісти події того дня. Я повторив те, що вже розповідав йому: Раймон, пляж, купання, сварка, знову пляж, джерельце, сонце і п'ять револьверних пострілів. Після кожної фрази він приказував: «Так-так». Коли

я дійшов до розпростаного тіла, він схвально кивнув: «Гаразд». А я втомився переповідати те саме, й мені здавалося, ніби я ще ніколи не говорив так багато.

Трохи помовчавши, він підвівся і сказав, що хоче допомогти мені, що я цікавлю його і з допомогою Господа він зробить що-небудь для мене. Але перед тим він хоче поставити мені кілька запитань. І без паузи одразу запитав, чи я любив матір.

— Звичайно, як і всіх людей, — відповів я, і секретар, що доти невпинно стукотів на машинці, мабуть, помилився, бо збентежився і був змушений повернутися назад. Потім, знову без якоїсь очевидної логіки, слідчий запитав, чи я випустив усі п'ять куль одразу. Я пригадав і пояснив, що спершу вистрелив один раз, а за кілька секунд зробив ще чотири постріли. «Чого ви чекали між першим і наступними пострілами?» — запитав він тоді. Я ще раз побачив червоний пляж і відчув, як сонце випікає мені голову. Але цього разу я нічого не відповів. Я мовчав, а слідчий не міг приховати свого збудження. Він сів, скуйовдив собі волосся, сперся ліктями на стіл і, трохи нахилившись до мене, холодно запитав: «Чому, чому ви стріляли в нерухоме тіло?» Я знову не мав відповіді. Слідчий потер руками чоло й повторив трохи зміненим голосом: «Чому? Треба, щоб ви мені сказали. Чому?» Я й далі мовчав.

Зненацька він підвівся, широко ступаючи, підійшов до шафи в кутку кабінету й відкрив шухляду. Дістав звідти срібне розп'яття й, розмахуючи ним, повернувся до мене. Геть зміненим, майже тремтячим голосом слідчий закричав:

— Ви хоч знаєте, що це?

— Атож, звичайно, — відповів я.

Тоді він дуже швидко і палко став розповідати мені, що вірить у Бога й переконаний, що жодна людина не має такої провини, щоб Господь не міг пробачити їй, але для цього треба, щоб людина, покаявшись, стала немов дитиною, чия душа чиста і здатна все увібрати. Слідчий усім тілом нахилився над столом. Він вимахував

розп'яттям майже над моєю головою. Як бути щирим, я не дуже дослухався до його міркувань, бо, по-перше, було душно; по-друге, в його кабінеті літали великі мухи, що сідали мені на обличчя; по-третє, він наганяв на мене страх. Водночас я усвідомлював, що це смішно, бо, зрештою, злочинець тут я. Але слідчий не замовкав. Кінець кінцем я більш-менш зрозумів, що в моєму зізнанні для нього є незбагненим тільки факт, що я чекав перед тим, як вистрелити вдруге. Все інше він для себе з'ясував, а цього не міг зрозуміти.

Я став йому казати, що немає потреби виявляти таку затятість: ця обставина не має аж такого великого значення. Та він урвав мене і, підвівшись та випроставшись, востаннє звернувся до мене, запитуючи, чи вірю я в Бога. Я відповів, що ні. Він аж сів від обурення. Сказав, що це річ неможлива, в Бога вірять усі, навіть ті, хто відвернувся від його Лику. У цьому він був переконаний, тож, якби зневірився, життя втратило б сенс для нього.

— Невже ви хочете, — скрикнув він, — щоб моє життя не мало сенсу?

На мою думку, це мене не обходило, я так і сказав йому. Але, перехилившись через стіл, він уже підніс розп'яття мені до очей і несамовито заволав:

— Я християнин! Я прошу Христа, щоб він простив твої гріхи. Як ти можеш не вірити, що він постраждав за тебе?

Я, звичайно, помітив, що він тепер тикає мені, але з мене було вже досить. Парка задуха в кімнаті наростала. Як і завжди, коли я прагнув позбутися тих, кого насилу міг слухати, я вдавав, ніби схвалюю його слова. На мій подив, він зрадів:

— Бачиш, бачиш, — аж захлинався він, — хіба це не означає, що ти віриш у Бога й підеш до нього на сповідь?

Зрозуміло, я ще раз сказав, що ні. Слідчий упав на свій фотель. Його обличчя було виснаженим. Він хвилину помовчав, тоді як друкарська машинка, не припиня-

ючи бігти за діалогом, вибила кілька останніх фраз. Потім слідчий уважно й сумовито подивився на мене.

— Я ще ніколи не бачив такої черстої душі, як ваша, — нарешті озвався він. — Злочинці, яких приводили до мене, завжди плакали перед цим образом скорботи.

Я збирався сказати, мовляв, саме тому вони й плакали, що злочинці, а потім подумав, що і я вже такий, як вони. Я ніяк не міг звикнути до цієї думки. Слідчий підвівся, ніби даючи знак, що допит закінчився. З тією ж утомою на обличчі він тільки запитав, чи шкодую я про скоєне. Я замислився і сказав, що я не так справді шкодую, як відчуваю досаду. Я мав таке враження, ніби він не розуміє мене. Але цього дня ми більше не говорили.

Згодом я часто бачив слідчого. Тільки зі мною тепер щоразу ходив мій адвокат. Він заборонив мені уточнювати деякі пункти моїх попередніх заяв. Інколи слідчий обговорював з адвокатом висунуті проти мене звинувачення. У такі хвилини, вони, власне, не звертали на мене уваги. Хай там як, але характер допитів мало-помалу змінився. Здавалося, ніби слідчий уже не цікавиться мною і певним чином класифікував мій випадок. Він більше не говорив про Бога, і я вже ніколи не бачив його таким збудженим, як того першого дня. Наслідком стало те, що наші відносини набули певної безпосередності та щирості. Кілька запитань, нетривала розмова з адвокатом — і допит закінчено. За словами самого слідчого, моя справа йшла своїм ходом. Інколи, коли розмова мала загальний характер, він теж брав у ній участь. Я починав заспокоюватися. Ніхто тоді не ставився до мене вороже. Усе було таким природним, упорядкованим і стриманим, що в мене виникло сміховинне враження, ніби я спілкуюся з друзями. І коли збігли одинадцять місяців слідства, я, як бути ширим, майже дивувався, що моєю єдиною радістю були ті рідкісні миті, коли слідчий доводив мене до дверей кабінету і прихильно ляскав по плечу: «Ну, на сьогодні все, пане Антихристе». Він доручав мене жандармам.

Є речі, про які я ніколи не любив говорити. Потрапивши до в'язниці, я за кілька днів зрозумів, що не любитиму розповідати про цей період свого життя.

Проте згодом я вже не надавав значення цій відразі. Перші кілька днів я насправді й не відчував, що я у в'язниці: я мав туманні сподівання, що станеться щось нове. Мої муки почалися тільки після першого і єдиного побачення з Марі. Відколи я отримав її листа (вона писала, що їй більше не дозволяють ходити, бо вона мені не дружина), я відчув, що я таки в камері і моє життя тут зупинилося. Після арешту мене спершу замкнули в камері, де вже було багато затриманих, здебільшого арабів. Побачивши мене, вони розсміялися. Потім запитали, що я накоїв. Я сказав, що вбив араба, і вони принишкли. Але ввечері показали мені, як розстелити мат, на якому я мав спати. Підгорнувши один його край, можна зробити подушку. Всю ніч мені по обличчю повзали блошиці. За кілька днів мене перевели до окремої камери, де я спав на дерев'яних нарах. У кутку стояла параша, була ще бляшана миска. В'язниця містилась у верхній частині міста, тож крізь віконечко я міг бачити море. Одного разу, коли я, вчепившись за ґрати, потягнувся обличчям до світла, зайшов охоронець і сказав, що до мене прийшли. Я подумав про Марі, і то справді була вона.

Щоб потрапити до кімнати побачень, я пройшов довгим коридором, потім зійшов сходами вниз і проминув ще один коридор. Мене завели до просторої зали з одним широким вікном. Двома високими ґратами зала була поділена поздовж на три частини. Між двома ґратами був простір завширшки вісім-десять метрів, який відокремлював відвідувачів від в'язнів. Я побачив смагляве обличчя Марі, що стояла просто переді мною в смугастій сукні. З мого боку було близько десятка в'язнів, переважно арабів. Навколо Марі купчилились мавританки,

вона стояла між двох відвідувачок: сухенької, вбраної в чорне бабусі із заціпленими вустами і дебелої жінки з непокритою головою, що гучно розмовляла, енергійно жестикулюючи. З огляду на відстань між ґратами відвідувачі і в'язні були змушені напружувати голос. Увійшовши, я був приголомшений гамором голосів, що відлунював від голих стін зали, і світлом, яке безперешкодно падало з неба на шибки й відбивалось у залі. В моїй камері було набагато спокійніше й темніше. Кілька секунд я призвичаювався. Та опісля завдяки цьому самому світлу я виразно бачив кожне окреме обличчя. Я помітив, що в кінці коридору між двома ґратами сидить охоронець. Більшість в'язнів-арабів, як і їхні родичі, ставши обличчям одні до одних, посідали навпочіпки. Ці не кричали. Незважаючи на гамір, вони спробували чути один одного, розмовляючи дуже тихо. Їхнє низьке приглушене бурмотіння ніби доповнювало голоси, які перехрещувались над їхніми головами. Це все я помітив дуже швидко, наближаючись до Марі. Вона, притулившись до ґрат, щосили намагалась усміхатися. Була дуже гарна, але я не знав, як їй сказати про це.

— Ну як? — запитала вона дуже голосно.

— Як бачиш.

— З тобою все гаразд, ти маєш усе потрібне?

— Так, маю.

Ми замовкли, а Марі й далі усміхалася. Дебела жінка кричала до мого сусіди, високого блондина з ясним поглядом, мабуть, свого чоловіка. Вони розмовляли про щось уже згадане раніше.

«Жанна не хоче його брати», — кричала вона грубим голосом. «Так-так», — приказував чоловік. «Я казала їй, що ти забереш, коли вийдеш, та вона не хоче його брати».

Марі й собі крикнула мені, що Раймон переказує вітання, і я мовив: «Дякую». Але мій голос був заглушений голосом сусіда, що запитував, чи все гаразд. Його дружина відповіла, засміявшись, що «кращої пори ще не

було». Мій сусіда зліва, невисокий молодик з витонченими руками, не казав ані слова. Я помітив, що він стоїть навпроти бабусі й обоє пильно дивляться одне на одного. Але я не мав часу спостерігати їх довше, бо Марі крикнула мені, що треба сподіватися. «Атож», — кивнув я. Дивлячись на неї тієї миті, я відчув бажання стиснути їй плечі, що виступали з вирізу сукні. Я прагнув тієї прекрасної плоті й не знав, на що, крім неї, ще треба сподіватися. Марі, безперечно, говорила про щось приємне, бо неодмінно всміхалася. Я не бачив уже нічого, крім відблиску її зубів і невеличких ямочок очей.

— Ти вийдеш, і ми одружимося! — прокричала вона мені.

— Ти думаєш? — відповів я, щоб сказати що-небудь.

Тоді дуже швидко й так само голосно Марі запевнилася, що так, мене виправдають, і ми знову будемо купатися. А жінка поряд із нею горлала, що лишила кошик у секретаря. Вона перерахувала все, що поклала туди. Треба перевірити, бо воно дороге коштує. Другий мій сусіда і його мати й далі дивились одне на одного. Над підлогою шелестіло бурмотіння арабів. Сонце, здавалося, упало на самісінькі шибки.

Я був немов хворий і вже хотів піти. Гамір пригнічував мене. З другого боку, я й далі прагнув бачити Марі. Я не знав, скільки минуло часу. Марі розповідала про свою роботу і знай усміхалася. Схрещувались вигуки, бурмотіння, розмови. Єдиним острівцем тиші був молодик біля мене й бабуся, що прикипіли очима одне до одного. Мало-помалу почали відводити арабів. Коли забрали першого, майже всі замовкли. Стара підступила до ґрат, і тієї самої миті вартовий зробив знак її синові. «До побачення, мамо!» — крикнув він, а вона, протягнувши руку між пруттям, повільно махнула йому у відповідь.

Коли вона виходила, зайшов чоловік із капелюхом у руці і став на її місце. Привели нового в'язня, і вони почали жваву розмову, але впівголоса, бо в залі вже панува-

ла тиша. Прийшли за моїм сусідою справа, і його дружина, немов не помітивши, що вже немає потреби кричати, й не стишивши голосу, крикнула: «Бережи себе й будь уважний!» Потім настала моя черга. Марі зробила знак, ніби цілує мене. Перед тим як остаточно зникнути, я озирнувся. Притулившись лобом до ґрат, вона й далі стояла нерухомо, на її обличчі застигла силувана усмішка.

Невдовзі після того побачення я й отримав листа від неї. Саме відтоді почалися речі, про які я ніколи не любив розповідати. Хай там що, не треба нічого перебільшувати, і для мене це було легшим, ніж для решти. І все-таки найважчим на початку ув'язнення було те, що я мав думки вільної людини. Скажімо, мене охоплювало бажання бути на пляжі, спускатися до моря. Я уявляв собі хлюпінт перших хвиль під ногами, занурення тіла у воду, легкість, яку б я відчув при цьому, і одразу усвідомлював, які вузькі стіни моєї камери. Але так тривало лише кілька місяців. Згодом мої думки стали думками в'язня. Я чекав щоденної прогулянки на подвір'ї та відвідин свого адвоката. Решті свого часу я досить швидко дав раду. Я часто думав, що, якби мені довелося жити в дуплі сухого дерева і я не мав би ніякої роботи, крім споглядання барв неба над головою, я б мало-помалу звик би й до того. Я б чекав, щоб пролетіла пташка або зустрілися хмари, так само як тут я чекав химерних краваток свого адвоката і так само, як в іншому світі терпляче чекав суботи, щоб обняти тіло Марі. Але ж, якщо поміркувати добре, я аж ніяк не сидів у дуплі сухого дерева. Є чимало людей, набагато нещасніших за мене. А втім, це була материна думка, мати часто казала, що зрештою звикаєш до всього.

Але сталося це не так скоро. Перші місяці були дуже важкі. Щоправда, зусилля, яких я був змушений докласти, допомогли мені пережити їх. Наприклад, мені завдавав мук потяг до жінки. То була річ природна, я був молодий. Я ніколи не думав власне про Марі. Але я так багато думав про жінку, про жінок, про всіх тих жінок,

яких я знав, і про всі обставини, коли я кохався з ними, що моя камера сповнилася їхніх облич і стала тісною від моїх бажань. З одного боку, це виводило мене з рівноваги. А з другого — допомагало збавляти час. Кінець кінцем я здобув прихильність старшого охоронця, що супроводив кухарчука, коли той роздавав страву. Він першим заговорив зі мною про жінок. Сказав, що це головне, на що нарікають в'язні. Я сказав, що і я такий, як вони, і вважаю, що таке становище несправедливе.

— Але, — заперечив він, — саме тому вас і посадили до в'язниці.

— Як саме тому?

— Бо це і є свобода. Вас позбавили свободи.

Я ніколи навіть не думав про таке. Але я погодився з ним:

— Атож, бо інакше в чому ж полягало б покарання?

— Що ж, добре, що ви розумієте ці речі. Інші — ні. А втім, згодом вони себе й самі задовольняють, — мовив охоронець і вийшов.

А ще були сигарети. Коли я потрапив до в'язниці, у мене забрали ремінь, шнурки від черевиків, краватку і все, що я мав у кишенях, зокрема й сигарети. У камері я попросив, щоб мені повернули їх. Мені відповіли, що це заборонено. Перші дні були дуже важкі. Саме це, мабуть, пригнічувало мене найбільше. Я смоктав шматочки деревини, відламуючи їх від своїх нар. Мене нудило ціліснінькими днями. Я не розумів, чому мене позбавляють того, що нікому не може зашкодити. Згодом я зрозумів, що й це становить частину покарання. А потім я вже звик не курити і цієї кари для мене більше не існувало.

Якщо не зважати на ці прикросці, я аж ніяк не був украй нещасним. Головне знову полягало в тому, як навчитися збавляти свій час. Нудитись я перестав тоді, коли взявся до спогадів. Я часто згадував свою кімнату і уявляв собі, як я виходжу з якогось її кутка, щоб подумки оглянути й перерахувати все, що траплялося мені по до-

розі. Спочатку я швидко називав усі речі. Але кожного наступного разу моя подорож тривала дедалі довше. Адже я пригадував усі свої меблі, усе, що було в них, усі деталі кожної речі та всі її прикмети — інкрустацію, тріщину, відбитий край, колір, характер поверхні. Водночас намагався нічого не пропустити у своїй інвентаризації, зробити найдокладніший опис. І то так успішно, що за кілька тижнів я міг цілі години поспіль перелічувати те, що було в моїй кімнаті. Отже, що довше я думав, то більше забутих і незнаних речей зринало в моїй пам'яті. Я зрозумів тоді, що людина, проживши навіть не довше одного дня, змогла б без великих мук просидіти сто років у в'язниці. Вона матиме досить спогадів, щоб не нудитись. У певному розумінні це була перевага.

Крім того, був ще сон. Спочатку я кепсько спав уночі й зовсім не спав удень. Мало-помалу я став спати вночі й міг заснути навіть удень. Можу сказати, що в останні місяці я спав шістнадцять, а то й вісімнадцять годин на добу. Мені лишалося тільки шість годин, щоб змарнувати їх на їжу, природні потреби, спогади й розповідь про чехословака.

Між матрацом і дошками нар я знайшов поживклий і прозорий клапоть старої газети, що майже приклеївся до тканини. У ньому йшлося про один химерний випадок, і, хоча бракувало початку, можна було здогадатися, що сталося те в Чехословаччині. Один чеський селянин пішов у світ шукати собі кращої долі. Минуло двадцять років, і він, розбагатівши, повернувся з дружиною й дитиною. У рідному містечку його мати й сестра мали невеличкий готель. Щоб зробити їм несподіванку, він лишив жінку з дитиною в іншому готелі й прийшов до матері, яка не впізнала його. Задля жарту йому заманулося найняти кімнату. Жінки побачили, що в нього є гроші. Уночі мати й сестра вбили його молотом, щоб пограбувати, і вкинули тіло до річки. Уранці прийшла дружина й ненароком розповіла жінкам, хто

був тим подорожнім. Мати повісилася. Сестра кинулася в криницю. Я перечитував цю розповідь тисячі разів. З одного боку, вона була невірорідна. А з другого — цілком природна. Хай там що, той подорожній, як на мене, певною мірою заслужив собі таку долю, ніколи не слід гратися.

Отже, в годинах сну, у спогадах, у читанні химерної розповіді, у зміні світла і п'їтьми час таки збігав. Колись я читав, що людина у в'язниці зрештою втрачає лік часу. Але для мене це не мало великого значення. Я не розумів, якою мірою дні можуть бути водночас і довгими, і короткими. Безперечно, довгі, щоб жити, й такі розтягнуті, що зрештою стали наповзати один на одного. Дні тоді втрачали свої назви. Слова «вчора» і «завтра» були єдиними, що мали сенс для мене.

І коли одного разу охоронець сказав, що вже п'ять місяців, як я у в'язниці, я, хоч і повірив, не зрозумів. Для мене то був один безкінечний день, що тягнувся в камері, і той самий безкінечний клопіт. Цього ж таки дня, коли пішов охоронець, я глянув на своє відображення у бляшаній мисці. Мені здалося, ніби моє обличчя було серйозним навіть тоді, коли я намагався усміхнутись. Я покрутив миску. Я усміхався, а моє відображення однаково було суворе та сумне. День закінчувався, і то була пора, про яку я не хочу говорити, пора без назви, коли серед вечірньої тиші можна почути кожен звук, що лунав на якомусь поверсі в'язниці. Я підійшов до віконечка і в присмерку ще раз придивився до свого обличчя. Воно й далі було серйозне, але що мене так вразило тієї миті? Саме тоді вперше за місяці ув'язнення я виразно почув звук свого голосу. Я впізнав його, він давно вже бринів мені у вухах, і збагнув, що протягом усього ув'язнення я розмовляв сам із собою. Я враз пригадав слова санітарки на похороні матері. Ні, виходу не було, й ніхто не годен собі уявити, що таке вечори у в'язниці.

Загалом можна сказати, що на зміну одному літові швидко прийшло наступне. Я знав: коли почнуться перші спекотні дні, станеться щось нове для мене. Мою справу мали розглядати на останній сесії суду присяжних, а та сесія закінчувалась у червні. Публічні судові дебати почалися тоді, коли на небі всевладно запанувало сонце. Адвокат запевнив мене, що розгляд справи триватиме не довше двох-трьох днів. «До того ж, — додав він, — суд поспішатиме, бо ваша справа — аж ніяк не найголовніша на цій сесії. Одразу після неї розглядатимуть справу про батьковбивство».

За мною прийшли о пів на восьму ранку і в загратованій машині довели до палацу правосуддя. Двоє жандармів завели мене до комірчини, що тхнула пільмою. Сидячи коло дверей, ми чули, як за ними лунають голоси, вигуки, гуркають стільці, й той гамір нагадав мені свята у кварталі, коли після концерту готують залу до танців. Жандарми сказали, що слід зачекати, поки збереться суд, і один з них запропонував мені сигарету, але я відмовився. Трохи згодом він запитав, чи страшно мені. Я відповів, що ні. Ба більше, певною мірою мені навіть цікаво подивитися на процес. У своєму житті я ще ніколи не мав такої нагоди. «Авжеж, — сказав другий жандарм, — та це швидко набридне».

За хвилину в кімнаті дзеленькнув дзвіночок. З мене зняли наручники, відчинили двері й завели мене до загородки для звинувачених. Зала була заповнена вщерть. Незважаючи на гардини, де-не-де зазірало й сонце, повітря було задушливим. Вікон ніхто не відчиняв. Я сів, мене оточили жандарми. Саме тоді я й помітив низку обличч перед собою. Усі розглядали мене, і я зрозумів, що це присяжні. Але я навряд чи міг би сказати, що вони бодай чим-небудь різняться між собою. У мене склалося враження, ніби я стою в трамваї перед рядочком сидінь і всі безіменні паса-

жири прикипіли очима до нового, прагнучи помітити якісь кумедні риси. Я добре знав, що ця думка безглузда, бо тут шукають не кумедності, а злочину. А потім мені спало на гадку, що різниця не така вже й велика.

Я трохи очманів від такого скупчення люду в закритій залі. Ще раз оглянув приміщення і не впізнав жодного обличчя. Здається, спершу я навіть не усвідомив, що ці всі люди зібралися, щоб бачити мене. Здебільшого люди не цікавилися моєю особою. Мені коштувало зусиль зрозуміти, що саме я — причина цього збориська. «Скільки людей!» — сказав я жандармові. Він відповів, що це через газети, й показав мені на кількох людей, що сиділи за столом нижче від лави присяжних. «Ось вони», — сказав він. «Хто?» — перепитав я. — «Газети». Він знав одного газетяра, що тим часом помітив його й підійшов до нас. То був уже літній чоловік із приємною зовнішністю і жвавим рухливим обличчям. Він гаряче потис руку жандармові. Тієї миті я звернув увагу, що геть усі люди вітаються, гукають одне одного й розмовляють, — немов у клубі, де кожен щасливий опинитися серед людей свого кола. Саме цим і можна пояснити, що в мене виникло химерне відчуття, ніби я тут зайвий, небажаний. А втім, журналіст, усміхнувшись, заговорив і до мене. Він висловив сподівання, що все для мене складеться добре. Я подякував, і він додав: «Знаєте, ми дещо писали про вашу справу. Влітку для газет — мертвий сезон. Тільки ваша справа і батьковбивство були чогось варті». Потім показав мені серед групи, від якої щойно відійшов, невеличкого чоловіка у величезних окулярах у чорній оправі, що скидався на розгодованого тхора. Він сказав мені, що то спеціальний кореспондент однієї паризької газети: «А втім, він приїхав не задля вас. Та оскільки йому доручили розповісти про суд над батьковбивцею, його попросили повідомити zarazом і про вашу справу». Тут я знову мало не подякував йому, але схамівся, подумавши, що це було б безглуздя. Газетяр

приятно махнув мені рукою й відійшов. Нам довелося чекати ще кілька хвилин.

Прийшов мій адвокат, у мантиї, а з ним і чимало його колег. Він підійшов до газетярів, потис руки. Вони жартували, сміялися й поводитися цілком невимушено, аж поки в залі задзеленчав дзвоник. Усі посідали на свої місця. Мій адвокат підійшов до мене, потис руку й порадив на всі поставлені запитання відповідати стисло, не брати ініціативу на себе, а в усьому іншому покладатися на нього.

Я почув, як зліва гуркнув відсунутий стілець, і побачив високого, худого, вбраного в червоне чоловіка в пенсне, що сів, дбайливо підібравши мантию. То був прокурор. Секретар оголосив початок суду. Водночас загули два великі вентилятори. Троє суддів, двоє в чорному, третій у червоному, увійшли з теками в руках і дуже швидко пройшли до трибуни, що панувала над залом. Суддя в червоній мантиї сів у середній фотель, поклав перед собою суддівську шапочку, витер хусточкою лисого черепа й оголосив, що починається розгляд справи.

Газетярі вже тримали пера наготові. У кожного на обличчі був той самий байдужий і трохи глузливий вираз. Проте один з-поміж них, набагато молодший від решти і вдягнений у сірий фланелевий костюм з блакитною краваткою, поклав перо перед собою й дивився на мене. На його трохи асиметричному обличчі я бачив тільки напрочуд ясні очі, що пильно вивчали мене, не виражаючи нічого певного. У мене з'явилося дивне відчуття, ніби це я сам дивлюся на себе. Мабуть, через це, а ще й тому, що я не знав до ладу судових процедур, я не дуже добре зрозумів усе, що відбувалося потім: вибір присяжних жеребкуванням, запитання голови суду до адвоката, до прокурора і до присяжних (після кожного запитання голови всіх присяжних поверталися в бік суддів), швидко зачитаного обвинувального висновку, в якому я зрозумів тільки назви місць та осіб, і нові запитання до мого адвоката.

Голова суду оголосив, що перевірить наявність свідків. Секретар зачитував прізвища, які привернули мою увагу. Я бачив, як після кожного оголошеного прізвища серед публіки одне за одним підводились, а потім зникали у бічних дверях директор і вартівник з притулку, старий Томас Перес, Раймон, Масон, Саламано, Марі. Марі ледь помітно підбадьорливо кивнула мені. Я ще дивувався, як я міг не помітити їх раніше, коли, почувши своє прізвище, підвівся останній свідок — Селест. Поряд з ним я помітив отужаву жіночку з ресторану — у тому самому жакеті, з рішучим і визначеним виразом обличчя. Вона пильно дивилася на мене. Але я не мав часу на роздуми, бо голова суду взяв слово. Він сказав, що починається розгляд справи й він вважає за непотрібне нагадувати публіці, що слід дотримуватися тиші. Мовляв, його обов'язок — безсторонньо керувати розглядом справи, до якої він поставиться з усією об'єктивністю. Думку присяжних суд, дбаючи передусім про справедливість, візьме до уваги, а якщо серед публіки станеться бодай найменший інцидент, її виведуть із зали.

Задуха зростала, і я побачив, як дехто став обмахуватися газетами. Внаслідок цього чулося неперервне шарудіння паперу. Голова суду подав знак, і секретар приніс три плетені солом'яні віяла, троє суддів негайно скористалися ними.

Одразу почався мій допит. Голова ставив запитання спокійно й навіть, здавалося мені, з певною приязню. Знову питали про моє ім'я й таке інше, і я, тамуючи роздратування, подумав, що ці питання загалом природні, бо це дуже серйозна річ — судити одну людину замість іншої. Потім голова став розповідати про мій учинок і після кожних трьох фраз запитував мене: «Хіба не так?» — і я, дослухаючись до настанов свого адвоката, щоразу відповідав: «Так, пане голову». Розповідь тягнулася довго, бо голова сумлінно переповідав кожну дрібницю. Газетярі аж рипіли перами. Я відчував на собі погляди наймолодшого з них і тієї жіночки-автомата. Всі трамвайні пасажири повернулись

обличчям до голови. Той покашлював, гортав папери, обертався в мій бік і обмахувався віялом.

Голова суду сказав, що він зобов'язаний поставити мені кілька запитань, які, на перший погляд, далекі від моєї справи, але, можливо, найтісніше пов'язані з нею. Я зрозумів, що він знову говоритиме про матір, і одразу відчув, як мені набридла ця тема. Він запитав, чому я віддав матір до притулку. Я відповів, що мені бракувало коштів, щоб утримувати й доглядати її. Запитав, що я відчував, віддавши матір, і я відповів, що ані я, ані мати вже не чекали нічого одне від одного і, зрештою, ні від кого, і кожен з нас звик до свого нового життя. Тоді голова сказав, що більше не хоче згадувати про це, й запитав прокурора, чи не має той інших запитань до мене. Прокурор напівобернувся і, не дивлячись на мене, заявив, що з дозволу голови він хотів би знати, чи мав я намір убити араба, повернувшись сам до джерела. «Ні», — відповів я. «Тоді чому ви були озброєні й чому повернулися на те саме місце?» Я сказав, що випадково, і прокурор відзначив неприязним голосом: «Ну поки що все». Подальший хід процесу був трохи плутаний і туманний, принаймні для мене. Після кількох нарад голова суду оголосив перерву і сказав, що одразу після перерви слухатимуть свідків.

Я не мав часу на роздуми. Мене забрали, посадили в загратовану машину й привезли до в'язниці, де я пообідав. І дуже скоро, тільки-но я збагнув, що втомився, за мною прийшли; все почалося знову, і я опинився в тій самій залі, перед тими самими обличчями. Одне тільки: збільшилась задуха і якимсь дивом кожен присяжний, прокурор, мій адвокат і дехто з газетярів теж уже мали солом'яні віяла. Молодий газетяр і жіночка й досі сиділи в залі. Але вони не обмахувались і так само мовчки дивилися на мене.

Я витер піт, що вкривав обличчя, і навіть не встиг привичаїтися до зали та оговтатись, як почув, що викликають директора притулку. В нього запитали, чи мати скарги на мене, і він сказав що так, але нарікання

пансіонерів на своїх родичів — своєрідна манія. Голова змусив його уточнити, чи дорікала вона мені за те, що я віддав її до притулку, і директор знову сказав «так». Але цього разу не додав нічого. На ще одне запитання він відповів, що був вражений моїм спокоєм у день похорону. Його запитали, що він розуміє під спокоєм. Директор подивився на носачи своїх черевиків і сказав, що я не хотів бачити матері, жодного разу не заплакав й пішов одразу після похорону, не вшанувавши могили. Його вразив ще один факт: погребовий служник сказав йому, що я не знав, скільки років матері. На мить запанувала тиша, і голова суду запитав його, чи справді про мене він розповідав те все. Директор не зрозумів запитання, і голова пояснив: «Цього вимагає закон». Потім голова спитав прокурора, чи той не має запитань до свідка, і прокурор вигукнув: «О ні, цього досить!» — з таким запалом і таким тріумфальним поглядом у мій бік, що вперше за багато-багато років у мене з'явилося дурнувате бажання розплакатись, я відчув, як зневажають мене ті всі люди.

Після звертань до присяжних і до мого адвоката, чи не мають вони запитань, голова суду вислухав вартівника. Для нього, як і для решти свідків, повторили той самий церемоніал. Заходячи, вартівник глянув на мене й відвів очі. Він відповідав на поставлені запитання. Сказав, що я не хотів бачити матері, що я курив, спав і пив каву з молоком. Я відчув, як здригнулась уся зала, і вперше зрозумів, що я винен. Вартівника попросили повторити розповідь про каву з молоком та сигарети. В очах прокурора, що дивився на мене, світилась іронія. Тієї миті мій адвокат запитав вартівника, чи курив він разом зі мною. Але прокурор несамовито обурився цим запитанням: «Хто тут злочинець і що це за методи, які полягають у намірі очорнити свідка звинувачення, щоб зменшити вагу свідчень, які однаково будуть не менш нищівні!» Незважаючи на це, голова напোলіг, щоб вартівник відповів на запитання. Старий збентежився: «Я добре знав, що чиню негаразд. Але я не наважився

відмовитись від сигарети, яку запропонував мені месьє». Наостанку запитали й мене, чи не хочу я щось додати. «Ні, — відповів я, — окрім того, що свідок каже правду. Я й справді запропонував йому сигарету». Вартівник глянув на мене з подивом і певною вдячністю. Він завагався, а потім признався, що це він запропонував мені каву з молоком. Мій адвокат бурхливо виявив свою радість і заявив, що присяжні візьмуть до уваги цей факт. Але над нашими головами прогримів прокурорів голос: «Атож, пани присяжні візьмуть цей факт до уваги. І визнають, що хтось чужий міг запропонувати каву, але син перед тілом жінки, яка дала йому життя, був забов'язаний відмовитися». Вартівник повернувся на своє місце.

Коли надійшла черга Томаса Переса, секретар був змушений підтримувати його майже до бар'єра. Перес сказав, що близько знав мою матір і бачив мене тільки того єдиного разу — у день похорону. Його запитали, що я робив того дня, і він відповів: «Розумієте, я був прибитий горем. Тож я нічого й не бачив. Горе мов пеленою заслало мені очі. Адже та втрата була дуже тяжка для мене. Я навіть знепритомнів. Тому я не міг бачити месьє». Прокурор запитав, чи принаймні він бачив, щоб я плакав. Перес відповів, що ні. Заяву тепер зробив уже прокурор: «Пани присяжні візьмуть до уваги цей факт». Але мій адвокат розсердився. Він і собі, здається, трохи уїдливо запитав Переса, «чи бачив він, щоб я не плакав». «Ні», — відповів Перес. Публіка розсміялась, а мій адвокат, закотивши один рукав, сказав владним голосом: «Ось картина цього процесу. Все правдиве і немає нічого правдивого!» Прокурор з непроникним обличчям тицяв олівцем у рядки своїх матеріалів.

Після п'ятихвилинної перерви, під час якої мій адвокат казав мені, що все йде на краще, слухали Селеста, що мав виступати від сторони захисту. Тобто на мій захист. Селест, крутячи в руках панаму, вряди-годи поглядав на мене. На ньому був новий костюм, який він одягав, коли

в неділю ми іноді ходили на кінські перегони. Але, мабуть, він не зміг причепити комірець, бо сорочка була застібнута тільки на мідний гудзик. Селеста запитали, чи я був його клієнтом, і він відповів: «Так, але це ще й мій приятель»; потім що він про мене думає, і він відповів, що я був людиною; далі що він розуміє під цими словами, і Селест заявив, що всі добре знають їхнє значення; крім того, чи помічав він, щоб я був замкнутий, і він зауважив, що я не балакав тільки на те, щоб не мовчати. Прокурор запитав, чи я регулярно оплачував своє харчування. Селест засміявся і сказав, що «такі речі стосуються тільки нас обох». Його ще запитали, що він думає про мій злочин. Він тоді поклав руку на бар'єр, наче готуючись до чогось. А потім заявив: «Як на мене, це нещасний випадок. Просто нещасний випадок — усі люди знають, що це таке. А ви на це не зважаєте. Тут і заперечити годі. Ет! Для мене це нещасний випадок». Селест збирався говорити далі, але голова суду урвав його, мовляв, гаразд, і подякував йому. Селест на мить розгубився, а потім заявив, що хоче говорити далі. Його попросили бути стислим. Він укотре повторив, ще то нещасний випадок. Голова суду погодився з ним: «Так, звичайно. Ми тут для того, щоб судити такі нещасні випадки. Ми дякуємо вам». І тоді Селест, немов дійшовши краю своїх знань і зичливості, повернувся до мене. Мені здалося, ніби в очах у нього блищать сльози, а вуста тремтять. Уся його постать запитувала, що він ще може зробити для мене. Я не сказав нічого, навіть не ворухнувся, але вперше у своєму житті я відчув бажання поцілувати людину. Голова суду знову звелів Селестові відійти від бар'єра. Селест пішов і сів у залі. Трохи нахилившись уперед, упершись ліктями в коліна, тримаючи в руках панаму, він сидів там аж до кінця процесу і слухав усе, що говорили. Увійшла Марі. Вона була гарна навіть з капелюшком на голові. Але з розпущеними косами вона подобалась мені більше. Зі свого місця я вгадував легенький тягар її грудей і бачив

трохи відкопилену, як і завжди, нижню губку. Обличчя Марі було вкрай напружене. Її одразу запитали, відколи вона знає мене. Вона назвала період, коли ще працювала в нашій конторі. Голова суду хотів знати, якими були її стосунки зі мною. Марі сказала, що була моєю подругою. На інше запитання відповіла, що справді мала одружитися зі мною. Прокурор, що гортав справу, швидко запитав її, коли почався наш зв'язок. Марі назвала дату. Прокурор з байдужим виразом на обличчі зауважив, що йому здається, ніби це було на другий день після похорону матері. Потім з певною іронією додав, що не хотів би втручатися в інтимні стосунки й добре розуміє сором'язливість Марі, але (тут голос його стверднув) обов'язок наказує йому піднятися над етикетом. І попросив Марі розповісти про той день, коли ми вперше зійшлися. Марі не хотіла говорити, але після прокурорових наполягань розповіла про наше купання, похід у кіно і вечір у моїй кімнаті. Прокурор сказав, що після зізнань Марі під час слідства він переглянув репертуар кінотеатрів у той день. І додав, що Марі й сама повідомить, яке кіно ми дивилися. І справді, майже нечутним голосом Марі сказала, що то був фільм з Фернанделем. Після цих слів тиша в залі була цілковита. А потім підвівся прокурор, величний та поважний, і голосом, що мені видався справді схвильованим, показуючи пальцем на мене, повільно вимовив: «Панове присяжні, на другий день після смерті матері ця людина купається, вступає в нерегулярний статевий зв'язок і йде реготати на комічний фільм. Більше мені немає що додати». Він сів серед непорушної тиші, і тут раптом розридалася Марі, сказала, що це не так, що було по-іншому, що її змусили говорити всупереч власним думкам, що вона добре знає мене і що я не коїв ніякого зла. Але за знаком голови секретар вивів її, і слухання свідків тривало далі.

Після цього майже не слухали Масона, який проголосив, що я був порядною людиною «і що він скаже навіть більше, людиною чесною». Ледве слухали й ста-

рого Саламано, коли той сказав, що я добре ставився до його собаки, і коли, відповідаючи на запитання про мої стосунки з матір'ю, сказав, що я не мав про що говорити з нею, тому й віддав її до притулку. «Це треба розуміти, — казав Саламано, — треба розуміти». Але розуміти не хотів ніхто. Старого вивели.

Потім настала черга Раймона, що був останнім свідком. Раймон ледь помітно кивнув мені й одразу заявив, що я невинний. Але голова суду наголосив, що від нього вимагають не оцінок, а фактів. Він наказав Раймонові бути готовим до відповідей на запитання. Голова п'юсив уточнити його стосунки з жертвою. Раймон скористався цим, щоб сказати, що саме його ненавидів той араб, відколи він дав ляпаса його сестрі. Голова одразу запитав, чи не було в жертви причин ненавидіти мене. Раймон сказав, що я опинився на пляжі суто випадково. Тоді прокурор запитав, як це сталося, що листа, який став зав'язкою драми, писав я. Раймон відповів, що випадково. Прокурор заперечив, мовляв, у цій справі випадкові приписують надто багато вчинків, несумісних із сумлінням. Він хотів знати, чи випадково я не втрутився, коли Раймон побив свою коханку, чи випадково я виступав свідком у комісаріаті, чи випадково мої тодішні свідчення були простою люб'язністю. Закінчуючи, він запитав Раймона, які його засоби до існування, і коли той відповів, що працює комірником, прокурор оголосив присяжним як загальновідому річ факт, що свідок — сутенер. Я ж був його спільник і приятель. Ішлося про нищу, мерзенну драму, в якій, на додачу, діяв моральний виродок. Раймон хотів захищатися, мій адвокат протестував, але їм сказали, що слід дати змогу прокуророві закінчити слово. А той говорив: «Тут мало що можна додати. Чи був він вашим приятелем?» — запитав він Раймона. «Так, — відповів Раймон, — це мій приятель». Тоді прокурор звернувся з тим самим запитанням до мене, і я глянув на Раймона, що не зводив з мене очей. «Так», — відповів я. Прокурор обернувся до присяжних і заявив: «Та сама

людина, що на другий день після похорону матері вдається до найбезсоромнішої розпусти, вбиває ні за що, щоб приховати найогидніші вчинки».

Прокурор сів. Мій адвокат, якому вже терпець уривався, зняв руки вгору, — рукави його мантиї відгорнулись, відкривши складки накрохмаленої сорочки, — і вигукнув: «Зрештою, його звинувачують у тому, що він поховав матір, чи в тому, що вбив людину?» Серед публіки почувся сміх. Але прокурор підвівся знову і, загортаючись у мантию, заявив, що треба мати наївність шановного захисника, щоб не відчутти глибокого, необхідного, промовистого зв'язку між цими обома подіями. «Так, — із притиском сказав він, — я звинувачую цього чоловіка в тому, що він поховав матір, будучи у своєму серці злочинцем!» Ця заява справила на публіку значне враження. Мій адвокат стенив плечима і обтер рясний піт на чолі. Він видавався розбитим, і я зрозумів, що справи складаються не на краще для мене.

Була оголошена перерва. Виходячи з палацу правосуддя, щоб сісти в машину, я за коротку мить всотав аромати й барви літнього вечора. Потім, у мороці своєї тюрми на колесах, я один за одним, немов дістаючи з глибин своєї втоми, розпізнав усі знайомі звуки міста, яке я любив, і тієї надвечірньої пори, коли я почувався вдоволенням. Вигуки продавців газет, що лунали в злагіднілому повітрі, щебет останніх птахів у сквері, заклики купувати сандвічі, жалібне вищання трамваїв на крутих міських поворотах і такий любий серцю гамір у порту, над яким уже погойдується ніч, — я мов наосліп ішов давно знайомим мені ще до в'язниці шляхом. Атож, це була пора, коли за тих давніх часів я почувався вдоволенням. Пора, коли мене чекав тільки безжурний сон, позбавлений сновидь. А втім, зміни відбулися, бо, чекаючи завтрашнього дня, я сидів тепер у камері. Немов знайомі шляхи, прокреслені в літньому небі, з однаковим успіхом можуть привести і в невинні сни, і до в'язниці.

Навіть на лаві підсудних завжди цікаво слухати, коли говорять про тебе. Що ж, під час виступів прокурора і мого адвоката про мене говорили дуже багато, можливо, навіть більше, ніж про мій злочин. Та чи була якась відмінність між цими виступами? Адвокат знімав руки вгору й казав, що я винен, проте є обставини, які зменшують тягар відповідальності, а прокурор простягав руки й заявляв, що я винен і немає ніяких обставин, які могли б зменшити тягар моєї провини. Мене, однак, непокоїло тільки одне. Усупереч отриманим настановам, я іноді намагався втрутитись, і мій адвокат казав тоді: «Мовчіть, так буде краще для вашої справи». Створилося враження, ніби певною мірою мою справу ведуть без мене. Усе діялося без мене. Моєю долею порядкували, не беручи до уваги мою думку. Від часу до часу мене поривало бажання урвати всіх і сказати: «Слухайте, хто тут, зрештою, звинувачений? Адже бути звинуваченим — річ важлива. Тож я хочу сказати щось». Але, поміркувавши, бачив, що мені нема чого сказати. Крім того, я був змушений визнати, що надовго привернути увагу публіки неможливо. Скажімо, виступ прокурора втомив мене дуже швидко. Тільки окремі фрагменти, жести чи навіть цілі речення, проте вирвані з загального контексту промови, вражали або збуджували мою цікавість.

Провідною думкою його виступу було, якщо я добре зрозумів, твердження, мовляв, свій злочин я спланував заздалегідь. Принаймні він намагався це довести. Він так і казав: «Я доведу, панове, й доведу подвійно. Спершу у сліпучому світлі прозорих фактів, а потім у тьмяному полиску, що є результатом вивчення психології цієї злочинної душі». Він підсумував події, почавши від смерті матері. Згадав про мою нечутливість, про те, що я не знав, скільки матері років, про моє купання на другий день разом із жінкою, про кіно, Фернанделя і, нарешті, вечір з Марі. Тієї миті я насилу зрозумів його, бо він

казав: «Його коханка», а для мене то була просто Марі. Потім прокурор перейшов до пригоди з Раймоном. Я побачив, що його манері дивитися на речі не бракує прозорливості. Його слова були близькі до істини. Я у змові з Раймоном написав листа, щоб заманити його коханку й віддати її на поталу людині з «сумнівною мораллю». Я спровокував на пляжі Раймонових супротивників. Раймон був поранений. Я попросив у нього револьвер. Я повернувся сам, щоб скористатися зброєю. Я вбив араба, як і намірявся. Я зачекав. А щоб «упевнитись, що справу зроблено добре», випустив ще чотири кулі — неквапно, тверезо й певною мірою продумано.

— Отак, панове, — закінчив прокурор, — я описав вам низку подій, що привели цього чоловіка до цілком усвідомленого вбивства. Я наполягаю на цьому пункті, — додав він, — бо це аж ніяк не звичайне вбивство, необміркований вчинок, що міг би, на вашу думку, мати пом'якшувальні обставини. Зрозумійте, панове, цей чоловік — інтелігент. Ви в цьому пересвідчилися, правда? Він тямить, як треба відповідати. Він знає, що означають слова. Тож аж ніяк не можна сказати, ніби він діяв, не усвідомлюючи своїх дій.

А я слухав і чув, що мене вважають за інтелігента. Але я не розумів, як здібності пересічної людини можуть перетворитись у нищівні звинувачення проти злочинця. Принаймні мене це вразило, і я вже не слухав прокурора, аж поки почув такі слова: «Чи він бодай раз пошкодував про свій учинок? Ніколи. Під час слідства цей чоловік жодного разу не переймався тим, що скоїв мерзенний злочин». Тієї миті він повернувся до мене й, показуючи пальцем, звинувачував далі, хоча насправді я вже не розумів у чому. Безперечно, я не міг не погодитись, що він каже правду. Я не дуже шкодував про свій учинок. Але таке озлоблення дивувало мене. Я хотів спробувати щиро, майже приязно пояснити йому, що посправжньому я ніколи ні про що не шкодував. Я завжди

переймався тільки тим, що станеться сьогодні або завтра. Але, звичайно, в тому становищі, в яке мене поставили, я ні з ким не міг говорити таким тоном. Я не мав права виявляти свою приязнь і зичливість. Отож я намагався слухати далі, бо прокурор заговорив про мою душу.

Сказав, що придивився до неї й нічого там, панове присяжні, не знайшов. Що насправді я зовсім не маю душі й ніщо людське, жоден з моральних принципів, які стоять на сторожі людського серця, не властивий мені. «Безперечно, — додав він, — ми не збираємось дорікати йому за це. Ми не можемо нарікати, що йому бракує рис, набути яких він був нездатний. Та коли йдеться про цей суд, уся негативна чеснота толерантності має перетворитись у важчу, але вищу чесноту справедливості. Надто тому, що порожнеча серця, яка розкрилася в цій людині, загрожує стати прірвою, куди скочується суспільство». Саме тоді прокурор говорив про моє ставлення до матері. Він повторив те, що вже казав під час розгляду справи. Але промовляв набагато довше, ніж тоді, коли йшлося про мій злочин, так довго, що зрештою я не відчував нічого, крім полуденної спеки. Принаймні до миті, коли прокурор замовк і після хвилинної паузи знову заговорив дуже тихим і зворушливим голосом: «Завтра, панове, цей самий склад суду судитиме найогидніший злочин — батьковбивство». На його думку, людська уява не здатна відтворити таке мерзенне вбивство. Він тільки сподівається, що людське правосуддя буде нещадним. Але, і він не боїться цих слів, жах, нав'язаний тим злочином, майже поступається жахові, який він відчуває, спостерігаючи мою нечутливість. На його думку, людина, яка морально вбила матір, не меншою мірою виганяє себе з суспільства, ніж людина, яка підняла вбивчу руку на батька. Хай там як, ця перша людина готує дії другої, немов повідомляє про них і легітимує їх. «Я переконаний, панове, — додав він, підвищивши голос, — що вам не видасться надто сміливою моя думка, коли я скажу, що людина, яка сидить на цій лаві, винна і в убивстві, яке цей

суд розглядатиме завтра. Тобто її треба покарати й за те». Прокурор витер записніле від поту обличчя й нарешті запевнив, що його обов'язок важкий, але він неухильно виконає його. Заявив, що я не маю нічого спільного із суспільством, найголовніших законів якого я не визнаю, і що я не можу апелювати до людського серця, бо нехтую його найелементарніші порухи. «Я вимагаю від вас голови цієї людини, — наполягав він, — і вимагаю її з легким серцем. Бо, хоча протягом моєї досить тривалої кар'єри мені доводилось вимагати смертних вироків, я ще ніколи так виразно, як сьогодні, не відчував, що цей важкий обов'язок виправданий, підтриманий, обґрунтованим усвідомленням владної і священної заповіді Божої і жахом, який охоплює мене перед обличчям людини, на якому я не бачу нічого, крім мерзенності».

Коли прокурор сів, надовго запанувала тиша. А я очманів від задухи та подиву. Голова суду відкашлявся й дуже тихим голосом запитав, чи хочу я щось додати. Я підвівся і, оскільки мене завжди поривало говорити, сказав, почасти навмання, що я не мав наміру вбивати араба. Голова відповів, що це тільки твердження, досі він погано розумів мою систему захисту й був би щасливим, перед тим як слухати мого адвоката, якби я з'ясував мотиви, які спонукали мене до злочину. Я, трохи заплутавшись у словах і відчувши внаслідок тієї плутанини свою сміховинність, швидко відповів, що все сталося через сонце. У залі почувся сміх. Мій адвокат стенив плечима, і йому надали слово одразу після мене. Але він сказав, що вже пізно, що розгляд справи тягнеться багато годин, і попросив зробити перерву. Суд погодився.

Пополудні великі вентилятори невтомно розміщували важке повітря зали, розганяли його й невеликі барвісті віяла присяжних. Промова мого адвоката видавалось мені безкінечною. Одного разу я почув його, бо він казав: «Справді, я вбив його». Він і далі дотримувався цієї манери, кажучи «я» щоразу, коли йшлося про мене. Я вкрай

здивувався. Я нахилився до жандарма й запитав, що це означає. Жандарм наказав мовчати, а згодом додав: «Так чинять усі адвокати». А я подумав, що мене ще далі відсувають від справи, зводять до нуля й певною мірою заступають мене. А втім, здається, я був уже надто далеко від тієї судової зали. До того ж мій адвокат справляв, як на мене, кумедне враження. Він дуже швидко обгрунтував тезу, що мій учинок був спровокований, а потім теж заговорив про мою душу. Але, на мій погляд, мав набагато менше хисту, ніж прокурор. «Я також, — казав він, — придивлявся до цієї душі, але, на відміну від високоповажного представника прокуратури, я дещо побачив і можу запевнити, що переді мною лежала немов розгорнута книжка». Отож він вичитав з неї, що я був порядною людиною, невтомним, старанним працівником, відданим своїй фірмі; що мене всі любили і я співчував нещастю інших людей. На його думку, я був взірцевим сином, що утримував матір так довго, як міг. Потім я сподівався, що в притулку для старих літній жінці забезпечать те піклування, на яке не вистачало моїх скромних засобів. «Я дивуюся, панове, — додав він, — що знявся такий галас із приводу цього притулку. Адже, якщо ви хочете мати доказ корисності та важливості цих закладів, пригадайте, що їх субсидує сама держава». Але про похорон він не говорив, і я відчув, що цього бракує в його промові. Проте від усіх довгих фраз, від усіх нескінченних днів і годин, протягом яких говорили про мою душу, у мене створилося враження, ніби все навколо перетворилося в нудотну твань, у якій я змушений борсатися.

Пригадую тільки, що наприкінці, ще під час промови мого адвоката, з вулиці, перетнувши всю залу, долинули аж до мене суремні заклики продавця морозива. І мене поглинули спогади про життя, яке вже не належало мені, але в якому я знаходив найскромніші радощі, від яких найтяжче відмовитись: пахощі літа, мій улюблений квартал, неповторне вечірнє небо, сміх та одяг Марі. І тоді весь той

непотріб, який я робив тут, підкотився мені до горла, і я не відчував нічого, крім нестримного бажання, щоб усе те скінчилося і я знову опинився в камері, де мене чекав сон. Тож я майже не чув, як наприкінці промови мій адвокат вигукнув, що присяжні, звичайно, не захочуть послати на смерть чесного працівника, якому на мить запаморочилась голова, і просив визнати наявність пом'якшувальних обставин для злочину, що за нього я — як своє найсуворіше покарання — довіку відчуватиму докори сумління. Суд оголосив невеличку перерву, мій адвокат сів і здавався виснаженим. Та його колеги обступили його, щоб потиснути руку. Я почув: «Чудово, друже!» Один з них навіть узяв мене за свідка: «Хіба ні?» — запитав він мене. Я погодився, але моє схвалення було нещирим, бо я був надто втомлений.

День, проте, хилився до вечора, і задуха вже менше налягала на голову й груди. З вулиці інколи долинали звуки, і, почувши їх, я здогадався, що вже лагідний вечір. А ми всі сиділи в залі й чекали. І те, чого ми чекали всім гуртом, стосувалося тільки мене. Я ще раз оглянув залу. Усе було таким, як і першого дня. Я зустрівся очима з журналістом у сірому жакеті та жіночкою-автоматом. І тут я став думати, що протягом усього процесу я не шукав очима Марі. Ні, я не забув за неї, але мав забагато клопоту. Я побачив її між Селестом і Раймоном. Вона ледь кивнула мені, ніби кажучи: «Нарешті», і я побачив усмішку на її занепокоєному обличчі. Але я відчував, що моє серце закрите, і не міг навіть усміхнутися їй у відповідь.

Суд поновив роботу. Присяжним дуже швидко зачитали низку запитань. Я почув: «винний в убивстві», «заздалегідь спланована дія», «пом'якшувальні обставини»... Присяжні вийшли, а мене завели до комірчини, де я вже чекав раніше. Прийшов мій адвокат і був дуже балакучим, звертаючись до мене з більшою довірою і ширістю, ніж досі. Він вважав, що все складається добре і що я відбудуся кількома роками ув'язнення або каторги. Я запитав, чи є надія на касацію в разі несприятливого ви-

року. Адвокат відповів, що ні. Його тактика полягала в униканні висновків, які могли викликати неприхильність присяжних. Він пояснив, що такі вирокі взагалі не касують. Цей факт видався мені очевидним, тож я поклався на його твердження. Коли безсторонньо дивитися на події, це все — річ природна. Адже в іншому випадку було б багато непотрібної писанини. «Хай там як, — заспокоював мене адвокат, — є ще право оскарження. Але я переконаний, що вирок буде сприятливий».

Ми чекали досить довго, мабуть, три чверті години. Потім задзеленчав дзвінок. Мій адвокат покинув мене, сказавши: «Голова присяжних зараз зачитає відповіді. Вам дозволять зайти тільки тоді, коли оголосять вирок». Грюкнули двері. Десь по сходах, невідомо, близько чи далеко, ходили люди. Потім я чув, як у залі бубонів глухий голос. Коли дзвінок теленькнув знову, двері комірчини відчинилися, і тиша, що панувала в залі, підкотилася до мене, — тиша і те незвичайне відчуття, яке заповонило моє ество, коли я побачив, як відводить очі молодий журналіст. Я не дивився в бік Марі. Я не мав часу для цього, бо голова суду, якимось химерно скомпонувавши фразу, оголосив, що іменем французького народу мені відітнуть голову на громадському майдані. Здається, тоді я правильно зрозумів почуття, написане на кожному обличчі. Я переконаний, що то була повага. Жандарми були зі мною дуже ласкаві. Адвокат поклав руку мені на зап'ясток. Я вже ні про що не думав. Але голова суду запитав, чи хочу я щось сказати. Я замислився: «Ні». Потім мене забрали.

V

Уже втретє я відмовився приймати капелана. Я не мав що казати йому, я не мав бажання розмовляти, я й так побачу його досить швидко. Тієї пори мене цікавила тільки можливість уникнути зубців механізму, прагнення ді-

знатися, чи можна відвернути неминуче. Мене перевели до іншої камери. З нової камери, якщо лягти, я бачив небо й нічого, крім неба. Усі мої дні минали у спогляданні його мінливих барв, коли день переходив у ніч. Лягаючи, я клав руки під голову й чекав. Не знаю, скільки разів запитував я себе, чи траплялися випадки, коли засудженому на смерть щастило уникнути нещадного механізму, зникнути перед стратою, прорвати кордон поліції. Я дорікав собі, що не надавав достатньої уваги розповідям про страти. Такими питаннями слід цікавитися завжди. Адже ніколи не знаєш, що може статися. Як і всі люди, я читав повідомлення, опубліковані в газетах. Але ж напевне існують спеціальні праці, в які я ніколи не мав цікавості зазирнути. Там, можливо, я знайшов би повідомлення про втечі. Тоді б я знав, що принаймні в одному випадку колесо зупинилося, що випадок і вдача бодай одного разу зробили вилом у мурі неухильних готувань. Одного разу! У певному розумінні я вірив, що цього мені було б досить. Сміливість забезпечила б усе інше. Газети часто розводяться про обов'язок, борг перед суспільством. А борг треба сплачувати. Але це нічого не означало для уяви. Єдине, що справді важить, — це можливість утечі, стрибка поза межі невблаганного ритуалу, шаленого пориву, що відчинить усі двері для надії. Звичайно, надія — це й бути вбитим на розі вулиці, зловивши кулю засапанними грудьми. Але, якщо добре поміркувати, ніщо не дасть мені такої розкоші, геть усе перешкоджає мені, зубці механізму знову хапають мене.

Усупереч своїй добрій волі, я не міг скоритися цій зухвалій неминучості. Адже, зрештою, існувала сміховинна невідповідність між вироком, що породив ту неминучість, і її безперешкодним розгортанням, відколи оголошено той вирок. Факт, що вирок можна було оголосити о двадцятій, а не о сімнадцятій годині, факт, що він міг бути зовсім іншим, що його ухвалили звичайнісінькі люди, що його оголосили від імені такого непев-

ного уявлення, як французький народ (або німецький, або китайський), — усе це, на мою думку, значно зменшував важливість цієї постанови. Проте я був змушений визнати, що від миті ухвалення вироку його наслідки стали не менш певними і вагомими, ніж стіна, об яку товклося моє тіло.

Тієї миті я пригадав одну бувальщину, яку мати розповідала про мого батька. Я не пам'ятаю свого батька. Уся моя точна інформація про цього чоловіка обмежувалася, мабуть, материними розповідями. Він ходив дивитися на страту одного вбивці. Він просто нестямно прагнув побачити її. Отож пішов, а повернувшись, блював цілий ранок. Тоді мій батько був мені трохи огидний. А тепер я зрозумів: то ж була цілком природна річ. Як я тоді не міг збагнути, що немає нічого важливішого за смертну кару і що, зрештою, це єдина справді цікава річ для людини! Якщо коли-небудь я вийду з цієї в'язниці, то ходитиму на всі страти. А втім, я, мабуть, не мав права думати про таку можливість. Бо на саму думку, що колись удосвіта я побачу себе вільним, за межами поліцейного кордону, певною мірою по той бік, на думку, що я буду глядачем, який приходить дивитися й може потім блювати, хвиля отруйних радощів здіймалася в моєму серці. Ті радощі були нерозумні. Я даремно піддавався таким маренням, бо наступної миті мені ставало так холодно, що я коцюрбився під ковдрою й нестримно цокотів зубами.

Але, звичайно, завжди бути розважливим неможливо. Інколи, наприклад, я проектував закони. Я реформував систему покарань. Я вважав, що головне — дати засудженому шанс. Один на тисячу, цього б вистачило, щоб упорядкувати всю систему. Отже, марив я, можна винайти таку хімічну сполуку, вживання якої вбиває пацієнта (я думав про «пацієнта!») у дев'яти випадках із десяти. Він знатиме про це — такою буде умова. Адже, поміркуювавши і спокійно все зваживши, я побачив, у чому полягає

гандж гільйотини; вона не дає жодного шансу, абсолютно ніякого. Одне слово, смерть пацієнта визначено раз і назавжди. Це було вирішене, бездоганно організоване, всебічно погоджене питання, до якого ніхто й не думав повертатися. Якщо — в украй неймовірному випадку — удар гільйотини схибить, його повторять. І найнестерпнішим наслідком тут є те, що засуджений повинен бажати бездоганного функціонування машини. Саме в цьому, як на мене, й полягає гандж. У певному розумінні це справді так. А водночас я був змушений визнати, що саме тут і криється секрет доброї організації. Тобто приречений зобов'язаний бути моральним колабораціоністом. Він зацікавлений, щоб ніде нічого не збилося.

Я був змушений ще й відзначити, що уявлення, які я мав доти про страту, були хибні. Я довго вважав, — невідомо чому, — що, йдучи на гільйотину, треба підніматися на ешафот, долати сходи. Мабуть, через революцію 1789 року, тобто все, що мені доводилося чути й бачити про ці речі. Але якось уранці я пригадав фотографію, опубліковану в газетах з приводу однієї гучної страти. Насправді та машина стояла просто на землі, найпростіше у світі. Вона була набагато вужча, ніж я гадав. Дивно, що я не згадав про те фото раніше. І та відображена на папері блискуча машина вразила мене своїм точним і довершеним виглядом. Про те, чого не знаєш, завжди маєш трохи перебільшені уявлення. Натомість тепер я був змушений визнати, що все дуже просто. Машина перебуває на тому самому рівні, що й людина, яка йде до неї. Вона підходить до гільйотини, немов до особи, з якою в неї призначене побачення. Яке це все нудне й буденне! Сходження на ешафот, коли ти підносишся до неба, — там ще є простір для уяви. А тут навпаки, механізм поглинає все: убиває непомітно, немов соромлячись, зате з великою точністю.

Було ще дві речі, про які я думав тієї пори невідступно: світанок і оскарження мого вироку. Однак я намагав-

ся бути розважливим і більше не думати про них. Я лягав, дивився на небо і змушував себе цікавитися ним. Воно ставало зеленавим — це вже вечір. Я робив ще й друге зусилля, намагаючись спрямувати свої думки в інший бік. Я прислухався до свого серця. Я не міг собі уявити, що це калатання, яке так довго супроводило мене, може коли-небудь припинитися. Я ніколи не мав справжньої уяви. Проте я намагався відтворити оту певну мить, коли удари серця вже не лунатимуть у моїй голові. Але марно. Світанок та оскарження мого вироку були тут. Кінець кінцем я казав собі, що найрозумніше не стримувати себе.

Я знав, вони прийдуть на світанку. Одне слово, я щонаочі чекав того світанку. Я ніколи не любив бути заскоченим. Коли зі мною мало щось статися, я прагнув бути наготові. Ось чому зрештою я спав тільки вдень, і то недовго, і цілу ніч терпляче чекав, поки обличчя неба засяє новонародженим світлом. Найважчим був той непевний час, коли, як я знав, вони мають звичку забирати. Минала північ, я чекав і причаювався. Ніколи моє вухо не сприймало такої маси звуків, не розрізняло таких невловних відтінків. А втім, можна стверджувати, що протягом усього того часу мені певною мірою щастило, бо я ніколи не чув кроків. Мати часто казала, що ніколи не буваєш абсолютно нещасним. Я пересвідчився в цьому у в'язниці, коли червоніло небо й до моєї камери заповзав новий день. Адже цієї самої миті я міг би почути кроки, і моє серце вискочило б. Почувши навіть найменше шарудіння, я кидався до дверей, і навіть тут, приклавши вухо до дерева, я безтямно вслухався, аж поки починав чути свій власний віддих, лякався, що він такий хрипкий і так скидається на хрип собаки; зрештою моє серце заспокоювалось і я знову мав двадцять чотири години.

А цілісінський день я думав про оскарження свого вироку. Мені здавалося, ніби я найкращим чином скористався

цією ідеєю. Я зважував свої заходи і в процесі роздумів отримував найкращі результати. Я завжди схилився до найгіршого припущення: моє оскарження відкинули. «Отже, я помру». Набагато раніше, ніж інші, це було очевидним. Але всі знають, що життя не варте муки бути прожитим. Я, власне, добре усвідомлював, що померти в тридцять років або в сімдесят — різниця невелика, бо, звичайно, в обох випадках інші люди житимуть далі, і то тисячі років. Адже найясніше у світі те, що в кожному випадку вмиратиму я, байдуже, тепер або через двадцять років. І саме тут моя система міркувань розсипалася від жахливого удару, який я відчував на думку про двадцять років життя попереду. Та мені нічого не лишалось, як тільки душити цей спалах розпачу, уявляючи собі, що й через двадцять років, коли таки дійде до смерті, я хотітиму прожити ще стільки ж років. Отже (найважчим було не загубити все те, що означало це «отже» в міркуваннях), я зобов'язаний змиритися, що моє оскарження відкинуть.

І тільки тепер, лише цієї миті я отримував, так би мовити, право й давав собі своєрідний дозвіл перейти до другої гіпотези: мене помилують. Ця думка була нестерпна, бо доводилося приборкувати шалений порив крові й тіла, від якого очі іскрилися божевільною радістю. Треба було навчитися стишувати цей крик, зменшити його несамовитість. Я мав почуватися природно, дотримуючись навіть цієї гіпотези, щоб моя смиренна покора в першому випадку набула більшої вірогідності. Коли це мені вдавалося, я на годину отримував спокій. Однак треба було цінувати навіть цю коротку годину.

Саме в один з таких моментів я знову відмовився бачити капелана. Я лежав і, дивлячись, як побіліло небо, вгадував, що наближається літній вечір. Я дійшов думки, що оскарження відкинуть, і міг тепер відчувати, як хвилі крові спокійно розбігаються по тілу. Я не мав потреби бачити капелана. Уперше за довгий час я згадав про Марі. Уже багато-багато днів, як вона не писала мені. Цього вечора

я став думати про неї і сказав собі, що, мабуть, вона вже втомилася бути коханкою засудженого на смерть. А ще мені спало на гадку, що вона, може, хвора, а то й померла. Такі речі трапляються. І як я міг дізнатися про це, коли, крім наших двох тепер відокремлених тіл, нас ніщо не пов'язувало й не нагадувало одне про одного? А втім, відтоді і спогад про Марі вже не мав для мене ніякого значення. Мертва, вона вже не цікавила мене. Я вважав, що це річ звичайна, бо добре розумів, що після моєї смерті люди забудуть і мене. Тоді вони вже нічого не зможуть мені заподіяти. Я навіть не міг сказати, що ця думка прикра мені.

Якраз тоді й зайшов капелан. Я здригнувся, побачивши його. Він помітив і попросив мене не лякатися. Я сказав йому, що звичайно він ходить іншої пори. Капелан відповів, що це суто дружній візит, анітрохи не пов'язаний з моїм оскарженням, про яке він нічого не знав. Сів на моє ліжко й запросив мене сісти поряд. Я відмовився. Все-таки він видався мені надто солодкавим.

Якийсь час він сидів похилившись, зіпершись передпліччями на коліна й розглядаючи свої руки. Він мав гарні, м'язисті руки, що скидалися на двох зграбних звірів. Він повільно потер їх одна об одну. Потім сидів, похиливши голову, так довго, що на мить мені навіть здалося, ніби я забув про його присутність.

Але капелан підвів раптом голову і, дивлячись мені в обличчя, запитав: «Чому ви відмовлялися бачити мене?» Я відповів, що не вірю в Бога. Він хотів знати, чи я впевнений у цьому, і я сказав, що мені немає потреби з'ясовувати це питання, бо, на мій погляд, воно неістотне. Тоді він відхилився назад і сперся на стіну, поклавши руки на стегна. Говорячи немов не до мене, зауважив, що іноді, дарма що люди твердо вважають, ніби вони не вірять у Бога, насправді це не так. Я мовчав. Він подивився на мене й запитав: «Що ви на це скажете?» Я відповів, що це річ можлива. Хай там як, я, можливо, не впевнений у тому, що мене цікавить насправді, але

я абсолютно впевнений у тому, що мене не цікавить. І якраз те, про що він говорить, не цікавить мене.

Капелан відвів очі і, й далі не міняючи пози, запитав, чи не кажу я так від надмірного розпачу. Я пояснив йому, що розпачу немає. Я відчуваю тільки страх, і це річ природна. «Тож Господь і допоможе вам, — пожвавішав він. — Усі, кого я знав у вашому становищі, зверталися до нього». Я зауважив, що то було їхнє право. Крім того, це свідчить, що вони мали для цього час. Щодо мене, то я не хочу, щоб мені допомагали, і мені справді бракує часу, щоб цікавитися тим, що мене не цікавить.

Цієї миті його руки роздратовано смикнулись, але він випростався і розправив складки сутани. Розправивши, заговорив, звертаючись до мене «друзе мій»: він, мовляв, говорить мені про таке не тому, що я засуджений на смерть; на його думку, ми всі приречені на смерть. Але я урвав його, кажучи, що це різні речі і, хай там що, така думка не може правити за розраду. «Звичайно, — погодився він. — Але, не вмерши сьогодні, коли-небудь ви однаково помрете. І тоді знову постане те саме питання. Як ви зустрінете те страшне випробування?» Я відповів, що точнісінько так, як і тепер.

Почувши ці слова, він підвівся й подивився мені просто у вічі. Цю гру я знав дуже добре. Я часто вдавався до неї з Еманюелем або Селестом, і здебільшого вони відвертали очі. Капелан теж її добре знав, і я зрозумів це одразу: його повіки не тремтіли. Не тремтів і голос:

— Невже ви не маєте ніякої надії й живете з думкою, що помрете цілком?

— Так, — відповів я.

Тоді капелан схилив голову й сів. Сказав, що йому шкода мене. Він вважав, що людина неспроможна це витримати. А я відчував, що він уже починає набридати мені. Тепер уже я відвернувся й підійшов до віконця. Я сперся плечем на стіну. Не прислухаючись, я зрозумів, що він знову береться розпитувати мене. Його го-

лос був схвильований і настирливий. Я зрозумів, що він зворушений, і став слухати уважніше.

Капелан висловив упевненість, що моє оскарження задовольнять, але я маю на собі тягар гріха, який треба скинути. На його думку, людське правосуддя не має ніякого значення, натомість Боже правосуддя — це все. Я зауважив, що мене засудило людське правосуддя. Він відповів, що воно, однак, не змило мій гріх. Я сказав, що не знав, що це гріх. Мені тільки сказали, що я злочинець. Я злочинець, тепер я розплачуюсь за це, і від мене не можуть вимагати чогось більшого. Цієї миті він знову підвівся, і я подумав, що, захотівши рухатись у цій тісній, вузькій камері, він не мав би вибору. Треба або сідати, або вставати.

Я опустил очі в землю. Капелан ступив крок до мене й зупинився, ніби не сміючи наблизитись. Він дивився на небо за ґратами.

— Ви помиляєтесь, сину мій, — мовив він, — від вас можуть вимагати більшого. І мабуть, вимагатимуть.

— Чого саме?

— Можуть вимагати, щоб ви бачили.

— Бачив що?

Капелан озирнувся навколо й відповів голосом, що раптом видався мені дуже втомленим:

— Я знаю, тут кожен камінь напоєний стражданням. Я ніколи не міг без жаху дивитися на ці стіни. Але в серці своєму я знаю, що навіть найнешасніші з-поміж вас бачили, як з мороку цих стін проступає обличчя Господа. Тож і від вас вимагають, щоб ви його бачили.

Тут я пожвавішав. Сказав, що цілі місяці роздивлявся стіни своєї камери. У світі немає нічого й нікого, що я знав би краще за них. Можливо, давним-давно і я тут шукав обличчя. Але те обличчя мало сонячні барви й вогонь бажання: то було обличчя Марі. Я марно шукав його. А тепер цьому край. Хай там як, я не бачив, щоб з мороку цих стін щось проступало.

Капелан із сумом подивився на мене. Тепер я сперся на стіну обома плечима, і світло падало мені на обличчя. Капелан сказав мені кілька слів, я не почув їх, а потім він дуже швидко запитав, чи я дозволю йому поцілувати себе. «Ні», — відповів я. Він повернувся й підійшов до стіни, повільно провівши по ній рукою.

— Невже ви так любите цю землю? — пробурмотів він. Я нічого не відповів.

Досить довго він стояв не обертаючись. Його присутність обтяжувала і дратувала мене. Я вже збирався йому сказати, щоб він пішов, дав мені спокій, як він раптом повернувся до мене, немов спалахнувши:

— Ні, я не можу вам вірити! Я переконаний: ви ще дійдете до прагнення мати інше життя.

Я відповів, що звичайно, але це має не більше значення, ніж бажання забагатіти, плавати дуже швидко або мати краще окреслений рот. Це речі одного порядку. Але капелан зупинив мене й хотів знати, яким я уявляю собі те інше життя. І тоді я крикнув: «Це життя, в якому я міг би згадувати про своє теперішнє життя!» — й одразу сказав йому, що з мене досить. Він знову збирався говорити про Бога, але я підійшов до нього і спробував востаннє пояснити, що він забирає мій час. Я не бажав марнувати його на Бога. Капелан намагався змінити тему, запитуючи, чому я звертаюся до нього «месьє», а не «отче». Це питання роздратувало мене, і я відповів, що він мені не батько: він разом з іншими.

— Ні, сину мій, — сказав він, кладучи мені руку на плече. — Я з вами. Але ви не можете цього знати, бо ваше серце засліплене. Я молитимуся за вас.

І тоді, не знаю чому, в мені немов щось урвалося. Я горлав і ревів, ображав і лявав його, наказав не молитися за мене. Я схопив його за комір сутани. Я вергав на нього все, що нагромадилось у серці, лють упереміш із радістю:

— Тож він такий упевнений, га? Але ніяка його впевненість не варта однієї жіночої волосини. Він навіть не

впевнений у тому, що живе, бо живе як мрець. Я начебто не маю нічогісінько. Але я впевнений у собі, впевнений у усьому, набагато впевненіший, ніж він, я впевнений у своєму житті і в смерті, що невдовзі настане. Так, оце тільки й мого. Але я принаймні дотримуюсь цієї істини не менш цупко, ніж вона тримає мене. Я мав слухність, я й досі маю слухність, я завжди мав слухність. Я прожив саме так, а міг би прожити інакше. Я робив це й не робив того. Я не робив того тоді, коли робив щось інше. А після? Невже я всякчас чекав тієї хвилини й того світанку, коли мене могли б виправдати? Ніщо, ніщо не має значення, і я добре знаю чому. І він це знає незгірш. Із глибин мого майбутнього протягом усього мого безглузлого життя дме мені назустріч вітер мороку, — крізь роки, які ще не настали, — і цей вітер зрівнює своїм подихом усе, що траплялося мені під час навряд чи реальніших уже прожитих років. Що означають для мене смерть інших людей і материнська любов, що означають для мене його Бог, різні життя та різні долі, що їх ми обираємо, якщо одну-єдину долю я мав обирати собі сам, а разом зі мною — і мільярди привілейованих, що, як і він, називають себе моїми ближніми? Чи розуміє він це? Усі люди — привілейовані. У світі немає нікого, крім привілейованих. Інших людей теж коли-небудь засудять. Засудять і його. Яке має значення, що, звинувативши в убивстві, його стратять за те, що він не плакав на похороні матері? Пес Саламано нічим не гірший від його дружини. Жіночка-автомат винна не менше, ніж парижанка, з якою одружився Масон, або Марі, яка хотіла вийти за мене заміж. Яке має значення, що й Раймон, як і Селест, був моїм приятелем, дарма що Селест вартий набагато більшого, ніж він? Яке має значення, що Марі підставляє сьогодні уста якомусь новому Мерсо? Чи розуміє він, цей засуджений, що з глибин мого майбутнього...

Я аж душився, викрикуючи це все. Але капелана вже вирвали з моїх рук, і охоронці погрозували мені. Проте

він заспокоїв їх і з хвилину мовчки дивився на мене. Його очі були сповнені сліз. Він відвернувся і зник.

Коли він пішов, я знову тішився спокоєм. Я був ви- снажений і впав на ліжко. Мабуть, я спав, бо, як проки- нувся, мені в обличчя дивилися зорі. Звуки міських око- лиць долинали аж до мене. Пахощі ночі, землі та солі освіжили мені голову. Зачарований спокій сонного літа затопив мене, як морський приплив. Цієї миті, на межах ночі, заревіли гудки. Вони оголошували відплиття у світ, до якого я тепер збайдужів назавжди. Уперше від неві- домо якої давньої пори я подумав про матір. Мені зда- лося, ніби я зрозумів, чому наприкінці життя вона обра- ла собі «нареченого», чому гралася в гру «все спочатку». Там, навколо того притулку, де згасає життя, вечір теж нагадував меланхолійний спочинок. Перебуваючи так близько від смерті, мати, мабуть, відчула себе звільне- ною й готовою пережити все спочатку. Ніхто, ніхто не мав права плакати над нею. І я теж відчув себе готовим усе пережити. Перед цією ніччю, повною зірок і зна- мень, я, шаленою люттю очищений від зла і позбавле- ний надії, уперше відкрив своє серце лагідній байдужос- ті світу. Відчувши, що він такий схожий на мене, що він близький мені, немов брат, я зрозумів, що був щасли- вим і щасливий і досі. Щоб усе було завершеним і я почувався не таким самотнім, мені лишилося тільки праг- нути, щоб у день моєї страти зібралось багато глядачів і вони привітали мене криками ненависті.

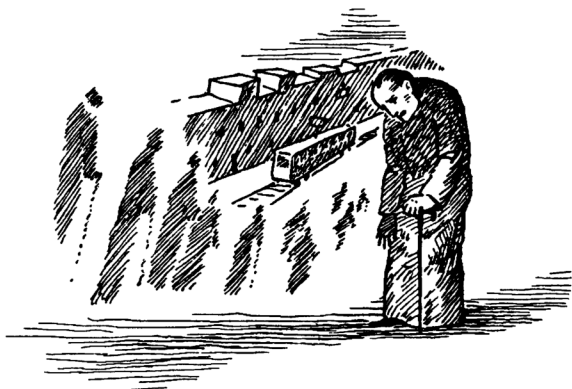
ЧУМА

Якщо вільно зобразити ув'язнення через інше ув'язнення, то й вільно зобразити будь-який реально існуючий предмет через щось зовсім неіснуюче.

Даніель Дефо

*Друкується за виданням:
Камю А. Вибрані твори. — К.: Дніпро, 1991.
© А. О. Перепадя, переклад українською, 1991*

ЧАСТИНА ПЕРША

Цікаві події, що взято сюжетом цієї хроніки, відбулися 194... року в Орані. Всі гадають, що ці події для такого міста просто-таки неймовірні, оскільки було в них щось незвичайне. А Оран, на перший погляд, місто звичайне, така собі французька префектура на алжирському узбережжі.

Саме містечко, признатися, бридке. На перший погляд тихо-мирне, і лише куди пізніше примічаєш, чим воно відрізняється від безлічі інших торгових міст, розкиданих під усіма широтами. Ну як собі уявити, скажімо, місто без голубів, без дерев і садів, де не чуєш ні лопотіння крил, ні шелесту листя, — словом, місто безлике? Нову пору року видно тільки по небу. Навесні хіба що змінюється повітря чи з'являються кошики з квітами, що їх привозять з околиці дрібні крамарі: виходить, ніби весна продається вроздріб. Улітку сонце спалює і так уже пропечені оселі й припорошує мури сірим попелом; жити тоді можна лише в холодку за щільно причиненими віконцями. Восени, навпаки, усе потопає в болоті. Гарно буває тільки взимку.

Найзручніший спосіб познайомитися з містом — це придивитись, як тут працюють, як тут кохаються і як тут

умирають. У нашому містечку, може, це вплив клімату, усе це затісно переплелося і робиться з тим самим гарячковим відсутнім виглядом. А то знак, що люди нудьгують і намагаються завести собі звички. Наші співгромадяни працюють багато, але тільки для того, аби забагатіти. Вони цікавляться передусім комерцією і, головне, — дбають, як самі кажуть, про зиск. Звісно, їм не чужі й прості радощі, вони люблять жінок, кіно й морські купання. Проте вельми розважливо відкладають ті втіхи на суботній вечір і на неділю, а в інші дні тижня силкуються заробити якомога більше грошей. Увечері, покидаючи контори, вони сходяться о домовленій годині по кав'ярнях, гуляють тим самим бульваром або сидьма сидять собі удома на балконах. Замолоду їхні бажання несамовиті й скороминуші, а в зрілому віці обмежуються товариствами гравців у кулі, бенкетами у складок та клубами, де ріжуться в карти на гроші.

Мені можуть заперечити, що так воно ведеться не тільки в нашому місті і що зрештою наші сучасники всі такі. Справді, сьогодні звичайна річ бачити, як люди працюють від рання до смеркання і як потім за грою в карти, у кав'ярнях та за балачками гайнують час, що їм лишився на життя. Та все ж є такі міста й краї, де люди здогадуються про існування чогось іншого. Загалом їхнє життя від того не змінюється. Але здогад усе-таки проблиснув, і то вже добре. А от Оран, видно, місто, що ніколи ні про що не здогадується, себто місто цілком сьогочасне. Тому нема потреби уточнювати, як у нас любляться. Чоловіки й жінки або надто швидко пожирають одне одного в так званому акті кохання, або у них поступово складається звичка бути вдвох. Між цими двома крайнощами середини майже не буває. І це теж не така й дивина. В Орані, як і деінде, через брак часу та бездумність люди хоч і кохають, проте самі не знають про це.

Зате куди оригінальніше інше: смерть тут пов'язана з деякою морокою. А втім, морока — це не те слово, дореч-

ніше було б сказати незручність. Хворіти завжди неприємно, але є міста й краї, які підтримують нас у хворобі і де можна якось дозволити собі розкіш послабувати. Хворому потрібна ласка, йому хочеться мати якусь підтримку, і це річ цілком природна. Але в Орані все вимагає доброго здоров'я: і примхи клімату, і розмах ділового життя, убозтво оточення, короткі сутінки й непевної вартості розваги. Хворий там по-справжньому самотній. Як же доводиться тому, хто лежить на смертній постелі, немов у глухій пастці, за мурами, що репаються від спеки, тоді коли увесь люд по телефону або за столиками в кав'ярнях розмовляє про угоди, морські фрахти й дисконти? І ви зрозумієте тоді, якою незручною може стати смерть, навіть у наші часи, коли вона приходить туди, де завжди посуха.

Кілька цих зауваг, мабуть, дадуть досить чітке уявлення про Оран. А втім, не треба нічого перебільшувати. А слід ось що підкреслити — пересічний вигляд міста і пересічний плин життя. Але варто тільки завести звички, і дні попливуть легко. Оскільки ж місто сприяє набуттю звичок, то ми маємо право сказати, що все складається на краще. Звичайно, під цим оглядом тутешнє життя не надто захоплює. Зате нам невідомо, що таке безладдя. Та й наші співгромадяни, щирі, приязні й завзяті, завжди викликали у подорожніх цілком заслужену пошану. Це аж ніяк не мальовниче місто, позбавлене зелені й душі, починає здаватися осідком спочинку і зрештою присипляє. Одначе задля справедливості додамо, що прищепили його до незрівнянного краєвиду, воно стоїть серед голого плато, оточеного світлими пагорбами, над вельми мальовничою затокою. Ось тільки шкода, що стоїть воно затилям до тієї затоки, тому моря нізвідки не видно, завше його доводиться шукати.

Після всього сказаного ви легко погодитесь: наші співгромадяни ніяк не могли чекати випадків, що сталися навесні цього року; як зрозуміємо згодом, вони були про-

вісниками цілої низки подій незвичайних, що їхню хроніку ми наміряємося тут подати. Факти ці одним здадуться вірогідними, іншим, навпаки, неймовірними. Проте хроніст не може зважати на такі суперечності. Його завдання лише сказати: «Так було», якщо він знає, що так воно й було насправді, якщо випадки безпосередньо торкнулися життя всієї людності і, отже, є тисячі свідків, котрі поцінують у душі правдивість його розповіді.

Зрештою, як ви скоро дізнаєтесь, оповідач не мав би ані найменшого права братися до такого завдання, якби випадково йому не пощастило зібрати деякі свідчення і якби лихою годиною він не був уплутаний у все, що збирається переповісти. Власне, це і дало йому змогу виступити в ролі історика. Зрозуміло, що історик, бодай тільки аматор, завше має документи. Має їх і оповідач цієї історії: насамперед власне свідчення, потім свідчення інших, оскільки через свою роль йому довелося вислухати звіряння всіх дійових осіб цієї хроніки, нарешті, папери, що потрапили йому до рук. Він наміряється черпати з цих джерел, коли вважатиме за слушне, і використати їх так, як йому заманеться. Він наміряється також... Але чи не пора облишити розумування та застереження і перейти до самої оповіді? Про перші дні слід би розповісти докладніше.

Вранці шістнадцятого квітня доктор Ріє, вийшовши зі свого помешкання, перечепився на сходовому майданчику об здохлого щура. Він неухважно одкинув його носом черевика і зійшов сходами вниз. Але на вулиці його спинила думка: чого б ото щурові валятися у нього під дверима, і він вернувся попередити воротаря. Побачивши, як сприйняв звістку старий Мішель, він зрозумів, яка незвичайна його знахідка. Якщо лікареві здохлий щур у їхньому домі здався лише дивиною, то в очах воротаря це була справжня ганьба. А втім, Мішеля не легко було збити з пантелику: нема щурів у домі, та й годі. І хоч би як запевняв його лікар, що сам бачив щура

на майданчику другого поверху, і, мабуть, здохлого щура, Мішель затявся. Нема щурів у домі, хтось, очевидно, підкинув ту погань навмисне. Словом, то якась витівка.

Увечері того самого дня Бернар Ріє, перш ніж зайти до себе, зупинився в коридорі й почав намацувати в кишені ключі, як раптом з темного кутка вибіг, заточуючись, здоровенний щур; шерсть на ньому була мокра. Гризун спинився, ніби шукаючи рівноваги, перекутився на місці і, кволо пискнувши, упав додолу; з його вищиреного писка бризнула кров. Хвилину лікар мовчки дивився на нього, а потім зайшов до себе.

Думав він не про щура. Вигляд крові навернув його думкою до свого клопоту. Дружина лікарева слабувала вже рік і завтра мала їхати до санаторію в гори. Як він і просив, ідучи, вона лежала в їхній спальні. Так вона готувалася до завтрашньої втомливої подорожі. Вона усміхнулася.

— А я почувуюся дуже добре, — мовила.

Лікар подивився на обличчя, повернуте до нього в світлі нічної лампи. Дарма що змарніле від хвороби, обличчя тридцятилітньої жінки здавалося юним, може, через оту всепереможну посмішку.

— Спробуй заснути, як можеш, — сказав він. — Об одинадцятій приїде доглядальниця, і я відвезу вас обох на дванадцятигодинний поїзд.

Він торкнувся губами вологого чола. Усмішка проводжала його до дверей.

Назавтра, сімнадцятого квітня, о восьмій годині воротар зупинив лікаря на ганку і поскаржився йому, що якісь лихі дотепники підкинули в коридор трьох здохлих щурів. Очевидно, їх прищекнула якась саморобна пастка, бо всі були заюшені кров'ю. Воротар ще з хвилину постояв на порозі, тримаючи щурів за лапки і сподіваючись, що винуватці зрадять себе якоюсь новою вихваткою. Проте нічого такого не сталося.

— Гарзд, начувайтесь, — пообіцяв Мішель, — я їх застукаю!

Заінтригований цим випадком, Ріє надумав розпочати свій об'їзд із околиці, де мешкали його найубогіші пацієнти. Сміття вивозили звідти набагато пізніше, ніж у середмісті, і машина, їдучи рівними закуреними вуличками, трохи не черкала своїми боками об виставлені край пішоходу бачки з покидьками. Тільки на одній такій вулиці, їдучи, лікар нарахував з півтора десятка щурів, що валялися на купі лушпайок та брудного ганчір'я.

Першого хворого він застав у ліжку, у покої, що виходив на вулицю і правив водночас за спочивальню та їдальню. Хворий був старий іспанець із суворим і поораним зморшками обличчям. Перед ним на ковдрі стояли два горнятка з горохом. Коли лікар заходив, хворий, сидючи на постелі, відкинувся на подушки, намагаючись звести хрипкий ядушливий віддих. Його дружина принесла таз.

— А ви бачили, лікарю, як вони лізуть, га? — запитав старий, поки Ріє робив йому укол.

— Правда, — підхопила жінка, — наш сусід трьох підібрав.

Старий потер собі руки.

— Лізуть, їх по всіх смітниках повно, це на голод!

Ріє переконався, що про щурів говорить цілий квартал. Скінчивши з візитами, лікар повернувся додому.

— Вам телеграма, — сказав Мішель.

Лікар поцікавився, чи не бачив він знову щурів.

— Е ні, — відповів воротар. — Тепер я пильную, самі розумієте. І ці паскудники бояться.

Телеграма повідомляла, що завтра приїжджає мати Ріє. Вона мала порядкувати в синовій господі, поки відсутня хвора дружина. Лікар зайшов до себе в хату, де вже чекала доглядальниця. Дружина була на ногах, вона вдягла строгий англійський костюм, підмалювалася. Ріє усміхнувся до неї.

— От і добре, — сказав він, — дуже добре.

На вокзалі він посадив її до спального вагона. Вона роззирнулася по купе.

- Задорого для нас, правда?
- Так треба, — мовив Ріє.
- А що це за історія зі щурами?
- Хтозна. Якась чудасія, але все минеться.

Потім скоромовкою він перепросив її за те, що мав би краще доглядати її, а натомість геть занедбав. Вона похитала головою, ніби благаючи його замовкнути, але він усе-таки додав:

— Коли ти повернешся, усе буде інакше. Почнемо все по-новому.

— Авжеж, — сказала вона, і очі її заблищали. — Почнемо.

Вона обернулася до нього спиною і задивилась у вікно. На пероні, штовхаючись, метушилися пасажери. Пахкання потяга долинало аж до купе. Він озвався до дружини і, коли вона обернулася, побачив, що лице її мокре від сліз.

— Годі-бо, — мовив він лагідно.

Вона усміхнулася крізь сльози, ледь скрививши губи. А тоді глибоко зітхнула.

— Ну йди, усе буде гаразд.

Він обійняв її. І тепер, стоячи на пероні, по той бік вагонного вікна, бачив тільки її усміх.

— Прошу тебе, — промовив він, — пильнуй себе.

Але вона вже не могла почути його слів.

При виході на вокзальний майдан Ріє зіткнувся з паном Отонем, слідчим, котрий вів за руку свого сінка. Лікар запитав, чи не зібрався той у дорогу. Пан Отон, довготелесий і чорний, схожий на людину, як давніше казали, світську і водночас на факельника з похоронної контори, відповів люб'язно, але коротко:

— Я зустрічаю пані Отон, вона їздила провідати моїх батьків.

Засвистів потяг.

— Щури... — почав слідчий.

Ріє рушив був до поїзда, але потім знову повернув до виходу.

— Ет, — озвався він, — пусте.

Усе, що йому запам'яталося від тої хвилини, був залізничник, який ніс під пахвою скриньку, повну здохлих шурів.

По обіді того самого дня, ще перед початком вечірнього прийому Ріє прийняв молодика; йому сказано, що це газетяр і що він уже заходив уранці. Звали його Раймон Рамбер. Низенький, у спортивному одязі, широкоплечий, з рішучим виглядом та ясними розумними очима, він здавався людиною самовпевненою. Молодик одразу взявся до справи. Прийшов він від великої паризької газети взяти в лікаря інтерв'ю про умови побуту арабів і хотів би також зібрати матеріал про санітарний стан корінного населення. Ріє сказав, що стан такий собі. Але побажав дізнатися, перш ніж вести далі розмову, чи може газетяр написати правду.

— Авжеж, — відповів той.

— Я маю на увазі, чи буде ваше звинувачення беззастережне.

— Беззастережне, скажу щиро, ні. Але ж, по-моєму, для такого звинувачення нема достатніх підстав.

Дуже лагідно Ріє сказав, що, мабуть, і справді для такого звинувачення підстав нема; ставлячи це запитання, він мав лише одну мету: йому хотілося знати, чи може Рамбер свідчити, нічого не пом'якшуючи.

— Я визнаю тільки свідчення, які нічого не пом'якшують. І тому не вважаю за потрібне підтверджувати ваше свідчення даними, що їх маю.

— Мова, гідна Сен-Жюста, — посміхнувся журналіст.

Не підвищуючи тону, Ріє сказав, що він не розуміється на цьому, а говорить просто мовою людини, яка втомилася жити в нашому світі, а проте відчуває прихильність до своїх ближніх і поклала для себе особисто не миритися з жодною несправедливістю й компромісами. Рамбер, увібравши в плечі шию, позирав на лікаря.

— Гадаю, я вас зрозумів, — нарешті промовив він і підвівся.

Лікар провів його до порога.

— Дякую, що ви так дивитеся на речі.

Рамбер нетерпляче повів плечем.

— Розумію, — сказав він, — вибачте, що потурбував вас.

Лікар потиснув йому руку й сказав, що можна було б зробити цікавий репортаж про гризунів: усюди по місту валяються десятки здохлих шурів.

— Ого! — вигукнув Рамбер. — Справді цікаво!

О сімнадцятій, знову вирушаючи в об'їзд, лікар зустрів на сходах ще досить молодого чоловіка, обважнілого, з масивним, але худим лицем під острішками густих брів. Лікар зрідка зустрічав його в іспанських танцюристів — ті мешкали на останньому поверсі в його кам'яниці. Жан Тарру зосереджено смалив, стежачи за останніми корчами щура, який конав на приступці коло його ніг. Він спокійно і проникливо глянув на лікаря сірими очима, привітався й додав, що навала шурів — цікава штука.

— Так, — згодився Ріє, — але зрештою це починає дратувати.

— Хіба що з одного погляду, докторе, лише з одного. Просто ми нічого подібного не бачили, та й годі. Але я вважаю цей факт цікавим, атож, безперечно, цікавим.

Тарру провів рукою по чубові, відкидаючи його назад, глянув знову на щура, вже нерухомого, потім посміхнувся до Ріє.

— Що не кажіть, докторе, а це вже клопіт для воротаря.

Як на те, лікар здибав воротаря в під'їзді, він стояв, спершись на стіну, і на його звичайно багровому обличчі проступала втома.

— Так, знаю, — відповів Мішель, коли лікар повідомив старого про нову знахідку. — Тепер їх зразу по два, по три знаходять. І в інших будинках те саме.

Він здавався пригніченим і стурбованим. Несамохіть потирав собі шию. Ріє спитав, як він себе почуває. Та не те щоб геть розклеївся, але якось не по собі. Певне, це його турботи гризуть. Зовсім збився з пантелику через цих шурів, от нехай вони заберуться геть, тоді йому зразу полегшає.

Та на ранок, вісімнадцятого квітня, лікар, привізши з вокзалу матір, побачив, що Мішель геть змарнів: тепер уже з десяток шурів дерлося по сходах, мабуть, перебиралися з підвалу на горище. У сусідніх будинках усі смітники напхані пацюками. Лікарева мати незворушно вислухала новину:

— Таке трапляється.

Вона була жіночка з посрібленим волоссям і чорними лагідними очима.

— Я дуже рада тебе бачити, Бернаре, — сказала вона. — Що нам ті шури!

Син кивнув: і справді, з нею все здавалося легким.

І все ж таки він зателефонував щуроловам, директор тої служби був його знайомий. Чи директор чув розмови про те, що цілі зграї шурів повилазили з нір і здихають? Мерсьє, директор, чув про це, ба навіть на їхній станції, що неподалік від набережної, знайдено з півсотні гризунів. Йому хотілося знати, наскільки гостре становище. Ріє не міг відповісти напевне, але вважав, що контора повинна вжити заходів.

— Авжеж, — промовив Мерсьє, — але хай-но дістанемо наказ. Якщо ти вважаєш, що справа варта заходу, я спробую дістати відповідне розпорядження.

— Будь-що завжди варте заходу, — відповів Ріє.

Лікарева прибиральниця тільки-но сказала йому, що на великій фабриці, де працює її чоловік, попідбирано кількасот здохлих шурів.

У кожному разі, десь на ту пору наші співгромадяни вже занепокоїлися. Вони мали на те підстави: починаючи з вісімнадцятого числа і справді на всіх фабриках

і складах щодня виявляли сотні шурячих трупиків. У тих випадках, коли агонія затягувалася, доводилося добивати гризунів. Від околиці аж до центру міста, словом усюди, де побував доктор Ріє, всюди, де збиралися наші співгромадяни, щури ніби очікували їх, густо набившись у смітники або витягшись довгою низкою в риштаках. Від того дня за справу взялася вечірня преса і поставила перед муніципалітетом питання руба: чи збирається він діяти і які пильні заходи планує, аби забезпечити своїх підопічних від цієї гидотної напасті. Муніципалітет нічогісінько не збирався робити і жодних планів не мав, а обмежився тим, що тільки намірявся обговорити становище. Службі щуроловів дано наказ: щоранку на світанні підбирати здохлих пацюків. А потім обидві конторські машини мали відвозити здохлих гризунів на звалище і там спалювати.

Минуло кілька днів, і становище погіршало. Гризунів що далі, то більшало, і щоранку набиралось усе рясніше. Четвертого дня щури почали зграями виходити на світло й гинули цілими купами. З усіх комор, підвалів, погребів, риштаків вилазили вони довгими вервечками, вибиралися на світло, щоб, покрутившись довкола себе, сконати за два кроки від людини. Уночі в провулках, у коридорах виразно чувся їхній кволий передсмертний виск. Уранці в передмісті їх виявляли в риштаках з віночком крові на гострих мордочках, одні вже спухли й гнили, інші не встигли ще охолонути і ворушили вусиками. Навіть у центрі міста можна було наткнутися на трупи гризунів, що валялися на сходах будинків і на подвір'ях. А деякі забиралися у вестибюлі установ, на шкільні дворики, а інколи на тераси кав'ярень, де й здихали. Наші співгромадяни з подивом знаходили їх у найдальших куточках міста. Іноді ця гидота засмічувала Збройну площу, бульвари, Приморський променад. Удосвіта місто прибирали від стерва, але протягом дня шурячих трупів накопичувалося дедалі більше. Не раз, бувало, якийсь припізнілий перехожий з роз-

гону наступав на пружне тіло ще теплого щура. Здавалося, сама земля, на якій стояли наші будинки, очищалася від накопиченої в її надрах погані, ніби звідти виливалася на поверхню пасока й набрякали виразки, що доти роз'їдали її зсередини. Уявіть собі, як сторопіло наше містечко, досі таке тихе, як приголомшили його ці кілька днів; так здоровий чоловік нараз виявляє, що його ледача кров раптом завирувала в жилах.

Дійшлося до того, що агентство Інфдок (інформація, документи, дані з будь-яких питань) у години, відведені для безкоштовної інформації, передавало по радіо, що тільки за один день, двадцять п'ятого квітня, зібрано й спалено шість тисяч двісті тридцять одного щура. Цифра ця узагальнила і прояснила суть видовиська, що стало вже буденним, і викликала загальне сум'яття. Досі люди тільки нарікали на цю навалу щурів, як на бридку пригоду. Тільки тепер вони усвідомили, що це явище, яке не знати куди вже сягнуло і звідки взялося, таїло в собі щось погрозливе. Один лише старий ядушливий іспанець і далі потирав руки та промовляв зі старечою втіхою: «Лізуть! Лізуть!».

Двадцять восьмого квітня агентство Інфдок передало, що зібрано вже близько восьми тисяч щурячих трупиків, і в місті зчинився справжній переполох. Жителі вимагали вжити рішучих заходів, винуватили владу в усіх смертних гріхах, а деякі власники вілл на морському узбережжі заговорили вже про те, чи не перебраться туди. Але наступного дня агентство оголосило, що навала враз припинилась і що служба очистки підібрала тільки незначну кількість здохлих щурів. Місто з полегкістю зітхнуло.

Однак того самого дня, ополудні, доктор Ріє, зупиняючи перед оселею машину, помітив у кінці їхньої вулиці воротаря, який ледве пересувався, якимось кумедно розчепіривши руки й ноги і похнюпивши голову, немов дерев'яний блазень. Старого вів під руку священник, лікар одразу його впізнав. То був отець Панлю, вельми вчений і войовничий єзуїт, вони не раз зустрічалися, і Ріє

знав, що в їхньому місті превелебний отець тішитья пошаною навіть серед людей, байдужих до віри. Він зачекав на них. Старий Мішель мав блискучі очі і важко дихав. Ненароком щось занедужав, мовив Мішель, і вийшов подихати свіжим повітрям. Проте під час прогулянки в нього почався такий різкий біль у шиї, під пахвами й у пахвинах, що довелося повернути назад і попрохати отця Панлю довести його додому.

— Такі гулі, — промовив він. — Я ледве йду.

Висуновши руку з вікна машини, лікар провів пальцем по шиї старого біля ключиць і намацав твердий, як дерев'яний, вузлик.

— Ідіть лягайте і зміряйте температуру, я навідаюсь надвечір.

Воротар пішов, а Ріє спитав отця Панлю, якої він думки про навалу щурів.

— Очевидно, почнеться пошесть, — відрік панотець. І його очі за круглими скельцями окулярів посміхнулися.

Після сніданку Ріє перечитував телеграму, де дружина повідомляла про свій приїзд до санаторію, як раптом задзеленчав телефон. Дзвонив його давній пацієнт, службовець мерії. Він давно слабував на звуження аорти, а що був бідний, то Ріє лікував його задарма.

— Так, це я, ви мене, мабуть, пам'ятаєте, — сказав він. — Але зараз ідеться не про мене. Приїжджайте хутчій, з моїм сусідом негаразд.

Голос йому урвався. Ріє згадав про воротаря і вирішив завітати до нього згодом. За кілька хвилин він уже переступав поріг невисокого будинку на вулиці Федерб, у передмісті. На вогких смердючих сходах він побачив Жозефа Грана, службовця мерії, який вийшов його зустріти. Вузькоплечий, сухорлявий, довгий, з тонкими ногами й руками, прокуреними жовтими вусами, він здався старшим як на свої п'ятдесят років.

— Йому уже трохи краще, — мовив він, підходячи до Ріє, — а я думав, що вже капець.

Він висякався. На третьому й останньому поверсі, на дверях ліворуч, Ріє прочитав напис червоною крейдою: «Заходьте, я повішався».

Вони зайшли. Зі стелі над перекинутим стільцем звисав шнур, стола було відсунуто в куток. Але зашморг гойдався в повітрі порожній.

— Я вчасно відчепив його, — промовив Гран, який, як і завжди, насилу добирав слів, хоча мова його була й так бідненька. — Я саме виходив і почув, як щось стукнуло. А коли побачив напис, подумав, що це жарт або-що. Але він якось чудно, я б навіть сказав, лиховісно, зойкнув...

Він почухав собі потилицю.

— По-моєму, це має бути дуже боляче. Ну, зрозуміло, я ввійшов.

Штовхнувши двері, вони опинилися у світлому, але нужденно вмебльованому помешканні. На ліжку з мідними шишечками лежав низькорослий товстунчик. Дихав він гучно і дивився на тих, хто ввійшов, запаленими очима. Лікар зупинився на порозі. Йому причулося, ніби в паузах між двома віддихами він чув кволий шурячий писк. Але по кутках кімнати нічого не шамотіло. Ріє підійшов до ліжка. Пацієнт, очевидно, упав з невеличкої висоти, й упав м'яко — в'язи витримали. То тільки трохи його придушило. Не завадило б зробити рентгенівський знімок. Лікар упорснув хворому камфару й сказав, що за кілька днів усе буде гаразд.

— Дякую, докторе, — глухо промурмотів хворий.

Ріє спитав у Грана, чи він дав знати у комісаріат; службовець знітився.

— Ні, — сказав він, — ні. Я подумав, що важливіше...

— Ви маєте рацію, — підтвердив Ріє, — тоді я сам повідомлю.

Але тут недужий захвилювався і сів на ліжку, запевняючи, що відчуває себе добре і тому не варто нікого ні про що повідомляти.

— Заспокойтеся, — сказав Ріє. — Усе це дрібниці, повірте, але я мушу повідомляти про такі випадки.

— Ох, — зойкнув хворий.

Він відкинувся на подушку й тихенько заскімлив. Гран, що мовчки шарпав вуса, підійшов до постелі.

— Годі, пане Коттаре, — сказав він. — Постарайтесь зрозуміти. Адже доктор, слід гадати, за такі речі відповідає. А що, як вам спаде на думку ще раз...

Але Коттар, схлипуючи, заявив, що не спаде, то був просто хвилинний спалах шаленства, і він лише одного прагне — хай йому дадуть спокій. Ріє виписав рецепт.

— Гаразд, — мовив він. — Облишмо це. Я зайду за два-три дні. Але не робіть дурниць знову.

На сходах Ріє сказав Гранові, що мусить заявити про випадок, але попросить комісара почати розслідування не раніш, як днів через два.

— Уночі за ним треба б подивитися. Родина в нього є?

— Принаймні я нікого не знаю, але можу сам за ним подивитися.

Ріє кивнув.

— Бачте, я і його самого не так уже добре знаю. Але треба допомагати одне одному.

У коридорі Ріє мимоволі озирнувся по кутках і запитав у Грана, чи зовсім позникали шури з його кварталу. Службовець про це не знав нічого. Щоправда, йому розповідали про щурячу навалу, але він не дуже зважав на плітки сусідів.

— У мене інший клопіт, — мовив він.

Ріє квапливо потиснув йому руку. Треба було ще написати дружині, а перед тим навідати воротаря.

Продавці вечірніх газет вигукували, що щуряча навала припинилася. Зате, прийшовши до воротаревої комірки, Ріє побачив, що той лежить, наполовину звисившись із ліжка над помийним відром, схопившись однією рукою за живіт, другою за шию, і натужно блює рожевуватою жовчю. Знесилений, майже задихаючись, воротар

ліг. Температура в нього підскочила до тридцяти дев'яти і п'яти, залози на шиї і суглоби ще дужче набрякли, на боку виступили дві темні плями. Тепер він нарікав, що в нього ніє все нутро.

— Пече, — казав, — ох як пече, погань.

Він харамаркав зчорнілими вустами і повертав до лікаря витріщені очі, на яких від нестерпного головного болю наvertsалися сльози. Його жінка тривожно дивилася на мовчазного Ріє.

— Докторе, — спитала вона, — що йому таке?

— Може бути що завгодно. Поки нічого певного сказати не можна. До вечора потримайте його на дієті, дайте проносне. І хай побільше п'є.

Воротаря саме мучила спрага.

Повернувшись додому, Ріє зателефонував до свого колеги Рішара, одного з найкращих лікарів у місті.

— Ні, — відповів Рішар, — за останній час я жодного незвичайного випадку не помітив.

— Жодного випадку високої температури, гарячки з локальним запаленням?

— Атож, у двох випадках лімфатичні вузли були дуже запалені.

— Понад норму?

— Гм, — промовив Рішар, — норма, знаєте...

Але так чи інак, надвечір температура у воротаря підскочила до сорока, він марив і кляв шурів. Ріє вирішив зробити йому фіксуєчий абсцес. Під час припалювання терпентином хворий завив: «Ох, паскуди!»

Лімфатичні вузли ще дужче набрякли, затужавіли і стали тверді, як дерево. Жінка хворого геть розгубилася.

— Не відходьте від нього, — порадив лікар. — Коли що — кличте мене.

Наступного дня, тридцятого квітня, з вологої блакиті повіяв уже по-весняному теплий вітер. Він приніс із найдальших приміських околиць квіткові пахощі. Ранковий гомін на вулиці здався жвавішим та веселішим, ніж зав-

жди. Для всього нашого містечка, що скинуло із себе невиразне передчуття лиха, під тягарем якого ми прожили цілий тиждень, той день став справжнім днем приходу весни. Навіть Ріє, заспокоєний бадьорим листом від дружини, спустився до воротаря з легким серцем. І справді, температура вранці впала до тридцяти восьми градусів. Хворий кволо всміхнувся, не підводячи голови з подушки.

— Йому краще, докторе, правда? — питалася його дружина.

— Почекаймо ще трохи.

Але в обід температура зразу піднялася до сорока градусів, недужий без угаву марив, знову блював. Жовна на шії боліли від дотику, і воротар усе закидав голову, ніби йому хотілося тримати її якомога далі від тіла. Його дружина сиділа край ліжка і через ковдру обережно притримувала ноги хворому. Вона мовчки глянула на Ріє.

— От що, — сказав Ріє, — його треба ізолювати і провести спеціальний курс лікування. Я зателефоную до госпіталя, і ми перевеземо його «швидкою».

Години через дві, уже сидячи в машині «швидкої допомоги», лікар і дружина хворого схилились над ним. З почорнілих, припалих смагою вуст вихоплювались обривки слів: «Щури! Щури!» Обличчя його позеленіло, губи зробилися як воскові, повіки ніби свинцем налилися, дихав він уривчасто, коротко і, ніби розп'ятий набряклими залозами, все тулився в куток відкидної койки, ніби хотів, щоб вона склепилася над ним, ніби якийсь голос, що йшов з надр земних, не перестаючи, кликав його, заспаного під якимсь незримим тягарем. Дружина плакала.

— Нема вже надії, докторе?

— Він помер, — відповів Ріє.

Воротарева смерть підбила ризику, якщо можна так висловитися, під першим періодом лиховісних призвіс-

ток і поклала початок другому, відносно ще важчому, коли первісний подив потроху перейшов у паніку. Раніше ніхто з наших співгромадян і гадки не мав — вони це збагнули лише тепер, — щоб у нашому місті та могли здихати на сонці шури й гинути від чудернацьких недуг воротарі. Словом, з цього погляду ми помилялись, і нам довелося терміново переглядати свої уявлення про світ. Якби справа тим і обмежилась, звичка взяла б гору. Але ще багатьом із нас — не одним тільки воротарям та біднякам — судилося піти дорогою, на яку Мішель ступив перший. Ось відтоді й зародився страх, а його супроводжували роздуми.

Одначе, перш ніж заходити в подробиці про нові події, оповідач вважає корисним приточити думку й іншого свідка тих часів. Жан Тарру, з яким читач уже здибався на початку цієї розповіді, оселився в Орані за кілька тижнів перед незвичайними подіями і мешкав в одному з найбільших готелів у центрі міста. Очевидно, він жив заможного на свої прибутки. І хоча місто потроху звикло до нього, ніхто не знав, звідки він узявся, навіщо тут зупинився. Його зустрічали в усіх публічних місцях. З перших весняних днів його найчастіше можна було бачити на пляжі, де він з видимою утіхою пірнав і плавав. Життерадісний, з незмінною усмішкою на устах, він, здавалось, був душею всіх доступних розваг, але аж ніяк не їхнім невільником. Справді, можна назвати лише одну його звичку — часте відвідування іспанських танцюристів і музикантів, яких у нашому місті чимало.

У кожному разі, його нотатки містять хроніку тих важких часів. Але йдеться про хроніку дуже своєрідну, ніби автор навмисне поставив собі за мету все здрібнювати. На перший погляд здається, ніби Тарру якось примудряється бачити людей і предмети в перекинутий бінокль. Серед загального розгардіяшу він, власне, намагався стати історіографом того, що взагалі не має історії. Певне, можна тільки жалкувати про цю упер-

дженість і запідозрити душевну черствість. І все ж таки його нотатки можуть поповнити хроніку тієї доби силою-силенною другорядних подробиць, що, проте, мають свою вагу; навіть більше, сама їхня своєрідність не дозволяє нам судити з нальоту про цю, безперечно, цікаву постать.

Перші записи Жана Тарру стосуються його приїзду до Орана. Попервах автор висловлює неабияку радість, що він опинився в такому бридкому місті. Тут є докладний опис двох бронзових левів, що оздоблюють під'їзд мерії, цілком поблажливі зауваження про брак зелені, непоказний вигляд будинків та безглузде планування міста. Ці зауваження Тарру пересипає діалогами, підслуханими в трамваях і на вулицях, причому автор уникає будь-яких коментарів, за винятком — але це вже пізніше — однієї розмови, де йшлося про такого собі Кана. Тарру чув, як гомоніли двоє трамвайних кондукторів.

— Ти ж знав Кана? — спитав перший.

— Якого Кана? Високого такого, чорновусого?

— Еге ж, він ще працював стрілочником.

— Ще б пак.

— То він помер.

— Невже? А коли?

— Та після тієї напасти зі щурами.

— Отакої! І що ж йому сталося?

— Хтозна, гарячка. Та він і кволого здоров'я був. Вискочили чиряки під пахвою. Ну, й не витримав.

— Таж на вигляд був як усі.

— Ні, ні, він був слабкогрудий, та ще грав у духовому оркестрі. А знаєш, як шкідливо сурмити на корнет а-пістоні.

— Атож, — підсумував другий, — коли в людини кволеньке здоров'я, нема чого їй сурмити на корнеті.

Зваживши ці факти, Тарру замислюється над тим, з якої речі Кан, явно на шкоду собі, вступив до духового

оркестру і які приховані причини спонукали його важити життям задля сумнівної втіхи брати участь у недільних процесіях.

Далі Тарру, здавалося, зворушила сцена, що відбувалася часто на балконі, навпроти мого вікна. Його номер виходить у провулок, де в затінку від мурів мирно дримали коти. Але щодня по обіді, коли ціле місто мліло під сонцем, на балконі по той бік вулиці з'являвся маленький дідок. Випростаний і суворий у своєму вбранні військового крою, із сивим дбайливо зачесаним волоссям, він неголосно й лагідно кликав котів: «Киць, киць». Коти, ще не рушаючи з місця, зводили на нього бліді зі сну очі. Тоді дідок рвав аркуш паперу на клаптики й сипав їх униз, на вулицю і на котів, і ті, приваблені роєм білих метеликів, ступали на бруківку і нерішуче тяглися лапками до паперових обривків. Тут дідок смачно й влучно плював на котів. Якщо один бодай плювок досягав мети, він заходився реготом.

Нарешті нашого Тарру геть зачарував крамарський дух міста, де все — і саме пожвавлення, і навіть розваги — ніби підпорядковане потребам комерції. Таку своєрідність (саме таке слово вжито в його нотатках) Тарру розхвалював, і один із його захоплених записів навіть закінчується словами: «Он воно як!» Тільки в цих записах і прохоплюються особисті нотки. Важко всебічно оцінити вагу й важливість цих нотаток. Розповівши історію про те, як касир у готелі, знайшовши здохлого шура, допустився помилки в рахунку, Тарру додає письмом не таким чепурним, як завжди: «Питання: як досягти того, щоб не марнувати часу? Відповідь: відчутти час в усьому його плині. Засоби: проводити дні в приймальні зубного лікаря на твердому стільці; слухати доповіді не зрозумілою тобі мовою; обирати найдовші й найнезручніші залізничні маршрути і, звісно, їздити в вагоні стоячи; стовбичити в черзі до театральної каси і не брати квитка на виставу тощо». Але безпосередньо після таких

стрибків думки і стилю в нотатках іде докладний опис наших міських трамваїв, форми вагонів, зазначається, що їх пофарбовано в якийсь брунатний колір, що в них завжди брудно, і завершуються ці міркування словами: «Просто чудово!», що, власне, нічого не пояснює.

У кожному разі, у записниках Тарру є згадка про історію зі щурами, наводимо його слова:

«Дідок навпроти сьогодні спантеличений. Не стало котів. Вони справді кудись позникали, стурбовані видовищем здохлих пацюків, які сотнями валяються на вулицях. По-моєму, коти взагалі не їдять здохлих пацюків. Мої, пригадується, рішуче відмовилися від цього частування. Так чи інак, вони, мабуть, гасають по підвалах, і дідкові від того сама прикрість. Він навіть не так старанно зачесаний, якось одразу підупав. Відчувається, що він ні в сих ні в тих. Постоявши з хвилину, він повернувся до своєї оселі. Однак на прощання все-таки плюнув разок — у пустку.

У місті сьогодні зупинили трамвай, бо знайшли там здохлого щура, який не знати звідки взявся. Дві-три жінки одразу зійшли. Щура викинуто. Трамвай рушив далі.

Нічний сторож у готелі, а йому можна вірити, сказав мені, що чекає від щурячої навали всіякого лиха. «Коли щури тікають з корабля...» Я заперечив, що у випадку з кораблем це, можливо, і слушно, але щодо міст це ще не доведено. Одначе його переконати не пощастило. Я спитав, яке ж бо лихо, на його думку, загрожує нам. Він і сам не знає; лиха, на його думку, заздальгідь не розпізнаєш. Але чи дивина, якщо землетрус декому буває на вигоду. Я погодився, що це можливо, і він спитав, чи мене не лякає така перспектива.

— Єдине, чого я хочу, — сказав я, — це віднайти душевний спокій.

І сторож чудово мене зрозумів.

До нашого готельного ресторану вчащає вельми цікава родина. Батько — високий худорлявий, у чорній

костюмній парі, у цупко накрохмаленому комірці. На маківці в нього лисина, а над вухами і ліворуч два жмути сивого волосся. Круглі гострі очі, тонкий ніс і неприродно розтягнуті уста надають йому подобу добре вишколеного сича. Щоразу він розчиняє ресторанні двері, потім припадає до одвірка, пропускаючи дружину, дрібну, як та чорна мишка, заходить сам, а за ним дрібочуть хлопчик і дівчинка, причепурені, як циркові шенята. Коло столу він стоїть, поки дружина всядеться, тоді сідає сам, а потім уже обидва пудельки можуть видертися на стільці. Він «викає» жінці й дітям, своїй половині підпускає чемні шпильки й безапеляційно звертається до своїх нащадків.

— Ніколь, на вас геть неприємно дивитися.

Дівчинка ледь стримує сльози. А йому того й треба.

Сьогодні хлопець не міг усидіти на місці, так збурила його історія з щурами. Він не втримався і почав був розповідати.

— За столом про щурів не говорять, Філіппе. Забороняю вам надалі вимовляти слово «щур».

— Ваш батько слушно каже, — підхопила чорна мишка.

Обидва пудельки укняпили носи в тарілки з паштетом, а сич подякував дружині кивком голови, що його можна було витлумачити як завгодно.

Приклад, гідний наслідування, а проте в місті тільки й розмов, що про щурів. Навіть газета втрутилась у цю справу. Місцева хроніка, завжди дуже розмаїта, нині вся присвячена кампанії проти муніципалітету. «Чи наші отці міста подумали, яка зараза може піти через неприбране пацюче стерво?» Директор готелю ні про що, крім щурів, негоден і говорити. І не дивина, для нього це просто смерть. Та обставина, що в ліфті такого респектабельного готелю знайдено пацюка, здається йому не-сосвітенною. Аби втішити його, я сказав: «Але в усіх тепер щури».

— Отож бо й є, — відповів він, — тепер ми стали, як усі.

Це він розповів мені про перші випадки тієї дивної гарячки, яка викликає в місті тривогу. Одна з його покоївок теж захворіла.

— Але хвороба, певне, не заразна, — палко запевнив він.

Я сказав, що мені байдуже.

— О, розумію. Пан, як і я, фаталіст.

Зроду не стверджував нічого подібного та й я зовсім не фаталіст. Так я йому й сказав...»

Відтоді в записниках Тарру з'являються трохи докладніші дані про цю таємничу лихоманку, що вже посіяла серед людей тривогу. Після запису про дідка, який терпеливо й далі вдосконалює своє прицільне плювання, оскільки після зникнення щурів знову з'явилися коти, Тарру додає, що можна вже назвати з десятків випадків тієї лихоманки, що звичайно закінчується смертю.

Документальну цінність має портрет лікаря Ріє, накреслений Тарру в кількох рядках. Як на самого оповідача, портрет цей досить точний.

«На вигляд років тридцяти п'яти. Зріст середній. Плечистий. Обличчя майже квадратне. Очі темні, погляд прямий, вилиці випнуті. Ніс великий, правильної форми. Волосся темне, стрижеється дуже коротко. Рот різко окреслений, губи повні, мало не завше стиснені. Скидається чимось на сицилійського селянина — такий самий за смаглий, із синясто-чорним заростом і до того ж ходить завжди в темному, а втім, йому це пасує.

Хода прудка, переходить через вулицю, не сповільнюючи кроку, і майже щоразу не просто ступає на протилежний пішохід, а легко вискакує на узбіччя. Машину водить неухважно і дуже часто забуває відключити стрілку повороту, навіть повернувши в потрібному напрямку. Ходить завжди без капелюха. Вигляд людини, що добре знає свою справу».

Цифри, наведені Тарру, цілком відповідали істині. Уже хто-хто, а доктор Ріє це знав. По тому як воротаря перенесено до трупарні, Ріє зателефонував до Рішара, щоб порадитися з ним про ті пахвинні пухлини.

— Сам нічого не розумію, — зізнався Рішар. — У мене двоє теж умерли, один за дві доби, другий на третій день. А я ще вранці до нього навідався, ніби все йшло на одужання.

— Попередьте мене, якщо у вас будуть подібні випадки, — попрохав Ріє.

Він обдзвонив ще кілька лікарів. З розпитів виявилось, що протягом кількох останніх днів було випадків з двадцять подібного захворювання. Майже всі — смертельні. Тоді Ріє знову зателефонував Рішарові, секретареві товариства лікарів в Орані, і зажадав, щоб нових хворих було ізолювано.

— Нічим не можу зарадити, — мовив Рішар. — Необхідні заходи префектури. А звідки ви взяли, що хвороба інфекційна?

— Нізвідки. Просто симптоми тривожні.

Проте Рішар заявив, що в цьому питанні він, мовляв, «недосить компетентний». Усе, що він може зробити, це побалакати з префектом.

Поки точилися перемови, занегодилося. Наступного дня по воротаревій смерті небо затяглося хмарами. На місто линули короткі й рясні дощі. За тими бурхливими зливами наступала спека, як у передгроззя. Навіть море втратило свою темну блакить і під імливим небом набирало полиску срібла чи заліза, аж очам було боляче дивитися. Літня спека здавалася легшою, ніж волога задуха тієї весни. У місті, що лежало у формі равлика на плато і ледь відкритому на море, панувало понуре заціпеніння. Люди, затиснуті між нескінченними рядами ветхих стін, у лабіринті вулиць із припорошеними вітринами, у брудно-жовтих трамваях почували себе бранцями цього неба. Тільки старий пацієнт

лікаря Ріє тріумфував — у таку погоду ядуха йому не дошкуляла.

— Пече, — казав він, — для бронхів це найкорисніше.

І справді пекло, але не просто пекло, пекло і палило, як у лихоманці. Усе місто лихоманило, принаймні таке враження переслідувало Ріє того ранку, коли він подався на вулицю Федерб, щоб бути присутнім на розслідуванні Коттарового замаху на своє здоров'я. Одначе власне враження здавалося йому безглуздим. Він подумав, що то через хвилювання і клопоти, які його обсіли, і вирішив опанувати себе й дати лад своїм думкам.

До вулиці Федерб він дістався раніше за поліцейського комісара. На сходах очікував Гран, і обидва вирішили посидіти поки в нього, а двері на майданчик залишити відчиненими. Службовець мерії жив у двокімнатній, досить убого обставленій квартирі. В очі впадала лише дерев'яна нефарбована поличка з двома чи трьома словниками та грифельна таблиця на стіні, де можна було ще розібрати напівстерті слова «квітучі алеї». Як запевнив Гран, Коттар провів ніч спокійно. Але вранці прокинувся з головним болем, до всього байдужим. Сам Гран мав вигляд замучений і знервований, снував по кімнаті туди й сюди, підходив до столу, розгортаючи та згортаючи грубеньку течку, повну списаних аркушів.

Ходячи по кімнаті, він розповідав лікареві, що, власне, Коттара майже не знає, але гадає, що той при грошах. Узагалі Коттар якийсь дивак. Живуть вони поряд давно, але, зустрічаючись на сходах, тільки кивають один одному.

— Та й розмовляв я з ним усього двічі. Кілька днів тому я впустив на майданчику коробку з крейдою. Була там червона і синя крейда. Якраз вийшов Коттар і допоміг мені її зібрати. Він спитав, навіщо мені різноколірна крейда.

Гран йому й пояснив, що хоче пригадати трохи латину. Його знання зі шкільних часів вивітрились.

— До речі, мене запевняли, — додав він, звертаючись до лікаря, — що латина корисна для глибшого розуміння французьких слів.

На таблиці він пише кілька латинських слів. Синьою крейдою ту частину слова, що змінюється за відмінками та особами, а червоною ту частину, яка не змінюється.

— Не знаю, зрозумів мене Коттар чи ні, у кожному разі, він зацікавився і попросив у мене червоної крейди. Я, звичайно, здивувався, але врешті... Хто ж його знав, що крейда йому знадобиться на здійснення такого наміру.

Ріє спитав, про що була друга розмова. Але прийшов поліцейний комісар у супроводі секретаря і побажав спершу вислухати свідчення Грана. Лікар завважив нишком, що Гран, говорячи про Коттара, називає його «сіромахою». Він ужив навіть слова «фатальний крок». Ішлося про причину самогубства, і Гран ретельно добирав слова. Нарешті обидва зійшлися на формулюванні: «Прикрощі інтимного характеру». Комісар поцікавився, чи з Коттарової поведінки можна було передбачити те, що він назвав «його відчайдушним кроком».

— Учора він постукав до мене, — промовив Гран, — і попрохав сірничка. Я дав йому пачку. Він перепросив, що потурбував мене, але якщо ми вже сусіди... Потім почав запевняти, що одразу ж поверне сірники. Я сказав, хай лишить собі.

Комісар спитав у службовця, чи не здалося йому дивним поведження Коттара.

— Одне мені здалося дивним, те, що він ніби хотів почати зі мною розмову. А мені саме треба було працювати.

Гран обернувся до Ріє і ніяково пояснив:

— Праця особиста.

Комісар захотів побачити хворого, але Ріє вважав, що годилося б спершу підготувати Коттара до цих відвідин. Коли він зайшов до його помешкання, Коттар у сірій

фланелевій піжамі звівся з постелі і злякано позирнув на двері.

— Поліція, так?

— Так, — підтвердив Ріє, — але не хвилюйтеся. Усього дві-три формальності — і вам дадуть спокій.

Але Коттар заперечив, що все це ні до чого, а головне — він бачити не може поліцію. Ріє не стримав нетерпеливого жесту.

— Я теж з нею не цілюся. Але цю справу треба залагодити якнайскоріше, тому відповідайте на запитання швидко й точно.

Коттар замовк, і лікар рушив до дверей. Хворий гукнув його знову і, коли Ріє підійшов, схопив його за руку.

— Скажіть, докторе, правда, не можна забирати хворого чи того, хто хотів повіситися, га?

З хвилину Ріє дивився на Коттара, а потім запевнив його, що про таке навіть не йшлося, та й він сам прийшов сюди, аби захищати інтереси свого пацієнта. Хворий, очевидно, заспокоївся, і Ріє покликав комісара.

Коттарові зачитали свідчення Грана і спитали, чи може він уточнити мотиви свого вчинку. Не дивлячись на комісара, він підтвердив лише, що «прикрощі інтимного характеру — дуже добре сказано». Комісар не вгавав і спитав, чи не здумає Коттар знову зазіхнути на своє здоров'я. Коттар з піднесенням запевнив, що не здумає і прагне тільки одного, щоб йому дали спокій.

— Дозвольте зауважити, — мовив із серцем комісар, — що в цьому випадку саме ви й не даєте спокою іншим.

Ріє непомітно махнув йому рукою, і комісар замовк.

— Ні, ви тільки подумайте, — зітхнув комісар, коли вони вийшли на сходовий майданчик, — у нас і так турбот по саму зав'язку, а надто зараз із цією лихоманкою...

Він спитав у лікаря, чи заноситься серйозно на щось, і Ріє відповів, що сам не знає.

— Тут головне — погода, усе лихо в ній, — скінчив комісар.

Безперечно, в усьому винна була погода. День ставав усе жаркіший і жаркіший, речі ніби липли до рук, і Ріе з кожним новим візитом знаходив підстави своїм побоюванням. Надвечір того самого дня він, потрапивши в передмістя, завітав до сусіда свого старого пацієнта-ядушника і побачив, що той лежить і марить, ухопившись за хворі пахви, і раз у раз блює. Лімфатичні вузли набрякли в нього ще дужче, ніж у їхнього воротаря. Одна виразка вже визріла і перед очима лікаря луснула, наче зогнилий плід. Повернувшись додому, Ріе зателефонував на аптекарську базу департаменту. У його лікарському записникові під цією датою стоїть один запис: «Відповідь негативна». А його вже викликали до нових пацієнтів з тим самим захворюванням. Ясно було одне — болячки треба розрізати. Два розтини скальпелем навхрест — і гудзі викидали гній упереміж з пасокою. Хворі кривавили, лежали, як розп'яті. На животі й на ногах виступали плями, виразки переставали ятритися, а потім знову набрякали. Найчастіше хворий помирав серед страшного смороду.

Преса, така балакуча під час пригоди з щурами, тепер німувала. Воно й зрозуміло — щури конали на вулиці, а люди в себе вдома. А газети цікавляться тільки вулицею. Одначе префектура і муніципалітет сушили собі голову. Поки кожен лікар стикався у своїй практиці з двома-трьома випадками незрозумілого захворювання, ніхто й пальцем не ворухнув. Проте комусь спало на думку зробити простий підрахунок, і підсумок вразив усіх. За кілька днів смертних випадків почастишало, і тим, хто стикався з цією особливою немітчю, стало ясно, що йдеться про сущу пошесть. Саме на той час до Ріе завітав Кастель, його старший колега.

— Сподіваюся, Ріе, ви вже знаєте, що це таке? — спитав він.

— Хочу дочекатися результату аналізів.

— А я й так знаю. І аналізів мені не потрібно. Я багато років пропрацював у Китаї, та, крім того, років два-

дцять тому спостерігав кілька випадків у Парижі. Тільки тоді не зважилися назвати недугу своїм іменем. Громадська думка — це свята святих: жодної паніки... головне — без паніки. А потім один колега мені сказав: «Це річ незбагненна, усім відомо, що на Заході вона зовсім зeszла». Знати всі знали, крім тих, хто від неї загинув. Та й ви, Ріе, знаєте це не гірше за мене.

Ріе замислився. З вікна кабінету було видно кам'янистий відріг скелі, що обіймав удалині затоку. І хоча небо було голубе, крізь блакить пробивався якийсь тьмянний блиск, що меркнув у міру того, як вечоріло.

— Атож, Кастель, — мовив він, — а все-таки не віряться. Але здається, це таки чума.

Кастель підвівся і рушив до дверей.

— Ви самі знаєте, яку відповідь нам дадуть, — промовив старий лікар. — «Уже давно вона зeszла в країнах помірною клімату».

— А що, власне, означає — «зeszла»? — відповів Ріе, стискаючи плечима.

— Атож, уявіть, зeszла. І не забудьте: у самому Парижі майже двадцять років тому...

— Гаразд, сподіваймося, що в нас обійдеться так само щасливо, як і там. Але просто не віряться.

Слово «чума» прозвучало вперше. Залишимо на якийсь час доктора Ріе біля вікна його кабінету і дозволюмо собі відступ, аби виправдати в очах читача вагання й подив лікаря, тим більше що перша його реакція була достоту такою самою, як у більшості наших співгромадян, правда, з деякими відтінками. Стихійне лихо і справді річ досить звична, але поки це лихо не впаде саме на вашу голову, важко в нього повірити. У світі було що чум, що воєн. І все ж таки і чума, і війна завжди захоплюють людей зненацька. Доктора Ріе, як і наших співгромадян, чума теж заскочила зненацька, і тому спробуймо зрозуміти його вагання. Спробуймо

також зрозуміти, чому він мовчав, перебуваючи між неспокоєм і надією. Коли вибухає війна, люди звичайно кажуть: «Ну це не може тривати довго, таке безглуздя». І справді війна — це таки безглуздя, що, до речі, не заважає їй тривати довго. Взагалі дурість — річ дуже стійка, це неважко помітити, якщо не думати весь час лише про себе. З цього погляду наші співгромадяни поводитися, як і всі люди, вони думали про себе, інакше кажучи, були гуманісти: вони не вірили в мор. Стихійне лихо непомірне з людиною, тим-то і вважається, що лихо — це щось нереальне, що це лихий сон, який скоро минеться. Проте сон не кінчається, а від одного лихого сну до другого конають люди, і в першу чергу гуманісти, бо вони нехтують запобіжними заходами. З цього погляду наші співгромадяни завинили не більше, ніж інші люди; просто вони забули про скромність і гадали, що все це для них можливе, тим самим вважаючи, що стихійні лиха неможливі. Вони, як і раніше, порали свої справи, готувалися до поїздок і мали свої власні погляди. Як же вони могли повірити в чуму, що одразу перекреслює майбутнє, усі поїздки і суперечки? Вони мали себе за вільних, але ніхто ніколи не буде вільний, поки існують лиха.

І навіть коли сам доктор Ріє признався своєму приятелю Кастелю, що в різних кінцях міста з десятків хворих без будь-якого попередження узяли та й померли від чуми, небезпека і далі здавалася йому нереальною. Просто, коли ти лікар, у тебе склалося певне уявлення про страждання, і це якимось підстьобує твою уяву. І, дивлячись у вікно на своє місто, що нітрохи не змінилося, навряд чи лікар відчув, як прокидається в нього та легенька відраза до майбутнього, що називається тривогою. Він пробував подумки зібрати всі свої знання про це захворювання. Але в пам'яті безладно спливали цифри, і він твердив нишком, що історії відомо десятків зо три епідемій чуми, які забрали сто мільйонів душ. Але що таке

сто мільйонів мерців? Пройшовши війну, насилу уявляєш собі, що таке один мрець. А оскільки нежива людина сприймається як така тільки якщо ти бачив її неживу, то сто мільйонів трупів, розкиданих по всій історії людства, то лишень імла в твоїй уяві. Лікар пригадав, що, за свідченням Прокопія, чума в Царгороді забирала щодня по десять тисяч душ. Десять тисяч мерців — то вп'ятеро більше, ніж, приміром, глядачів у великому кінотеатрі. От що годилося б зробити. Зібрати людей при виході з п'яти кінотеатрів, відвести їх на міську площу і всіх купою забити — тоді щось і проясниться. Тоді можна буде уявити собі, що ця безіменна купа — твої знайомі. Але проект цей нездійснений, а потім, хто знає в обличчя десять тисяч чоловік? Зрештою, такі люди, як Прокопій, відомо, рахувати не вміли. Сімдесят років тому в Кантоні здохло від чуми сорок тисяч щурів, перш ніж лихо перекинулося на самих жителів. Але й 1871 року було неможливо точно підрахувати кількість щурів. Підраховували приблизно, гуртом і, звичайно, допускалися помилок. А проте, якщо один щур завдовжки тридцять сантиметрів, то сорок тисяч здохлих щурів, покладених поряд, складуть...

Але тут лікареві не ставало терпцю. Він надто давав собі волю, а от цього і не слід допускати. Кілька випадків — то ще не епідемія, і взагалі, досить вжити необхідних заходів. Слід триматися того, що вже відомо, наприклад, ступор, протрація, почервоніння очей, припалі смагою уста, головний біль, жовниця, страшенна спрага, маячня, плями на тілі, відчуття внутрішньої розп'ятості і врешті... І врешті доктор Ріє подумки підставляв фразу, що нею в підручнику завершується перелік симптомів: «Пульс стає ниткоподібним, і щонайменший порух може спричинитися до смерті». Так, врешті, всі ми зависаємо на нитці, три чверті людей — це вже точна цифра — поспішає зробити цей самий незначний порух, що їх і доконає.

Лікар усе ще дивився у вікно. За ним — свіже весняне небо, а тут — слово, яке ще й досі лунало в кімнаті: «чума». Слово це вміщало в собі не тільки те, що захотіла вкласти в нього наука, а й нескінченну низку найхімерніших образів, які так не в'язалися з нашим жовто-сірим містом, у міру пожвавленням о тій порі, радше приглушено гомінким, аніж галасливим, власне, щасливим, коли можна тільки бути щасливим і похмурим водночас. І той лагідний і байдужий до всього спокій майже за виграшки, одним розчерком перекреслював давно відомі картини лиха: зачумлені й покинуті птахами Афіни; китайські міста, напхані безголосими мрущими; марсельських галерників, що кидають в ями закривавлені тіла; будову великого провансальського муру, що мав зупинити шалений вихор чуми; Яффу з її огидними старцями; вологі й загнилі мати, що влипли в долівку в царгородському лазареті; хворих, волочених гаками; карнавал лікарів у машкарах під час Чорної чуми; парування живих на могилах у Мілані; візки з трупами в нажаханому Лондоні і всі дні, і всі ночі, що дзвенять невгавним людським гомоном. Ні, навіть усьому тому несила було порушити спокій сьогоднішнього дня. За вікном несподівано задзеленчав невидимий трамвай і зразу ж розвіяв жорстокість і біль. Хіба що море там, за шахівницею тьмяних будинків, свідчило, що в світі є щось тривожне, завжди непогамовне. І доктор Ріє, дивлячись на затоку, згадав про багаття, про них говорив Лукрецій: налякані пошестю афіняни розклали багаття на морському березі. Туди вночі зносили тіла, але берега вже не вистачало, і живі билися, пускаючи в хід смолоскипи, аби лиш відвоювати місце у вогні тому, хто був їм близький, ото ж воліли кинутися в криваву бійку, аніж покинути напризволяще свого небіжчика. Легко уявлялося багряне полум'я багаття над спокійною і темною водою, битви смолоскипами, потріскування іскор у мороці, густі клуби отруйного диму, що підносився до чуйного неба. Важко було не здригнутися...

Однак усе це шаленство никло перед доводами розуму. Атож, слово «чума» вимовлено, атож, саме в цю хвилину просвистів кий і звалив одну чи дві жертви. Ну то й що — іще не пізно зупинити його. Головне — це ясно усвідомити те, що має бути усвідомлене, прогнати геть безплідні видіння і вжити відповідних заходів. І тоді чума відступить: адже людина не може уявити собі чуму або уявляє її хибно. Якщо вона відступить, а це найімовірніше, то все владнається. Інакше люди спізнають, що таке чума, і дізнаються, чи є засіб спершу зжитися з нею, аби потім здолати.

Лікар відчинив вікно, і до кімнати ринув міський гамір. Із сусідньої майстерні долинало коротке, рівномірне вищання циркулярки. Ріє стрепенувся. Он що дає певність: повсякденна праця. Усе інше тримається на ниточці, усе залежить від отого найменшого поруху. До цього не приліпишся. Головне — це добре робити свою справу.

Ось про що міркував доктор Ріє, коли йому повідомили, що прийшов Жозеф Гран. Хоча Гран служив у мерії і займався там усякими справами, вряди-годи йому, вже як приватній особі, доручали складати статистичні таблиці. Так нині він провадив підрахунок смертних випадків. Послужливий за вдачею, він залюбки погодився сам занести лікареві копію своїх підрахунків.

Разом із Граном прийшов і його сусіда Коттар. Службовець іще з порога замахав аркушем паперу.

— Цифри ростуть, докторе, — заявив він, — одинадцять смертей за останні сорок вісім годин.

Ріє привітався з Коттаром, запитав його, як йому ведеться. Гран пояснив, що Коттар сам напросився прийти з ним, хотів подякувати лікареві й перепросити його за всі завдані клопоти. Але Ріє вже заволодів списком.

— Ого, — протягнув він, — можливо, настала пора назвати хворобу так, як вона насправді називається. Досі

ми зволікали. Ходімо зі мною, панове, мені треба заглянути до лабораторії.

— Так, так, — мовив Гран, простуючи за лікарем сходами, — треба називати речі своїми іменами. А як скажете називати цю хворобу?

— Поки що я не можу її вам назвати, а втім, це вам нічого й не дасть.

— От бачите, — посміхнувся Гран. — Не так-то воно й легко.

Вони подалися на Збройну площу. Коттар уперто мовчав. На вулицях почали з'являтися люди. Швидкоплинні сутінки — інших у нашому краю не буває — уже відступали перед нічною пітьмою, а на ще ясному обрії зайнялися перші зірки. За кілька секунд ліхтарі спалахнули, і зразу все небо затягло чорним запиалом, і гамір голосів погучнішав.

— Даруйте, але я поїду трамваєм, — сказав Гран, коли вони дісталися до рогу Збройної площі. — Вечори для мене священні. Як кажуть у мене на батьківщині: «Ніколи не відкладай на завтра...»

Уже не вперше Ріє відзначав подумки цю манію Грана, який родом з Монтелімара, — тулити, де треба й де не треба, місцеві вислови та ще неодмінно додавати розповсюджені тривіальні словосполучення, як от «чарівна погода» або «казкове освітлення».

— Правильно, — підхопив Коттар. — Після вечері його ні за що не витягнеш з дому.

Ріє запитав у Грана, чи він вечорами працює для метрії. Гран відповів — ні, працює для себе.

— О, — вигукнув Ріє, аби не мовчати, — ну і як, посувається діло?

— Я працюю вже багато років, отже, якимось посувається... Хоча, з другого боку, великих успіхів не видно.

— А що, власне, ви робите? — спитав лікар, уповільнивши ходу.

Гран буркнув щось нерозбірливе, насаджуючи на свої відстовбурчені вуха круглого капелюха. Ріє подумав, що

йдеться про якийсь особисте самовдосконалення. Але Гран уже розпрощався і подріботів під фікусами Марнського бульвару. Біля дверей лабораторії Коттар сказав лікареві, що дуже хотів би з ним побачитися ще раз і попросити поради. Ріє, нервово бгаючи у кишені таблицю, запросив Коттара прийти до нього на прийом, але одразу ж захопився і сказав, що позавтра буде в їхньому кварталі і надвечір сам завітає до нього.

Попрощавшись із Коттаром, лікар зловив себе на тому, що весь час думає про Грана. Він уявив його в самому пеклі чумної пошесті — не такої, звісно, як нинішня, не надто грізної, а під час якогось мору, що ввійшов в історію. «Він із тих, кого чума милує». І одразу Ріє пригадав вчитане десь твердження, нібито чума милує людей кволих, а нещадна насамперед до людей могутньої статури. Міркуючи про це, лікар вирішив, що, судячи з вигляду Грана, він мав свою маленьку таємницю.

На перший погляд Жозеф Гран був найтиповіший дрібний службовець. Довгий, сухорлявий, у заширокому одязі, — певне, свідомо купує на розмір більший, маючи надію, що довше носитиметься. У роті ще збереглося кілька нижніх зубів, зате верхні геть повипадали. Коли він усміхався, верхня губа закопилувалася до носа і рот з'яв чорною діркою. Якщо додати до цього портрета ходу семінариста, неперевршене вміння ковзати попід стінами й непомітно прослизати у двері та ще застарілий дух підвалу й тютюнового диму — усі навички особистості незначної, то, самі погодьтесь, важко уявити собі такого чоловіка інакше як за письмовим столом, де він пильно звіряє тариф на міські лазнево-душові заклади або готує для доповіді молодому діловодів матеріали, що стосуються нової такси на вивіз сміття та покидьків. Навіть найнеупередженіший спостерігач вирішив би, що й народився він на світ лише для того, щоб виконувати скромну, але дуже корисну роботу на посаді позаштатного службовця мерії за шістдесят два франки тридцять су на день.

І справді, саме таке визначення, за словами Грана, було в його особистій справі у графі «кваліфікація». Коли двадцять два роки тому він через брак коштів покинув учбовий заклад, не діставши диплома, і погодився обійняти цю посаду, йому, за його словами, натякнули, що атестація не за горами. Треба було тільки якийсь час проявляти свою компетентність у делікатних питаннях, які постають перед нашою міською адміністрацією. А потім, як запевняли його, він неодмінно дослужиться до діловода, і це дозволить йому жити заможнo. А втім, не марнославство керувало Жозефом Граном, як він і доводив з меланхолійною усмішкою. Перспектива забезпеченого і чесного життя вельми його надила, тим більше, що тоді він міг би з чистим сумлінням поринути в улюблену справу. Коли він погодився на це місце, то з найшляхетніших міркувань і, якщо можна так висловитися, в ім'я вірності певному ідеалові.

Уже довгі роки тривало це невизначене становище, життя подорожчало непомірно, а Гранова платня, незважаючи на всі підвищення, й досі мізерна. Він вилив свою кривду Ріє, адже ніхто ніби й не помічає його становища. У тому, власне, і полягала своєрідність Грана або принаймні одна з її прикмет. Він і справді міг би послатися якщо не на свої права, в яких не був упевнений, то принаймні на дані йому на початку обіцянки. Але, по-перше, начальник канцелярії, котрий запросив його на роботу, давно помер, та й сам Гран не пам'ятав, в яких саме висловах йому пообіцяли підвищення. А головне, і, мабуть, найголовніше, було те, що Жозеф Гран не вмів знаходити потрібних слів.

Ось ця характерна риса, наскільки міг помітити Ріє, особливо яскраво вирізняла нашого Грана. Саме це й заважало йому щоразу написати давно задуману доповідну або зробити інші, як до обставин, кроки. Якщо вірити йому, він відчував себе геть нездатним ужити як слово «право», бо й сам не був певен значення цього поняття,

так і слово «обіцянка», бо воно пролунало б прямою вимогою віддати йому належне і, отже, межувало б із зухвальством, не дуже доречним як на його скромне службове становище. З другого боку, він навідріз відмовився вживати такі слова, як «ласка», «клопотання», «вдячність», бо вважав, що це принижує людську гідність. Ось так через незмогу знайти точний вислів наш Гран виконував і далі найскромніші функції аж до сивого волосу. Зрештою, як він знов-таки сам признався докторові Ріє, він поступово став помічати, що якимось зводить кінці з кінцями завдяки тому, що навчився узгоджувати свої потреби зі своїми коштами. Тим-то він визнавав слухність одного улюбленого вислову нашого мера, великого оранського промисловця, який наполегливо переконував усіх, що зрештою (при цьому мер особливо натискав на слово «зрештою», бо на ньому фактично трималося все його міркування), отже, зрештою, де це бачено, щоб хтось колись та помер від голоду. У кожному разі, мало не аскетичне життя, яке провадив Жозеф Гран, і справді зрештою позбавило його всіляких таких клопотів. Він усе добирав слова.

Сказати б, Гранове життя в певному розумінні було вірцеве. Він належав до людей, однаково рідкісних у нашому місті, як і деінде, які мають відвагу віддаватися своїм добрим почуттям. Те мале, що він сказав про себе лікареві, і справді свідчило про наявність доброти і щирої прихильності, про що в наші дні не кожен наважиться сказати вголос. Не соромився сказати, що любить своїх небожів і сестру, єдину родичку, ще живу, і кожні два роки їздить до Франції побачитися з нею. Він не приховував, що й досі на згадку про батьків, померлих тоді, як він був іще малим, його бере живий жаль. Признавався, що над усе любить один дзвін у їхньому кварталі — щодня рівно о п'ятій годині він бамкає якимось особливо приємно. Але щоб висловити навіть такі прості почуття, він з превеликою мукою добирав потрібні слова. Отож-бо зрештою саме ця праця по добору слів стала головним

його клопотом. «Ох, докторе, — казав він, — як би мені хотілося навчитись висловлювати свої думки!» І при кожній зустрічі з Ріє він повторював цю фразу.

Того вечора, дивлячись услід службовцеві, лікар раптом збагнув, що Гран мав на увазі: безперечно, він пише книгу абощо. Усю дорогу до лабораторії, куди він зрештою дістався, ця думка тішила Ріє. Він знав, що його припущення нерозумне, але не міг повірити, що чума і справді може розгоститися в місті, де здибаються скромні чиновники, які плекають якусь гідну поваги манію. Інакше кажучи, він не знав, яке місце відвести таким маніям в умовах чуми, і виснував звідси, що чумі аж ніяк не розгулятися тут серед наших співвітчизників.

Наступного дня завдяки наполегливості, яка багатьом видалася недоречною, Ріє домігся від префектури згоди на скликання санітарної комісії.

— Справді, населення непокоїться, — визнав Рішар. — А ще це базікання, усі ці перебільшення. Префект мені особисто казав: «Як вам завгодно, то діймо швидко, але без галасу». А втім, він переконаний, що ми даремно б'ємо на сполох.

Бернар Ріє довів Кастеля своєю машиною до префектури.

— Вам відомо, що в департаменті немає сироватки? — спитав старий.

— Відомо. Я телефонував на базу. Директор ніби з неба впав. Доведеться виписувати сироватку з Парижа.

— Сподіваюся — хоч тяганини не буде.

— Я вже вдарив телеграму, — одказав Ріє.

Префект зустрів членів комісії люб'язно, але не без нервозності.

— Почнімо, панове, — сказав він. — Чи маю я підсумовувати нинішню ситуацію?

Рішар вважав, що це зайве. Лікарям і так ситуація відома. Головне, пора з'ясувати собі, яких заходів треба вжити.

— Головне, — брутально урвав Рішара старий Кастель, — головне, з'ясувати собі — чума це чи ні.

Дехто з лікарів здивовано скрикнув. Інші начебто вагались. А префект навіть підскочив на стільці і мимоволі озирнувся на двері, ніби хотів переконатися, що це не ймовірне повідомлення не вилетіло в коридор. Рішар заявив, що, на його думку, не слід піддаватися паніці: йдеться про лихоманку, правда, ускладнену запаленням пахвинних залоз, та й годі; а домисли в науці, як і в житті, завжди небезпечні. Старий Кастель, котрий спокійно жував собі пожевклий вус, звів ясні очі на Ріе. Потім благодушним поглядом обвів присутніх і зауважив, що, на його тверде переконання, якраз це чума і є. Але якщо визнати цей факт офіційно, то доведеться вживати драконівських заходів. Власне, він переконаний, що саме це і лякає його шановних колег, а якщо так, то заради їхнього спокою він ладен погодитися, що це не чума. Префект нервово засовався на стільці і заявив, що за будь-яких умов такі міркування не слухні.

— Важливо не те, — сказав Кастель, — слухні чи не слухні, важливо, щоб вони змусили задуматись.

Оскільки Ріе мовчав, спитали про його думку.

— Ідеться про лихоманку тифозного типу, яка супроводжується утворенням жовниці і ускладнена блювотою. Я розтинав жовна, ото ж зміг провести аналізи; лабораторія гадає, що виявлений мікроб, очевидно, чумний. Але задля цілковитої об'єктивності слід додати, що знайдений мікроб трохи відрізняється від класичного опису чумного мікроба.

Рішар підкреслив, що саме ця обставина і повинна стурбувати лікарів, а тому слід дочекатися наслідків цілої низки аналізів, добре що вони проводяться уже кілька днів.

— Якщо від мікроба протягом трьох діб учетверо збільшується селезінка, — озвався Ріе після короткої мовчанки, — починається запалення лімфатичних залоз брижі, причому вони робляться завбільшки з помаранчу і на-

повнені кашеподібною речовиною, то тут, по-моєму, нічого й вагатися. Вогнища інфекції поширюються і множаться. Коли пошесть піде з такою швидкістю далі, її не спинити, вона цілком здатна за якихось два місяці вигубити половину міста. Отож байдуже, як ви її назвете, цю хворобу, — чумою чи лихоманкою. Важливо одне — не дати їй вигубити половину міста.

Рішар заперечив, що не треба перебільшувати, що заразність хвороби, крім того, ще не доведено, бо ж родичі хворих живі й здорові.

— Але ж хворі вмирають, — зауважив Ріє. — Очевидно, ризик зараження — величина не абсолютна, інакше хвороба поширювалася б з загрозливою прогресією і призвела б до швидкої загибелі всього населення. Правильно, не слід перебільшувати. А вжити запобіжних заходів треба.

Рішар дозволив собі підсумувати дебати, нагадуючи присутнім, що, коли пошесть сама не перестане ширитись, доведеться спинити її розповзання, вживаючи суворих заходів профілактики, передбачених законом, а щоб зробити це, треба офіційно визнати, що йдеться про чуму; а що цілковитої певності поки що немає, то слід іще гарненько усе обміркувати.

— Річ не в тім, — заперечив Ріє, — які заходи, передбачені законом, суворі вони чи ні, а в тім, чи треба вдатися до них, щоб запобігти загибелі половини міста. Усе інше — справа адміністрації і не випадково в нашому законодавстві передбачені префекти, які мають розв'язувати такі питання.

— Безперечно, — підтвердив префект, — але для цього необхідно, щоб ви офіційно визнали, що йдеться про чумну пошесть.

— Якщо ми й не визнаємо, — промовив Ріє, — вона все одно вигубить половину міста.

Тут озвався знервований Рішар.

— Річ у тім, що наш колега вірить, нібито в місті чума. Це видно хоча б з його опису синдрому захворювання.

Ріє заперечив, що він описував зовсім не синдром, а лише те, що бачив на власні очі. А бачив він жовницю, плями на тілі, високу температуру, марення, летальний кінець за сорок вісім годин. Чи наважиться пан Рішар з усією відповідальністю стверджувати, що пошесть припиниться сама собою без гострих профілактичних заходів?

Рішар завагавсь і глянув на Ріє.

— Скажіть мені по-щирості, ви певні, що це чума?

— Ви не так ставите запитання. Справа не в термінах, справа в строках.

— Отже, на вашу думку, — мовив префект, — чума це чи ні, однаково слід удатися до профілактичних заходів, рекомендованих на випадок чумної пошесті.

— Коли вам необхідно знати мою думку, то вона саме така.

Лікарі порадились, і Рішар наостанку заявив:

— Отож доведеться нам узяти на себе відповідальність і діяти так, ніби недуга ця і є чума.

Це формулювання одностайно підтримано присутніми.

— А ваша думка, любий колего? — спитав Рішар.

— До формулювання мені байдуже, — відповів Ріє. — Скажімо простіше, ми не маємо права діяти так, нібито половині жителів міста не загрожує загибель, бо тоді вони справді загинуть.

Ріє поїхав, залишивши своїх колег роздратованими. І скоро десь у передмісті, пропахлому салом і сечею, дико виючи, жінка з кривавими бубонами в пахвині повернула до нього своє змарніле від хвороби обличчя.

Назавтра по нараді хвороба зробила ще один невеличкий стрибок. Вісті про неї просочилися навіть у газети, правда, поки що у вигляді цілком невинних натяків. А ще через день Ріє прочитав одну з маленьких сіреньких об'яв, які префектура мерщій розклеїла по

найскромніших закутках міста. Чи влада усвідомлює собі загрозову ситуацію, зрозуміти з цих оголошень було важко. Пропоновані заходи були далеко не драконівські, і створювалося враження, ніби влада ладна пожертвувати багато чим, аби не збурювати громадської думки. У вступній частині розпорядження зазначалося, що в оранській комуні зареєстровано кілька випадків злоякісної лихоманки, але поки що рано говорити про її заразність. Симптоми захворювання не досить характерні, щоб викликати серйозну тривогу, і нема ніякого сумніву, що населення зуміє зберегти спокій. І все ж з обачності, зрозумілої для всіх, префект вирішив удатися до деяких запобіжних заходів. Ці заходи за умови, що їх правильно зрозуміють і беззастережно всі виконуватимуть, допоможуть у зародку задушити загрозу пошесті. Отож префект ні на хвилину не сумнівається, що серед довіреного йому населення він знайде найвідданіших помічників, які залюбки підтримають його особисті зусилля.

Потім в оголошенні наводився список заходів, серед яких передбачалася боротьба з гризунами, поставлена по науковому: винищення щурів з допомогою отруйних газів по риштаках, суворий нагляд за якістю питної води. Далі громадянам рекомендувалося пильнувати зразкової чистоти, а насамкінець усім оранцям — носіям бліх — пропонувалося з'явитися до міських диспансерів. З другого боку, родичі зобов'язані негайно повідомити про кожен випадок захворювання, виявленого лікарями, і не перешкоджувати ізоляції хворих у спеціальних палатах лікарні. Обладнання палат забезпечує лікування хворих у мінімальні строки з максимальними шансами на цілковите одужання. У додаткових параграфах ішлося про обов'язкову дезінфекцію приміщення, де перебував хворий, а також транспортних засобів. Щодо решти, влада обмежилася тим, що рекомендувала близьким хворого проходити санітарний огляд.

Доктор Ріє рвучко одвернувся од оповістки і подався додому; там його вже очікував Жозеф Гран і, побачивши лікаря, змахнув руками.

— Знаю, знаю, — мовив Ріє, — цифри зростають.

Напередодні в місті померло близько десяти хворих. Лікар сказав Гранові, що, можливо, ввечері вони побачаться, бо він збирається провідати Коттара.

— Добра думка, — схвалив Гран. — Ваші візити його підбадьорюють, він у дечому змінився.

— В чому саме?

— Чемний став.

— А раніше не був?

Гран затнувся. Сказати прямо, що Коттар нечемний, він не міг — вираз здався йому неточним. Просто він замкнутий, мовчазний, просто якийсь дикий вепр, та й годі. Зрештою, Коттарове життя обмежується сидінням удома, відвідуванням скромного ресторанчика та якимись таємничими походеньками. Офіційно він вважався комісіонером по продажу вин та лікерів. Коли-не-коли до нього приходять відвідувачі, по двоє-троє, очевидно клієнти. Іноді вечорами він ходить у кіно напроти їхнього будинку. Гран помітив навіть, що Коттар віддає перевагу гангстерським фільмам. За будь-яких обставин комісіонер тримався замкнуто й недовірливо.

Тепер, за Грановими словами, все змінилося.

— Боюся, що не зумію висловитися точно, але у мене, бачте, створилося враження, ніби він хоче примиритися, чи що, з людьми, завоювати їх симпатію. Почав зі мною забалакувати, якимось навіть запропонував піти разом погуляти, і я не зумів відмовитися. Зрештою Коттар мене цікавить, адже, по суті, я врятував йому життя.

Після невдалої спроби вкоротити собі віку Коттара ніхто ще не відвідував. Він намагався здобути прихильність переважно у сусідів і крамарів. Зроду ще так лагідно не звертався до бакалійників, зроду з такою зацікавленістю не вислуховував розповідей тютюнниці.

— Та тютюнниця суца змія, — додав Гран. — Я сказав про це Коттарові, а він відповів, що я помиляюся і в ній чимало доброго, треба тільки вміти придивитися.

А ще Коттар кілька разів водив Грана у найшикарніші ресторани та кав'ярні. Мабуть, він став у тих закладах завсідником. «Там добре обслуговують, — казав він, — та й товариство пристойне». Гран помітив, як запобігають перед Коттаром кельнери, і зрозумів причину — комісіонер роздавав неймовірно щедрі чайові. Либонь, Коттар був дуже чутливий до виявів вдячності з боку кельнерів, що вхопили від його щедрот. Одного разу, коли сам метрдотель провів їх до вестибюля і навіть подав йому пальто, Коттар сказав Гранові:

— Славний хлопець і може при нагоді засвідчити.

— Як засвідчити, що?..

Коттар зам'явся.

— Ну... ну що я, скажімо, непогана людина.

А втім, зрідка він ще спалахував, як і раніше. Недавно, коли бакалійник був з ним не такий люб'язний, як завжди, він вернувся додому, нетямлячись від люті.

— От погань! З іншими злигався, — приказував він.

— З ким це — з іншими?

— Та з усіма.

Гран сам став свідком безглуздої сцени, що розігралася в тютюновій крамниці. Коттар з тютюнницею вели жваву розмову, але раптом вона чомусь заговорила про арешт, що стався зовсім недавно і проgrimів на весь Алжир. Ішлося про молодого службовця торгової контори, який убив на пляжі араба.

— Запроторити б усю цю сволоту за ґрати, — промовила тютюнниця, — тоді б чесні люди зітхнули з полегкістю...

Але не встигла вона доказати, як Коттар ніби навіжений кинувся геть з крамнички і навіть не вибачився. Гран і тютюнниця отетеріли з подиву.

Згодом Гран звернув увагу Ріе й на інші зміни, що сталися з Коттаром. Наприклад, його улюблена приказка була:

«Більший завжди меншого з'їдає». Але віднедавна він купує лише найдобромиснішу оранську газету, і мимоволі створюється враження, ніби він навмисне сідає її читати в людних місцях. Або от кілька днів тому, вже після одужання, він, узнавши, що Гран іде на пошту, попросив його переказати сто франків сестрі — щомісяця він переказує їй цю суму. Та коли Гран уже збирався йти, Коттар його окликнув.

— Пошліть краще двісті франків, — сказав він, — ото здивується й зрадіє. Вона, мабуть, гадає, що я про неї й думати забув. Але насправді я дуже її люблю.

Нарешті в них із Граном відбулася цікава розмова. Коттар, якого вже давно зацікавили вечірні заняття Грана, напосів на нього з розпитами, і тому довелося дати відповідь.

— Отже, ви пишите книгу? — мовив Коттар.

— Воно то так, але все куди складніше!

— Ох, — вигукнув Коттар, — як мені хотілося б теж узятися до писання!

Гран не міг приховати свого подиву, і Коттар знічено промимрив, що, мовляв, з художника нічого не візьмеш.

— А це ж чому? — спитав Гран.

— Просто тому, що художникові дано більше прав, ніж усім іншим. Кожному це відомо. Йому все з рук сходить.

— Ну що ж, — сказав Ріє Гранові того самого ранку, коли він уперше прочитав оголошення префектури, — ця історія з шурами збила його з пантелику, втім, як і багатьох інших. А може, він просто боїться зарази.

— Не думаю, — озвався Гран, — і якщо, докторе, ви хочете знати мою думку...

Під вікнами з гуркотом проїхала машина служби дератизації. Ріє на мить замовк, бо нічого не було чути; потім спитав неухажно, що ж він думав про Коттара. Гран значуще подивився на лікаря.

— У цього чоловіка, — промовив він, — нечисте сумління.

Лікар стенив плечима. Правду сказав тоді поліцейський комісар — клопоту й так досить.

Надвечір у Ріє відбулася розмова з Кастелем. Сировадка ще не прибула.

— А втім, чи вона допоможе? — спитав Ріє. — Баццла якась химерна.

— Ну, знаєте, я іншої думки, — заперечив Кастель. — У цієї погані чомусь завжди незвичайний вигляд. Але по суті це одне й те саме.

— Вірніше, це ваша гадка. Адже насправді ми нічого гаразд не знаємо.

— Авжеж, гадка. Але й інші тільки гадають.

Протягом усього дня лікар відчував легке запаморочення, воно охоплювало його щоразу на думку про чуму. Зрештою він мусив признатися, що йому страшно. Двічі він заходив до переповненої кав'ярні. І він так само, як Коттар, потребував людського тепла. Ріє вважав, що це глупство, але саме тому пригадав, що обіцяв нині одвідати комісонера.

Коли ввечері лікар зайшов до Коттара, той стояв у їдальні біля столу. На столі лежав розгорнутий детективний роман. Тим часом уже вечоріло і читати в темряві, що густішала, було важкувато. Найімовірніше, Коттар ще за хвилину перед тим сидів біля столу і розмірковував у сутінках. Ріє спитав його, як йому ведеться. Коттар, сідаючи, буркнув, що йому краще і було б зовсім добре, якби ним ніхто не цікавився. Ріє зауважив, що людина не може завжди лишатися на самоті.

— Та ні, я не про те. Я про тих людей, які займаються лише одним — як би всім завдати побільше прикросів.

Ріє промовчав.

— Завважте, я не про себе кажу. Я ось читав роман. Одного ранку з доброго дива хапають якогось сіромаху. Виявляється, ним цікавились, а він і не знав. Говорили про нього по всіх канцеляріях, заносили його ім'я до картотек. Що ж, по-вашому, це справедливо? Отже, по-вашому, вільно таке чинити з людиною?

— Це вже залежить від обставин, — мовив Ріє. — У певному розумінні, звичайно, не вільно, але це питання другорядне. Не годиться весь час сидіти замкнутим. Треба частіше виходити.

Коттар якось знервовано відповів, що він виходить щодня і, в разі чого, цілий квартал може за нього посвідчити. Навіть в інших кварталах у нього є знайомі.

— Знаєте пана Ріє, архітектора? Ми з ним приятелі.

Тіні в кімнаті густішали. Окраїнна вулиця оживала, і там, унизу, глухий вигук полегкості привітав світло ліхтарів, що раптом спалахнули. Ріє вийшов на балкон, і Коттар поплентав за ним. З усіх довколишніх кварталів, як і шовечора в нашому місті, тиховій гнав перед собою шерехи, дух смаженого м'яса, веселий і запахущий гомін волі, що по вінця переповнював вулицю, де весело щebetала молодь. Ще зовсім недавно Ріє любив цю чудову пору — нічну пітьму, хрипкі крики невидимих звідси кораблів, рокіт, що долинав від моря, від юрби, що розтікалася вулицями. Але сьогодні, коли він уже знав усе, його не покидало гнітюче відчуття.

— Може, засвіtimo світло? — спитав він Коттара.

Спалахнуло електричне світло, і Коттар, засліплено кліпаючи, глянув на лікаря.

— Скажіть, докторе, якщо я захворію, ви візьмете мене до себе в лікарню?

— Чом би й ні?

Тут Коттар спитав, чи бувають випадки, щоб людину, яка лікується в клініці чи лікарні, заарештовували. Ріє відповів, що таке іноді трапляється, але при цьому враховується стан хворого.

— Я вам довіряю, — сказав Коттар.

Потім він спитав, чи може лікар підвезти його до центру на своїй машині.

У центрі на вулицях було вже не так людно і вогнів рідше. Але біля під'їздів ще галасувала дівтора. Коттар попросив лікаря зупинитись коло одної ватаги. Дітлахи

з голосними криками грали в класи. Одне з них, замурзане, чорняве, але з бездоганим проділом прилизаного чубчика, втупило у Ріє впертий, бентежливий погляд своїх ясних очей. Ріє опустив очі. Коттар вийшов з машини і, стоячи на краю тротуару, потиснув лікареві руку. Він заговорив хрипким, здавленим голосом. Говорячи, він раз у раз озирався.

— От люди базікають про пошесть. Це правда, докторе?

— Люди завжди базікають, воно й зрозуміло, — озвався лікар.

— Ви маєте рацію. Щонайбільше помре десяток-другий, подумаєш, дивина! Ні, нам не того треба.

Двигун приглушено заревів. Ріє тримав долоню на важелі перемикання швидкості. А сам знову глянув на хлопця, який усе ще розглядав його статечно й пильно. І раптом, зовсім несподівано, хлопчик усміхнувся йому на весь рот.

— А чого, по-вашому, нам треба? — спитав лікар, усміхаючись у відповідь.

Коттар нараз ухопився за дверцята машини і, перш ніж піти, вигукнув лютим і водночас плаксивим голосом:

— Землетрусу — он чого! Доброго землетрусу!

Одначе назавтра ніякого землетрусу не сталося, і Ріє провів увесь день у нескінченних роз'їздах по місту, у перемових з ріднею хворих і в суперечках із самими хворими. Ніколи ще фах лікаря не здавався Ріє таким важким. Досі виходило так, що самі пацієнти полегшували його завдання, цілком йому довірялися. А нині, уперше за своєї практики, лікар наштовхувався на незбагненну замкнутість хворих. Вони ніби зашивалися аж у глибину своєї немочі й дивилися на нього з недовірою та подивом. Починалася боротьба, до якої він ще не призвичаївся. І коли близько десятої вечора машина спинилася перед оселею старого ядушника, — відвідати його Ріє відклав наостанок, — він ледве підвівся із сидіння. Лікар

барився, споглядаючи темну вулицю та зірки, що блимали в чорному небі.

Старий ядушник чекав на нього, сидячи в ліжку. Дихав він нібито легше і, як завжди, перебирав горох, перекладаючи з горнятка в горнятко. Лікаря зустрів навіть весело:

— А що, докторе, холера почалася?

— Звідки ви взяли?

— У газеті прочитав, та й по радіо теж оголошували.

— Ні, це не холера.

— Знову роздмухали наші розумники, — збуджено промовив дід.

— А ви не вірте, — порадив лікар.

Він уже оглянув пацієнта і сидів тепер посеред цієї вбогої їдальні. Так, йому було страшно. Він знав, що ось тут, у передмісті, його чекатимуть завтра вранці з десятеро хворих, які не відривають очей від своїх бубонів. Лише в кількох випадках розтин бубонів вийшов на користь. Але для більшості хворих єдина перспектива — лікарня, а він, лікар, знав, що таке лікарня в уявленні бідноти. «Не бажаю, щоб на ньому досліди робили», — заявила йому дружина одного хворого. На ньому ніяких дослідів не робитимуть, він сконає — та й край. Ужитих заходів не досить, це ясно як день. А що таке «спеціально обладнані палати», хто-хто, а Ріє знав добре: два корпуси похапцем звільнять від незаразних хворих, позатикають шпари у вікнах, довкола поставлять санітарний кордон. Якщо епідемія сама не піде на спад, її не подужати ось такими адміністративними заходами.

Однак вечірні офіційні повідомлення були все ще сповнені оптимізму. Назавтра агентство Інфдок оголосило, що розпорядження префектури зустрінуту населенням вельми доброзичливо і що вже повідомлено про тридцять випадків захворювання. Кастель зателефонував до Ріє:

— Скільки ліжок у корпусах?

— Вісімдесят.

— А в місті, слід гадати, хворих душ тридцять, а може, більше?

— Багато хто боїться, а про інших, їх куди більше, просто ще не встигли повідомити.

— А похорони не контролюються?

— Ні. Я дзвонив до Рішара, сказав, що треба вжити найсуворіших заходів, а не відбуватися порожніми фразами, і що необхідно поставити справжню перепону епідемії, а ні — то вже краще не робити нічого.

— Ну й що?

— Він не має відповідних повноважень. А на мою думку, хвороба прогресуватиме.

І справді, уже за три дні обидва корпуси були напхані хворими. За даними Рішара, збиралися закрити школу і влаштувати в ній ще один лазарет. Ріє чекав на вакцину і тим часом розтинав жовна. Кастель повітягував із закамарків усі свої старі книжки і годинами просиджував у бібліотеці.

— Шури здихали від чуми або від якоїсь іншої хвороби, вельми до неї подібної, — зробив він висновок. — Вони розпустили бліх, десятки тисяч бліх, які, якщо не вжити вчасно заходів, рознесуть заразу в геометричній прогресії.

Ріє мовчав.

У ті дні розпогодилося. Сонце випило останні калюжі після недавніх злив. Усе схиляло до безтурботності — і гарна небесна блакить, звідки лилося жовте світло, і гудіння літаків серед дедалі більшої спеки. А тим часом за останні чотири дні хвороба зробила чотири величезні стрибки: шістнадцять смертних випадків, двадцять чотири, двадцять вісім і тридцять два. На четвертий день оголошено про відкриття допоміжного лазарету в приміщенні дитячого садка. Наші співгромадяни, що досі намагалися приховати свій неспокій під веселим жартом, ходили тепер прибиті і якимось принишкли.

Ріє надумав зателефонувати до префекта.

— Ужитих заходів недостатньо.

— Мені дали цифри, — мовив префект, — вони й справді тривожні.

— Вони більш ніж тривожні, вони не лишають сумніву.

— Проситиму наказу генерал-губернатора.

Ріє одразу ж подзвонив Кастелеві.

— Накази! Тут не накази потрібні, а уява!

— А як там сироватка?

— Надійде наступного тижня.

За посередництвом доктора Рішара префектура попросила Ріє скласти доповідну, яку збиралася переслати в столицю колонії, щоб зажадати розпоряджень. Ріє навів у доповідній цифри, а також клінічний опис хвороби. Того самого дня зареєстровано сорок смертних випадків. Префект на свій, як він висловився, ризик вирішив з наступного ж дня запровадити гостріших заходів. Як і давніше, городян зобов'язували заявляти про всі випадки захворювання, а недужі неодмінно підлягали ізоляції. Будинки, де виявлено хворих, мали бути очищені та продезінфіковані, ті, хто був у контакті з хворими, мали пройти карантин; похорони брала на себе міська влада згідно з особливими вказівками префектури. А ще через день літаком прибула сироватка. Для лікування ослаблих її вистачило. Проте, якщо епідемія поширюватиметься і далі, її явно не вистачить. На телеграфний запит докторові Ріє відповіли, що запаси сироватки вичерпані і вже почато новий випуск.

Тим часом з усіх приміських околиць на базари прийшла весна. Тисячі троянд в'янули в кошиках, розставлених уздовж пішоходів, і над усім містом витав льодяниковий дух квітів. Поглянути — нічого ніби не змінилося. І далі в години пік трамваї були напхом напхані, а вдень ходили порожні й брудні. Тарру і далі спостерігав за дідком, а дідок і далі плював на котів. Як і зав-

жди, Гран вечорами поспішав додому до своєї таємничої праці. Котгар вештався по місту, а пан Отон, слідчий, муштрував свій домашній звіринець. Старий ядушник, як звичайно, пересипав свій горошок, і зрідка на вулицях зустрічали журналіста Рамбера, який спокійно і зацікавлено роззирався навсербіч. Вечорами та сама юрба висипала на тротуари, і перед кінотеатрами шикувалися черги. А втім, епідемія, здавалось, відступила, за останні дні нараховувалося лише з десяток смертних випадків. Потім раптом крива смертності різко пішла вгору. Того дня, коли знову зареєстровано тридцять смертей, Бернар Ріє перечитував офіційну депешу. Подаючи її, префект сказав: «Перепудилися». У депеші стояло: «Офіційно оголосить про чумну епідемію. Місто вважати закритим».

ЧАСТИНА ДРУГА

Відтоді чума, можна сміливо сказати, стала у нас загальною справою. Досі кожен з наших співгромадян, хоч який подив і неспокій викликали ці незвичайні події, займався й далі своєю працею, залишаючись на своєму попередньому місці. І звичайно, так воно й повинно йти далі. А все ж, коли брами міста позачинялися, зненацька і всі разом збагнули, та й сам оповідач серед них, що опинилися в одному й тому самому мішку і що доведеться якось давати собі раду. Уявіть, приміром, що навіть таке глибоке особисте почуття, як розлука з близькою людиною, раптом з перших тижнів стало загальним, усенародним почуттям і поряд із почуттям страху зробилося найбільшою мукою довготривалого вигнання.

І справді, либонь, найпомітнішим наслідком оголошення нашого міста закритим було це раптове роз'єднання людей, зовсім до розлуки не готових. Матері й ді-

ти, подружжя й коханці, які зовсім недавно гадали, що розлучаються з рідними ненадовго, обмінювалися на пероні нашого вокзалу прощальними поцілунками, напутніми порадами, упевнені, що побачаться через кілька днів або через кілька тижнів, по-дурному легковірні, мало зважаючи за щоденними справами на той від'їзд, — зненацька всі вони побачили, що розлучені безповоротно і вже не можуть ні зустрітися, ні спілкуватися. Бо місто було фактично закрите за кілька годин перед тим, як опублікували наказ префекта і, звісно, годі було врахувати кожний особистий випадок. Можна навіть сказати, що першим наслідком раптової навали епідемії стало те, що наші співгромадяни мусили діяти так, наче вони позбавлені всіх особистих почуттів. У перші ж години, коли заборона набрала чинності, префектуру буквально облягла ціла юрба прохачів, і хто телефоном, хто через службовців висував однаково поважні причини, але водночас однаково неможливі до розгляду. Щиро сказати, тільки через багато днів ми усвідомили те, що в нашій ситуації відпадають усі компроміси і що такі слова, як «домовитися», «послуга», «як виняток» уже втратили всякий глузд.

Позбавлено нас навіть такої невинної втіхи, як листування. Одне, що місто вже не було зв'язане з рештою краю звичайними засобами сполучення, а друге, що новою ухвалою категорично заборонено будь-яке листування, оскільки листи могли стати носіями інфекції. Попервах дехто із привілейованих осіб ще примудрявся порозумітися з солдатами кордону, і ті бралися переслати листи на волю. Одначе таке траплялося лише на самому початку епідемії, коли сторожа ще дозволяла собі послухатися природного голосу жалю. Але за деякий час, коли тим самим вартовим роз'яснено всю серйозність становища, вони навідріз відмовлялися брати на себе відповідальність, бо не могли передбачити всіх наслідків свого потурання. Спершу міжміські розмови було до-

зволено, але через перевантаження телефонних ліній і тисняву в переговорних кабінах вони протягом кількох днів були геть заборонені, потім почали робити винятки в «особливих випадках», наприклад, повідомлення про смерть, народження, шлюб. Нашим єдиним порятунком залишився, отже, телеграф. Люди, пов'язані між собою узами духовними, сердечними і родинними, мусили шукати знаків вияву своєї колишньої близькості в простій депеші, у заголовних літерах лаконічного телеграфного тексту. А що будь-які штампи, уживані при складанні телеграм, не можуть не вичерпатися, усе — і довге спільне життя, і болісна жага — незабаром звелось до обміну втертими шаблонами: «Усе гаразд. Думаю про тебе. Цілую».

Дехто з нас, проте, не відступався, вперто писав і далі, день і ніч вигадував усілякі хитрощі, аби якось зв'язатися з навколишнім світом, та все даремно. Якщо навіть якась із задуманих нами комбінацій мала успіх, ми однаково нічого про те не знали, бо не діставали відповіді. Цілі тижні нам доводилося знов і знов сідати до того самого листа, повідомляти ті самі новини, так само благодіяти про відповідь, тому трохи згодом слова, що спершу писалися кров'ю серця, втрачали будь-який глузд. Ми переписували листа вже машинально, пробуючи з допомогою тих неживих фраз подати бодай якийсь знак про наше животіння. І врешті умовні символи телеграфних закликів здавалися нам кращими за той безплідний і впертий монолог, за безживну розмову з глухою стіною.

Зрештою через кілька днів, як уже стало ясно, що нікому не поталанить вибратися з нашого міста, хтось запропонував звернутися до властей із запитом, чи можуть вернутися назад ті, хто виїхав з Орана перед епідемією. Після кількох днів роздуму префектура відповіла ствердно. Але вона уточнила, що ті, хто вернувся назад, ні в якому разі не зможуть знову покинути місто, і якщо

їм вільно вернутися до нас, то виїхати їм не вільно. І навіть тоді дехто з наших співгромадян, а втім, таких було мало, поставився до ситуації надто легковажно — охота побачитися з кривними взяла гору над обачливістю — і запросив їх скористатися з нагоди. Але дуже скоро в'язні чуми зрозуміли, на яку небезпеку наражають своїх близьких, і скорилися необхідності страждати в розлуці. У найбільший розпал цієї жахливої моровиці ми стали свідками лише одного випадку, коли людські почуття виявилися дужчі, аніж страх перед стражденною смертю. І, всупереч чеканню, це були аж ніяк не закохані, ті, що, забувши про найстрашніші муки, рвуться одне до одного, одержимі коханням. Це було подружжя Каstellів, що жили разом уже довгі роки. За кілька днів перед пошестю пані Каstell поїхала до сусіднього міста. Шлюб Каstellів ніколи не був для людей взірцем подружнього щастя та злагоди, і оповідач має певне право сказати, що кожне з них доти не мало певності в тому, що його подружнє життя — щасливе. Але ця раптово накинута довга розлука з усією очевидністю показала, що вони жити не можуть одне без одного, і проти цієї несподівано відкритої істини нічого не важила й чума.

Їхній випадок був винятковим. Для більшості розлука, очевидно, мала скінчитися тільки разом з епідемією. І для всіх нас почуття, що вилося червоною ниткою крізь усе наше життя і, мабуть, так добре було нам знайоме (як уже сказано, пристрасті в оранців нескладні), оберталося новим своїм боком. Чоловіки і коханці, котрі свято вірили своїм подругам, раптом виявили, що здатні на ревності. Чоловіки, що мали себе за легковажних у коханні, раптом постатечнішали. Син, який майже не помічав матір у себе під боком, тепер із неспокоєм і тугою подумки вдивлявся в кожну зморшку матиного обличчя, що не йшло з пам'яті. Ця нагла розлука, невблаганна, без просвітку на майбутнє, збила нас з пан-

телику, позбавила змоги боротися зі спогадами про таке близьке і водночас таке вже далеке видіння, і спогади ці заповнили тепер усі наші дні. Власне, ми катувалися подвійно — нашою власною мукою, а потім ще тією, якою в нашій уяві мучилися відсутні: син, дружина чи кохана.

Проте за інших обставин наші співгромадяни зуміли б знайти собі раду, могли б, скажімо, вести діяльніший і відкритіший спосіб життя. Та лихо в тім, що чума прирекла їх на неробство і доводилося день у день вештатися безвідрадно похмурим містом, віддаючись облудній грі спогадів. Бо в своїх неприкаяних блуканнях нам доводилося нікати все тими самими вулицями, а що наше містечко невелике, вулиці ті найчастіше й були ті самі, якими ми ходили в кращі часи з тими, з відсутніми.

Отож перше, що принесла нашим співгромадянам чума, було ув'язнення. І оповідач вважає, що має право від імені всіх описати те, чого зазнав тоді сам, бо пережив усе водночас з більшістю своїх співгромадян. Адже саме почуттям вигнання слід назвати ту порожнечу, яку ми повсякчас носили в собі, той пекучий неспокій, нерозумне бажання повернути час назад чи, навпаки, прискорити його плин, усі ці вогненні стріли спогадів. І якщо іноді ми давали волю уяві і біля вхідних дверей тішили себе чеканням дзвоника, що сповіщає про повернення, або знайомих кроків на сходах, якщо в такі хвилини ми ладні були забути, що поїзди вже не ходять, намагалися швидше впоратися зі справами, прибігти додому тієї години, якої звичайно пасажир, прибулий з вечірнім експресом, уже добирався до нашого кварталу, — усе це була гра, і вона не могла довго тривати. Неминуче приходила хвилина, коли ми ясно усвідомлювали, що поїзд не прийде. І тоді ми розуміли, що наша розлука триватиме далі і що треба якось перебути лихо. І, зрозумівши це, ми остаточно переконувалися, що ми, власне, найзвичайнісінькі в'язні і одне тільки нам лишалося — ми-

нуле; а якщо хтось із нас намагався жити майбутнім, то такий сміливець квапився відкинути свої спроби, тою мірою, звичайно, якою це щастило зробити — так болісно ранила його уява, яка неминуче ранить усіх, хто довіряється їй.

Зокрема, усі наші співвітчизники дуже швидко відмовилися від набутої звички підраховувати навіть на людях гаданий час розлуки. Чому? Якщо найзапекліші песимісти визначали цей час, скажімо, півроку, якщо вони вже заздалегідь спізнали гіркоту прийдешніх місяців, якщо вони коштом неймовірних зусиль намагалися підняти свою мужність до рівня того випробування, яке їм судилося, кріпились з останньої сили, аби не занепасти духом, аби тільки втриматися на висоті тих страждань, розтягнених на довгі місяці, то іноді зустріч із приятелем, газетне повідомлення, раптове прозріння чи мимовільна підозра наводили їх на думку, що, власне, нема ніяких підстав сподіватися, що епідемія ущухне саме через півроку, — а чому б і не через рік або ще пізніше?

У такі хвилини цілковитий крах їхньої відваги, волі й терпцю бував такий раптовий і різкий, що, здавалося, їм ніколи не вибратися з ями, куди вони впали. Тим-то вони змушували себе ні за яких обставин не думати про строки визволення, не звертати свій погляд до майбутнього і жити з опущеними, якщо можна так висловитися, очима. Але, звичайно, ці добрі поривання, це намагання приспати біль — сховати шпагу в піхви, щоб зректися бою, — усе це винагороджувалося дуже скупю. І коли їм пощастило уникнути остаточного краху, а вони будь-що хотіли йому запобігти, вони тим самим позбавляли себе хвилин, не таких уже й рідкісних, коли картини близького возз'єднання з коханою істотою змушують забути про чуму. І, застрявши на півдорозі між цією безоднею і тими гірськими шпилями, вони не жили, їх несло стихійною хвилею днів і безплідних спогадів, — вони,

неспокійні, мандрівні тіні, що могли вбитися в плоть, лише добровільно вкоринившись у землі своєї муки.

Отож вони зазнавали прадавнього болю всіх в'язнів і всіх вигнанців, а біль цей ось що таке — жити пам'яттю, коли пам'ять уже ні на що не потрібна. Навіть минуле, про яке вони невпинно думали, і то набувало присмаку жалю. Їм хотілося додавати до цього минулого все, що, на превеликий жаль, вони не встигли зробити, пережити, коли ще могли разом із тою або з тим, кого вони тепер чекали, і точно так само за всіх обставин, навіть відносно щасливих, їхнього нинішнього в'язничного життя підставляли вони відсутніх, і те, чим вони були колись, уже не могло їх задовольнити. Нетерпляче підганяючи теперішнє, вороже озираючись на минуле, позбавлені майбутнього, ми скидалися на тих, кого людське правосуддя або людська злість тримає за ґратами. Зрештою, єдиним способом утекти від цих нестерпно довгих канікул було знов пустити, самою силою уяви, поїзди по рейках і заповнити тоскні години чеканням, коли ж закалатає дзвоник біля вхідних дверей, що так уперто мовчить.

Але якщо це й було вигнання, то в більшості випадків ми були вигнанцями у себе вдома. І хоча оповідач зазнав лише одного, спільного для всіх вигнання, він зобов'язаний не забувати про таких, як, скажімо, журналіст Рамбер, та інших, для яких, навпаки, усі муки нашої відірваності від світу підсилювалися ще й тим, що вони, мандрівники, заскочені зненацька чумою й силоміць затримані в місті, були далеко і від близьких, з якими не могли воз'єднатися, і від країни, яка була їхньою рідною країною. Серед нас, вигнанців, вони були двічі вигнанці, бо коли плин часу неминуче будив у них, як, до речі, і в усіх, тоскний страх, то вони, крім того, відчували ще й свою прив'язаність до простору і раз у раз натикалися на мури, що відгородили їхній зачумлений закуток від утраченої ними вітчизни. Це вони, звичай-

но, о будь-якій порі вешталися нашими закуреними вулицями, мовчки волаючи до тільки їм одним відомих заходів сонця і світанків своєї батьківщини. Вони ятрили своє горе з будь-якого приводу: шугання ластівок, вечорова роса на листі, химерна пляма, залишена на тротуарі безлюдної вулиці промінням, — усе було в їхніх очах невловимою ознакою, розпачливою вісткою звідти. Вони заплющували очі на довколишній світ, предковичний зцілитель усякого лиха, і вперто плекали свої надто реальні химери, з усієї сили чіплялись за знайомі образи — земля, де жевріє якесь особливе світло, два-три пагорби, улюблене дерево й жіночі обличчя складали ту особливу атмосферу, що її нема чим замінити.

І нарешті, якщо зупинитися саме на коханцях, найцікавішій породі вигнанців, про яких оповідач може, мабуть, говорити з найбільшою підставою, їх брали ще й інші жалі, і основним їхнім складником серед інших були гризоти. У нинішній нашій ситуації вони мали цілковиту змогу виміряти свої почуття поглядом, однаково об'єктивним і гарячковим. І найчастіше в цих випадках їхні власні слабкості виступали тоді перед ними в усій своїй оголеності. І передусім тому, що вони ставили собі на карб незмогу детально уявити справи і дні своїх коханих. Вони побивалися від того, що не знають, чим заповнений їхній час, вони картали себе за легковажність, за те, що колись не спромоглися довідатись про це, і вдавали, ніби не розуміють, що для закоханого добре знати, що робить кохана людина — це джерело неабиякої радості. Отож їм уже легше було вернутися до витоків свого кохання і крок по кроку обстежити всю його недосконалість. У звичайний час ми всі, свідомо чи несвідомо, розуміємо, що існує кохання, для якого немає меж, і все-таки погоджуємося, і навіть спокійненько, що наша любов, власне, така собі, другосортна. Але пам'ять людська вимогливіша. І силою залізної логіки лихо, що впало на нас зокола і обрушилося на все місто, принесло

нам не тільки незаслужене страждання, на що ще можна було обуритися. Воно змушувало нас також мучити самих себе і, отже, не ремствуючи, примиритися з болем. То був один із способів, яким епідемія відвертала увагу від себе й плутала карти.

Отож кожен із нас мусив був жити день у день сам, віч-на-віч із цим небом. Така цілковита занедбаність могла б з часом загартувати характери, але виходило інакше, люди ставали якісь метушливі. Декотрі наші співгромадяни, приміром, підпали під кормигу іншого рабства, ці, так би мовити, були в прямій залежності від гарної години чи негоди. Як поглянути на них, то здавалося, ніби вони вперше й безпосередньо сприймають погоду, що стоїть надворі. Варто пробігти по тротуару нехитрому сонячному зайчику — і вони вже розпливались задоволеною усмішкою, а в дощові дні їхні обличчя та й думки теж огортало густою запоною. Але ж кілька тижнів тому вони вмili не піддаватися цій слабкості, цьому безглуздому поневоленню, бо тоді вони були перед лицем всесвіту не самі, і істота, що була з ними раніше, тією чи іншою мірою затуляла їхній світ від негоди. Тепер же вони, очевидно, опинилися під владою вередливого неба, інакше кажучи, мучились і, як і всі ми, плекали безглузді надії.

І нарешті, у тій безмірній самотності ніхто з нас не міг розраховувати на допомогу сусіди, йому доводилось лишатися наодинці з усіма своїми клопотами. Якщо випадково хтось із нас пробував звіритися іншому або хоча б просто розповісти про свої почуття, то відповідь, будь-яка відповідь, звичайно сприймалася як образа. І тільки тоді він помічав, що вони з його співрозмовником говорять зовсім про різне. Адже він волав із самісіньких глибин своїх нескінченних дум усе про одне й те саме, волав із глибин своїх мук, і образ, який він хотів відкрити іншому, вже давно млів на вогні чекання й жаги. А той, другий, навпаки, подумки малював собі звичайнісінькі

емоції, тривіальний біль, стандартну меланхолію. І хоч би яка була відповідь — ворожа чи цілком доброзичлива, вона звичайно була недоречною, а тому задушевна розмова не варта й клопоту. Ті ж, для кого мовчати стало нестерпно, хоч-не-хоч удавалися до заяложеного жаргону й уживали утертих слів, слів простої інформації з рубрики пригод, словом, на зразок газетного репортажу, бо ж ніхто довкола не володів мовою, що йшла від щирого серця. Тому найдостеменніші страждання поступово стало звично висловлювати системою заяложених фраз. Лише такою ціною в'язні чуми могли розраховувати на співчутливе зітхання воротаря чи сподіватися завоювати інтерес слухачів.

Проте, і, мабуть, це найістотніше, хоч би які болісні були наші страхи, хоч би яким важким каменем лежало в грудях це порожнє серце, можна сміливо сказати, що саме такі вигнанці були в перший період мору нібито привілейовані. І справді, коли жителі бували охоплені сум'яттям, у вигнанців цього гатунку всі помисли без останку були звернуті до тих, кого вони чекали. Серед загального розпачу їх оберігав егоїзм любові, і якщо вони й згадували про чуму, то тільки тоді, коли вона загрожувала обернути їхню тимчасову розлуку на вічну. У самому пеклі пошесті вони знаходили це рятівне відвернення думкою, яке можна було сприйняти за незворушність. Безнадійність рятувала їх від паніки, саме горе йшло їм на користь. Коли, скажімо, таку людину забирала хвороба, то майже завжди хворий не мав часу опам'ятатися. Його брутально відривало від нескінченного внутрішнього діалогу, що його він вів з коханою тінню, і без усякого переходу занурювало в незворушну мовчанку землі. А він і не встигав цього помітити.

Поки наші співгромадяни намагалися зжитися зі своїм нежданим-негаданим вигнанням, чума виставила біля брам міста кордони і завертала з курсу кораблі, що плив-

ли до Орана. Відтоді як Оран оголошено закритим міс- том, жодна машина не в'їхала до нас. І тепер нам почало здаватися, ніби автомобілі безглуздо кружляють тими са- мими вулицями. Та й гавань, особливо як дивитись на неї згори, з бульварів, мала теж якийсь чудний вигляд. Звичайна метушня, завдяки якій її вважали за першу га- вань на узбережжі, раптом відразу вщухла. Біля причалу стало лише кілька кораблів, затриманих у зв'язку з ка- рантином, а непотрібні тепер крани, перекинуті набік вагонетки, якісь напрочуд самотні купи бочок і мішків — усе це промовисто свідчило, що комерція теж сконала від чуми.

Усупереч цій незвичній картині, наші співгромадяни ніяк не могли втямити, що їх спіткало. Звичайно, існува- ли спільні для всіх почуття, скажімо, розлуки чи страху, але для багатьох на перше місце владно виступили свої особисті клопоти. Насправді ніхто ще не приймав розу- мом пошесті. Більшість страждало, власне, від порушен- ня своїх звичок або від обмеження ділових інтересів. Це дратувало й лютило, а роздратування і лють не ті почут- тя, які можна протиставити чумі. Так, перша їхня реакція була — у всьому звинуватити адміністрацію. Префектова відповідь цим критикам, до яких підпряглася і преса («Чи можна сподіватися на пом'якшення вжитих заходів?»), була просто-таки несподівана. Досі ні газети, ні агентст- во Інфдок не діставали офіційних статистичних даних про перебіг хвороби. Нині префект щодня повідомляв ці дані агентству, але просив, щоб публікували їх у вигляді тиж- невого зведення.

Одначе і тут публіка схаменулася не відразу. І справ- ді, коли на третій тиждень з'явилося повідомлення про те, що пошесть забрала триста два чоловіки, ці цифри нічого не сказали нашій уяві. З одного боку, може, аж ніяк не всі вони померли від чуми. І з другого — ніхто в місті не знав гаразд, скільки душ умирає протягом тиж- ня за звичайних обставин. У місті нараховувалося двісті

тисяч жителів. А може, такий відсоток смертності цілком нормальний? І хоча подібні дані мають безперечний інтерес, зазвичай вони нікого не обходять. Либонь, людям не вистачило фактів для порівняння. Тільки згодом, набагато пізніше, помічаючи, що крива смертності невинно повзе вгору, громадська думка усвідомила істину. Ба й правда, п'ятий тиждень пошесті дав уже триста двадцять один смертний випадок, а шостий — триста сорок п'ять. Принаймні стрибок був вельми промовистий. А все ж не такий уже й різкий, і наші співгромадяни, хоча й стурбувались, але вважали, що йдеться про явище, безсумнівно, прикре, але зрештою минуше.

Тим-то вони й далі снували по вулицях, і далі висиджували на терасах кав'ярень. На людях вони не полохалися, не ремствували, а жартували і вдавали, ніби всі ці незручності, явно тимчасові, не можуть позбавити їх доброго настрою. Отже, про людське око все було гаразд. Та наприкінці місяця, десь у молитовний тиждень, про що йтиметься далі, у зовнішньому вигляді нашого міста сталися поважні зміни. Спершу префект ужив заходів щодо транспортного руху та постачання. Постачання обмежено, а продаж бензину суворо лімітовано. Наказано навіть ощадити електрику. До Орана сухоходом і повітряною дорогою прибували тільки предмети першої необхідності. Отож рух транспорту зменшувався день у день, аж поки майже завмер; одна по одній закривалися розкішні крамниці, у вітринах, не менш розкішних, красувалися таблички: «Продано», а проте біля дверей вишиковувалися довгі черги покупців.

Оран прибрав химерного вигляду. Перехожих куди побільшало, і навіть у робочу годину багато людей, змушених після закриття крамниць чи деяких контор гуляти, заповнювали вулиці та кав'ярні. Поки що їх не вважали за безробітних, вони, так би мовити, були у відпустці. Отож о третій годині дня, під погожим небом, Оран справляв оманливе враження святкового міста, де

навмисне позачинювано всі крамниці й перекрито автомобільний рух, аби не заважати колонам демонстрантів, а жителі повисипали на вулиці повеселитися.

Кінотеатри, звісно, користалися цими повсюдними канікулами і заробляли добрі гроші. Але розповсюдження фільмів у нашому департаменті було припинено. Через два тижні кінотеатрам уже довелося обмінюватися своїми програмами, а згодом на екранах ішли незмінно ті самі фільми. Одначе прибутки не падали.

Так само і кав'ярні завдяки тому, що наше місто торгувало вином і мало значні запаси алкоголю, могли без упину обслуговувати клієнтів. Сказати по ширості, пили добряче. Одна кав'ярня повідомляла публіці, що «чим більше п'єш, тим швидше мікроба вб'єш», і віра в те, ніби алкоголь запобігає інфекційним захворюванням — думка, до речі, цілком природна, — остаточно зміцніла в наших головах. Після другої години ночі п'янички, що їх чимало повигонювано з кав'ярень, до світанку вешталися вулицями й робили відрадні прогнози.

Але всі ці зміни в якомусь розумінні були такі незвичайні й сталися так блискавично, що нелегко було вважати їх нормальними й тривалими. Отож ми й надалі ставили понад усе свої особисті почуття.

Через два дні по тому, як місто було оголошене закритим, Ріє, виходячи з лазарету, наштотхнувся на Коттара, який весело глянув на нього. Ріє поздоровив його з цілковитим одужанням, якщо, звичайно, судити з вигляду.

— Атож, я себе чудово почуваю, — підтвердив Коттар. — А скажіть-но, докторе, адже ця клята чума розперзалася не на жарт, га?

Лікар визнав це. А Коттар не без утіхи зауважив:

— І підстав нібито нема, щоб пошесть припинилася. Усе піде шкереберть.

Частину дороги вони пройшли разом. Коттар розповів, що власник великої продовольчої крамниці в їхньо-

му кварталі скупав харчі, сподіваючись згодом перепродати утримання, коли ж по нього прийшли санітари — везти до лазарету, вони знайшли в нього під ліжком цілий склад консервів. «Ясно, помер, ні, на чумі не наживешся». Взагалі Коттар мав у запасі цілу серію розповідей про епідемію, і правдивих, і вигаданих. Приміром, ходила легенда, що якийсь чоловік, помітивши перші ознаки зараження, вискочив у напівмаячні на вулицю, кинувся до першої-ліпшої жінки й міцно пригорнув до себе, репетуючи щосили, що в нього чума.

— Чудово! — закінчив Коттар лагідним тоном, що не пасував до його дальших слів. — Скоро ми всі з глузду з'їдемо, повірте!

Того самого дня, надвечір, Жозеф Гран нарешті звжився і підніс Ріе свою сповідь. Почалося з того, що він помітив на письмовому столі лікаря фотографію пані Ріе й запитально глянув на свого співрозмовника. Ріе відповів, що його дружина не в місті, вона лікується.

— У певному розумінні, їй пощастило, — мовив Гран.

Лікар відповів, що, безперечно, їй пощастило, треба лише сподіватися, що його дружина остаточно одужає.

— А-а, — протягнув Гран, — розумію, розумію.

І вперше від дня їхнього знайомства Гран розійшовся на цілу промову. Правда, він ще підшукував потрібні слова, але майже одразу їх знаходив, немов уже давно все обміркував.

Одружився він зовсім молодим з юним небагатим дівчам, їхньою сусідкою. Заради цього довелося кинути науку й піти на службу. Ні він, ані Жанна ніколи не виїздили зі свого кварталу. Він унадився ходити до Жанни, і її батьки підсміювалися з плохенького й незграбного залицяльника. Жаннин батько був залізничник. У вільний час він звичайно сидів у кутку біля вікна, поклавши на коліна свої величезні ручиська, й замислено дивився, як снують вулицею люди. Мати з ранку до ночі поралася по господарству, Жанна їй допомагала. Була вона така

маленька й тендітна, що кожного разу, як переходила вулицю, у Грана завмирало серце. Усі машини без винятку здавалися йому тоді небезпечними чудовиськами. Якось перед Різдом Жанна захоплено зупинилася перед святково вбраною вітриною і, звівши на свого кавалера очі, прошепотіла: «Як гарно!» Він стиснув їй руку. Так прийшла думка про шлюб.

Кінець історії, за Грановими словами, був вельми простий. Такий самий, як у всіх: одружуються, ще трохи любляться, працюють. Жанні також довелося піти на роботу, бо його начальник не дотримав своєї обіцянки. Тут, аби зрозуміти наступну розповідь Грана, лікар мусив прикликати на допомогу уяву. Гран від незмірної втоми якось підупав, усе рідше й рідше говорив з дружиною і не зумів підтримати в ній певність, що він її кохає. Запрацьований чоловік, злидні, жодного просвітку в майбутньому, німота ввечері за столом — у такому світі нема місця для жаги. Либонь, Жанна страждала. Проте чоловіка вона не кидала. Так буває часто — людина мучиться, мучиться і сама того не відає. Літа збігали. Потім Жанна пішла від нього, пішла, звичайно, не самохіть. «Я дуже тебе кохала, але я надто втомилася... Я не знайшла своєї долі, але щоб почати наново жити, щасливої долі й не треба». Приблизно так вона йому написала.

Жозеф Гран також немало страждав. І він міг би почати нове життя, як слушно зауважив Ріє. Тільки він уже не вірить у такі речі.

Просто він увесь час думає про неї. Йому кортіло написати Жанні листа, щоб якось виправдатися в її очах.

— Тільки важко дуже, — додав він. — Я вже віддавна про це думаю. Поки ми любилися, ми обходилися без слів, і так усе розуміли. Але ж любов минає. Я повинен був би знайти тоді потрібні слова, щоб її утримати: а я не знайшов.

Гран дістав із кишені схожого на серветку картатого носовичка й гучно висякався. Тоді витер вуса. Ріє мовчки дивився на нього.

— Даруйте мені, докторе, — мовив старий, — але як би краще сказати... Я відчуваю до вас довіру. Ось із вами я можу говорити. Ну і, звісно, хвилююсь.

Видно було, що думками Гран за тридев'ять земель від чуми.

Увечері Ріє послав дружині телеграму і повідомив, що місто оголошене закритим, що він здоровий, що хай вона й надалі дбає про себе і що він увесь час про неї думає.

Через три тижні після закриття міста Ріє, виходячи з лазарету, наткнувся на молодика, котрий чекав на нього.

— Сподіваюсь, ви мене впізнаєте, — мовив молодик.

Ріє здавалося, ніби він десь його бачив, але не міг пригадати, де.

— Я приходив до вас ще перед усіма цими подіями, — сказав незнайомець, — просив вас дати мені відомості щодо умов побуту арабів. Звати мене Раймон Рамбер.

— А, так, — згадав Ріє. — Ну що ж, тепер у вас багатий матеріал для репортажу.

Рамбер, здавалося, нервувався. Він сказав, що йдеться не про репортаж і що прийшов він до лікаря просити сприяння.

— Я повинен перепросити вас, — додав він, — але я нікого в місті не знаю, а кореспондент нашої газети, на лихо, дурний як пень.

Ріє запропонував Рамберові пройтися з ним до центру, лікареві треба було зазирнути в справи у диспансер. Вони рушили вузькими вуличками негритьянського кварталу. Вечоріло, але місто, колись таке гамірливе о тій порі, здавалося тепер напрочуд безлюдним. Тільки звуки сурм, що линули до золотавого вечорового неба, свідчили про те, що військові ще несуть свою службу, точніше, вдають, що несуть. Поки вони йшли крутими вулицями між двох рядів яскраво-синіх, жовтих та фіолетових будинків

у мавританському стилі, Рамбер усе говорив, і говорив дуже збуджено. У Парижі в нього залишилася дружина. Сказати по щирості, не зовсім дружина, але то байдуже. Коли місто оголосили закритим, він їй телеграфував. Спочатку він гадав, що все минеться швидко, й намагався лише налагодити регулярне листування з нею. Його колеги, оранські журналісти, просто так і сказали, що нічого зробити не можуть; прогнали його й на пошті, а секретарка у префектурі нахабно зареготала йому в обличчя. Зрештою, вистоявши дві години в черзі, він надіслав телеграму такого змісту: «Усе гаразд. До зустрічі».

Але вранці, встаючи з постелі, він раптом подумав, що таки ніхто не знає, скільки все це триватиме. Тому він вирішив поїхати. А оскільки мав рекомендаційного листа, то зумів добутися до начальника канцелярії префектури (в газетної братії все-таки є якісь пільги). Рамбер особисто з'явився до нього і сказав, що з Ораном його нічого не пов'язує, що стовбичити тут йому нема чого, що він опинився в місті випадково і буде справедливо, якщо йому дозволять виїхати, хай навіть доведеться відбути належний карантин. Начальник канцелярії відповів, що дуже добре його розуміє, але ні для кого зробити винятку не може, що він подумає, але, взагалі, становище досить серйозне, і що він сам нічого не вирішує.

— Я ж нетутешній, — мовив Рамбер.

— Авжеж, але все-таки маймо надію, що пошесть триватиме недовго.

Щоб якось утішити Рамбера, лікар зауважив, що в Орані тепер гори матеріалу для найцікавішого репортажу і що, як мудро розважити, то нема жодної, навіть найскорботнішої події, яка б не мала і свого доброго боку. Рамбер знизав плечима. Вони вже підходили до центру міста.

— Але зрозумійте мене, докторе, це ж глупство. Я народився на світ не для того, щоб писати репортажі. Може, я народився на світ, щоб кохати жінку. Хіба не так воно ведеться?

Ріє відповів, що ця думка, либонь, цілком слухна.

На центральних бульварах не було завсідної юрби. Їм трапилося лишень кілька перехожих, що поспішали додому на околицю. Жодного усміхненого обличчя. Ріє подумав, що, певне, то наслідок зведення, переданого саме сьогодні агентством Інфдок. За добу у наших співгромадян знов оживе надія. Та сьогоднішні цифри, оголошені вдень, ще надто свіжі на пам'яті.

— Річ у тім, — навпростець мовив Рамбер, — що ми з нею зійшлися недавно і, знаєте, живемо в злагоді.

Ріє промовчав.

— Бачу, я вам набридаю, — вів далі Рамбер. — Я хотів тільки ось про що вас спитати: чи не могли б ви видати мені довідку, де б офіційно підтверджувалося, що в мене нема цієї клятої чуми? Гадаю, такий папірець став би мені в пригоді.

Ріє мовчки кивнув і якраз устиг підхопити хлопця, який з розгону ткнувся головою йому в коліна, й обережно поставив його на землю. Вони знову рушили й опинилися на Збройній площі. Похмурі, ніби застигли, фікуси й пальми оточували сірим курним кільцем статую Республіки, теж запилужену й брудну. Вони зупинилися біля цоколя. Ріє потупав ногами, спершу правою, потім лівою, струшуючи з черевиків білястий порох. Нишком він зирнув на Рамбера. Той стояв, збивши на потилицю фетрового капелюха, неголений, ображено закопиливши губи, навіть гудзика — того, що під краваткою, не спромігся застібнути, а в очах горіло завзяття.

— Повірте, я вас добре розумію, — нарешті озвався Ріє, — але в ваших міркуваннях ви виходите з неправильних засновків. Я не можу видати вам довідки, бо й справді не знаю, хворі ви на цю недугу чи ні, і, навіть якщо ви здорові, я не можу ручатися, що саме в цю мить, коли ви вийдете з мого кабінету і зайдете до префектури, ви не підхопите інфекції. А втім, навіть якби...

— Що — навіть якби? — перепитав Рамбер.

— Навіть якби я дав таку довідку, вона однаково вам не придалася б.

— Чому це?

— Тому, що в нашому місті є тисячі людей, які перебувають у такому самому становищі, як і ви, і, одначе, ми не маємо права їх звідси випускати.

— Але ж вони на чуму не хворі?

— То й що? Згоден, становище безглузде, але ми всі вскочили в халепу. І доведеться з цим рахуватися.

— Але ж я не місцевий!

— Від певної миті, на жаль, ви теж станете місцевим.

Журналіст розпалився:

— Адже це питання людяності, присягаюсь вам! Може, ви собі не уявляєте, що означає така розлука для двох людей, які живуть у злагоді між собою?

Ріє відповів не одразу. Потім сказав, що, мабуть, все-таки уявляє. Навіть більше, усіма силами душі прагне, щоб Рамбер возз'єднався зі своєю дружиною, щоб узагалі всі, хто любиться, швидше були вкупі, але існують, на жаль, цілком очевидні розпорядження й закони, а головне, існує чума, і його обов'язок — робити своє діло.

— Ні, — з гіркотою заперечив Рамбер, — вам цього не збагнути. Вашими устами говорить розум, ви живете в світі абстракцій.

Лікар звів очі на статую Республіки й відповів, що навряд чи його устами говорить розум, цього він не певен, радше вже гола очевидність, а це не завжди одне й те саме. Журналіст поправив краватку.

— Іншими словами, доведеться викручуватися якось інакше, так я вас зрозумів? Усе одно, — з викликом кинув він, — я з міста поїду.

Лікар сказав, що він знов-таки розуміє Рамбера, але такі речі його не обходять.

— Ні, обходять, — раптово спалахнув Рамбер, — я тому й звернувся до вас, що, за чутками, саме ви вима-

гали вжити драконівських заходів. Ну я й подумав, що бодай як виняток, бодай один тільки раз ви могли б знехтувати підказану вами ж ухвалу. Але, видно, вам до всього байдуже. Ви ні про кого не подумали. Відмахнулись од тих, кого розлучено.

Ріє погодився, у певному розумінні Рамбер має рацію, він справді відмахнувся.

— Знаю, знаю, — вигукнув Рамбер, — зараз ви забалакаєте про громадські інтереси. Але ж для громадського добра саме й потрібне щастя кожної окремої людини.

— Бачте, — мовив лікар не так неухважно, як раніше, — щастя щастям, але існує і дещо інше. Ніколи не слід судити з порога. І даремно ви гніваєтесь. Якщо вам пощастить виплутатися з цієї халепи, я буду вельми радий. Просто, з обов'язку мені не вільно робити деякі речі.

Журналіст нетерпеливо труснув головою:

— Ви маєте рацію, даремно я гніваюся. Та ще й забрав у вас чимало часу.

Ріє попросив Рамбера тримати його в курсі своїх справ і не держати на нього камінь за пазухою. Очевидно, Рамбер має план дій, і, мабуть, у певному розумінні вони можуть дійти згоди. Рамбер розгублено глипнув на лікаря.

— Я теж у це вірю, — сказав він по паузі, — вірю всупереч самому собі, усупереч тому, що ви тут мені наговорили.

Він затнувся.

— Але все одно я не можу схвалити ваших дій.

Він насунув капелюха на чоло і прудко пішов геть. Ріє простежив за ним поглядом і побачив, що журналіст зайшов у під'їзд готелю, де мешкав Жан Тарру.

Лікар задумливо похитав головою. Журналіст мав рацію у своєму нетерплячому пориванні до щастя. Але ж чи мав він рацію, коли звинувачував його, Ріє? «Ви живете в світі абстракцій». Чи ж справді були світом абстракцій дні, проведені в лазареті, де чинила страхітливі

спустошення чума, забираючи в середньому до п'ятисот душ на тиждень? Так, безперечно, у стихійному лихові була своя частка абстракції, було в ньому і щось нереальне. Але коли абстракція намагається вас убити, доводиться взятися за таку абстракцію. І Ріє знав лише одне: не так це вже й легко. Не так уже й легко, приміром, керувати підсобним лазаретом (нині їх нараховувалося вже три), відповідальність за який поклали на нього. У кімнатці, суміжній з лікарським кабінетом, обладнано приймальню. У долівці зробили заглибину, де стояло ціле озерце крезолу, а посередині виклали з цегли ніби острівець. Хворого клали спочатку на той острівець, потім мерщій роздягали догола, й одежа падала в розчин крезолу. І тільки тоді, коли хворого обмивали з ніг до голови, насухо витирали й одягали в цупку лікарняну сорочку, він переходив до рук Ріє, а потім його перевозили до одної з палат. Довелося використати внутрішні криті дворики, бо в лазареті кількість койок сягала вже до п'ятисот, і майже всі вони були зайняті. Після вранішнього обходу, який провадив сам Ріє, коли всім хворим вводили вакцину, розрізали болячки, лікар ще переглядав папери зі статистичними даними, а по обіді знов починався обхід. Нарешті вечорами він їздив з візитами до своїх пацієнтів і повертався додому лише пізно вночі. Саме напередодні мати, віддаючи Ріє телеграму від дружини, помітила, що руки в нього тремтять.

— Так, — згодився він, — тремтять. Але це нервово, я за собою простежу.

Натуру він мав міцну й непохитну. Він і справді ще не встиг утомитися. Але відвідувати пацієнтів йому стало несила. Писати діагноз «заразна лихоманка» означало негайну ізоляцію хворого. Ось тут і справді починалися труднощі, саме тут починався світ абстракцій, бо родина хворого добре знала, що побачить його або як одужає, або в домовині. «Зжальтесь, докторе!» — голосила пані Лоре, матір покоївки, яка працювала в тому

готелі, де мешкав Гарру. Але що означає — зжальтеся? Певна річ, він жалів їх. Але це нічого не міняло. Доводилося телефонувати. Через кілька хвилин лунала сирена «швидкої допомоги». Спершу сусіди відчиняли вікна й визирали на вулицю. А згодом, навпаки, квапливо зачиняли всі віконниці. І ось тоді, власне, й починалася колотнеча, лемент, сльози, абстракція. У кімнатах, де, здавалося, саме повітря пашіло від лихоманки і страху, розігравалися несамовиті сцени. Але хворого однаково забирали. Ріє міг рушати додому.

У перші дні пошесті він обмежувався телефонним дзвінком і поспішав до інших хворих, не чекаючи на «швидку допомогу». Але тільки-но він з порога, як родичі наглухо замикали двері, вони воліли залишатися вічна-віч із заразою, аби тільки не випускати з дому хворого, бо знали, чим усе завершується. Крики, погрози, втручання поліції, а потім і військових, — словом, хворого брали приступом. У перші тижні доводилося сидіти й чекати, поки прибуде «швидка». А потім, коли з лікарем у «швидкій» почав їздити санітарний інспектор, яких наwerbовано з добровольців, Ріє міг одразу поквапитися від одного хворого до іншого. Але тоді, на самому початку, усі вечори, проведені у хворого в чеканні на санітарну машину, були схожі на той вечір, коли Ріє вступив до тісного помешкання пані Лоре, оздобленого віялами й штучними квітами, і мати, зустрівши його на порозі, сказала з вимученим усміхом:

— Сподіваюся, в неї не та лихоманка, про яку всі говорять!

А він, піднявши простирadlo й поділ нічної сорочки, мовчки приглядався до багрових плям на животі і на стегнах, до набряклих гудзів. Мати теж подивилася на оголені пахвини доньки і, не стримавшись, зойкнула на весь голос. Щовечора точнісінько так само волали матері, безглуздо вступившись в оголений живіт своєї дитини, поцяткований смертельними знаками; щовечора

чийсь руки судомно чіплялися за руки Ріє, сльози змінювалися марними благаннями й присяганнями, щовечора на сирену «швидкої допомоги» відповідали істеричні ридання, такі ж марні, як сам біль. І наприкінці тієї довгої низки вечорів, таких подібних між собою, Ріє збагнув, що його чекає та сама низка однакових сцен, які повторювалися знов і знов, і ні на що інше уже не сподівався. Так, чума, як абстракція, була більш ніж одноманітна. Змінився, можливо, тільки він сам — Ріє. Він це усвідомив біля статуї Республіки, того вечора, коли дивився на двері готелю, де зник Рамбер. Тільки одне відчув він: його поступово причавлює свинцева байдужість.

Наприкінці тих виснажливих тижнів, коли все в таких самих сутінках весь люд висипав надвір і знічев'я снував по вулицях, Ріє раптом усвідомив, що йому більше не треба боронитися від жалю. Надто вже стомливий жаль, коли він даремний. І, зрозумівши, як поступово замикається в самому собі його серце, лікар уперше спізнав полегкість, єдину за ці тижні, що навалилася на нього як тягар. Він знав, що відтепер його завдання полегшає. І тому радів. Коли лікарева мати, зустрічаючи його о другій годині ночі і ловлячи його порожній погляд, бідкалася, вона саме й шкодувала про те, що син її позбувся єдиної доступної йому втіхи. Щоб боротися з абстракцією, треба хоч трошки бути з нею спорідненим. Але як утовкмачити це Рамберові? Абстракція в очах Рамбера — це все те, що стає на заваді його щастю. І, правду кажучи, Ріє визнавав, що в певному розумінні журналіст має слушність. Одначе він також знав, що бувають випадки, коли абстракція дужча за людське щастя, і тоді треба це усвідомлювати. Тільки тоді. Мабуть, так і сталося з Рамбером, і лікар збагнув вже згодом з окремих звірянь журналіста. Він міг таким чином стежити з нової позиції за похмурою борнею між щастям кожної окремої людини і абстракціями чуми, — борнею,

яка складала весь сенс життя нашого міста протягом довгої доби.

Але там, де одні вбачали абстракцію, інші вбачали істину. І справді, кінець першого місяця чуми затьмарився дальшим спалахом пошесті і палким казанням отця Панлю, єзуїта, того самого, що поміг дістатися додому заслаблomu старому Мішелю. Панлю вже здобув собі шану співробітництвом в Оранському географічному бюлетені; його хист розшифровувати давні написи завоював йому авторитет. Але ще більшу аудиторію він привабив не як учений, а як лектор, виголосивши низку доповідей про новочасний індивідуалізм. У своїх лекціях він виступав ревним поборником непримиренного християнства, однаково далекого і від сучасної розбещеності, і від обскурантизму минулих сторіч. Він не оберігав своїх слухачів від прикрих істин. Звідси й пішла його добра слава.

Отже, наприкінці першого місяця церковні власті нашого міста вирішили боротися проти чуми власними засобами і проголосили наступний тиждень тижнем усезагальних молебнів. Ті публічні маніфестації благочестя мали скінчитися в неділю урочистою відправою на честь святого Роха, заступника зачумлених, бо його також вразила чума. З цього приводу звернулися до отця Панлю з проханням прочитати проповідь. На цілі два тижні той відірвався від своїх трудів, присвячених святому Августину та африканській церкві, завдяки яким посів особливе місце в їхньому єзуїтському ордені. Гарячий і пристрасний на вдачу, він одразу погодився прийняти покладену на нього місію. Ще задовго до того, як проповідь було виголошено, про неї багато говорили в місті, і вона по-своєму стала важливою віхою в історії тієї доби.

Тиждень молебнів зібрав багато людей. І зовсім не тому, що звичайно наші оранці вирізнялися великою побожністю. Недільними ранками, наприклад, морські пля-

жі ставали серйозними конкурентами церковним відправам. І зовсім не тому, що наші співгромадяни в раптовому осяянні звернулися до Бога. Але оскільки місто оголошено закритим і вхід до порту заборонено, морські купання, природно, відпадали — це з одного боку, а з другого, оранці мали якийсь особливий настрій, душею вони не сприймали несподіваних подій, що впали на них, і все ж таки невиразно відчували, що багато чого змінилося. Правда, дехто ще сподівався — моровиця піде на спад і помилує їх самих та їхніх близьких. А отже, вони поки що вважали, що нікому нічого не винні. Чума в їхніх очах була тільки непроханою гостею, котра як прийшла, так і піде геть. Для них, нажаханих, але не зневірених, ще не настала мить, коли вони забудуть те життя, що провадили перед пошестю. Словом, вони чекали. Чума досить химерно змінила їхні звичні погляди на релігію, як, до речі, і на силу-силенну інших проблем, і цей новий настрій був однаково далекий і від байдужості, і від пристрастей, і найкраще визначався словом «об'єктивність». Більшість із тих, що брали участь у тижні молебнів, могли б цілком слушно підписатися під словами, які сказав один із віруючих докторові Ріє:

— Принаймні шкоди від цього не буде.

Сам Тарру записав у своєму щоденнику, що китайці в таких випадках б'ють в барабани, маючи надію задобрити духа чуми, і зауважив, що зовсім неможливо довести, чи справді барабан ефективніший за профілактичні заходи. Він додавав, що з'ясувати це питання можна було б, лише маючи дані про існування духу чуми, і що наше невігластво зводить усі суперечки нанівець.

Так чи інакше, а в нашому кафедральному соборі весь тиждень було повно богомольців. Перші дні чимало співгромадян воліли товпитися перед порталом у затінку пальм та гранатових дерев, слухаючи, як хвилями долітають на вулицю заклики та молитви. Але лихий призвід людям заохота, і потроху ті самі слухачі входили, нава-

жившись, у собор і несміливо підспівували разом з іншими парафіянами. А в неділю густий натопт затопив неф, заповнив усю паперть, навіть на приступках сходів стояли люди. Напередодні в суботу небо захмарилося, дощ линув як з відра. Хто стояв надворі, розкрив парасольки. Коли вступив на кафедру отець Панлю, у соборі витав аромат ладану і дух вогкого шовку.

Отець Панлю був невисокого зросту, проте кремезний. Коли він ухопився своїми великими руками за край кафедри, присутнім видно було тільки щось чорне й широке, а вище дві червоні плями його щік, а ще вище над ними — окуляри в металевій оправі. Голос у нього був дужий, палкий, чутний далеко; і коли панотець кинув молільникам свою першу фразу, палку й карбовану: «Братове мої, вас спостигла біда, ви самі накликали її на себе, братове», немов іскра перебігла рядами аж до паперті.

Наступні фрази логічно не дуже в'язалися з цим піднесенням вступом. Лише десь посередині промови наші співгромадяни збагнули, що панотець зручним ораторським прийомом уклав у першу фразу основну тезу свого казання, ніби пугою ляснув. Одразу ж по тому звертанні Панлю і справді навів вірш із Виходу про чуму єгипетську і додав:

— Ось відколи в історії з'явилась ця кара, щоб вразити ворогів Божих. Фараон опирався задумам Предковичного, а чума кинула його на коліна. Від самого початку історії людства ця кара Божа приборкує сліпих і сповнених гордині. Схаменіться і станьте навколішки.

Дощ знову припустив, і остання фраза проповіді, сказана серед цілковитої тиші, підкресленої нудним плюскотом зливи об вітражі, пролунала так владно, що дехто, повагавшись, зіслизнув зі стільця і вклякнув на молитовному ослінчику.

Інші подумали, що треба піти за тим прикладом, і потроху всі слухачі, майже нечутно, тільки подекуди рип-

нули стільці, попадали навколішки. Тут Панлю випростався, передихнув гучно і провадив далі ще палкіше:

— Якщо чума нині торкнулася вас, отже, прийшла пора схаменутися. Праведникам нема чого боятися, але грішникам випадає воістину тремтіти. На безмежному току Всесвіту неблаганний ціп молотитиме збіжжя людське, поки відокремить зерно від полови. І ми побачимо більше полови, ніж зерна, більше кликаних, аніж обраних, і не Господь побажав цього лиха. Довго, надто довго світ сей мирився зі злом, надто довго сподівався на милосердя Боже. Досить було покаятися в гріхах своїх, і все ставало нам дозволеним. І кожен сміливо каювся в прогріхах своїх. Але настане пора — і осудять його. А поки найлегше жити як живеться, Бог, мовляв, усе простить. Так ось, далі так тривати не може! Господь, який довго схиляв до жителів міста свій милосердний Лик, втомився чекати. Ошуканий у своїй одвічній надії, він відвертає свій погляд від нас. І от, позбавлені Божественного світла, ми надовго поринули в морок чуми!

Хтось із слухачів пустив дивний звук, схожий на кінське форкання. По короткій паузі панотець знов заговорив, але на тон нижче:

— Писано-бо в Золотій легенді, що за короля Умберто Ломбардського Італію спустошила така люта чума, що ледь ставало живих, аби ховати мертвих. А надто лютувала вона в Римі та в Павії. І очам людським явився добрий янгол і звелів лихому янголові, озброєному списом, разити оселі; і щоразу як спис устромлявся в оселю, усі, хто виходив звідти, падали неживі.

Тут Панлю простягнув свої короткі руки до паперті, начебто там, за хисткою дощовою запоною, причаїлося щось.

— Браття мої! — гукав він. — Саме сії смертельнії лови ідуть зараз на наших вулицях. Дивіться, дивіться, ось він, янгол чуми, гарний, як Люципер, і осяйний, як саме зло; ось він звівся над вашими дахами, замірив-

шись правицею із закривавленим списом, а лівою рукою вказуючи на оселі ваші. Може, саме зараз він простер перст до дверей ваших і спис із тріскотом вганяється в дерево, а ще за мить чума входить до вас, умошується в покої вашому і чекає на ваше повернення. Вона там, терпляча й зірка, неминуча, як сам світовий лад. І руку, що вона протягне до вас, жодна потуга земна, ба навіть — запам'ятайте це гарненько! — суєтні людські знання не відвернуть від вас. Пообмолочуваних на кривавому гармані страждання, вас буде відвіяно вкупі з половою.

Тут велебний отець, не шкодуючи барв, змалював жахливий для всіх образ бича Божого. І слухачі немов побачили, як той здоровенний дерев'яний дубець вимахує над містом, як тне навмання, як звивається, закривавлений, розбризкуючи кров, множачи страждання людські, «і з такого засіву виродить жниво істини».

Закінчивши цей довгий період, Панлю спинився, чуб упав йому на лоба, усе тіло стрясалось, і дрож передавався навіть кафедрі, в яку він учепився обіруч. Потім він заговорив глухіше, але тим самим викривальним тоном:

— Так, настала пора схаменутися. Ви гадали, що досить один раз на тиждень, у неділю, зайти до храму Божого, аби потім усі інші шість днів грішити. Ви вважали, що кілька разів уклякнувши, ви вже спокутували злочинну недбалість. Але Бог, він не теплий. Ці рідкі звертання до небес не можуть задовольнити його невситимої любові. Йому хочеться бачити вас постійно, отака його любов, і воістину тільки так треба любити. Ось чому, утомившись вас виглядати, він напустив бича на вас, як напускав на всі захряслі в гріхах міста відтоді, як веде свій родовід людство. Тепер ви знаєте, що таке гріх, як знали це Каїн та його сини, як знали це перед Потопом, як знали жителі Содому і Гоморри, як знали фараон та Йов, як знали всі, кого відцурався Бог. І, як усі вони, ви

від того дня, як місто замкнуло в своє кільце і вас, і бич Божий, ви інакше бачите все живе й суще. Ви знаєте тепер, що час подумати про головне.

Вологий вітер вдерся під склепіння церкви і пригнув тріскотливі вогники свічок. Густий дух воску, змішаний з подихом тих, хто кашляв, чхав, підступив до кафедри, і отець Панлю, знов повернувшись до свого засновку, зі звичною спритністю, цінованою у нас вельми високо, заговорив спокійним голосом:

— Знаю, багато хто з вас питає себе, куди я, власне, хилю. Я хочу привести вас до істини і навчити радіти всупереч усьому, що я тут сказав. Нині вже не ті часи, коли людину ведуть до добра благії поради й братня рука. Нині вказує істина. І спасенну путь вказує вам також закривавлений спис, і він же підштовхує вас до Бога. Ось у цьому, браття мої, виявляє себе небесне милосердя, що вклало в усе суще і добро, і зло, і гнів, і милість, і чуму, і спасіння. Той самий бич, що мордує вас, підносить кожного й вказує йому шлях. Ще в давні часи абіссінці віри християнської бачили в чумі найпевніший засіб ввійти в царство небесне і приписували їй Божественне походження. Той, кого милувала зараза, загортався в ряднини, якими укривали зачумлених, аби накликати на себе смерть. Певна річ, такого шаленого поривання до спасіння душі ми рекомендувати не можемо. Воно свідчить про гідний жалю поспіх, близький до гордині. Не треба бігти поперед Бога й прагнути прискорити хід непорушного ладу, заведеного Творцем раз і назавше. Це напрямки веде до ересі. А втім, той приклад повчальний. Найпроникливішим умам він показує осяйне світло вічності в надрах будь-якого страждання. Воно, це світло, є виявом волі Божої, що невтомно обертає зло на добро. Навіть нині воно, це світло, веде нас цим падолом смерті, страху й криків жаху до останнього безгоміння і до вищої засади всього нашого буття. Ото і є, братове мої, та незмірна втіха, що її хотілося мені вам

дати, і хай те, що ви чули тут, буде не просто гнівними словесами, а й миродайним глаголом.

З усього відчувалося, що проповідь Панлю завершується. Дош перейшов. З неба крізь вогкий серпанок лилося на майдан помолоділе світло. З вулиці долинав го-мін голосів, шерех автомобільних шин — звичайний гамір пробудженого міста. Намагаючись не робити шуму, слухачі почали стиха збиратися, собор заповнило тихе шамотіння. Проте велебний отець озвався знову, він оголосив, що, довівши Божественне походження чуми і каральну місію бича Божого, він більш не вернеться до цієї теми і, закінчуючи своє слово, утримається вдаватися до оздоб красномовства, що було б недоречно, коли йдеться про події такі трагічні. Йому здається, що всім і так має бути ясно. Він хоче тільки нагадати слухачам, як літописець Матъє Марє, описуючи велику чуму, що спостигла Марсель, нарікав, що він живе в пеклі, без помочі й надії. Ну що ж, Матъє Марє був жалюгідний сліпець. Навпаки, отець Панлю наважиться твердити, що саме тепер кожній людині дарована Божа поміч та одвічна християнська надія. Він сподівається попри страхіття цих днів і зойки мрущих, він сподівається попри всі надії, що наші співгромадяни звернуть до небес те єдине слово, слово християнина, яке і є сама любов. А решту довершить Господь.

Важко сказати, чи подіяло те казання на наших співгромадян. Наприклад, пан Отон, слідчий, заявив докторові Ріє, що, на його думку, основна теза отця Панлю «цілком незаперечна». Та не всі оранці дотримувалися такого категоричного погляду. Просто після казання вони гостріше відчули те, що досі бачилось їм якось невиразно, що їх приречено, невідомо за які злочини, на ув'язнення, яке годі собі уявити. І якщо одні провадили своє скромне існування, намагалися пристосуватися до ув'язнення, то інші, навпаки, тільки й думали, як би втекти з цієї тюрми.

Спершу люди без нарікань примирилися з тим, що їх відрізано від зовнішнього світу, так само, як примирились би вони з будь-якою тимчасовою прикрістю, що загрожувала лише якимсь їхнім звичкам. Та коли вони раптом зрозуміли, що попали у в'язницю, коли над головою, як накривка, круглилось літнє небо, що жолобиться від спеки, то невиразно відчули, що цей полон загрожує всьому їхньому життю. Вечорами, разом з прохолодою, поверталася до них снага і спонукала їх іноді до відчайдушніших вчинків.

Спершу — важко сказати, чи то був простий збіг, — але тільки після цієї згаданої неділі в нашому місті оселився ляк; і з глибини його і обсягу стало ясно: наші співгромадяни почали усвідомлювати своє становище. Отож з певного погляду атмосфера в нашому місті дещо змінилася. Але ось що незбагненно: сталися ці зміни в атмосфері самого міста чи в людських серцях?

Через кілька днів після недільної проповіді доктор Ріє разом із Граном вирушили на околицю, обговорюючи події останніх днів, як раптом шлях їм перепинив якийсь чолові'яга, він незграбно тупцяв перед ними, але чомусь не рушав з місця. Саме цієї хвилини спалахнули вуличні ліхтарі, їх запалювали тепер щораз пізніше. Почеплена високо вгору лампа осяяла зненацька чоловіка, і вони побачили, що незнайомиць нечутно регоче, приплющивши очі. По його блідому обличчю, спотвореному усмішкою німих веселощів, рясними краплями котився піт. Вони пішли далі.

— Божевільний, — мовив Гран.

Ріє, що взяв свого супутника під руку, аби швидше повести його геть від цього видовиська, відчув, як тіло Грана тіпає від дрожу.

— Скоро в нашому місті всі будуть божевільні, — мовив Ріє.

У горлі йому пересохло, очевидно, давалася взнаки багатоденна втома.

— Зайдімо вип'ємо чогось.

У тісній кав'ярні, куди вони зайшли, освітленій єдиною лампочкою, що горіла над шинквасом і розливала густо-багрове світло, клієнти чомусь гомоніли стиха, хоча, здавалося б, для цього не було ніякої причини. Гран, на великий подив лікаря, замовив собі склянку рому, вихилив одним духом і заявив, що міцне аж-аж. Потім рушив до виходу. Коли вони опинились надворі, Ріє причулося, ніби нічний морок густо пронизаний зойками. Глухий посвист, що йшов із чорного неба й вився десь над ліхтарями, несамохіть нагадав йому незримий бич Божий, що невтомно розтинав тепле повітря.

— Яке щастя, яке щастя, — усе повторював Гран.

Ріє намагався зрозуміти, що він, власне, має на гадці.

— Яке щастя, — промовив Гран, — що в мене є моя робота.

— Атож, — підтвердив Ріє, — це справді велика перевага.

І, бажаючи заглушити той посвист, він спитав Грана, чи задоволений він своєю роботою.

— Та як би вам сказати, гадаю, я на добрій дорозі.

— А довго вам ще працювати?

Гран ніби ожив, голос його залунав голосніше, ніби зігрітий випарами алкоголю.

— Не знаю. Але річ не в тім, докторе, зовсім не в тім.

Навіть у темряві Ріє здогадався, що його співрозмовник вимахує руками. Здавалося, він готує подумки промову, і вона й справді нараз вихопилася назовні й полилася без упину:

— Бачите, докторе, чого я хочу, — я хочу, щоб того дня, коли мій рукопис попаде до рук видавця, видавець, прочитавши його, підвівся з місця і сказав своїм співробітникам: «Панове, шапки геть!»

Ця несподівана заява здивувала Ріє. Йому здалося навіть, ніби Гран підніс руку до голови жестом людини, що скидає капелюх, а потім викинув руку вперед. Там, угорі, з новою силою задзвенів чудний посвист.

— Так, — мовив Гран, — я повинен досягти досконалості.

При всій своїй недосвідченості в літературних справах, Ріє, одначе, подумав, що, мабуть, усе відбувається не так просто і що, скажімо, навряд чи видавничі працівники сидять у своїх кабінетах у капелюхах. Але хто його знає — і Ріє волів промовчати. Він несамохіть прислухався до таємничого гуку чуми. Вони наближались до Гранового кварталу, а що дорога йшла вгору, на них повіяло свіжим вітерцем, що забрав із собою воднораз усі міські шерехи. Гран усе ще говорив, але Ріє вловлював лише половину його слів. Він зрозумів тільки, що твір, про який мовиться, уже нараховує сотні сторінок і що найважче для автора — це досягти досконалості.

— Цілі вечори, цілі тижні над одним якимсь словом... а то й просто над узгодженням.

Тут Гран зупинився і зловив лікаря за гудзик від плаща. З його майже беззубого рота слова виривалися на превелику силу.

— Зрозумійте мене, докторе. У гіршому випадку не так уже й складно вибирати між «але» та «і». І вже куди важче віддати перевагу «і» чи «потім». Ще більше клопоту з «потім» і «далі». Та чи не найважче знати, де треба ставити «і», а де можна обійтися.

— Так, — мовив Ріє, — розумію.

Він знову рушив далі. Гран, збентежений, наздогнав лікаря.

— Даруйте мені, — пробурмотів він. — Сам не знаю, що сьогодні зі мною діється.

Ріє легенько поплескав його по плечу й сказав, що він хотів би йому допомогти, та й усе, що він розповів, його дуже зацікавило. Гран, здавалося, заспокоївся, і, коли вони підійшли до під'їзду, він, повагавшись, запросив лікаря завітати на хвилинку до нього. Ріє погодився.

Гран посадив гостя в їдальні до столу, заваленого паперами, кожний аркуш був змережаний дрібним, як мачок, письмом, чорнів від рясних правок.

— Так, це ж він і є, — сказав Гран, піймавши запитальний погляд Ріє. — Може, вип'єте чогось? Я маю трохи вина.

Ріє відмовився. Він дивився на аркуші рукопису.

— Та не дивіться так, — попросив Гран. — Це тільки перша фраза. Ох і попоморочився я з нею, добре попоморочився.

Він теж утупився в розкидані по столу аркуші, і рука його, скоряючись непоборному пориву, сама потяглася до сторінки і піднесла її ближче до електричної лампочки без абажура. Аркуш тремтів у його руці. Ріє завважив, що чоло у службовця спітніло.

— Сідайте, — сказав він, — і почитайте.

Гран глипнув на лікаря і вдячно всміхнувся.

— Справді, — мовив він, — мені й самому хочеться вам почитати.

Він почекав з хвилину, не відриваючи погляду від сторінки, потім сів. А Ріє прислухався до невиразного зітхання міста, яке ніби акомпанувало посвисту бича. Саме цієї миті він надзвичайно гостро відчув усе місто, що лежало внизу і обернулося в наглухо замкнутий світ, який роздирали страхітливі зойки, що їх поглинала нічна пітьма. А поряд глухо бубонів Гран:

— «Погожого травневого ранку чепурна амазонка верхи на чудовій гнідій кобилі скакала квітучими алеями Булонського лісу...»

Потім знову запала тиша і принесла із собою невиразний гул міста-мученика. Гран поклав аркуш, але очей від нього не відвернув. Через хвилину він глянув на Ріє:

— Ну як?

Ріє відповів, що початок здався йому цікавим і цікаво було б дізнатися, що буде далі. На це Гран палко заперечив, що такий погляд неправильний. І навіть приплеснув аркуш долонею.

— Це тільки чернетка. Коли мені пощастить непомірно точно намалювати картину, що живе в моїй уяві,

коли моя фраза матиме такий самий алюр, як оцей чіткий клус — один-два-три, один-два-три, — усе інше піде легше, а головне, ілюзія з першого ж рядка набере такої сили, що сміливо можна буде сказати: «Шапки геть!»

Але поки що роботи в нього по зав'язку. Ні за які скарби світу він не погодиться віддати ось таку фразу до рук видавця. Хоч іноді ця фраза і дає йому відчуття авторського задоволення, він добре розуміє, що поки ще вона повністю не передає реальної картини, написана якось надто легковажно і це, хай віддалено, усе-таки ріднить її зі штампом. Отаке було його зізнання, коли раптом за вікном щось затупотіло, ніби хтось біг. Ріє підвівся.

— Ось побачите, як я її поверну, — сказав Гран і, озирнувшись на вікно, додав: — Коли все це минеться...

Тут знову почулися поквапливі кроки. Ріє хутко вийшов на вулицю, і повз нього пройшло двоє людей. Очевидно, вони простували до міської брами. І справді, деякі наші співгромадяни, утративши тяму від спеки й чуми, вирішили діяти силою і, намагаючись обдурити пильність кордону, вибратися з міста.

Інші, як, скажімо, Рамбер, також намагались вирватися з атмосфери дедалі більшої паніки, але діяли коли не успішніше, то завзятіше й спритніше. Попервах Рамбер проробив усі офіційні демарші. За його словами, він завжди вважав, що наполегливість рано чи пізно візьме гору, та й з певного погляду вміння виплутуватися з халепи було властиве його фахові. Отож він відвідав чимало канцелярій і людей, чия компетенція звичайно не викликала сумніву. Але за цих обставин уся їхня компетенція була ні на що. Найчастіше то були люди, що мали цілком точні і усталені уявлення про все, що стосувалося банкових операцій, чи експорту, чи цитрусових, чи виноторгівлі, люди, безперечно, обізнані з питаннями права або страхування, не кажучи вже про те, що мали солідні дипломи і чималий запас доброї волі. Саме наяв-

ність доброї волі і вражала в них. Але в усьому стосовно чуми їхні знання зводилися до нуля.

Та дарма, Рамбер знову і знову викладав кожному з них свою справу. Його доводи в основному зводилися до того, що він, мовляв, чужий у нашому місті, і тому його випадок вимагає особливого розгляду. Співрозмовники з цим охоче погоджувалися. Але майже всі давали йому зрозуміти, що саме в таке становище потрапило чимало людей, і тому випадок його не такий винятковий, як йому здається. На це Рамбер заперечував, що, коли навіть так, суть його аргументації не міняється, а йому відповідали, що все-таки міняється, бо власті чинять у таких випадках перешкоди, бояться будь-яких потурань, не бажаючи створювати так званий прецедент, причому останнє слово вимовлялося з неприхованою відразою. Рамбер якимось повідомив докторові Ріє, що за створеною ним класифікацією таких типів він заносить до графи «бюрократи». А крім бюрократів, траплялися ще й базіки, вони запевняли прохача, що все це довго не триватиме, а коли від них вимагали конкретної ухвали, не скупилися на добрі поради, навіть намагалися утішати Рамбера, твердячи, що все це лише тимчасові прикροщі. Траплялися також достойники, ті вимагали, щоб прохач виклав своє прохання на папірці і подав їм, а вони вже повідомлять його про свою ухвалу; траплялися скоробрехи, що пропонували йому ордер на квартиру або повідомляли адреси недорогого пансіону; траплялися педанти, що вимагали заповнити за всією формою бланки й одразу ж підшивали їх до справи; зустрічались уперті, що відвертали очі; і нарешті, а таких було більшість, зустрічались формалісти, що за звичкою відсилали Рамбера до сусідньої канцелярії або підказували якийсь новий хід.

Журналіст пошарпав собі нерви, оббиваючи пороги, зате зумів скласти досить ясне уявлення про те, що таке мерія або префектура, ще й тому, що змушений був ви-

сиджувати годинами на оббитій молескином лаві навпроти величезних плакатів — одні закликали брати державну позику, вільну від податків, інші — вступати до колоніального війська; а потім ще тупцяв у самих канцелярнях, де на обличчях урядовців можна було прочитати не більше, ніж на скорочитих і поличках з теками. Правда, тут була одна перевага, як признався не без гіркоти Рамбер докторові Ріє: усі ці клопоти затулили від нього істинний стан справ. Він навіть не помітив, що пошесть наростає. Не кажучи вже про те, що дні, згаяні в марній біганині, минали швидше, та й хіба в такому становищі, в якому перебувало все місто, кожен минулий день не наближав людину до кінця її випробування, якщо, звісно, вона до цього доживе. Ріє мусив визнати, що такий погляд не позбавлений логіки, але закладена в ній істина, мабуть, надто загальна.

Нарешті настала хвилина, коли в Рамбера ожила надія. З префектури він отримав анкету з проханням заповнити її якнайточніше. Опитувачів цікавило: його точні ім'я та прізвище, його сімейний стан, його прибутки — давнішні й теперішні, словом, те, що прийнято називати *siggiculum vitae*¹. У перші хвилини йому здалося, ніби цю анкету розіслано саме тим особам, яких можна відправити на місце їхнього постійного проживання. Деякі відомості, зібрані в канцелярії, правда, досить туманні, підтвердили це враження. Але після рішучих кроків Рамберові пощастило знайти відділ, що розсилав анкети, і там йому сказали, що дані збираються «про всяк випадок».

— Який випадок? — спитав Рамбер.

Тоді йому пояснили, що на той випадок, коли він заразиться чумою й помре, і тоді, з одного боку, відділ зможе сповістити рідних про цей сумний факт, а з другого, — встановити, чи оплачуватиметься утримання його,

¹ Життєпис (латин.).

Рамбера, у лазареті з міського бюджету чи можна буде сподіватися, що родичі небіжчика компенсують ці видатки. Звичайно, це підтверджувало, що його не остаточно розлучено з тією, яка чекає на нього, — бо про їхню долю клопочеться суспільство. Але втіха була досить жалюгідною. Найдивовижніше те, — і Рамбер це завважив, — що в самий розпал стихійного лиха якась канцелярія незворушно робила свою справу, виявляла ініціативу в дочумному стилі, іноді навіть без відома начальства, і чинила так лише тому, що була спеціально створена для такого діла.

Наступний період був для Рамбера разом і найлегший, і найважчий. Це був період заціпеніння. Журналіст оббігав уже всі канцелярії, зробив усе можливе і збагнув, що з цього боку, принаймні на тепер, вихід надійно забарикадовано. Тоді він почав вештатися від кав'ярні до кав'ярні. Уранці вмощувався на терасі перед кухлем теплуватого пива й гортав газети в надії знайти в них бодай натяк на близький кінець пошесті, розглядав перехожих, неприязно відвертався від їхніх невеселих облич. Перечитавши вдесьте, усоте вивіски розташованих навпроти крамниць, а також рекламу славетних аперитивів, що їх уже не подавали, він підводився з місця й чимчикував навмання жовтими вулицями міста. Так і збігав час до вечора, від самотнього ранкового висиджування в кав'ярні до вечері в ресторані. Саме ввечері Ріє і помітив Рамбера, який стояв у нерішучій позі на порозі кав'ярні. Нарешті він, очевидно подолавши вагання, увійшов і сів у дальньому кутку зали. Наближалася та година — за наказом згори вона щодня наставала все пізніше й пізніше, — коли в кав'ярнях і ресторанах дають світло. Залу затоплювали сутінки, водяві, каламутно-сірі, рожевість вечорового неба відбивалася в віконних шибках, і в дедалі густішій темряві тьмяно полискував мармур століків. Тут, серед порожньої зали, Рамбер здавався заблудлою тінню, і Ріє подумалося, що для журналіста це година

відчуженості. Але й усі інші бранці зачумленого міста проходили одночасно з ним через свою годину самоти, і треба було щось робити, аби поквапити хвилину визволення. Ріє одвернувся.

Цілі години Рамбер проводив також і на вокзалі. Вихід на перон було заборонено. Але до зали чекання, куди потрапляли з площі, дверей не замикали, й іноді в спеку там знаходили притулок жебраки. Рамбер приходив на вокзал читати старі розклади поїздів, оголошення, що забороняли плювати на підлогу, і порядок роботи залізничної поліції. Потім він сідав у куток. У залі було напівтемно. Боки старої чавунної грубки, не топленої вже багато місяців, були всі в патьоках від поливки дезінфекційним розчином. Зі стіни десятків плакатів вістували щасливе й привільне життя десь у Бандолі чи Каннах. Тут на Рамбера опало й страхало його відчуття свободи, яке виникає, коли доходиш до останньої межі. З усіх зримих спогадів найболісніші були для нього картини Парижа, так принаймні запевняв він доктора Ріє. Париж переслідував його як мана, і знайомі краєвиди — вода й старе каміння, голуби на Пале-Рояль, Північний вокзал, безлюдні квартали круг Пантеону і ще деякі паризькі куточки — убивали будь-яке бажання діяти, але ж раніше Рамбер навіть гадки не мав, що любить їх до сліз. Ріє подумав лише, що журналіст просто ототожнює ці образи зі своїм коханням. І коли Рамбер сказав йому якимось, що любить прокидатися о четвертій годині ранку й думати про своє рідне місто, лікар легко співставив це зізнання зі своїм сокровенним досвідом — йому також саме о цій порі втішно було уявляти собі свою відсутню дружину. Саме в ці години йому щастило відчутти її наяву. До четвертої години ранку людина, власне, нічого не робить і спить собі любісінько, якщо навіть ніч ця була ніччю зради. Так, людина спить о цій порі, і дуже добре, що спить, бо єдине бажання збаламученого неспокоєм серця — неподільно володіти тим,

кого любиш, або, коли настала година розлуки, занурити цю істоту в сон без видінь, аби тривав він до дня зустрічі.

Незабаром після казання настав період спеки. Ми-нав червень. Назавтра після запізнілих дощів, що відзначили собою славетну проповідь, літо раптом розцвіло в небі і над дахами будинків. Прихід його почався з палючого вітрюгана, що стих лише надвечір, але встиг висушити всі стіни в місті. Сонце, здавалося, захрясло посеред неба. Протягом усього дня спека і яскраве світло заливали місто. Тільки-но людина покидала дім або виходила з-під вуличних аркад, відразу ж починало здаватися, ніби в місті не існує куточка, захищеного від цього сліпучого проміння. Сонце переслідувало наших співгромадян навіть у найглухіших завулках, і варто їм було пристати бодай на хвилину, як воно починало пекти їх. А оскільки перші дні спеки збіглися зі стрімким злетом кривої смертності — тепер епідемія забирала за тиждень десь із сімсот жертв, у місті запанувала зневіра. У передмістях, де на рівних вулицях стоять будинки з терасами, ущух звичайний гомін, і квартал, де все життя минає біля порога, завмер; віконниці й двері позачинялися. Але ніхто не знав, що загнало людей до осель — чума чи сонце. Проте з деяких будинків долинали зойки. Раніше, коли траплялося щось подібне, на вулиці збиралися роззяви, дослухалися, патякали. А тепер, коли тривога запанувала надовго, серця людей ніби зачерствіли, і кожен жив чи проходив десь осторонь від цих зойків, наче ті стали звичайною мовою людей.

Сутички біля міських воріт, коли жандармам довелося пустити в хід зброю, збудили глухе ремство. Були, напевне, поранені, але в місті, де все перебільшувалося під впливом спеки і страху, твердили, що були й убиті. Принаймні ясно одне: невдоволення невпинно зростало і, побоюючись найгіршого, наша адміністрація всерйоз

почала думати про заходи, яких доведеться взяти в тому разі, якщо населення міста, яке змирилось було під бичем, раптом збунтується. Газети друкували декрети, де знов і знов нагадувалося про категоричну заборону покидати межі міста, порушникам загрожувала тюрма. По місту снували патрулі. Безлюдними, розпеченими спекою вулицями, між двох рядів щільно причинених віконниць раз по раз проїздив кінний патруль, попереджаючи про свою появу дзвінким цоканням копит об бруківку. Патруль зникав за рогом, і глуха, тривожна тиша знову проймала пригнічене бідною місто. Іноді лунали постріли — то спеціальний загін, згідно з недавнім наказом, відстрілював бродячих собак і котів, можливих носіїв бліх. Це сухе бахкання остаточно занурювало місто в атмосферу воєнної тривоги.

Усе набувало непомірно величезної ваги в заляканих душах наших співгромадян, і винні в цьому були спека й німота. Уперше наші співгромадяни стали помічати барви неба, пахощі землі, що вістували зміну пір року. Кожен з острахом розумів, що спека сприятиме розвитку епідемії, і водночас кожен бачив, що наставало літо. Щебет берегівок у вечоровому небі над містом робився особливо крихким. Але червневі сутінки, що розсувають у наших краях обрій, були куди ширші за той щебет. На базари вивозили вже не перші весняні пуп'янки, а пишні розквітлі квіти, і після вранішнього продажу барвисті пелюстки встеляли запорошені пішоходи. Усі бачили навіч, що весна висякла, змарнувала себе на ці тисячі й тисячі квітів, що змінювали одні одних, як у хороводі, і що вона вже хиріє, поволі розчавлювана подвійним тягарем — чуми і спеки. В очах у всіх наших співгромадян це по-літньому яскраве небо, ці вулиці, споловілі від порошу й нудьги, набували такого самого погрозливого сенсу, як сотні смертей, що новим тягарем лягали на плечі міста. Немилосердне сонце, дві години з присмаком дрімоти й літніх вакацій уже не кликали, як раніше,

на свято води й плоті. Навпаки, у нашому закритому й припишклому місті вони лунали глухо, як у підземеллі. Години вже втратили мідний полиск засмаги щасливих літніх місяців. Сонце чуми приглушувало всі барви і гнало геть найменшу радість.

Ось цим і дався взнаки один із великих переворотів, учинених чумою. Усі наші співгромадяни радо зустрічали літо. Місто розкривалося тоді назустріч морю і все, що було в ньому молодого, вихлюпувало на пляжі. Зате цього літа море, яке лежало зовсім поряд, було під забороною, і тіло позбувалося права на свою пайку радості. Як жити в таких умовах? І знов-таки Тарру дав найправдивішу картину нашого животіння в ті невеселі дні. Звичайно, він стежив лише в загальних рисах за розвитком чуми і слухно занотував у своєму записникові, як черговий етап епідемії, ту обставину, що радіо відтепер уже не повідомляло, скільки сотень душ померло за тиждень, а наводило дані лише за один день: дев'яносто два смертні випадки, сто сім, сто двадцять. «Преса і міські власті намагаються перехитрувати чуму. Уявляють, ніби виграють очко лише тому, що сто тридцять, звичайно, менше, ніж дев'ятсот десять». Змалював він також зворушливі чи просто ефектні аспекти пошесті — розповів про те, як ішов безлюдним кварталом повз наглухо зачинені віконниці, аж раптом над самою його головою розчахнулися дві половинки вікна, і якась жінка, голосно двічі скрикнувши, знов причинила віконниці, відризавши густий морок оселі від денного світла. А в іншому місці він занотував, що з аптек позникали ментолові пастилки, бо багато хто смоче їх безупинно, щоб уберегтися від можливої зарази.

Він не припиняв спостережень за своїми знайомими. Зокрема, переконався, що котячого дідка також спіткало лихо. Якось уранці на їхній вулиці гримнули постріли, і, як писав Тарру, свинцеві плевки повкладали на місці

більшість котів, а решта з переляку порозбігалася. Того ж таки дня дідок вийшов певної години на балкон, вражено знизав плечима, перехилився через бильця, зірко оглянув усю вулицю з краю в край і, мабуть, надумав скоритися долі й чекати. Пальці його нервово барабанили по залізних ґратках. Він почекав іще, покидав на пішохід папірці, вернувся до кімнати, знову вийшов, але потім раптом зник, сердито грюкнувши балконними дверима. Та сама сцена повторилася в наступні дні, але обличчя в дідка ставало все похмуріше й неспокійніше. А вже через тиждень Тарру марно чекав на цю щоденну появу, вікна не відчинялися, за ними, мабуть, панувала цілком зрозуміла прикрість. «Заборонено під час чуми полювати на котів» — таким афоризмом завершувався цей запис.

Зате Тарру, вертаючись увечері до готелю, знав, що побачить у холі понуру постать нічного сторожа. Сторож снував туди-сюди і нагадував усім і кожному, що він, мовляв, передбачав лихо. Коли ж Тарру, потвердивши, що сам чув це пророцтво, дозволив собі нагадати, що той передбачав землетрус, старий заперечив:

— Ох, коли б то землетрус! Добряче струсне — та й квит... Полічать мертвих, живих, та й по всьому. Але ця проклятуша чума! Навіть ті, хто не хворий, однаково носять заразу в своєму серці.

Директор готелю був пригнічений не менше. Спочатку подорожнім, які застряли в Орані, доводилося мешкати в готелі, бо місто оголошено закритим. Але пошесть тривала, і багато постояльців волило перебраться до своїх приятелів. Отож з тієї причини, з якої всі номери раніше були зайняті, тепер вони стояли пустками, бо нових мандрівників до нашого міста вже не пускали. Тарру залишався серед кількох останніх гостей, і директор при кожній зустрічі давав йому наздогад, що він давно зачинив би готель, але не робить цього заради своїх останніх клієнтів. Він часто питав у Тарру, скільки може тривати епідемія.

— Кажуть, — відповідав Тарру, — холод перешкоджає розвитку бацил.

Тут директор зовсім губився:

— Але ж тут ніколи справжнього холоду не буває, пане. У кожному разі, доведеться чекати ще багато місяців.

Він зрештою не сумнівався, що й по закінченні пошесті подорожні довго ще обминатимуть наше місто десятою дорогою. Ця чума — погибель для туризму.

У ресторані після короткої відсутності знову з'явився пан Отон, чоловік-сич, але тільки в товаристві двох своїх муштрованих щенят. Як з'ясувалося, його дружина доглядала хвору матір і тепер, поховавши її, відбувала карантин.

— Не до вподоби мені таке, — признався директор Тарру. — Карантин карантином, а все-таки вона тепер на підозрі й сама, а значить, і вся родина.

Тарру зауважив, що тоді всі люди підозрілі. Але директор правив своєї, він мав щодо цього свою певну думку.

— Ні, пане, ми з вами, приміром, не підозрілі. А вони — так.

Проте пан Отон не збирався змінювати своїх звичок через таку дрібницю, як чума, цього разу чума впіймала облизня. Він заходив так само до ресторанної зали, умощувався за столиком перший, як і раніше, провадив зі своїми чадами уїдливо-вишукані розмови. Змінився лише один хлопець. Весь у чорному, як його сестра, він якось скулився і здавався мініатюрною тінню батька. Нічний сторож, що недолюблював пана Отона, бурчав:

— О, цей здохне одягнутий. І споряджати не доведеться. Так на той світ і загуде.

Знайшлося в щоденнику місце і для запису про казання отця Панлю, але з таким коментарем: «Мені зрозумілий, навіть симпатичний цей запал. Початок лиха, як і його кінець, завжди супроводжується невеличкою

дозою риторики. У першому випадку ще не втрачено звичку, а в другому — вона вже встигла вернутися. Саме в розпалі біди звикаєш до правди, цебто до мовчанки. Почекаймо».

Занотував Тарру також, що мав довгу розмову з доктором Ріє, але не виклав її, а відзначив лише, що вона дала добрі наслідки, принагідно згадав, що очі у лікарєвої матері карі, і зробив звідси чудернацький висновок, що погляд, де читається така доброта, буде завше дужчий за будь-яку чуму, і, нарешті, присвятив мало не сторінку старому ядушникові, пацієнтові доктора Ріє.

Після їхньої розмови Тарру напросився піти з лікарем, який вирушив провідати хворого. Старий вітав гостей своїм звичним уїдлигим хихотінням і потиранням рук. Він сидів на ліжку, відкинувшись на подушку, а обабіч стояли два горнятка з горошком.

— Ага, ще один, — вигукнув він, побачивши Тарру. — Світ пішов шкереберть, тепер лікарів більше, ніж хворих. Ну як, швидко покотилося, га? Священик правду казав — ми накликали на себе лихо.

Назавтра Тарру знов прийшов до нього без попередження. Якщо вірити його нотаткам, старий ядушник, за фахом галантерейник, доживши до п'ятдесяти літ, подумав, що досить напрацював на своєму віку. Він зліг і більше не вставав. Проте стоячки ядуха йому майже не дошкуляла. Так і дожив він на невеличку ренту до свого сімдесятип'ятиліття і був ще бадьорий. Старий терпіти не міг годинників, і в домі його не було навіть будильника. «Годинник, — казав він, — річ дорога й марна». Час він визначав сам, особливо обідню годину, єдине, що його обходило, з допомогою горнятка, бо при пробудженні коло його ліжка вже стояло двоє горняток, причому одне повне по вінця. Так, горошинка по горошинці, він насипав порожнє горня ретельно й розмірено. Горнятка з горошком були, сказати б, його особистими орієнтирами, вони цілком годилися для виміру часу.

— Ось перекладу п'ятнадцять горняток, — мовив він, — і настане година перекусити. Усе так просто.

А втім, як вірити жінці, ще замолоду він мав свої химери. І справді, його ніколи нічого не цікавило: ні праця, ні приятелі, ні кав'ярні, ні музика, ні жінки, ні прогулянки. Він і з міста ні разу не виїздив; лише якось, коли в родинних справах йому довелося їхати до Алжира, він зішов на найближчій від Орана станції — далі подорожувати йому було не до снаги — і першим же поїздом повернувся додому.

Старий розтлумачив Тарру, що за релігією перша половина людського життя — це сходження, а друга — спуск; коли починається цей спуск, дні людини вже належать не їй, їх можуть щохвилини відібрати. І нічого тут не вдієш, тому краще взагалі нічого не робити.

А втім, явна нелогічність цього становища, очевидно, нітрохи його не бентежила, бо майже одразу ж він заявив Тарру, що Бога не існує, якби Бог був, навіщо б тоді потрібні були попи. Але з подальшої розмови Тарру стало ясно, що філософська засада старого прямо пояснюється тим невдоволенням, яке викликали в нього благодійницькі побори в їхній парафії. Як про останній штрих до його портрета треба згадати про найзаповітніше прагнення, яке він не раз висловлював співрозмовникові: він мав надію померти в глибокій старості.

— Може, він святий? — питав себе Тарру. І відповідав: — Так, святий, якщо тільки святість — сукупність звичок.

Але водночас Тарру завзявся описати досить докладно один день у зачумленім місті й дати точне уявлення про заняття й життя наших співгромадян того літа. «Ніхто, крім п'яничок, тут не сміється, — записав Тарру, — а вони сміються надто багато й часто». Потім ішов сам опис.

«На світанку містом проноситься легесенький повів. О тій порі, порі поміж тими, хто вмер уночі, і тими, хто

вмре вдень, чомусь ввижається, ніби моровиця на мить завмирає і набирається духу. Усі крамниці ще зачинені. Але написи, виставлені подекуди на вітринах: «Зачинено через чуму», свідчать, що ці крамниці й не відкриваються, як настане слухний час. Іще сонні продавці газет не викрикують останніх новин, а, спершись на розі вулиці об мур, мовчки простягають ліхтарям свій товар жестом сновиди. Ще хвилина-друга, і розбуджені дзвоном перших трамваїв газетники розсиплюються по всьому місту, тримаючи у витягнутій руці газетний аркуш, де чорніє лише одне слово: «Чума». «Чи триватиме чума до осені? Професор Б. відповідає: «Ні!» — «Сто двадцять чотири смертні випадки — такий підсумок дев'яносто четвертого дня пошесті».

Незважаючи на паперову кризу, яка стає все відчутнішою і через яку видання скоротили свій обсяг, почала виходити газета «Вісник епідемії», чиє завдання «інформувати наших громадян з максимальною об'єктивністю про прогресування чи затухання хвороби; давати їм найавторитетнішу інформацію про подальший перебіг пошесті; надавати свої шпальти всім тим, відомим чи невідомим, хто хоче боротися з лихом; підтримувати дух населення, друкувати розпорядження влади, словом, згуртовувати добру волю всіх і кожного, щоб успішно долати стихійне лихо». Насправді ж ця газета вже через кілька днів обмежила своє завдання публікацією повідомлень про нові й надійні профілактичні засоби проти чуми.

Близько шостої газети успішно розкуповуються в чергах, що збираються під дверима крамниць за добру годину до відкриття, а потім і в трамваях, що приїжджають із передмість напхом напхані. Трамваї стали тепер єдиним нашим транспортом, і вони ледве повзуть, бо всі майданчики і підніжки обліплені пасажирами. Цікава подробиця — пасажири намагаються стояти одне до одного спиною, звичайно, наскільки це можливо при такій тисняві, — уникаючи взаємного зараження. На зупинці трам-

вай викидає із себе гурт чоловіків і жінок, що поспішають розбігтися навсебіч, аби лишитися на самоті. Часто в трамваях зчиняються сварки, це пояснюється просто лихим настроєм, а він став тепер хронічним.

По тому як проїдуть перші трамваї, місто поволі починає прокидатися, відчиняються перші пивниці, де на прилавках рясніють написи: «Кави нема», «Цукор приносьте із собою» і таке інше. Потім відчиняються крамниці, оживають вулиці. Одночасно все місто затоплює сонячне проміння і жарота поймає липнєве небо свинцевим серпанком. О цій порі люди, котрим нічого робити, наважуються пройтися бульваром. Створюється враження, ніби багато хто хоче будь-що закласти чуму з допомогою виставленого напоказ достатку. Щодня близько одинадцятої на центральних вулицях міста відбувається такий собі парад молодиків і дівчат, і, дивлячись на них, розумієш, що в лоні великих катастроф зріє палке бажання жити. Коли епідемія піде вшир, то рамки моралі, певне, ще розсунуться. І ми побачимо тоді міланські сатурналії над розкритими могилами.

Ополудні, наче за помахом чарівної палички, заповнюються всі ресторани. А вже через кілька хвилин коло дверей тупочуться маленькі купки людей, котрим не вистачило місця. Від спеки небо поступово тьмяніє. А в затінку величезних маркіз ті, що хочуть їсти, чекають своєї черги на вулиці, яку от-от розтопить сонце. Ресторани такі переповнені, бо вони багато в чому спрощують проблему харчування. Але страх заразитися не перевівся і там. Відвідувачі довго й ретельно перетирають виделки, ложки й тарілки. З недавнього часу на вітринах ресторанів з'явилися оголошення: «У нас посуд кип'яють». Але потім власники ресторанів відмовилися від будь-якої реклами, бо публіка все одно прийде. Та ще й клієнт перестав скупитися. Найтонші вина або ті, що вважаються за такі, найдорожчі закуски — он із чого починається несамовите змагання трапезників. А ще

кажуть, ніби десь у ресторані зчинилася паніка: якийсь клієнт раптом почувся недобре, устав із-за столу, пополютнів, і, хитаючись, рушив до виходу.

Близько другої місто поволі безлюдніє, у ці хвилини сходяться водночас курява, сонце, чума і мовчанка. Уздовж стін високих старих кам'яниць невтомно струмує жар. Ці довгі тюремні години переходять у розжевлені вечори, які обрушуються на людне, гомінке місто. У перші дні спеки, невідомо чому, на вулицях навіть вечорами нікого не було. Однак тепер перший нічний холодок приносить із собою якщо не надію, то хоч перепочинок. Усі висипають тоді надвір, намагаються оглушити себе балачкою, голосними суперечками, жаданнями, і під пурпуровим липневим небом усе місто, з його парочками і людським гомоном, рине назустріч задушливій ночі. І даремно щовечора на бульварі якийсь натхненний дід у фетровому капелюсі та в краватці метеликом розштовхує юрбу, усе примовляючи: «Господь великий, прийдіть до нього»; усі, навпаки, поспішають до чогось, чого вони, власне, не знають, чи до того, що здається їм важливіше за Бога. Попервах, коли гадали, ніби пощесть — така собі звичайна епідемія, релігія була ще доречна. Але коли люди побачили, що справа кепська, всі разом згадали, що існують радощі життя. Тоскний страх, що спотворює вдень усі обличчя, тепер, у цьому закуреному гарячому присмерку, поступається перед диким піднесенням, перед якимось незугарним гультайством, що запалює все місто.

«І я, я теж, як вони. Та що там! Смерть для таких людей, як я, — ніщо. Просто подія, що доводить нашу слухність!»

То сам Тарру попросив Ріє про побачення, згадане в його щоденнику. Того вечора, чекаючи на нього, Ріє дивився на матір, що спокійно сиділа на стільці в кутку їдальні. Це тут, на цьому самому місці, вона, попоравшись по господарству, проводила все своє дозвілля. Вона

чекала, згорнувши руки на колінах. Ріє не був навіть певен, чи вона чекає саме його. Та коли він заходив до кімнати, материне обличчя ніби мінилося. Усе те, що довгим працьовитим життям було зведено до німоти, здавалося, водночас у ній оживало. Але потім вона знову поринала в мовчанку. Того вечора вона дивилася у вікно на вулицю, уже безлюдну. Вуличне освітлення тепер потьмяніло на дві третини. І тільки окремі кволі лампочки ще прорізали нічну пітьму.

— Невже протягом усієї пошесті електрика так і подаватиметься у півнапруги? — спитала пані Ріє.

— Мабуть.

— Хоча б до зими все скінчилось. А то взимку буде зовсім сумно.

— Авжеж, — погодився Ріє.

Він помітив, що материн погляд спочиває на його чолі. Та й сам Ріє знав, що неспокій і перевтома останніх днів не прикрашають його.

— Ну як сьогодні, щось негаразд? — спитала пані Ріє.

— Та ні, як завжди.

Як завжди! То означало, що нова сироватка, надіслана з Парижа, виявилась, очевидно, не такою дійвою, як перша, і що показники смертності зростають. Як і досі, профілактичну вакцинацію доводиться робити лише в родинах, де вже побувала чума. А щоб упорскувати вакцину всім кому слід, треба налагодити її масове виробництво. Здебільшого бубони вперто не піддавалися розрізанню, вони чомусь робилися особливо тверді, і хворі страждали подвійно. Напередодні в місті зареєстровано два випадки нової різновидності захворювання. Тепер до бубонної чуми підпряглася ще й легенева. І тоді ж геть загнані роботою лікарі зажадали на засіданні в розгубленого префекта — і домоглись — ужити нових заходів, щоб запобігти небезпеки зараження, бо легенева чума розноситься диханням людини. І як звичайно, ніхто нічого не знав.

Він подивився на матір. Любий погляд карих очей сколихнув у ньому синівську ніжність, цілі роки ніжності.

— Чи ти не боїшся, мамо?

— У моєму віці нема чого надто боятися.

— Дні довгі, а я майже відбився від дому.

— Я ж знаю, що ти прийдеш, я можу тебе чекати скільки завгодно. А коли тебе немає вдома, я думаю про те, що ти робиш. Маєш якісь новини?

— Так, усе гаразд, коли вірити останній телеграмі. Але я певен, що вона пише так, аби мене заспокоїти.

На дверях продеркотів дзвоник. Лікар усміхнувся матері й пішов відчиняти. На сходах було вже темно, і Тарру скидався в своєму сірому костюмі на величезного ведмедя. Ріє всадовив гостя до письмового столу в своєму кабінеті. А сам лишився стояти, тримаючись за спинку фотеля. Поміж ними горіла на столі лампа, єдина в кімнаті.

— Я знаю, — навпростець почав Тарру, — з вами можна говорити відверто.

Ріє промовчав, підтверджуючи слова Тарру.

— За два тижні чи за місяць ви будете вже не потрібні, події вас випередили.

— Ваша правда, — погодився Ріє.

— Санітарну службу організовано кепсько. Вам бракує і людей, і часу.

Ріє підтвердив і це.

— Я довідався, префектура думає про організацію служби з цивільного населення, щоб залучити всіх придатних чоловіків до спільної боротьби за врятування людей.

— Ви добре обізнані. Але невдоволення й так уже велике, і префект вагається.

— Чому в такому разі не звернутися до добровольців?

— Пробували, але наслідки виявилися жалюгідні.

— Пробували офіційно, самі майже не вірячи в успіх. Їм бракує головного — уяви. Тому вони й не встигають за масштабами стихійного лиха. І уявляють, що борються з чумою, тоді як засоби боротьби не піднімаються

вище рівня боротьби зі звичайнісінькою нежиттю. Якщо ми не втрутимось, вони загинуть, та й ми разом з ними.

— Можливо, — погодився Ріє. — Повинен вам сказати, що вони подумують також про залучення на чорну роботу в'язнів.

— Я волію, щоб роботу виконували вільні люди.

— Я також. Але, власне, чому?

— Я ненавиджу смертні вирoki.

Ріє глянув на Тарру.

— Ну й що ж? — мовив він.

— А те, що в мене є план організувати добровільні загони. Доручить мені взятися до цієї справи, а начальство залишмо осторонь. Зрештою в нього й так багато клопоту. Я майже повсюди маю друзів, вони й будуть ядром організації. Природно, я теж вступлю до загону.

— Сподіваюся, ви не маєте сумніву, що я приєднаюся залюбки, — сказав Ріє. — Людина завжди потребує допомоги, а надто в нашому ремеслі. Беру на себе провести вашу пропозицію в префектурі. А втім, у них нема іншої ради. Однак...

Ріє замовк.

— Однак на цій роботі можна і головою накласти, ви самі добре знаєте. І в кожному разі, я мушу вас попередити. Ви добре все зважили?

Тарру звів на лікаря спокійні сірі очі.

— А що ви скажете, докторе, про казання Панлю?

Питання це пролунало так природно, що Ріє відповів на нього теж цілком природно.

— Я надто довго вештався по шпиталях, щоб захопитися думкою про колективну відплату. Але ж ви розумієте: християни часом люблять побалакати на цю тему, хоча самі по-справжньому в це не вірять. Вони кращі, ніж видаються на перший погляд.

— Отже, ви, як і отець Панлю, вважаєте, що чума має свої добрі сторони, що вона розкриває людям очі, змушує їх думати?

Лікар нетерпляче труснув головою.

— Як і всі недуги на цім світі. Те, що слушно відносно хвороб світу сього, слушно і щодо чуми. Можливо, дехто й стане кращим. Але ж коли бачиш, скільки біди й горя приносить чума, треба бути божевільним сліпцем або просто негідником, аби примиритися з чумою.

Ріє говорив, майже не підносячи голосу. Але Тарру махнув рукою, ніби бажаючи його заспокоїти. Він усмінувся.

— Атож, — мовив Ріє, здвигуючи плечима. — Але ви мені ще не відповіли. Ви добре все обміркували?

Тарру зручніше вмовився у фотелі і потягнувся до лампи.

— А в Бога ви віруєте, докторе?

І це запитання пролунало теж цілком природно. Однак тепер Ріє відповів не відразу.

— Ні, але яке це має значення? Навколо мене п'ятьма, а я пробую бодай що-небудь у ній побачити. Уже давно я не вважаю це оригінальним.

— Саме це й відрізняє вас од отця Панлю?

— Навряд. Панлю кабінетний учений. Він не надивився смертей і тому провіщає від імені істини. Однак будь-який сільський священник, який розгрішує своїх парафіян і чує останній віддих мрущого, думає так само, як і я. Він передусім спробує зарадити біді, а вже потім доводитиме її добродійні якості.

Ріє встав, світло лампи сповзло з його обличчя на груди.

— Якщо ви не хочете відповісти на моє запитання, — сказав він, — облишмо це.

Тарру посміхнувся, він і досі зручно, не ворущачись, сидів у фотелі.

— Можна замість відповіді поставити вам запитання? Лікар і собі посміхнувся.

— А ви, бачу, любите таємничість, — мовив він. — Ну, питаєте.

— Отож, — сказав Тарру. — Навіщо ви так самовіддано робите свою справу, коли не віруєте в Бога? Можливо, знаючи вашу відповідь, я і сам зможу відповісти.

Усе ще стоячи в сутіні, лікар сказав, що він уже відповів на це запитання і що коли б він вірив у Бога всемогутнього, то облишив би лікувати хворих і передав їх до рук Господніх. Але річ у тім, що жодна людина на світі, атож, навіть і отець Панлю, який вірить, що вірує, не вірить у такого Бога, бо ніхто цілком не покладається на його волю, він, Ріє, вважає, що принаймні тут він на правдивій дорозі, борючись проти усталеного в світі ладу.

— Ага! — мовив Тарру. — Отже, так ви собі уявляєте вашу професію?

— Приблизно, — відказав лікар і вийшов на світло, що падало від лампи.

Тарру тихо свиснув, і лікар глянув на нього.

— Так, — мовив Ріє, — ви, мабуть, хочете сказати, що тут потрібна гордота. Але у мене, повірте, гордоти саме стільки, скільки треба. Я не знаю, ні що мене чекає, ні що буде по всьому цьому. Зараз є хворі і треба їх лікувати. Роздумувати вони будуть потім, і я з ними також. Але найпильніша справа — лікувати їх. Я бороню їх як умію, та й усе.

— Від кого?

Ріє відвернувся до вікна. Удалині вгадувалася присутність моря з іще чорнішої й щільнішої густоти обрію. Він відчував лише одне — багатоденну втому і водночас боровся проти раптової і нерозважної спокуси сповідатися перед цим чудним чоловіком, у якому він, одначе, відчував братню душу.

— Сам не знаю, Тарру, присягаюсь, сам не знаю. Коли я ще тільки починав, то діяв, сказати б, абстраговано, бо так мені було потрібно, бо лікарський фах не гірший за інші, бо багато молодиків до нього рвуться. Можливо, ще й тому, що мені, синові робітника, він дався особли-

во важко. А потім довелося бачити, як умирають. Чи знаєте ви, що є люди, які не бажають умирати? Сподіваюся ви не чули, як голосить жінка перед смертю: «Ні, ні, ніколи!» А я чув. І тоді вже зрозумів, що не зможу до цього звикнути. Я був ще безвусий, і я переніс свою огиду на світовий лад як такий. З часом я став скромніший. Але так і не зміг звикнути до видовиська смерті. Я більше й сам нічого не знаю. Але зрештою...

Ріє похопився і замовк. Він раптом відчув, як у роті йому пересохло.

— Що — зрештою?.. — тихо перепитав Тарру.

— Зрештою, — повторив лікар і знов замовк, пильно приглядаючись до Тарру, — а втім, такий чоловік, як ви, зрозуміє, еге ж? Так от, оскільки світовий лад визначається смертю, можливо, для Господа Бога взагалі краще, щоб у нього не вірили і щосили боролися проти смерті, не підводячи очей до небес, де він так уперто мовчить.

— Авжеж, — підтвердив Тарру, — розумію. Проте всі ваші перемоги завжди були і будуть лише минуцями, ось у чім заковика.

Ріє спохмурнів.

— Знаю, так завжди буде. Та це ще не привід, аби зректися боротьби.

— Справді, не привід. Але уявляю собі, що ж тоді для вас ця чума.

— Так, — мовив Ріє, — нескінченна поразка.

Тарру з хвилину пильно дивився на лікаря, потім підвівся й важко рушив до дверей. Ріє подався за ним слідком. Коли він наздогнав його, Тарру стояв, утупившись собі під ноги, і раптом запитав:

— А хто навчив вас усього цього, докторе?

Відповідь була нехайна:

— Людське горе.

Ріє відчинив двері кабінету, а в коридорі сказав Тарру, що також вийде з ним, йому треба в передмістя за-

глянути до одного хворого. Тарру запропонував провести його, і лікар погодився. Наприкінці коридору їм зустрілася пані Ріє, і лікар відрекомендував їй гостя.

— Познайомся, це мій приятель, — мовив він.

— Дуже рада з вами познайомитися, — сказала пані Ріє.

Коли вона пішла, Тарру озирнувся їй услід. На сходовому майданчику лікар марно силкувався засвітити світло. Сходи потопали в п'їтми. Лікар подумав, що це діє новий наказ про заощадження електроенергії. Та втім, хто його знає. З недавніх пір усе якось розладналося і в місті, і в помешканнях. Можливо, то був просто недогляд воротаря, а більшість наших співгромадян самі вже ні про що не дбали. Проте лікар не встиг додумати цієї думки, бо позаду озвався голос Тарру:

— Ще одне зауваження, докторе, хай навіть воно видається вам смішним: ви маєте цілковиту слухність.

Ріє здвигнув плечима, хоча в п'їтми Тарру не міг бачити його жесту.

— Сказати по щирості, я й сам не знаю. А ви, от ви знаєте?

— Ну-ну, — незворушно протягнув Тарру. — Я людина вчена.

Ріє зупинився, і Тарру, що йшов слідом, спіткнувся в п'їтми на приступці. Але утримався на ногах, схопивши лікаря за плече.

— Отже, по-вашому, ви все знаєте про життя? — спитав лікар.

Із п'їтми долинула відповідь, вимовлена тим самим спокійним тоном:

— Так, знаю.

Тільки опинившись надворі, вони зрозуміли, що вже пізенько, очевидно, близько одинадцятої. Місто було безгомінне, у ньому все змовкло, крім шерехів. Десь дуже далеко пролунала сирена «швидкої допомоги». Вони посідали в машину, і Ріє запустив двигун.

— Зайдіть-но завтра до лазарету, — мовив він, — вам треба зробити запобіжний укол. А насамкінець і перш ніж ви влізете в цю халепу, згадайте, що у вас тільки один шанс із трьох виплутатися з неї.

— Такі підрахунки не мають ніякого глузду, і ви самі, докторе, це чудово знаєте. Сто років тому під час мору в Персії хвороба вигубила всіх жителів міста, крім одні-сінького чоловіка, котрий обмивав трупи і ні на мить не занедбав свого обов'язку.

— Значить, йому випав третій шанс, та й тільки, — мовив Ріє, і голос його пролунав несподівано глухо. — Але ваша правда, ми ще не дуже обізнані з чуюмою.

Вони їхали передмістям. Автомобільні фари яскраво сяяли серед безлюдних вулиць. Лікар зупинив машину. Зачиняючи дверцята, він спитав Тарру, чи не хоче той зайти до хворого, і Тарру згодився. Їхні обличчя освітлював тільки відблиск нічного неба. Нараз Ріє дружньо розреготався.

— Скажіть-но, Тарру, — спитав він, — а вас що спонукує вплутуватися в цю історію?

— Не знаю. Очевидно, міркування морального характеру.

— А на чому вони ґрунтуються?

— На розумінні.

Тарру повернув до будинку, і Ріє знову побачив його обличчя вже коли вони ввійшли до ядушного діда.

Наступного дня Тарру взявся до роботи і зібрав першу добровільну дружину, за прикладом якої мали створюватися й інші.

Проте оповідач не має наміру надавати великої ваги цим санітарним осередкам. Звісно, більшість наших співгромадян, коли б вони були на місці оповідача, піддалися б спокусі прибільшити роль цих дружин. Але оповідач радше схильний піддатися іншій спокусі, він вважає, що, приписуючи надто велику вагу добрим вчин-

кам, ми зрештою складаємо непряму, але непомірну хвалу самому злу. Бо цим згоджуємося, ніби добрі вчинки мають таку ціну лише тому, що вони явище рідкісне, а злоба і байдужість куди поширеніші рушії людських дій. Ось такого погляду оповідач ніяк не поділяє. Зло, що існує на світі, майже завжди наслідок невігластва, і будь-яка добра воля може завдати стільки ж шкоди, скільки й зла, якщо тільки ця добра воля не досить обізнана. Люди — вони скорше добрі, ніж лихі, і, власне, річ не в цьому. Але вони в тій чи іншій мірі перебувають у блаженному невіданні, і саме це називається чесною або вадою, причому найстрашнішою вадою є невідання, яке гадає, що йому все відомо, і тому дозволяє собі вбивати. Душа у вбивці сліпа, і не існує ні справжньої доброти, ні найпрекраснішої любові без цілковитої ясності бачення.

Ось чому, схвалюючи створення наших санітарних дружин, що виникли за ініціативою Тарру, слід зберігати об'єктивність. Ось чому оповідач не збирається виступати в ролі надто красномовного барда й оспівувати добру волю та геройство, хоча цілком віддає їм належне. Він і надалі залишиться істориком розтерзаних і непримиренних сердець наших співвітчизників, бо такими зробила нас чума.

Не така вже велика заслуга тих, хто самовіддано взявся за організацію санітарних дружин, вони ж бо твердо знали, що нічого іншого зробити не можна, і, навпаки, було б незбагненним, якби вони не взяли до того. Ті дружини допомогли нашим співгромадянам глибше ввійти в чуму і, зокрема, переконали їх, що коли хвороба вже тут, треба робити те, що треба для боротьби з нею. Бо чума, ставши повинністю для кількох людей, виявлялася тим, чим вона була насправді, а була вона справою всіх.

І це дуже добре. Але ж нікому не спаде на думку хвалити вчителя, котрий учить, що двічі по два — чоти-

ри. Можливо, його похвалять за те, що він обрав собі чудовий фах. Тому скажімо: вельми похвально, що Тарру та інші взялися довести, що двічі по два — чотири, а не навпаки, але скажімо також, що їхня добра воля ріднить їх із тим учителем, з усіма, у кого таке саме серце, як у згаданого вчителя, і що, на славу людини, таких куди більше, ніж гадають, принаймні оповідач у цьому переконаний. Правда, він розуміє, які можуть навести заперечення. Головне з них — що ці люди, мовляв, важили життям. Але в історії завжди і неминуче настає такий час, коли того, хто насмілиться сказати, що двічі по два — чотири, карають на смерть. Учитель добре це знає. І річ не в тім, щоб знати, яку кару чи нагороду тягне за собою таке міркування. Річ у тім, щоб знати, двічі по два — чотири чи ні. Ті наші співвітчизники, що важили тоді життям, мали з'ясувати, по-перше — чума це чи не чума, а по-друге — треба проти неї боротися чи не треба.

Чимало оранських новоявлених моралістів твердило, що, мовляв, тут нічого не допоможе і що найрозумніше — це вклякнути навколішки. І Тарру, і Ріє, і їхні приятелі могли заперечити це хто так, хто інак, але висновок їхній завше диктувався тим, що вони знали: треба боротися в той чи інший спосіб і нізащо не падати навколішки. Уся річ була в тому, щоб не дати загинути від чуми великій кількості людей, не дати їм спізнати гіркоту безповоротної розлуки. А на те одна лише рада: подужати чуму. Сама по собі ця істина не здатна викликати захвату, радше вона просто логічна.

Ось чому цілком природно, що старий Кагель уклав усю свою віру і всю свою снагу у виробництво сироватки тут, на місці, з усілякого підручного матеріалу. І вони з Ріє сподівалися, що сироватка, виготовлена з культур мікроба, яким вражене місто, буде дійовішою, аніж сироватка, одержана десь-інде, бо місцевий мікроб дещо відрізнявся від чумної бацили, точніше, від класичного

його варіанта. Кагель розраховував дістати першу партію сироватки найближчими днями.

Ось чому цілком природно також, що Гран — і справді, особа не геройська — став у ці дні ніби адміністративним серцем дружини. Частина дружин, зібраних Тарру, узяла на себе роботу подавати запобіжну допомогу в перенаселених кварталах. Добровольці пробували запровадити тут необхідну гігієну, брали на облік горища й підвали, які ще не були продезінфіковані. Інші дружини допомагали безпосередньо лікарям — виїздили з ними на виклики, забезпечували перевезення зачумлених, ба навіть згодом через брак спеціального персоналу самі водили машини «швидкої допомоги» чи фургони для перевезення трупів. Усе це вимагало статистичного обліку, що його і взяв на себе Гран.

З певного погляду оповідач схильний вважати, що Гран навіть більшою мірою, ніж Ріє, чи, скажімо, Тарру, втілював ту спокійну мудрість, що надихала дружини в їхній праці. Він сказав «так» без вагання, із властивою йому доброю волею. Тільки він попрохав, щоб його використовували на роботі нескладній, для складної він уже старий. Од вісімнадцятої до двадцятої години його час до послуг лікаря. І коли Ріє палко подякував йому, він навіть здивувався: «Це ж бо не найважче. Зараз чума, ну ясно, треба з нею боротися. Гай-гай! Коли б усе на світі та було таке просте!» І він повертався до своєї недописаної фрази. Іноді вечорами, коли статистичні підрахунки завершено, Ріє розмовляв з Граном. Потроху до цих вечірніх розмов вони залучили й Тарру, і Гран з явною втіхою відкривав свою душу перед двома приятелями. А вони з непослабною цікавістю стежили за копіткою працею Грана, якої він не уривав навіть у розпал чуми. Зрештою це стало для обох своєрідною розрядкою.

— Ну як амазонка? — нерідко питав Тарру. І Гран з вимученою посмішкою щоразу незмінно відповідав:

— Скаче собі, скаче!

Якось увечері Гран повідомив, що він остаточно зняв епітет «елегантна» стосовно своєї амазонки і що віднині вона фігуруватиме як «струнка».

— Так точніше, — додав він.

Іншого разу він прочитав своїм слухачам першу фразу, переписану наново: «Гожого травневого ранку струнка амазонка на чудовій гнідїй кобилі скакала квітучими алеями в Булонському лісі».

— Правда ж, так краще її бачиш? — спитав він. — І потім я волю написати «травневого ранку» тому, що «травневого поранку» дещо сповільнює скік коня.

Потім він узявся за епітет «чудовий». За його словами, це не звучить, а йому треба слівце, яке з фотографічною точністю відразу змалювало б пишну кобилу, що існує в його уяві. «Сита» не піде, хоча й точно, зате трошечки зневажливо. Він був спокусився на «лискуча», але епітет ритмічно не вкладається у фразу. Одного вечора він радо сповістив, що знайшов: «гніда в яблуках». На його думку, це ненав'язливо говорить про вишуканість коня.

— Але так же не можна, — заперечив Ріс.

— А чому?

— Бо ж «у яблуках» — це теж стосується масті коня, це не порода.

— Якої масті?

— Та байдуже якої, у кожному разі — це не гнідої. Гран був вражений до самого серця.

— Дякую, дякую, — сказав він, — як добре, що я вам прочитав. Ну, тепер ви самі переконались, як воно важко.

— А що як написати «прегарна»? — спитав Гарру.

Гран глянув на нього, задумався.

— Так, — нарешті озвався він, — саме так.

І поступово уста його склалися в усмішку.

За кілька днів він признався друзям, що йому страшенно заважає слово «квітучий». Оскільки сам він ніде

далі Орана й Монтелімара не бував, то в'язнув з розпитами до своїх приятелів і вимагав від них відповіді — квітучі алеї в Булонському лісі чи ні. Сказати по ширості, ні на Ріє, ні на Тарру вони ніколи не справляли враження надто квітучих, але переконливі докази Грана похитнули їхню впевненість. А він усе дивувався з їхніх сумнівів. «Одні лише художники вміють бачити!» Якось лікар побачив Грана в стані неприродного збудження. Він тільки що замінив «квітучі» на «повні квітів». І радісно потирав руки.

— Нарешті їх побачать, відчують. Нумо, геть шапки, панове!

І він урочисто прочитав фразу «Гожого травневого ранку струнка амазонка неслася галопом на прегарній гнідій кобилі серед повних квітів алеї Булонського лісу». Але прочитані вголос три родові відмінки, що закінчували фразу, лунали важко, і Гран затнувся. Він пригнічено сів на стільця. Потім попросив у лікаря дозволу піти. Йому треба подумати на дозвіллі.

Саме в цей час, як довідалися ми згодом, на роботі він почав виявляти неприпустиму неухважність, що сприйнято було як вельми прикру обставину, надто в ті дні, коли мерія з поріділим складом мусила виконувати силу-силенну найважчих обов'язків. Це явно позначилося на роботі, і начальник канцелярії дав прочуханки Гранові, нагадавши, що йому платять за виконану роботу, а він її й не виконує.

— Я чув, — додав начальник, — ви на добровільних засадах працюєте для санітарних дружин у вільні від служби години. Мене це не обходить. Єдине, що мене обходить, це ваша праця тут, у мерії. І той, хто справді хоче приносити користь у ці страхітливі часи, передусім мусить ретельно виконувати свою роботу. Інакше все інше теж ні до чого.

— Він має рацію, — сказав Гран лікареві.

— Так, має рацію, — погодився Ріє.

— Я справді зробився неуважний і не знаю, як закінчити фразу.

Він намислив узагалі викинути слово «Булонський», гадаючи, що й так кожен зрозуміє. Але тоді у фразі стало незрозуміло, що приписується «квітам», а що «алеям». Він подумав був написати: «алеї лісу, повні квітів». Але тоді ліс виходив між іменником і прикметником, і епітет, свідомо відірваний від іменника, стирчав, як колючка. Що правда, то правда, іноді вечорами здавалося, він стомлений ще більше, ніж Ріє.

Так, Грана стомили, запаморочили ті пошуки потрібного слова, а все ж він не кидав підбивати й збирати статистичні дані, потрібні санітарним загонам. Щовечора він терпляче витягав свої картки, випишував криву й щосили намагався дати по змозі найточнішу картину. Не раз він заходив до Ріє в лазарет і прохав, щоб йому виділили стіл у якомусь кабінеті чи приймальні. Потім розкладався зі своїми паперами, точнісінько, як у себе за столом у мерії, і спокійно помахував аркушиком, аби швидше висохло чорнило, не помічаючи, що повітря довкола ніби згущувалося від запаху дезінфекційних засобів і самої хвороби. Він щиро намагався тоді викинути з голови свою амазонку і робити лише те, що треба.

І якщо справді люди хочуть, аби їм давали якісь високі приклади і взірці, так би мовити, геройські, і якщо вже такі необхідні нашій історії свої герої, оповідач пропонує увазі читачів зовсім непоказного й безбарвного героя, котрий тільки те й має, що добре серце та ідеал, на перший погляд кумедний. Таким чином, кожний дістає своє: істина те, що їй належить за правом, два, помножене на два, — свою вічну четвірку, а героїство — другорядне і споконвіку належне йому місце, саме «за» й ніколи не «перед» вимогою вселюдського щастя. Та й наша хроніка матиме завдяки цьому цілком певний характер, що й має бути в будь-якої розповіді про достеменні факти, початої з добрими почуттями, себто з по-

чуттями, які ні надто відверто погані, ні надто екзальтовані в поганому театральному значенні цього слова.

Саме так міркував доктор Ріє, коли читав у газетах або слухав по радіо слова заклику й підбадьорення, які слав зачумленому місту довколишній світ. Воднораз із допомогою, посланою суходелом чи повітрям, радіохвилі чи друковане слово щодня виливали на місто, віднині таке самотнє, потоки зворушливих чи захоплених коментарів. І щоразу сам стиль і тон їхній, епічний чи риторичний, дратував лікаря. Звісно, він розумів, що ця турбота цілком щира. Але вони могли висловлюватися лише тією умовною мовою, якою люди намагаються висловити те, що їх єднає з людством. А та мова не годилася для незначної буденної роботи, скажімо, того ж таки Грана, бо вона не могла дати уявлення про те, що значив Гран у розпал мору.

Іноді опівночі, серед глибокої мовчанки безлюдного міста, Ріє, лягаючи трохи поспати, налаштував приймач. І з усіх куточків землі, крізь тисячі кілометрів незнайомі братерські голоси намагалися незграбно висловити свою солідарність, говорили про неї, але водночас у них відчувалася страшенна безпорадність, бо не може людина по-справжньому перейнятися чужим горем, якого не бачить вочевидь. «Оране! Оране!» Даремно поклик цей линув через моря, даремно прислухався Ріє, невдовзі хвиля красномовства здіймалась усе вище і ще яскравіше підкреслювала основну різницю, що робила з Грана та оратора двох чужих одне одному людей.

«Оран! Так, Оран!»

«Але ні, — думав лікар, — є тільки один засіб — це любити або померти разом. А вони надто далеко».

Перш ніж перейти до розповіді про кульмінацію чуми, коли зараза, зібравши в кулак усю свою силу, кинула її на місто й остаточно над ним запанувала, нам залишається ще розповісти про ті відчайдушні, безкінечні та монотонні спроби, які робили окремі люди, такі, як Рам-

бер, аби лиш віднайти своє щастя і відстояти від чуми ту частку самих себе, яку вони затято боронили від усіх зазіхань. Такий був їхній метод не коритися неволі, що їм загрожувала, і хоча це неприйняття зовні було не таке дійове, як інше, оповідач переконаний, що в ньому був свій глузд і воно свідчило також, попри всю свою марність і суперечність про те, що в кожному з нас ще живе гідність.

Рамбер боровся, не бажаючи, щоб чума захлюпнула його з головою. Переконавшись, що законним шляхом із міста йому не вибратися, він зібрався, як сказав докторові Ріє, скористатися з інших каналів. Журналіст почав з кав'ярняних кельнерів. Кельнер завжди в курсі всіх справ. Але перший же, до кого він звернувся, був саме в курсі того, яка гостра кара належить за таку авантюру. А ще в одній кав'ярні його прийняли без зайвих слів за провокатора. Тільки після випадкової зустрічі з Коттаром у доктора Ріє справа зрушила з місця. Того дня Ріє з Рамбером говорили про марні клопоти, розпочаті газетярем по різних установах. Через кілька днів Коттар зіткнувся з Рамбером на вулиці і люб'язно привітався до нього, віднедавна, спілкуючись із знайомими, він був особливо гречний.

— Ну що, усе ще нічого? — спитав Коттар.

— Нічого.

— Та хіба можна покладатися на чиновників? Не на те вони сидять по канцеляріях, щоб розуміти людей.

— Свята правда. Але я намагаюся знайти якийсь інший вихід. А це важко.

— Ще б пак, — потвердив Коттар.

Проте виявилось, йому відомі деякі лазівки, і він розтлумачив здивованому Рамберові, що вже давно вважається своїм по багатьох оранських кав'ярнях, що там у нього скрізь приятелі і що йому відомо про існування організації, яка повертає такі оборудки. Істина ж полягала в тому, що Коттар, витрачаючи більше, ніж зароб-

ляючи, був причетний до контрабанди нормованим крамом. Він перепродував цигарки та кепську горілку, ціни на які зростали щодня, і вже збив собі таким чином невеличкий капіталець.

— А ви певні цього? — спитав Рамбер.

— Авжеж, мені самому пропонували.

— І ви не скористалися?

— Грішно не довіряти ближньому, — сказав добродушно Коттар, — я не скористався тому, що не маю охоти звідси виїжджати. У мене на те свої причини.

І після короткої паузи додав:

— А вас не цікавить, які саме причини?

— По-моєму, це мене не обходить, — відповів Рамбер.

— У певному разумінні, справді, не обходить. А з другого боку... Ну, словом, для мене одна річ певна: відколи в нас чума, мені якось вільніше стало.

Вислухавши Коттарові слова, газетяр спитав:

— А як зв'язатися з тією організацією?

— Це діло не легке, — зітхнув Коттар, — ходіть зі мною.

Була вже четверта година. Під важко навислим розпеченим небом місто праявилось як на повільному вогні. Вітрини крамниць були прикриті шторами. На вулиці ані душі. Коттар із Рамбером звернули під аркади й довго йшли мовчки. Була та година, коли чума оберталась на невидимку. Та тиша, та мертвота барв і рухів однаково могла бути ознакою й оранського літа, і чуми. Спробуй вгадай, чим насичене нерухоме повітря — загрозою чи курявою й спекою. Щоб збагнути чуму, треба було спостерігати, міркувати. Адже вона виявляла себе, так би мовити, негативними ознаками. Приміром, Коттар, який мав із нею свої контакти, звернув Рамберову увагу на відсутність собак — звичайно вони вилежувалися на порозі, висолопивши язика й даремно шукаючи холодку.

Вони звернули на Пальмовий бульвар, перейшли Збройну площу і опинились у Флотському кварталі. Ліворуч помальована зеленою фарбою кав'ярня намагала-

ся сховатись під косими шторами з грубого жовтого полотна. Зайшовши до приміщення, обидва однаковим жестом повтирали змокле чоло. Потім повмощувалися на складаних стільцях перед столиком із зеленої бляхи. Зала була зовсім безлюдна. У повітрі дзижчали мухи. У жовтій клітці, поставленій на кривому прилавку, сидів на своїй жердинці облізлий папуга. На стінах висіли старі картини з батальними сценами, і все довкола було вкрито масним лепом і густо засновано павутинням. На всіх бляшаних столиках і навіть під самим носом у Рамбера лежали купки курячого посліду, і журналіст ніяк не міг уторопати, звідки б узятися тому посліду, як раптом у темному кутку щось зашамотіло, завовтузилось, і, підскакуючи на цибах, на середину зали вийшов пишний півень.

З його появою спека, здавалося, ще посилилась. Коттар скинув піджака і постукав по столику. Якийсь коротун, плутаючись у довгому до п'ят синьому фартусі, вийшов у підсобки, помітивши Коттара, уклонився ще здалеку й рушив до їхнього столика, по дорозі відкинувши лютим копняком півня, і під обурений клекіт когута спитав, чого ласкаві пани хочуть. Коттар замовив собі білого вина і спитав про якогось Гарсію. За словами кельнера-коротуна, Гарсія вже кілька днів не з'являвся у їхній кав'ярні.

— А ввечері він, по-вашому, прийде?

— Ет, — відповів кельнер, — чи я з ним запанібрата? Вам же відомо, коли він саме буває.

— Так, але, власне, це неспішно. Я тільки хотів познайомити його з моїм другом.

Кельнер витер мокрі долоні об фартух.

— Месьє теж має бізнес?

— Ясно, — відказав Коттар.

Коротун гучно втягнув повітря:

— Тоді приходьте ввечері. Я пошлю по нього хлопця. На вулиці Рамбер запитав, про який бізнес ішлося.

— Звісно, про контрабанду. Вони провозять товар через міські ворота і продають його по високій ціні.

— Чудово, — мовив Рамбер, — отже, вони мають спільників?

— Авжеж.

Увечері штора кав'ярні була піднята, папуга щось белебенив у своїй клітці, а круг бляшаних столиків, поскидавши піджаки, сиділи клієнти. Один із них, років тридцяти, у зсунутому на потилицю солом'яному канотье, у білій сорочці, розхристаній на грудях, підвівся з місця на появу Коттара. Обличчя він мав правильне, дуже зазмагле, очі чорні, маленькі, на пальцях — кілька каблучок, білі зуби блищали.

— Вітаю, — озвався він, — ходімо до стойки, вип'ємо.

Вони мовчки випили, частували одне одного по черзі всі троє.

— Може, вийдемо? — запропонував Гарсія.

Вони рушили до пристані, і Гарсія спитав, чого їм від нього треба. Коттар сказав, що хотів познайомити з ним Рамбера — не зовсім по їхньому бізнесу, а з приводу того, що він делікатно назвав «вилазкою». Затисши сигарету в зубах, Гарсія чимчикував, не дивлячись на своїх попутників. Запитував, казав про Рамбера «він», мовби не помічаючи його присутності.

— А навіщо? — спитав він.

— У нього дружина у Франції.

— А-а!

І по паузі:

— Що він робить?

— Журналіст.

— З таким ремеслом язика на припоні тримати не вміють.

Рамбер промовчав.

— Він друг, — запевнив Коттар.

Знову вони простували мовчки. Нарешті дісталися до набережної, вхід туди був заграбований залізним пруттям.

Проте вони подалися просто до рундучка, де подавали смажені сардинки, від яких далеко линув смачний дух.

— У кожному разі, це не моє діло, а Раулеве, — озвався Гарсія. — А його треба ще знайти. Усе не так просто.

— Отже, він переховується? — схвильовано поцікавився Коттар.

Гарсія не відповів. Коло рундука він зупинився і вперше глянув в обличчя Рамберові.

— Позавтра об одинадцятій на розі, коло митниці, у горішній частині міста.

Він удав, що збирається йти, але раптом обернувся до своїх співрозмовників.

— Витрати будуть, — мовив він.

Пролунало це як щось само собою зрозуміле.

— Ясно, — покvapливо згодився Рамбер.

Коли через кілька хвилин журналіст подякував Коттарові, той весело відповів:

— Та нема за що. Просто я радий стати вам у пригоді. І до того ж ви журналіст, принагідно покvитаємося.

А ще через день Рамбер із Коттаром ішли широкими вулицями, які не знали зелені й затінку, у горішній частині міста. Одне крило митниці перетворили на лазарет, і перед брамою стояла юрба: хто сподівався, що його пустять усередину, хоча відвідини суворо заборонено, хто хотів дізнатися про стан хворого, забуваючи, що дані майже завжди спізнюються. Так чи інакше, побачивши цю юрбу і безупинне снування туди-сюди, Рамбер збагнув, що, призначаючи зустріч, Гарсія врахував цю тисняву.

— Дивно все-таки, — почав Коттар, — чому вам так закортіло виїхати? Адже зараз у місті відбуваються цікаві речі.

— Тільки не для мене, — відповів Рамбер.

— Ну ясно, все-таки якийсь ризик є. Але зрештою і перед чумою ризик був, спробуйте-но перейти гамірливе перехрестя.

Тієї самої хвилини коло них зупинилася машина Ріє. За кермом сидів Тарру, а лікар, здавалося, дрімав. Одначе він проснувся і відрекомендував журналіста Тарру.

— Ми вже знайомі, — промовив Тарру, — в одному готелі мешкаємо.

Він запропонував Рамберові підвезти його до центру.

— Ні, дякую, ми домовилися тут про зустріч.

Ріє глянув на Рамбера.

— Так, — підтвердив той.

— Ого, — здивувався Коттар, — то лікар у курсі справи?

— А от і слідчий іде, — зауважив Тарру й глипнув на Коттара.

Коттар навіть поблід. І справді, вулицею сунув пан Отон, ішов він енергійно, але спокійно. Порівнявшись із авто, він підняв капелюха.

— Добридень, пане слідчий!

Слідчий привітався з тими, хто сидів у машині, і, позирнувши на Коттара й Рамбера, які стояли осторонь, поважно нахилив голову. Тарру познайомив його з рантьє та журналістом. Слідчий скинув на мить очі до неба, зітхнув і сказав, що настали смутні часи.

— Чував я, пане Тарру, що ви взялися запровадити профілактичні заходи. Не можу не висловити свого захоплення. Як ви гадаєте, докторе, епідемія ширитиметься далі?

Ріє висловив надію, що ні, і слідчий повторив, що ніколи не треба втрачати надії, бо заміри провидіння невідомі. Тарру поцікавився, чи не додали останні події йому роботи.

— Навпаки, так званих кримінальних справ поменшало. В основному доводиться розглядати справи про серйозні порушення останніх розпоряджень. Ніколи ще так не шановано давніх законів.

— А це означає, — посміхнувся Тарру, — що проти нових вони виявились добрі.

У слідчого де й поділася підкреслена мрійливість, навіть погляд відірвався від споглядання небес. І він неприємно глипнув на Гарру.

— Ну й що з того? — промовив він. — Важливий не закон, а кара. Слідство тут ні при чому.

— От вам ворог номер один, — сказав Коттар, коли слідчий зник у юрбі.

Автомобіль від'їхав від пішоходу.

За кілька хвилин Рамбер і Коттар угледіли Гарсію. Він підійшов до них уприпул і замість привітання кинув: «Доведеться почекати».

Круг них юрма, де переважали жінки, чекала в цілковитій тиші. Майже всі прихопили із собою кошики, плекаючи марну надію якомсь передати їх своїм хворим і ще безглуздішу думку, що тим потрібні їхні гостинці. Брану стерегли озброєні солдати; вряди-годи з подвір'я, що відокремлювало приміщення митниці від вулиці, долітав чудний крик. І відразу вся юрма повертала до лазарету неспокійні обличчя.

Троє чоловіків стояли й дивилися, аж це за їхніми спинами пролунало уривчасте й поважне «здорові були», і вони, як за командою, обернулися. Незважаючи на жарінь, Рауль був одягнений, як на врочистість. Двобортний темний костюм гарно облягав його високу, дуже постать, а на голові красувався фетровий капелюх із заламаними крисами. Обличчя в нього було бліде, очі темні, вуста зціплені, говорив він швидко й чітко.

— Рушайте у напрямку до центру, — звелів він, — а ти, Гарсіє, можеш іти.

Гарсія закурив і лишився стояти на місці. Усі троє йшли прудко, і Рамбер із Коттаром намагались прилаштуватися до кроку Рауля — той простував посередині.

— Гарсія мені сказав, — озвався Рауль. — Провернути це можна. У кожному разі, потягне десять тисяч франків.

Рамбер відповів, що згоден.

— Поснідаємо завтра в іспанському ресторані на Флотській.

Рамбер знову погодився, і Рауль, уперше всміхаючись, потис йому руку. Коли він пішов, Коттар перепросив, завтра, мовляв, він зайнятий, зрештою, Рамбер обідеться й без його допомоги.

Коли назавтра журналіст зайшов до іспанського ресторану, усі голови повернулись у його бік. Цей затінений погребок, куди доводилося спускатись кількома східцями, був розташований на жовтій, висушеній спекою вуличці, і ходили сюди тільки чоловіки, переважно іспанського типу. Та коли Рауль, що сидів за столом у кутку, махнув журналістові і Рамбер рушив до нього, цікавість збігла з облич, і всі уткнулися в свої тарілки. Коло Раулевого столу сидів якийсь довготелесий неголений тип з непомірно широкими при такій худорбї плечима, з конячим лицем і ріденьким чубом. Рукави сорочки були закасані й відкривали довгі тонкі руки, густо порослі чорною вовною. Рауль відрекомендував йому журналіста, і незнайомиць тричі труснув головою. Імені його Рамберові не назвали, а Рауль, говорячи з ним, називав його просто «наш друг».

— Наш друг сподівається, що зможе вам допомогти. Він вас...

Рауль замовк, бо до Рамбера підійшла кельнерка взяти замовлення.

— Він вас зараз зведе з двома нашими приятелями, а ті своєю чергою познайомлять з вартовими, з якими ми зв'язані. Але це ще не все. Вартові мають самі вибрати слушний час. Найпростіше, по-моєму, це переночувати дві-три ночі в когось із вартових, що мешкають поблизу воріт. Але попередньо наш друг забезпечить вам кілька необхідних контактів. Як усе буде залагоджено, гроші передасте йому.

«Наш друг» знову хитнув своєю конячою головою, не перестаючи жувати салат із помідорів та солодкого

перцю, до якого аж надто допався. Потім він заговорив з легким іспанським акцентом. Він запропонував Рамберові зустрітися позавтра о восьмій ранку на паперті собору.

— Ще два дні! — протягнув Рамбер.

— Справа нелегка, — сказав Рауль. — Адже треба людей знайти.

«Наш друг» Кінь енергійно підтвердив ці слова кивком голови, і Рамбер мляво погодився. Дообідуючи, усе шукали тему розмови. Але тільки-но Рамбер з'ясував, що Кінь ще й футболіст, усе стало просто. Свого часу він і сам захоплювався футболом. Розмова, звичайно, перейшла на чемпіонат Франції, на силу англійських професійних команд і тактику «дубль-ве». А наприкінці обіду Кінь геть розійшовся, уже тикав Рамберові, намагався переконати його, що в будь-якій команді «найкраще грати в півзахисті». «Ти зрозумій, — торочив він, — адже саме півзахист і визначає гру. А це в футболі головне». Рамбер погоджувався, хоча сам завжди грав у нападі. Аж тут їхній суперечці поклато край радіо, кілька разів поспіль воно повторило під сурдинку позивні — якусь сентиментальну мелодію, — а далі повідомило, що вчора чума забрала сто тридцять сім жертв. Ніхто з присутніх навіть не озирнувся. Кінь знизав плечима і підвівся. Рауль із Рамбером і собі повставали.

На прощання півзахисник міцно потиснув руку Рамберові й сказав:

— Мене звать Гонсалес.

Ті два дні тяглися для Рамбера нескінченно довго. Він вибрався до Ріє і розповів йому докладно про всі свої починання. Потім нав'язався за лікарем і розпрощався з ним на порозі дому, де лежав хворий з підозрою на чуму. У коридорі чувся тупіт і гомін: це сусіди прийшли попередити сім'ю хворого про появу лікаря.

— Аби лиш Тарру не спізнився, — буркнув Ріє.

Вигляд він мав утомлений.

— Епідемія, мабуть, набирає темпів, — мовив Рамбер. Ріє відповів, що річ не в тім, крива захворювань навіть повільніше, ніж раніше, повзе вгору. Просто нема ще достатньо ефективних засобів боротися з чумою.

— Нам бракує матеріалів, — пояснив він. — У будь-якій армії світу брак матеріальної частини звичайно надолужується людьми. Але нам і людей бракує.

— А до міста прибули ж лікарі й санітари.

— Атож, прибули, — погодився Ріє. — Десять лікарів і якась сотня санітарів. На перший погляд нібито й багато. Але цього ледь вистачає тепер. А як пошесть посилиться, то й геть не вистачить.

Ріє прислухався до метушні в оселі й потім усміхнувся Рамберові.

— Так, — промовив він, — раджу вам не баритися на шляху до успіху.

По Рамберовому обличчі перебігла тінь.

— Ну, ви ж знаєте, — мовив він глухо, — я зовсім не тому намагаюся вирватися звідси.

Ріє підтвердив, що знає, та Рамбер не дав йому докати.

— Гадаю, я не боягуз, принаймні лякаюсь нечасто. Я мав досить випадків перевірити це. Тільки мене опадають нестерпні думки.

Лікар глянув йому просто в очі.

— Ви з нею зустрінетеся, — мовив він.

— Можливо, але мені несила знести думку, що все це затягується, а вона тим часом старіє. У тридцять років людина вже починає старіти, і тому треба користатися з кожної хвилини. Не знаю, чи ви розумієте мене.

Ріє буркнув, що розуміє, але тут надійшов радісно збуджений Тарру.

— Щойно говорив з отцем Панлю, запропонував йому вступити в дружину.

— Ну й що ж він? — спитав лікар.

— Спершу подумав, потім погодився.

— Дуже радий, — озвався лікар, — радий, що він кращий за свої проповіді.

— Усі люди такі, — заявив Тарру. — Треба їм тільки дати слухну нагоду.

Він посміхнувся і моргнув до Ріє.

— Видно, у мене така спеціальність — давати людям слухну нагоду.

— Вибачте, — мовив Рамбер, — але мені пора.

Умовленого четверга Рамбер з'явився на паперть собору за п'ять хвилин до восьмої. Повітря було свіже. У небі пливли білі, кругленькі хмарки, але невдовзі спека поглине їх без останку. Хвиля вогких пахощів ще долітала з моріжків, уже добре випалених спекою. Сонце, що ховалося за будинками східної частини міста, встигло торкнутися лише шолому Жанни д'Арк, її визолочена з ніг до голови постать оздоблювала майдан. Дзигарі вибили восьму. Рамбер пройшовся туди-сюди під склепінням безлюдної паперті. З храму долинали уривки поспів'я разом з одвічним духом ладану й підвальної вогкості. Нараз поспів'я стихло. З десяток маленьких чоловічків у чорному висипало з церкви й потюпало до міста. Рамбера взяла нетерплячка. Інші чорні постаті піднялися високими сходами й рушили до паперті. Він був закурив, але одразу ж схаменувся: місце для куріння обрано не дуже вдало.

О восьмій п'ятнадцять потихеньку, під сурдинку, заграв соборний орган. Рамбер вступив під темне склепіння. Спершу він розрізняв тільки маленькі чорні постаті, що прямували повз нього до нефа. Вони зібралися в кутку перед імпровізованим вітварем, де недавно звели статую святого Роха, виконану на термінове замовлення в одній із скульптурних майстерень нашого міста. Тепер уклінні постаті, здавалося, зовсім скорчилися і тут, серед цієї одвічної сіряви, були наче грудки згуслої тіні, хіба що ледь-ледь щільніші й рухоміші, ніж серпанок, що оповив їх. А над їхніми головами орган невгавно витинав одну й ту саму тему з варіаціями.

Коли Рамбер увійшов, Гонсалес уже спускався сходами, очевидно, рушаючи до центру.

— А я думав, ти вже пішов, — сказав він журналістові. — І правильно б зробив.

Він пояснив, що чекав на приятелів в умовленому місці недалеко звідси, побачення було призначено на сьому п'ятдесят п'ять. Але тільки марно прождав цілих двадцять хвилин.

— Щось їм перешкодило. У нашому промислі не все йде гладесенько-рівнесенько.

Він запропонував зустрітися завтра о тій самій годині біля пам'ятника полеглим. Рамбер зітхнув і зсунув фетрового капелюха на потилицю.

— Дарма, дарма, — сказав Гонсалес зі сміхом. — Сам знаєш, скільки доводиться робити пасів, комбінацій, фінтів, перш ніж заб'єш гола.

— Авжеж, — погодився Рамбер. — Але ж матч триває всього півтори години.

Пам'ятник полеглим стоїть саме на тому єдиному в Орані місці, звідки видно море, на променаді, який через сотню метрів упирається у гірські відроги над гаванню. Наступного дня Рамбер, знову прийшовши на побачення перший, уважно прочитав імена полеглих на полі слави. Через кілька хвилин з'явилося ще якихось двоє, байдуже глянули на Рамбера, відійшли, сперлись на балюстраду променада і, здавалось, поринули в споглядання голих і безлюдних набережних. Обидва були однакового зросту, обидва вбрані в однакові сині штани й морські сорочки з короткими рукавами. Журналіст відійшов від пам'ятника, присів на лаву і знічев'я почав розглядати незнайомців. Тут лише він помітив, що на вигляд їм було не більше, ніж по двадцять. Але в цю хвилину він угледів Гонсалеса, який ще на ходу перепрошував за спізнення.

— Ось вони, наші друзі, — промовив він, підводячи журналіста до двох молодиків, назвавши одного Марсе-

лем, а другого — Луї. Лицем вони теж були схожі між собою, і Рамбер подумав, що це рідні брати.

— Ну от, — мовив Гонсалес. — Тепер ви познайомились. Лишилося тільки обговорити діло.

Марсель, а може, Луї, сказав, що вони заступають на варту через два дні і вартуватимуть тиждень, отож важливо обрати найсприятливіший день. Їхній пост із чотирьох чоловік охороняє західну браму, і двоє з постових — кадрові військові. Про те, щоб їх утаємничувати в операцію, шкода й мови. По-перше, це народ ненадійний, а по-друге, у такому разі виростуть видатки. Але іноді їхні колеги проводять частину ночі в підсобці одного знайомого їм бару. Отож Марсель, а може, Луї, запропонував Рамберові оселитися в них — це поблизу застави — і чекати, коли по нього прийдуть. Тоді вибратися з міста буде нескладно. Але треба поквапитися, бо вже подейкують, ніби в найближчі дні встановлять посилені наряди зокола.

Рамбер пристав на такий план дій і пригостив братів своїми останніми сигаретами. Той із двох, котрий досі не пустив пари з уст, раптом запитав Гонсалеса, чи залагоджено питання з винагородою і чи не можна отримати аванс.

— Не треба, — відповів Гонсалес, — це свій хлопець. Коли все буде зроблено, тоді й заплатить.

Домовилися про нову зустріч. Гонсалес запропонував пообідати позавтра в іспанському ресторані. А звідти можна буде податися додому до братів вартових.

— Першу ніч, хочеш, я теж там переночую, — запропонував він Рамберові.

Наступного дня Рамбер, піднімаючись до свого номера, зіткнувся на сходах із Тарру.

— Іду до Ріє, — мовив Тарру. — Хочете зі мною?

— Бачте, мені завжди чомусь здається, ніби я йому заважаю, — нерішуче озвався Рамбер.

— Навряд, він часто про вас згадує.

Журналіст задумався.

— Стривайте, — сказав він. — Якщо у вас надвечір, хай навіть зовсім пізно, випаде вільна хвилинка, краще приходьте обидва в бар, сюди, до готелю.

— Ну, це вже залежатиме від нього і від чуми, — відповів Тарру.

Одначе об одинадцятій годині обидва — і Ріє, і Тарру — входили до вузького і тісного готельного бару. У маленькому приміщенні товклося душ із тридцять, чувся гучний гомін голосів. Обидва несамохіть зупинились на порозі — після могильної тиші зачумленого міста їх ніби оглушив цей гамір. Але вони одразу здогадалися, чому так гамірно — у барі ще подавали напої. Рамбер, який сидів на високому дзиглику в далекому кутку перед стойкою, махав їм рукою. Вони підійшли, і Тарру спокійно відсунув убік якогось надто галасливого сусіду.

— Алкоголь вас не лякає?

— Ні, навпаки, — відповів Тарру.

Ріє втягував ніздрями гіркуватий запах зілля, що йшов від склянки. Розмова в такому гаморі не клеїлася, та й Рамбер, здавалося, цікавиться не ними, а питвом. Лікар так і не міг сказати, п'яний журналіст чи ще ні. За одним із двох столиків, що захарастили весь вільний простір тісного бару, сидів морський офіцер з двома дамами пообіч і розповідав якомусь червонолицьому череваню, четвертому в їхній компанії, про епідемію тифу в Каїрі.

— Табори! — повторював він. — Там влаштували для тубільців спеціальні табори, напнули намети, а довкола повиставляли військовий кордон, якому дано наказ стріляти в рідних, коли вони намагатимуться нишком передати хворому зілля від знахарки. Звичайно, захід, може, суворий, але слухний.

Про що говорили за другим столиком надто вичепурені молодики, уторопати було годі — окремі й так незрозбірливі фрази губилися в рубаному ритмі «Saint James

Infirmary»¹, що линув із програвача, піднесеного над головами клієнтів.

— Ну як, раді? — спитав Ріє, підносячи голос.

— Тепер уже скоро, — відповів Рамбер. — Може, навіть на цьому тижні.

— Шкода! — вигукнув Тарру.

— Чому шкода?

Тарру озирнувся на Ріє.

— Ну, знаєте, — мовив лікар. — Тарру вважає, що ви могли б бути корисним тут, і тому так говорить, але я особисто цілком розумію ваше бажання поїхати.

Тарру замовив ще по склянці. Рамбер скочив зі свого дзиглика і вперше за цей вечір поглянув прямо в очі Тарру.

— А чим я можу бути корисним?

— Як то чим? — відповів Тарру, неквапливо беручи склянку. — Ну хоча б у наших санітарних дружинах.

Рамбер замислився і мовчки заліз на дзиглика, обличчя його прибрало звичного для нього впертого й повного виразу.

— Отже, по-вашому, від наших дружин ніякої користі? — спитав Тарру, ставлячи порожню склянку й пильно дивлячись на Рамбера.

— Звісно, користь є, і чимала, — відповів журналіст і теж випив.

Ріє помітив, що рука в нього тремтить. І подумав нішком: ага, Рамбер таки добре під мухою.

Назавтра, коли Рамбер удруге підійшов до іспанського ресторану, йому довелося пробиратися поміж стільців, поставлених просто на вулиці коло входу, їх повиносили із зали клієнти, щоб навіщатися золотаво-зеленим вечором, першим холодком післяденної спеки. Палили вони якийсь надто їдучий тютюн. У самому ресторані було майже безлюдно. Рамбер обрав той самий далекий

¹ «Лікарня Сент-Джеймс» (англ.)

столик, за яким вони вперше зустрілися з Гонсалесом. Кельнерці він сказав, що чекає знайомого. Була дев'ятнадцята тридцять. Потроху ті, хто сидів зокола, поверталися до зали і вмощувалися за столиками. Кельнерки розносили страви, і під низьким склепінням ресторану лунко брязкотів посуд і стояв притлумлений гомін. А Рамбер усе чекав, хоча була двадцята. Нарешті засвітили світло. До його столика посідали нові відвідувачі. Рамбер теж замовив вечерю. І скінчив вечеряти о двадцятій тридцять, так і не дочекавшись ні Гонсалеса, ні братів вартових. Він закурив. Зала поволі порожніла. Надворі швидко споночіло. Теплий легіт із моря легенько торсав віконні завіси. О двадцять першій Рамбер помітив, що ресторан зовсім безлюдний, і кельнерка здивовано позирає на нього. Він заплатив і пішов. Навпроти ресторану була ще відчинена якась кав'ярня. Рамбер влаштувався біля шинкваса, звідки можна було бачити вхід до ресторану. О двадцять першій тридцять він подався до готелю, намагаючись зміркувати, як би знайти Гонсалеса, який не залишив йому адреси, і серце його скніло на думку, що доведеться починати все наново.

Саме в цю хвилину в п'їтмї, прохромленїй фарами санїтарних машин, Рамбер раптом усвідомив — і згодом сам признався в цьому докторовї Рїє, — що за весь той час нї разу не згадав про свою дружину, заклопотаний пошуками шпарки в глухих мїських мурах, що відокремлювали їх одне від одного. Але тої хвилини, коли всі шляхи знов було йому відрїзано, він раптом відчув, що саме вона була осереддям усіх його прагнень, і такий несподіваний біль пронизав його, що він стрїмголов кинувся до готелю, аби тїльки втекти від цього лютого опїку, від якого годї було сховатися і від якого нили скронї.

А проте назавтра із самого ранку він зайшов до Рїє спитати, як побачитися з Коттаром.

— Єдине, що менї лишається, — признався він, — це почати все наново.

— Приходьте завтра ввечері, — порадив Ріє. — Тарру попросив мене навіщося покликати Коттара. Він прийде о десятій. А ви завітайте о пів на одинадцятю.

Коли наступного дня Коттар з'явився до лікаря, Тарру і Ріє саме говорили про несподіваний випадок одужання, що стався в лазареті Ріє.

— Один із десяти. Пощастило чоловікові, — зауважив Тарру.

— Значить, у нього не чума була, — заявив Коттар. Його квапливо запевнили, що саме чума й була.

— Та яка там чума, якщо він одужав! Ви не гірш за мене знаєте, що чума не милує.

— Взагалі воно так, — погодився Ріє. — Але якщо дуже налягати, можуть бути й несподіванки.

Коттар захихотів.

— Ну, це як сказати. Останнє вечірнє зведення чули?

Тарру, який доброзичливо поглядав на Коттара, відповів, що чув, — становище справді дуже складне, але що це, власне, доводить? Тільки те, що треба вжити крайніх заходів.

— Ет! Ви ж їх уживаєте!

— Уживаємо-то уживаємо, але хай кожен те саме робить.

Коттар тупо витріщився на Тарру. А Тарру сказав, що більшість людей сидить, згорнувши руки, що пощесь — справа кожного, і кожен повинен виконати свій обов'язок. У санітарні дружини беруть усіх охочих.

— Що ж, ваша правда, — погодився Коттар, — тільки все одно намарне. Чума дужча.

— Коли все перепробуємо, тоді побачимо, — терпеливо договорив Тарру.

Під час цієї розмови Ріє сидів за столом і переписував набіло картки. А Тарру все ще дивився на рантьє, який неспокійно совався на стільці.

— Чому б вам не попрацювати з нами, пане Коттар?

Коттар з ображеною міною підхопився зі стільця, узяв свого округлого капелюха.

— Це не моє діло.

І додав викличним тоном:

— А втім, мені чума якраз вигідна. То з якої б це речі я помагав людям, які з нею борються?

Тарру ляснув долонею по чолі, ніби раптом йому сйнула істина.

— Ах так, я й забув: якби не чума, вас би заарештували.

Коттар аж підскочив і схопився за спинку стільця, наче боявся впасти на підлогу. Ріє відклав ручку і кинув на нього пильний, серйозний погляд.

— Хто вам про це сказав? — крикнув рантьє.

Тарру здивовано звів брови і відповів:

— Та ви самі. Чи, точніше, ми з лікарем так вас зрозуміли.

І поки Коттар у нападі нездоланної люті белькотів щось собі під ніс, Тарру додав:

— Та чого ви так нервуєтесь? Принаймні ми з доктором виказувати вас не підемо. Ваші справи нас не обходять. Крім того, ми самі не великі шанувальники поліції. Та сідайте ж.

Коттар недовірливо покосився на стільця і, повагавшись, сів. Він помовчав, потім глибоко зітхнув.

— Це вже давні справи, — признався він, — але вони повитягали їх на світ божий. Я ж гадав, що вже все забуто. Але хтось, мабуть, роздзвонив. Вони мене викликали, і звеліли нікуди не виїздити аж до кінця слідства. Тут я збагнув, що рано чи пізно мене заметуть.

— Справа серйозна? — спитав Тарру.

— Усе залежить від того, що розуміти під словом «серйозна». У кожному разі, не вбивство.

— В'язниця чи каторжні роботи?

Коттар зовсім похнюпив носа.

— Якщо поталанить — в'язниця...

Але по короткій паузі жваво додав:

— Помилка сталася. Усі помиляються. Тільки я не можу примиритися з думкою, що мене злапають, усе в мене заберуть: і домівку, і звички, і всіх, кого я знаю.

— А-а, — протягнув Тарру, — отже, тому ви й надумали вішатися?

— Так, тому. Нерозумно, звичайно, це все.

Тут озвався Ріє, досі він мовчав, і сказав, що цілком розуміє неспокій Коттара, але, може, все ще владнається.

— Знаю, знаю, зараз мені боятися нічого.

— Отож я бачу, ви в дружину вступати не збираєтеся, — зауважив Тарру.

Рантьє нервово бгав у руках капелюха і скинув на Тарру непевним оком.

— Тільки ви на мене не гнівайтеся.

— Крий Боже, — посміхнувся Тарру. — Але хоча б постарайтеся не розповсюджувати задля вашого ж добра чумної бацили.

Коттар запротестував: зовсім він чуми не хотів, вона сама прийшла, і не його вина, якщо чума його влаштує. Коли на порозі постав Рамбер, Коттар енергійно додав:

— Зрештою, по-моєму, все одно ви нічого не доб'єтесь.

Від Коттара Рамбер дізнався, що той теж не знає адреси Гонсалеса, але можна спробувати знову піти до першої кав'ярні, тої, маленької. Домовилися про завтрашню зустріч. Оскільки ж Ріє хотів знати наслідки переговорів, Рамбер запросив їх з Тарру зайти наприкінці тижня просто до нього в номер о будь-якій годині ночі.

Уранці Коттар і Рамбер подалися до кав'яреньки й попросили переказати Гарсії, що чекатимуть його нині ввечері, а в разі якоїсь завади — завтра. Цілий вечір вони прождали марно. Зате наступного дня Гарсія з'явився. Він мовчки вислухав розповідь про Рамберові поневіряння. Сам він не був у курсі справи, але чув, що недав-

но було оточено кілька кварталів і цілу добу прочісували там усі будинки поспіль. Можливо, Гонсалесові та братам не пощастило вибратися з оточення. Усе, що він може зробити, це знову звести їх із Раулем. Ясно, на зустріч раніше, ніж завтра-позавтра, годі сподіватися.

— Видно, треба починати все наново, — сказав Рамбер.

Коли Рамбер зустрівся з Раулем в умовленому місці, на розі, той підтвердив Гарсієву гадку — усі нижні квартали міста справді оточено. Треба б спробувати відновити зв'язок із Гонсалесом. А за два дні Рамбер уже обідав з футболістом.

— Ото безголів'я, — мовив Гонсалес. — Ми мали домовитися, як знайти одне одного.

Такої ж думки був і Рамбер.

— Завтра вранці підемо до хлопців, спробуємо щось залагодити.

Назавтра хлопців не було вдома. Призначено зустріч на Ліцейському майдані другого дня ополудні. Рамбер вернувся додому. І Тарру, який зустрів по обіді Рамбера, був вражений журним виразом його обличчя.

— Не клеїться? — спитав Тарру.

— Атож. Ось тобі й почали наново, — відповів Рамбер.

І повторив своє запрошення:

— Приходьте сьогодні ввечері.

Увечері, коли гості ввійшли до Рамберового помешкання, журналіст лежав у ліжку. Він підвівся і зразу ж поналивав склянки, наготовлені заздалегідь. Ріє, беручи свою склянку, поцікавився, як ідуть справи. Журналіст відповів, що він знов пройшов усе коло і знову вернувся до того самого місця, невдовзі має відбутися ще одна зустріч, остання. Випивши, він додав:

— Тільки знову вони не прийдуть.

— Не треба поспішати з висновками, — мовив Тарру.

— Ви її ще не розкусили, — відказав Рамбер, знизуючи плечима.

— Кого — її?

— Чуму.

— А-а! — протяг Ріє.

— Ні, ви не зрозуміли, що чума — це означає починати все наново.

Рамбер відійшов у куток і накрутив невеличкий патефон.

— Що то за платівка? — спитав Тарру. — Щось знайоме.

Рамбер відповів, що то «Saint James Infirmary».

Платівка дограла до половини, коли в далечині розляглися два постріли.

— По псу або по втікачеві луплять, — зауважив Тарру.

Через хвилину патефон замовк, і зовсім поряд заревіла сирена «швидкої допомоги», звук зміцнів, просурмив під вікнами номера, подаленів і згас.

— Занудна платівка, — мовив Рамбер. — Та ще я слухаю її сьогодні вдесьте.

— Вона вам так подобається?

— Та ні, просто іншої нема.

І додав, помовчавши:

— Кажу ж бо вам, що це означає починати все спочатку.

Він спитав у Ріє, як працюють санітарні дружини. Тепер нараховується уже п'ять дружин. Є надія сформувати ще кілька. Газетяр уместився скраєчку ліжка і підкреслено пильно почав розглядати свої нігті. Ріє придивлявся до кремезної міцної постаті Рамбера і раптом помітив, що Рамбер теж дивиться на нього.

— А знаєте, докторе, — озвався журналіст, — я багато думав про ваші дружини. І якщо я не з вами, то маю на те особливі причини. Аби не мав, думаю, я залюбки ризикнув би своєю шкурою, — адже я в Іспанії воював.

— На чиєму боці? — спитав Тарру.

— На боці переможених. Але відтоді я багато розмірковував.

— Про що? — поцікавився Тарру.

— Про відвагу. Тепер знаю, людина здатна на великі подвиги. Але якщо при цьому вона не здатна на великі почуття, її для мене не існує.

— Здається, людина здатна на все, — озвався Тарру.

— Ні, ні, вона не здатна довго страждати або довго бути щасливою. Отже, вона не здатна ні на що путне.

Рамбер поглянув по черзі на своїх гостей і спитав:

— А от ви, Тарру, чи здатні ви померти задля кохання?

— Не знаю, але думаю, що зараз ні, не здатний.

— Отож то й воно. Але ж здатні померти за ідею, то й неозброєним оком видно. Ну, а з мене годі вже людей, які гинуть за ідею. Я не вірю в геройство згубне. Єдине, що для мене цінне, — це вмерти або жити тим, що любиш.

Ріє уважно слухав газетяра. Не спускаючи з нього ока, він проказав лагідно:

— Людина — це не ідея, Рамбере.

Рамбер підскочив на ліжку, він навіть почервонів від хвилювання.

— Ні, ідея, і не бозна-яка, тільки-но людина відвертається від любові. А ми ж якраз і не здатні любити. Тому замиримося з цим, докторе. Зачекаймо, аж поки станемо здатні, а якщо це й справді неможливо, дочекаймося загального визволення, не граючись у героїв. Далі цього я не сягаю.

Ріє підвівся зі стільця, обличчя його раптом зробилося втомлене.

— Ви маєте рацію, Рамбере, цілком, і я ні за що в світі не став би відраджувати вас від того, що ви збираєтеся зробити, якщо я вважаю, що це і справедливо, і добре. Мушу, проте, ось що вам сказати: причому тут, власне, геройство? Це не геройство, а звичайнісінька чесність. Можливо, ця думка здається вам сміховинною, але єдина зброя проти чуми — це чесність.

— А що таке чесність? — раптом споважнівши, спитав Рамбер.

— Що вона таке взагалі, я й сам не знаю. Але в моєму випадку певен: бути чесним — значить робити свою справу.

— А от я не знаю, в чому полягає моя справа, — сказав із серцем Рамбер. — Можливо, я помилився, обравши любов.

Ріє став перед ним.

— Ні, не думайте так, — мовив він твердо, — ви не помилилися.

Рамбер звів на нього задумливий погляд:

— По-моєму, ви обидва нічого за даних обставин не втрачаєте. А так, погодьтеся, легше бути на боці доброго діла.

Ріє допив вино.

— Ходімо, — сказав він Тарру, — у нас ще чимало роботи.

Він перший вийшов з кімнати.

Тарру рушив за ним до порога, але, мабуть, захопився, обернувся до газетяра й сказав:

— А ви знаєте, що дружина Ріє зараз у санаторії, за кількасот кілометрів звідси?

Рамбер вражено розвів руками, але Тарру вже вийшов із номера. Назавтра рано-вранці Рамбер зателефонував лікареві.

— Ви не проти, щоб я працював з вами, аж поки мені трапиться нагода вибратися з міста?

На тому кінці дроту запала тиша, а тоді:

— Авжеж, Рамбере. Дякую вам.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Так протягом довгих тижнів в'язні чуми билися як уміли і як могли. Але дехто з них уявляв собі, як, скажімо, Рамбер, у чому ми мали змогу переконатися вище,

ніби вони ще діяли як люди вільні, ніби їм ще дано право вибирати. А проте о тій порі, у середині серпня, можна було сміливо сказати, що чума здолала всіх і вся. Тепер уже не стало окремих, індивідуальних доль — була тільки наша колективна історія, точніше, чума, і породжені нею почуття поділяли всі. Найважливішими тепер були розлука й вигнання з усіма наслідками, що звідси випливають, — страхом і обуренням. Ось чому оповідач вважає доречним саме зараз, у розпал спеки й пошесті, описати хоча б загалом і для прикладу шал наших уцілених громадян, похорон небіжчиків і тугу розлучених коханців.

Саме того року, посеред літа, знявся вітер і кілька днів поспіль батожив зачумлене місто. Оранці взагалі мали всі підстави недолюблювати вітер; на плато, де лежить місто, вітер не зустрічає жодної природної перешкоди і без усяких завад, як навіжений, проривається за міські мури. Жодна крапля дощу не освіжила Орана, і після довгих місяців посухи він весь обрис сірим нальотом, що лупився під поривами вітру. Вітер збивав хмари куряви й папірців, що шмагали по ногах дедалі рідших перехожих. Ті одиниці, кого гнала з дому нужда, бігли підтюпцем, зігнувшись у три погібелі, затуливши рота долонею чи носовичком. Тепер вечорами по вулицях уже не юрмився люд, намагаючись розтягти прожитий день, що міг бути останній, тепер частіше траплялися окремі гурти людей, люди поспішали вернутися додому чи зазирнути до кав'ярні, отож протягом тижня з настанням ранніх сутінків вулиці робилися безлюдні, і тільки вітер протягло й жалібно скиглив уздовж мурів. Зі збуреного й незримого звідси моря линув дух водоростей і солі. І наше порожнє місто, убілене курявою, пересякле морськими пахошами, лунке від крику вітру, стогнало, як проклятий Богом острів.

Досі чума косила людей здебільшого по околицях, населеніших і бідніших, ніж центр міста. Та раптом ви-

явилось, що вона одним стрибком наблизилася до ділових кварталів і повновладно запанувала там. Жителі казали, що це вітер розносить насіння інфекції. «Усі карти сплутав», — нарікав директор готелю. Але хай там як, центральні квартали збагнули, що настала їхня година, бо тепер дедалі частіше ревла уночі уривчаста сирена «швидкої допомоги», кидаючи під самі вікна понурий і байдужий поклик чуми.

Хтось додумався оточити навіть у самому місті кілька особливо заражених кварталів і випускати звідти лише тих, кому це необхідно по роботі. Ті, що потрапили в оточення, природно розглядали цей захід як вихватку проти них особисто, принаймні через контраст вони вважали жителів інших кварталів вільними людьми. А ці вільні в скрутну хвилину тишили себе думкою, що іншим ще гірше, ніж їм. «Вони ще міцніше припнуті до місця» — ось у яких словах бриніла тоді єдина доступна нам надія.

Десь на ту пору почалася ціла низка пожеж, особливо у веселих кварталах коло західної брами міста. Розслідування виявило, що це було переважно справою рук людей, які вернулися з карантину і знетямалися від втрат і горя; вони підпалювали свої власні оселі, гадаючи, ніби чума згине у вогні. Багато було мороки з цією манією підпалів, що становили велику небезпеку для цілих кварталів, надто при теперішньому навальному вітрі. По численних, але, на жаль, марних роз'ясненнях, що дезінфекція, мовляв, проведена за вказівкою міської влади, гарантує повне знезараження, довелося вдатися до крутіших заходів щодо винних без вини паліїв. І, ясна річ, не сама думка потрапити за ґрати лякала тих бідолах, а спільна для всіх городян певність, що засудженого до тюремного ув'язнення насправді засуджено до смерті, бо в міській в'язниці смертність досягла неймовірних розмірів. І певність та була, звісно, не безпідставна. З цілком зрозумілої причини, чума надто лютувала серед тих,

що силою звички або необхідності жили гуртом, тобто серед вояків, ченців та арештантів. Бо незважаючи на те, що деякі в'язні ізольовані, тюрма все-таки є своєрідною общиною, і довести це неважко — у нашій міській в'язниці варта платила данину хворобі нарівні з арештантами. З погляду самої чуми, з її олімпійського погляду, усі без винятку, починаючи від начальника тюрми і закінчуючи останнім в'язнем, були однаково приречені на смерть, і, можливо, вперше за довгі роки у в'язниці запанувала цілковита справедливість.

І даремно міська влада силкувалася запровадити якусь ієрархічну різницю в тій загальній зрівнялівці, здумавши нагороджувати вартових, полеглих від чуми при виконанні службових обов'язків. Оскільки в місті оголошено стан облоги, можна було вважати з певного погляду, що наглядачі мобілізовані, тому їх посмертно нагороджували медаллю. Але якщо арештанти без нарікань змирилися з такою новацією, то військова влада, навпаки, глянула на справу інакше й заявила, не без підстав, що цей захід здатний унести прикру плутанину в уми оранців. Прохання воєначальників задовольнили й ухвалили були, що найпростіше нагороджувати померлих від чуми наглядачів медаллю за боротьбу з епідемією. Але зло вже сталося — годі було й думати про те, щоб відбирати військові медалі у наглядачів, полеглих першими, а військова влада обстоювала й далі свій погляд. З другого боку, медалі за боротьбу з епідемією мала істотну ваду: вона не справляла такого блискучого морального ефекту, як присвоєння військової нагороди, бо в годину епідемії одержати медалі за боротьбу з нею — звичайнісінька річ. Словом, невдоволені були всі.

До того ж тюремне начальство не могло діяти на зразок духовної влади, а військової й поготів. Ченці обох міських монастирів були й справді тимчасово порозселювані по добродесних родинях. І достоту так само при першій нагоді з казарми невеличкими загонами виводи-

ли солдатів і ставили їх постоем у школи чи інші громадські будинки. Виходило, що епідемія, яка, здавалося б, мала згуртувати оранців, як згуртовуються вони під час облоги, ламала традиційні спілки і знов прирікала людей на самоту. Усе це вносило сум'яття.

Ми не помилимося, коли скажемо, що всі ті обставини, а також навальний вітер роздмухали полум'я пожежі і в деяких умах. Знову вночі на міські ворота було вчинено кілька наскоків, але цього разу невеличкі ватаги нападників були озброєні. Зчинилася обопільна стрільнина, були поранені, і кілька чоловік зуміло вирватися на волю. Варту зміцнено, і будь-які спроби втекти перепинялися дуже швидко. А проте й цього було досить, аби місто облетів бунтівний вихор, унаслідок чого то тут, то там розігрувалися буйні сцени. Люди кидалися грабувати підпалені або замкнені із санітарних міркувань будинки. Правду кажучи, важко припустити, щоб це чинилося з наперед обдуманим наміром. Переважно люди, до того ж люди досі цілком статечні, силою непередбачених обставин припускалися негідних вчинків, а їх одразу ж наслідували оранці. Так, бували шаленці, які вдиралися в охоплену полум'ям оселю на очах в очманілого від горя власника. Саме його цілковита байдужість спонукала роззяв іти за прикладом заводіяк, і тоді можна було бачити, як темною вулицею, освітлені лише відблисками пожарища, розбігаються навсебіч якісь тіні, невідомо спотворені останніми спалахами вогню, згорбатілі від завданого на плечі крісла чи клунка з одежею. Саме через ці інциденти міська влада мусила прирівняти стан чуми до стану облоги й запровадити відповідні закони. Двох мародерів розстріляли, але сумнівно, щоб ця розправа подіяла на інших, бо серед стількох смертей якісь дві страти минули непомітно, от уже воістину крапля в морі.

І правду кажучи, подібні сцени стали повторюватися знову, а власті вдавали, що нічого не помічають. Єди-

ний захід, який, мабуть, справив враження на всіх оранців, було запровадження комендантської години. З одинадцятої наше місто, поглинуте цілковитою темрявою, лежало мов закам'яніле.

Під місячним небом воно виставляло напоказ свої білі мури і прямі вулиці, ніде не прокреслені темною тінню дерева, і жодного разу тишу не порушила хода перехожого чи собачий гавкіт. Величезне німотне місто робилося в такі ночі просто стовписьком масивних безживних кубів, а серед них лише самі мовчазні статуї давно забутих благодійників роду людського або навіки загнані в бронзу колишні можновладці намагалися своїми обличчями-машкарками з каменю чи металу відтворити спотворений образ того, що було свого часу людиною. Ці пересічні ідоли бовваніли під густим серпневим небом на безлюдних перехрестях, ці нечутливі бовдури досить повно уособлювали собою те царство безруху, куди ми втрапили всі гуртом, чи принаймні — останній його образ, образ некрополя, де чума, камінь і морок, здавалося, врешті задушили живий людський голос.

Але морок панував також в усіх серцях; і легенди, і правда з приводу запровадженої церемонії похорону навряд чи вселяли особливу бадьорість у наших співгромадян. Бо хоч-не-хоч, а треба розповісти про похорон, і оповідач заздалегідь за це перепрошує. Він покірно ладен вислухати цілком слухні докори, але єдине його виправдання в тому, що були ж протягом усього цього періоду похорони і що якоюсь мірою він мусив, як і всі наші співгромадяни, ховати мерців. У кожному разі, він зовсім не такий уже любитель подібних церемоній, навпаки, він воліє бути в товаристві живих, скажімо, на пляжі, морських купаннях. Але морські купання заборонено, і товариство живих із ранку до ночі тряслось від страху, як би їх не витіснило товариство мерців. Така очевидність. Певна річ, можна було б спробувати не ба-

чити її, закрити очі й геть від неї відмахнутися, але очевидність має страшенну силу і завжди зрештою візьме гору. Ну скажіть самі, як можна відкинути похорон того дня, коли тих, кого ви любили, треба поховати.

Отож найхарактернішою рисою нашого поховально-го обряду була, щонайперше, квапливість. Спрощено всі формальності, і саму жалобну церемонію, як таку, скасовано. Хворі вмирили не вдома, не на очах у близьких, сидіти за звичаєм уночі над тілом покійного було не вільно, отож той, хто, скажімо, умирав надвечір, лежав ніч сам, а того, хто вмирав удень, намагалися швидше закопати. Сім'ю, зрозуміло, сповіщали, але здебільшого рідні не могли вільно ходити по місту, бо сиділи на карантині, якщо вони були в контакті з хворим. У тих же випадках, коли небіжчик жив окремо від рідних, вони з'являлися о певній годині, себто на час від'їзду на цвинтар, коли тіло було вже обмите й покладене в труну.

Припустимо, що така церемонія відбувалася в допоміжному лазареті, яким відав доктор Ріє. Вхід до школи був позаду головного корпусу. У великій підсобці, що виходила в коридор, зберігалися домовини. У тому ж коридорі члени сім'ї знаходили одну, вже забиту домовину. І одразу переходили до основної частини обряду, а саме, давали голові родини підписати всі папери. Далі труну ставили в машину, інколи це був звичайнісінький фургон, інколи спеціально обладнана «швидка допомога». Рідні розсідалися в таксі, тоді ще не скасовані, весь кортеж учвал мчав на кладовище окраїнними вулицями. Біля міської брами жандарми зупиняли процесію, прикладали печатку на офіційну перепустку, без чого віднині не стало доступу до «останнього місця спочинку», як висловлювалися наші співгромадяни, пропускали машини, і вони зупинялися біля квадратної ділянки, перекопаної численними ямами, що чекали на здобич. Священик виходив зустрічати покійника, бо жалобні молебні

в церкві скасовано. Під читання молитви з машини витягали труну, обв'язували її вірьовкою, волокли волоком, і вона, ковзнувши в яму, гупала об дно; священник махав кадилом, і вмить перші грудки землі починали гримотіти у віко. Фургон від'їздив одразу ж, бо йому доводилося пройти дезінфекцію; і в міру того, як грудки глею, що падали з лопати, лунали все глухіше, родичі вже розсаджувалися в таксі. А за чверть години вони були вже дома.

Таким чином, усе відбувалося справді з максимальною швидкістю і мінімальним ризиком. І, ясна річ, принаймні на початку епідемії рідні бували ображені в своїх найкращих почуттях. Але під час чуми такі міркування до уваги не беруться: жертвують усім заради громадського добра. А втім, якщо спершу дух наших людей постраждав від такої практики, оскільки прагнення бути похованим пристойно поширене куди більше, ніж гадають, то згодом, на щастя, стало суцужно на харчі і жителів поглинули пильніші клопоти. Нам стільки коштувало часу вистоювання в чергах, різні клопоти й різні формальності, що їх доводилося виконувати, як хочеш їсти, що у людей просто не залишилось часу міркувати про те, як умирають довкола них і як сам ти умреш, коли проб'є твоя година. Отже, матеріальні труднощі, що взагалі самі по собі зло, обернулись, хоч як це дивно, добром. І все було б на краше, коли б, як ми вже бачили, пошесть не розповсюдилася так широко.

Бо вже бракувало домовин, бракувало полотна на савани і бракувало місць на кладовищі. Доводилося якось зараджувати біді. Найпростіше було — знову-таки з огляду на загальне добро — об'єднати кілька похоронних церемоній в одну, і оскільки вже виникла така необхідність, зробити частішими рейси між лазаретом і цвинтарем. Так, до послуг лазарету, керованого Ріє, лишилося тоді всього п'ять домовин. Коли всі вони бували заповнені, їх вантажили до санітарної машини. На кла-

довищі труни спорожнювали, трупи кольору іржавого заліза клали на мари і ставили в спеціально обладнану повітку. Відтак домовини обливали антисептичним розчином, відвозили назад до лазарету, і вся операція повторювалася стільки разів, скільки вимагалось. Отож справу було поставлено зразково, і префект не раз висловлював своє вдовolenня. Він навіть сказав Ріє, що бачив у старовинних хроніках, присвячених мору, що зображують негрів, які відвозять на гробовище стоси трупів у простих візках, і що наша організація похорону куди краща.

— Авжеж, — погодився Ріє, — похорон такий самий, тільки нам ще доводиться заповнювати картки. Отож поступ безперечний.

Незважаючи на всі досягнення адміністрації в тій царині, префектурі довелося заборонити родичам бути присутніми на похороні, бо з часом похоронний обряд вивродився в досить-таки непривабливу формальність. Рідним дозволялося доходити до цвинтарної брами, та й то неофіційно. І сталося це тому, що зміни торкнулися в основному прикінцевої частини похорону. У далекому кінці цвинтаря, ще на пустирі, порослому мастиковими деревами, викопали два величезні рови. Один рів був для чоловіків, другий — для жінок. Адміністрація в цьому питанні ще шанувала правила пристойності, і тільки вже куди пізніше, силою обставин, відмовилася від цієї останньої спроби дотримуватися добропристойності, і мерців почали ховати купою, гамузом, не розбираючи чоловіків і жінок, відкинувши всі турботи про честивість. На щастя, цей апокаліптичний хаос був характерний лише для останніх періодів лиха. У той час, про який йдеться, ще існували окремі могильні рови, і префектура дуже пишалася з цієї обставини. На дні кожного з ровів булькало й шипіло негашене вапно, налите грубим шаром. На краях ровів лежали купки того самого вапна, і пухирці, що вискакували на

них, лускали від свіжого повітря. Коли рейси завершувалися, з повітки виносили мари, вишиковували їх побіч, потім скидали до рову майже впритул одне до одного голі, трохи скоцюрблені тіла і одразу ж заливали їх новим шаром вапна; потім доволі скупко засипали рів землею, щоб залишити місце для майбутніх гостей. На завтра викликали родичів і пропонували їм розписатися в книзі реєстрацій, це підкреслювало різницю, що існувала між людьми, яких можна було контролювати, і, скажімо, собаками.

Для всіх цих операцій вимагався персонал, і щодня виникала небезпека, що його от-от забракне. Більшість санітарів і грабарів, попервах професіоналів, а потім узятих збоку, гинула від чуми. Зараза все одно брала своє, хоч би яких заходів обережності дотримувалися. Та коли гарненько розважити, найдивніше було те, що під час усієї пошесті охочі все-таки знаходилися. Скрута настала незадовго до того, як крива захворювання сягнула стелі, і неспокій доктора Ріє був тоді цілком виправданий. Бракувало рук і для кваліфікованої роботи, і, як він висловився, для чорної. Але відтоді як чума по-хазяйському розташувалася в місті, навіть її крайнощі зрештою вийшли на користь — через епідемію розладналося все економічне життя Орана, а це, природно, збільшило число безробітних. Поповнювати ними ряди спеціалістів у більшості випадків не вдавалося, але на чорноробів стало легше. І справді, саме в ці дні виявилось, що нужда дужча за страх, тим більше що праця оплачувалася залежно від ступеня ризику. Санітарні служби мали списки претендентів і, тільки-но звільнялося місце, сповіщали першим, хто стояв у черзі, і ті завжди зголошувались на виклик, якщо тільки доти не зникали зі списку живих. Отож-бо префектові, який довго не наважувався використовувати на підсобних роботах ув'язнених довічно або на певний термін, удалося обійтися без цього крайнього заходу.

Добре воно чи погано, але до кінця серпня наші співвітчизники відходили до своєї останньої оселі якщо не зовсім як годиться, зате в атмосфері зразкового ладу, і влада, таким чином, була певна, що свій обов'язок вона виконує. Але тут доречно трохи випередити події і розповісти, до яких заходів мусила вдаватися під кінець служба поховання. Починаючи від серпня, при тодішньому злеті епідемії кількість жертв набагато перевищувала можливості нашого скромного розміром цвинтаря. І хоча частину огорожі зняли, віддавши мерцям прилеглі ділянки, довелося негайно шукати якоїсь іншої ради. Спочатку було ухвалено ховати вночі, що попервах звільняло персонал від зайвої делікатності — можна було напихати машини напхом. І дехто з припізнілих перехожих, які в комендантську годину опинялися на околиці всупереч забороні (або ж змушені були ходити вночі по своїй роботі), іноді ставали свідками того, як довгі, фарбовані в біле фургони мчали на повній швидкості і їхні хрипкі сирени будили луни в чорних проваллях вулиць. Потім трупи поспіхом скидали до рову. Вони ще підскакували від поштовху, а бульбашки вапна вже розпливалися по їхніх обличчях; земля загортала без розбору всіх цих безіменних, і їх назавше поглинали рови, які тепер копали якнайглибше.

Однаке трохи згодом довелося шукати нових шляхів і розширити поле діяльності. З наказу префектури речі, до яких доторкалися хворі, слід було спалювати, і їх привозили до печей. Для цієї мети пристосували сміттєспалювальну піч, яка стояла в східній частині міста, уже за воротами. Пости перенесли далі, а якийсь службовець мерії значно полегшив завдання адміністрації, порадивши використовувати для перевезення трупів трамваї, які ходили раніше по гірській дорозі над морем, а тепер стояли без руху. Для цієї мети в причепах і головних вагонах познімали лави і пустили трамваї до сміттєспалювальної печі, яка й стала кінцевою зупинкою на цій лінії.

І наприкінці літа, і в самий розпал осінніх злив щодня можна було бачити, як глибокої ночі котить по гірській дорозі моторошний кортеж трамваїв без пасажирів і побрязкує, подзеленькує собі над морем. Зрештою жителі пронюхали, в чім тут річ. І незважаючи на те що патрулі забороняли наближатися до гірської дороги, окремим групам осіб усе ж щастило, і щастило часто, пробратися по скелях, об які билися хвилі, і кинути квітки в причепний вагон під час руху трамвая. Тоді літніми ночами до нас долинав брязкіт трамвайних вагонів, вантажених трупами й квітами.

А на ранок, у кожному разі, попервах, густий і млосний дим огортав східні квартали міста. За одностаїним твердженням лікарів, ті випари, хай навіть вельми неприємні, не завдавали ніякої шкоди. Але мешканці тих кварталів негайно заявили, що покидають насиджені місця, бо вірили, ніби чума спадає на них з неба; тому довелося звести цілу мережу димовловлювачів, і люди тоді заспокоїлись. Тільки в дні шквальних вітрів смердюча хвиля, що йшла зі сходу, нагадувала, що тепер ми всі живемо за нового ладу і що полум'я чуми щовечора вимагає своєї данини.

Такі були наслідки чуми в її апогеї. Та, на щастя, епідемія стабілізувалася, бо, треба гадати, фантазія отців міста, винахідливість префектури, легкої на декрети, і навіть пропускна здатність печі уже вичерпалась. Ріє чув, ніби висуваються ще нові проекти, нав'язні розпачем, приміром, хтось запропонував кидати трупи в море, і в уяві лікаря вималювалося страхітливе шумовиння, що скипало на синіх водах. Знав він також, що, коли смертність ітиме вгору, будь-яка, навіть найдосконаліша організація виявиться безпорадною, люди почнуть конати гуртом, а трупи, усупереч усім мудруванням префектури, гнитимуть просто на вулицях, і місто побачить ще, як на майданах і бульварах умирущі чіплятимуться за живих, керовані цілком зрозумілою ненавистю і найбезглуздішою надією.

Власне, оця очевидність чи ляк підтримували в наших співгромадян відчуття вигнання й розлуки. З цього погляду вельми жаль, — і оповідач сам добре це розуміє, — що йому не пощастило присмачити свою хроніку ефектними сторінками, скажімо, намалювати підбадьорливий образ якогось героя чи якесь славне діяння на зразок тих, які трапляються в давніх літописах. Бо нема нічого менш ефектного, як картина моровиці, а найбільше стихійне лихо — одноманітне саме завдяки своїй тривалості. У пам'яті тих, хто пережив страшні дні чуми, вони залишилися не в образі грізної пожежі, без краю довгої та немилосердної, а радше як нескінченне тупцання на місці, що чавить усе на своїй дорозі.

Ні, чума не мала нічого спільного з тими разючими картинами, які не давали спокою докторові Ріє на самому початку пощесті. Насамперед чума була таким собі адміністративним механізмом, обачним, бездоганним, що принаймні взірцево діяв. Оповідач, зауважмо між іншим, боячись погрішити проти істини, а головне — погрішити проти самого себе, тяжів насамперед до безсторонності. Майже нічим не поступався він задля оздоб стилю, якщо, звісно, не зважати на просту вимогу доладності викладу. І саме безсторонність велить йому тепер сказати, що коли найбільшою мукою тих часів, найспільнішою для всіх і найглибшою була розлука, коли необхідно дати з цілковитою щирістю новий опис цієї стадії чуми, то все-таки не годиться приховувати, що мука ця вже втрачала свій первісний пафос.

Чи не почали звикати наші співвітчизники, принаймні ті, хто найважче переносив розлуку, до свого становища? Було б несправедливо твердити це з усією категоричністю. Куди точніше буде сказати, що не тільки в фізичному, а й у моральному розумінні вони страждали в першу чергу від безплотності своїх уявлень. На початку пощесті уява яскраво малювала близьку істоту, з якою вони розлучились і за якою тужили. Але коли вони ви-

разно пам'ятали любе обличчя, знайомий сміх, той чи інший день, згодом усвідомлений як день щастя, то вони насилу уявляли собі, що можуть їхні кохані робити там, у такому далекому краю, саме тоді, коли про них думають. Словом, у ту добу в них працювала пам'ять, проте підводила уява. А на другій стадії чуми згасла й пам'ять. Не те щоб вони забули дороге обличчя, ні, але образ став безплотний, що, власне, одне й те саме, і вони вже не знаходили його в глибинах своєї душі. У перші тижні пощесті вони нарікали, що їхня любов з усім її розмаїттям звернена до тіней, а потім раптом переконалися, що й тіні можуть зробитися ще безтілесніші, що все тьмяніє аж до найтонших відтінків, свято бережених пам'яттю. Отож насамкінець цієї розлуки без кінця-краю вони вже не уявляли собі ні колишньої близькості, ані того, що жили раніш коло любої істоти, якої в будь-яку хвилину можна було торкнутися рукою.

Якщо дивитися на справу з цього погляду, вони прийняли розпорядок чуми, цілком буденний і тому особливо дійовий. Ні в кого з нас уже не збереглося великих почуттів. Зате всі однаково спізнавали почуття безбарвні. «Швидше б усе скінчилося», — казали наші співгромадяни, оскільки під час лиха цілком природно бажати кінця стражданню всіх людей, а ще й тому, що вони справді бажали, щоб це скінчилося. А мовилося це без колишнього запалу і без колишньої гіркоти і спиралося на докази, вже мало переконливі, але поки що зрозумілі. На зміну дикому пориву перших тижнів прийшло отупіння, що його не слід плутати з покорою, хоча воно все ж таки було чимось подібне до тимчасового прийняття.

Наші співгромадяни скорилися, або, як то кажуть, пристосувалися, бо незмога було вчинити інакше. Звичайно, зовні вони мали вигляд людей, убитих нещастям і горем, але вони вже не відчували первісної їхньої гостроти. Зрештою, доктор Ріє, наприклад, вважав, що саме

це і є головне лихо і що звичка до розпачу куди гірша, ніж сам розпач. Спершу розлучені коханці були нещасні не до кінця, їхні муки мали якесь осяяння, нині вже згасле. А тепер хай би де б їх зустрічали: на розі, у кав'ярні або в приятелів, добросердих і дещо неуважних, погляд вони мали такий знуджений, що все місто здавалося суцільною залогою чекання. Ті, хто мав якусь роботу, виконували її в ритмі самої чуми — ретельно і без іскринки. Усі поробилися скромниками. Уперше без усякого прикрого осаду розлучені розмовляли зі знайомими про свого відсутнього, вживали затерті слова, оцінювали свою розлуку під тим самим кутом, що й цифри смертності. Навіть ті, хто досі запекло намагався не змішувати своїх страждань зі спільним горем, навіть ті йшли тепер на цю зрівнялівку. Позбавлені пам'яті і надії, вони вкорінилися в теперішньому, у сьогоднішньому дні. Сказати по ширості, усе в їхніх очах ставало сьогоднішнім. Чума поодбирала в усіх здатність до любові, ба навіть до дружби. Бо любов вимагає бодай краплину майбутнього, а для нас існувала лише ця мить.

Само собою зрозуміло, усе це дещо грубо змальовано. Бо коли правда, що всі розлучені дійшли до такого стану, то заради справедливості додамо, що дійшли не всі водночас; хоча вони зжилися зі своїм новим становищем, іноді раптові проблиски, несподівані повернення, випадкові прозріння знов і знов відроджували всю свіжість і вразливість почуттів. Їм потрібні були ті хвилини, коли, забувши про нагальні справи, вони плекали плани так, ніби чума вже відступила. Необхідні були раптові уколи безпредметних ревнощів, і це було благом. Та й інші також переживали цю несподівану смугу воскресіння, скидали із себе заціпеніння, хоча б у певні дні тижня — насамперед, звичайно, у неділю і в суботній вечір, бо ці дні в щасливу пору були пов'язані з якимсь родинним ритуалом. Або, траплялося, туга, що охоплювала їх надвечір, приносила надію, зрештою не завжди

слушну, що до них повернеться пам'ять. Та вечорова година, коли віруючі католики прискіпливо допитуються свого сумління, ця вечорова година важка для в'язня чи вигнанця, котрим нема кого допитуватись, крім по-рожнечі. На якусь мить вони воскресали, але потім знову в'янули, замикалися в чумі.

Читач, певно, вже здогадався, що це означало цілковите зречення найособистішого. Тоді, у перші дні чуми, їм допікали якісь дрібниці, що не мали для інших ніякого глузду, і саме завдяки сумі цих дрібниць, таких важливих для них, вони накопичували досвід особистого життя, а тепер, навпаки, їх цікавило тільки те, що цікавило всіх інших, вони оберталися в колі спільних ідей, і навіть сама любов прибирала абстрактної подоби. Віддавшись на поталу чумі, вони іноді сподівалися лише на дарований нею сон і ловили себе на думці: «Хай бубони, аби тільки все скінчилося». Та вони вже й так спали, і весь той довгий період був, власне, довгим сном. Місто населяли соньки з ледь розплющеними очима, яким лише зрідка щастило вирватися з пут долі, найчастіше вночі, коли їхні на вигляд загоєні рани враз ятрилися. Розбуркані зі сну, вони якимось неухважливо торкалися смажних уст, віднаходячи, ніби при спалаху блискавки, свою помолоділу муку, а разом з нею розтривожений образ свого кохання. А вранці вони покірно підставляли шию лихові, тобто рутині.

Але, питає читач, які були на вигляд ці мученики розлуки? Та звичайнісінькі — ніякі. Або, коли на те, як усі, набули якогось спільного для всіх вигляду. Вони, як і все місто, жили в стані дитинної благодушності й суєти. Вони втратили видимість критичного відчуття, набувши замість того видимість незворушності. Наприклад, часто можна було бачити, як найсвітліші, здавалося б, голови прикидалися, ніби за прикладом усіх інших шукають у газетах чи в радіопередачах обнадійливі натяки на близький кінець чуми, запалювалися химерними на-

діями чи, навпаки, зазнавали зовсім безпідставного страху, читаючи міркування якогось меткого журналіста, написані просто так, знічев'я. Поза тим вони цмулили своє пиво чи доглядали своїх хворих, били байдики чи пнулися зі шкури, складаючи статистичні таблиці, або ставили платівки і тільки цим відрізнялися поміж себе. Інакше кажучи, вони вже нічого не вибирали. Чума позбавила їх здатності оцінних суждень. І це впадало в очі хоча б тому, що ніхто вже не цікавився якістю купованого одягу чи харчу. Брали все, не розбираючи.

Аби покінчити з цим питанням, додамо, що мученики розлуки позбулися цікавого привілею, який спершу був їм за прикриття. Вони втратили егоїзм кохання і всі переваги, що випливали звідси. Зате нині становище стало ясне, лихо вразило всіх без винятку. Усі ми під стрілянину, що лунала біля міських воріт, під лясання штемпелів, що визначили ритм нашого життя і наших похоронів, серед пожеж і реєстраційних карток, жаху й формальностей, приречені на ганебний, одначе зареєстрований за всією формою скін, серед лиховісних клубів диму і незворушних гудків «швидкої допомоги»; усі ми однаково жилилися хлібом вигнання, чекаючи не знаного для себе, такого хвилюючого для душі возз'єднання й утихомирення. Зрозуміло, наша любов була все ще з нами, тільки прикласти її не було до чого, вона гнітила нас тяжким тягарем, мляво гнідилась у наших душах, безплідна, як злочин або смертний вирок. Наша любов була довготерпеливістю без прийдешнього і впертим чеканням. І з цього погляду поводження декого з наших співгромадян наводило на думку про ті довгі черги, що збиралися в усіх кінцях міста перед продовольчими крамницями. І тут, і там — однакова здатність змиритися й терпіти, водночас безмірна і позбавлена ілюзії. Треба тільки помножити це почуття на тисячу разів, бо тут ідеться про розлуку, про інший голод, здатний усе поглинути.

Зрештою, як хтось захоче мати докладну картину на-строю наших мучеників розлуки, найпростіше знову ви-кликати в уяві ті золотаво-курні, безкінечні вечори, що спадали на позбавлене зелені місто, тим часом як чоло-віки й жінки розтікалися по всіх вулицях. Бо як не див-но, через брак міського транспорту й автомобілів вечо-рами до ще позолочених сонцем терас долинав уже не шурхіт шин і металевий тенькіт, як колись, — звичайна міська мелодія, — а рівний нескінченний шерех кроків і притлумлений гомін голосів, журне човгання тисяч пі-дошов у такт посвисту бича в задушливому небі, безпе-рервне гнітюче тупцяння, що поволі заповнювало весь Оран і з вечора до вечора ставало голосом, точним і тоск-ним голосом сліпої впертості, що заступила в наших сер-цях любов.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

У вересні і жовтні чума все ще підминала під себе місто. А що ми вже згадували про тупцяння, то треба сказати, що сотні тисяч людей тупцяли так протягом тих нескінченно довгих тижнів. Небо насилало то туман, то спеку, то дощ. Мовчазні зграї шпаків і дроздів, які леті-ли з вирію, проносилися десь високо-високо, але вперто обминали стороною наше місто, ніби той самий бич, про який говорив отець Панлю, той дерев'яний спис, що зі свистом шугав над оселями, тримав їх на відстані від Орана. На початку жовтня зливи геть позмивали пи-люку з вулиць. І за весь той час нічого істотного не ста-лося, якщо не зважати на тупе безугавне тупцяння.

Тут тільки стало видно, як потомилися Ріє та його друзі. І справді, члени санітарних дружин уже не в змозі були подолати втому. Доктор Ріє помітив це, спостеріга-ючи, як наростає в ньому самому, та й у всіх його при-

ятелів якась дивна байдужість. Так, скажімо, ці люди, які раніше уважно прислухалися до всіх новин щодо чуми, зовсім перестали цим цікавитися. Рамбер, якому тимчасово довірили один із карантинів, що влаштований у їхньому готелі, із заплющеними очима міг назвати число своїх підопічних. Міг він також якнайдокладніше розповісти про систему негайного перевезення, організованого ним для тих, у кого раптово виявились симптоми захворювання. Статистичні дані про дію сироватки на людей, замкнутих на карантині, здавалось, назавжди закарбувалися йому в пам'яті. Але він був нездатний назвати щоденну цифру жертв, забраних чумою, він справді не мав уявлення, спадає пошесть чи ні. І попри все він плекав надію втекти з міста у найближчі дні.

Інші натомість, поглинуті день і ніч працею, уже не читали газет, не вмикали радіо. І коли їм повідомляли чергові зведення, вони вдавали, ніби слухають їх зацікавлено, але насправді сприймали ці дані з якоюсь байдужою неухважністю, яку ми помічаємо за учасниками великих воєн: виснажені ратними трудами, ті клопочуться лише тим, щоб не підупасти духом на щоденній службі, уже не сподіваючись ні на вирішальну битву, ні на замирення.

Гран, ведучи далі такий важливий під час мору облік, певне, не зумів би підбити загальні підсумки. На відміну від Тарру, Рамбера та Ріє, очевидно, витривалих, здоров'ям Гран ніколи похвалитися не міг. Але ж він тепер поєднував свої функції в мерії із секретарюванням у Ріє та ще працював уночі для себе самого. Тому він був у стані цілковитого занепаду сил, і підтримували його дві три майже маніакальні ідеї, зокрема, він вирішив після завершення епідемії дати собі повний відпочинок хоча б на тиждень і працювати лише задля свого «шапки геть», — він казав, справа пішла на лад. Іноді на нього опадало нездоланне розчулення, і тоді він охоче й довго розмовляв із Ріє про свою Жанну, намагався уявити, де вона

може бути тепер і чи думає вона про нього, читаючи газети. Саме розмовляючи з ним, Ріє зловив себе на тому, що й сам говорить про свою дружину якимись надивовижу тривіальними словами, чого за ним досі не водилося. Не надто ймучи віри втішним телеграмам від жінки, він надумав зателефонувати безпосередньо головному лікареві санаторію, де вона лікувалася. У відповідь отримав звістку, що здоров'я хворої погіршилось, і водночас головний лікар запевняв чоловіка, що буде зроблено все можливе, аби не допустити подальшого розвитку хвороби. Ріє зберігав цю новину в душі і тільки станом крайньої втоми міг би пояснити те, що наважився розповісти про телеграму Гранові. Спершу службовець довго розводився про свою Жанну, потім спитав Ріє про його дружину, і той розповів.

— Знаєте, — сказав Гран, — у наш час такі хвороби добре лікуються.

І Ріє погодився, що лікуються вони справді добре, і додав, що розлука, як на нього, довго затяглася, а його присутність, можливо, допомогла б жінці успішніше боротися з недугою, і що тепер вона, мабуть, почуває себе страшенно самотньою. Потім він замовк і ухильно відповідав на подальші Гранові розпити.

Інші теж були приблизно в такому самому стані. Тарру тримався стійкіше, ніж решта, але його нотатки показують, що коли його цікавість і не втратила своєї гостроти, то принаймні коло спостережень звузилося. Так, протягом усього цього періоду він цікавився, очевидно, самим лише Коттаром. Вечорами у лікаря — Тарру довелося перебратися до Ріє, відколи готель перевели під карантин, — тільки з ввічливості він слухав Грана чи лікаря, що розповідали про наслідки своєї роботи. І намагався швидше перевести мову на незначні факти оранського життя, які звичайно його цікавили.

Щодо Кастеля, то в день, коли він прийшов до Ріє повідомити, що сироватка готова, і вони після обгово-

рення вирішили випробувати її вперше на синкові слідчого Отона, допіру привезеному до лазарету, — хоча Ріє особисто вважав цей випадок безнадійним, — і поки господар дому перераховував своєму літньому другові останні статистичні дані, він раптом помітив, що його співрозмовник спить міцним сном, відкинувшись на спинку фотеля. І, вдивляючись у його риси, що раптом втратили звичний вираз легкої іронії, яка робила Кастеля миложливим, помітивши, як з напіврозтулених уст спливає цівочка слини, від чого на цьому відразу зм'якшому обличчі стало видно сліди часу, старість, Ріє відчув, як боляче стислося йому горло.

Саме цей вияв слабкості показував Ріє, наскільки він зморився. Почуття не слухалися його. Міцно затягнуті, зачерствілі й висохлі, вони іноді пускали тріщину, віддаючи його на поталу емоціям, над якими він уже не був владний. Надійним захистом було сховатися за броню зчерствілої й тугіше затягти цей вузол, що муляв десь усередині. Він добре знав: тільки так можна витримати. Щодо решти, то в нього майже не лишалося ілюзій, і втома підривала те, що ще збереглося. Бо він усвідомлював: на цьому етапі, межі якого він і сам не зміг би визначити, він перестав бути цілителем. Тепер його функцією стала діагностика. Визначати, бачити, описувати, реєструвати, потім прирікати на смерть — ось яке він зараз мав завдання. Жінки хапали його за руки, волали: «Докторе, врятуйте його!» Але він приходив до хворого не на те, щоб рятувати йому життя, а щоб ізолювати. І ненависть, яку він читав на обличчях, нічого не могла змінити. «Ви безсердечний!» — якось сказали йому. Та ні ж бо, серце якраз він мав. І билось воно для того, щоб допомагати йому протягом двадцяти годин на добу бачити, як умирають люди, створені для життя, і назавтра починати все знову. Віднині серця лише на це й вистачало. Як же могло вистачити його на порятунок чийогось життя?

Ні, протягом дня не допомогу він подавав, а довідки. Звичайно, важко назвати таку роботу людським ремеслом. Але кому зрештою поміж цієї заляканої, неабияк поріділої юрби дано було розкіш займатися своїм людським ремеслом? Ще добре, що існувала втома. Аби Ріе не був такий заморочений, цей запах смерті, розлитий усюди, міг би збудити в ньому розчуленість. Та коли спиш по чотири години на добу, то вже не до сентиментів. Тоді бачиш речі в їхньому правдивому світлі, інакше кажучи, в світлі справедливості, цієї мерзеної і безглуздої справедливості. І ті, інші, приречені, ті теж добре це відчували. До чуми люди зустрічали його як рятівника. Ось він дасть три-чотири пігулки, зробить укол — усе буде гаразд, і, проводжаючи лікаря до порога, йому вдячно тисли руку. То було приємно, але таїло в собі небезпеку. А нині, навпаки, він приходив у супроводі солдатів, і доводилося грюкати в двері прикладом, щоб заставити рідних хворого нарешті відчинити. Вони залюбки потягли б його, та й усе людство, за собою в могилу. Ох! То таки правда, не можуть люди обійтися без людей, правда, що Ріе був так само безпорадний, як ті бідолахи, і що він цілком заслуговував на той самий трепет жалю, який безперешкодно зростав у ньому, тільки-но він полишав хворих.

Такі принаймні були протягом нескінченно довгих тижнів думки, в які поринав доктор Ріе, а тоді вкидався в інші, породжені розлукою. Відблиски подібних думок він читав на обличчях у своїх друзів. Проте найфатальнішим наслідком виснаження й втоми, що поступово брала всіх, хто боровся проти лиха, була навіть не байдужість до подій довколишнього світу і до емоцій інших, а те, що всі вони себе занедбали. Бо кожен однаково намагався не робити нічого зайвого, а тільки найнеобхідніше і вважав, що навіть це йому не до снаги. Отож-бо ті борці з чумою дедалі частіше нехтували правилами гігієни, яку самі ж запровадили, через забудькуватись не ко-

ристувались дезінфекційними засобами, іноді бігли, не вживши запобіжних заходів проти інфекції, до хворих з легеневою чумою, і то лише тому, що їх попередили в останню хвилину, а їм здавалося морочливим завертати дорогою ще й до медичного пункту, де їм зробили б необхідну ін'єкцію. Саме тут крилася дійсна небезпека, бо сама боротьба з чумою робила борців надто вразливими до зараження. Власне, вони сподівалися на випадок, а випадок — він і є випадок.

А проте в місті залишився один чоловік, який не виглядав ні втомленим, ні зажуреним, а радше навіть був живим образом вдоволення. І чоловік той був Коттар. Він тримався і далі осторонь, але взаємин з людьми не поривав. Особливо він прихилився до Тарру, і при першій нагоді, коли той бував вільний від своїх обов'язків, учащав до нього, бо, з одного боку, Тарру був утаємничений у його справи, а з другого, — бо Тарру вмів зігріти комісонера своєю невичерпною сердечністю. Певне, то було якесь диво дивне, але Тарру, незважаючи на свою пекельну працю, був, як завжди, доброзичливий і уважний до співрозмовника. Якщо навіть надвечір він іноді просто падав з ніг від втоми, то вранці прокидався з новою снагою. «З ним, — запевняв Коттар Рамбера, — можна говорити, бо він справжня людина. Усе завжди розуміє».

Ось чому в ту пору у своєму щоденнику Тарру все частіше повертається до Коттара. Тарру спробував відтворити повну картину Коттарових переживань і роздумів у тому вигляді, в якому Коттар йому їх повідав, або так, як сам Тарру їх сприйняв. Під заголовком «Нотатки про Коттара і про чуму» ці описи зайняли кілька сторінок, і оповідач вважає не зайвим навести їх тут уривками. Свою загальну думку про рантє Тарру сформулював так: «Ось людина, яка зростає». А втім, зростав не так він, як зростала його бадьорість духу. Він був навіть радий такому повороту подій. Нерідко він звіряв Тарру

свої заповітні мрії такими словами: «Звісно, не все йде гладенько. Але зате всі ми в одній ямі сидимо».

«Звісно, — додавав Тарру, — йому загрожує та сама небезпека, що й іншим, але, підкреслюю, та сама, що й іншим. До того ж він цілком серйозно вважає, що зараза його не візьме. Очевидно, він, як то кажуть, живе ідеєю, зрештою не такою вже й дурною, що людина, хвора на якусь небезпечну хворобу чи охоплена якимсь великим переляком, уже тим самим захищена від інших недуг або від страхів». «А ви помітили, — якось промовив він, — що дві хвороби разом не уживаються? Припустімо, у вас серйозна чи невиліковна недуга, ну рак або що, чи задушені сухоти, так ось — ви ніколи не підчепите чуми або тифу, це виключено. А втім, можна піти й далі, чи бачили ви бодай раз у житті, щоб хворий на рак загинув у дорожній пригоді?» Хибна ця ідея чи слухна, але вона незмінно підтримує в Коттара бадьорий настрій. Єдине, чого він хоче, — це не відриватися від людей. Він воліє жити в облозі разом з усіма, ніж стати в'язнем самотою. Під час чуми не до таємних розслідувань, досьє, секретних інструкцій і неминучих арештів. Власне кажучи, поліції більше не існує, немає давніх чи нових злочинів, немає винуватців, а є тільки приречені на смерть, які не відомо чому чекають на помилування, у тому числі й самі поліцейські».

Таким чином, Коттар, за словами Тарру, був схильний дивитися на симптоми страху й розгубленості, що їх виявляли наші співвітчизники, з якимсь поблажливим розумінням і втіхою, яку можна сформулювати так: «Що не кажіть, а я раніше за вас усього цього насъорбався».

«Марно я йому торочив, що єдиний спосіб не відриватися від людей — це передусім мати чисте сумління». Він люто глипнув на мене і відповів: «Ну, знаєто, тоді — люди завжди нарізно». І додав: «Говоріть, що хочете, а я вам ось скажу: єдиний спосіб об'єднати людей — це на-

слати на них чуму. Та ви озирніться довкола!» І, широко кажучи, я добре розумію, що він має на увазі і яким, мабуть, зручним здається йому наше теперішнє життя. Він на кожному кроці бачить, що реакція інших на події цілком збігається з тим, що пережив він сам; так, кожному хочеться, щоб усі були з ним заодно; звідси любов'язність, з якою іноді вказуєш дорогу заблудлому перехожому, і неприязнь, яку виявляєш до нього в інших випадках, і юрми, які поспішають до дорогих ресторанів, і втіха сидіти собі й сидіти за столиком; безладний наплив публіки в кіно, безкінечні черги за квитками, переповнені зали театрів і навіть дансингів. Інакше кажучи, дев'ятий вал у всіх розважальних закладах; страх перед будь-яким контактом і прагнення людського тепла, що вабить людей одне до одного, лікоть до ліктя, одну стат'ю до другої. Ясно, Коттар зазнав усього цього раніше за інших. За винятком хіба що жінок, бо з таким обличчям як у нього... Я припускаю навіть, що йому не раз кортіло піти до дівчат, але він відмовляв собі в цій насолоді тому, що все це, мовляв, непривабливе і може зрештою йому неабияк зашкодити.

Словом, чума йому вигідна. Чоловіка самотнього і водночас знудженого своєю самотністю вона обертає на спільника. Бо він явний спільник, спільник, радий зі свого становища. Він співучасник усього, що підмічає: забобонів, недозволених страхів, болісної вразливості розтривожених душ, їхньої маніакальної нехоті говорити про чуму, а проте говорити лише про неї, їхнього майже панічного жаху й блідості за найменшої мігрені, бо всім уже відомо, що чума починається з головного болю, і, нарешті, їхньої підвищеної чутливості, дратівливої, мінливої, що сприймає забудькуватість як кровну образу, а втрату гудзика від штанів замалим як не катастрофу».

Тепер Гарру часто траплялося проводити вечори з Коттаром. Потім він записував, як вони удвох пірнали в юрбу,

забарвлену присмерком чи імлою, затиснуті чужими плечима поринали в цю біло-чорну масу, лише подекуди прорізану світлом ліхтарів, і йшли слідом за людською чередою до жагучих розваг, які захищали від могильного холоду чуми. Ті мрії, що їх леліав Коттар усього кілька місяців тому і не міг їх здійснити, те, чого він шукав у публічних місцях, а саме розкоші й широкого життя, змоги пірнати в нестримні насолоди — саме до цього й поривалося зараз усе місто. І хоча тепер ціни геть на все без упину зростали, у нас ніколи ще так не цвиндрили гроші, і хоча більшості не вистачало речей першої необхідності, ніхто не шкодував коштів на всіяку зайвину і марнички. Розповсюджувалися азартні ігри, до яких таке ласе неробство. Одначе в нашому випадку неробство було просто безробіттям. Іноді Тарру з Коттаром довго простували за якоюсь парочкою, яка раніше намагалася б сховати свої почуття, а тепер і він і вона вперто йшли через усе місто, пригорнувшись одне до одного, не бачачи навколишньої юрби, з трохи маніакальною неухвалливістю, властивою всім великим пристрастям. Коттар розчулювався. «Ну й штукарі!» — говорив він. Він підвищував голос, увесь розквітав серед цієї повсюдної лихоманки, королівських чайових, що дзвеніли довкола, та інтрижок, що починалися на очах у всіх.

Одначе Тарру зазначив, що в поведінці Коттара ніякої особливої злостивості не відчувалося. Його: «Я раніш за вас усього насьорбався» — свідчить радше про нещастя, ніж про триумф. «Думаю навіть, — писав Тарру, — що він поступово починає любити цих людей, ув'язнених між небом і стінами їхнього рідного міста. Наприклад, він залюбки пояснив би їм, звичайно, якби міг, що не такий уже страшний чорт, як його малюють». «Ні, ви тільки послушайте, — казав він мені — після чуми я, мовляв, те-то й те-то зроблю... Сиділи б спокійно, не отруювали б собі життя. Своєї користі не розуміють. Ось я, хіба я казав: «після арешту зроблю те-то й те-то?»

Арешт — це самісінький початок, а не кінець. Зате чума... Хочете знати мою думку? Вони нещасні тому, що не вміють пливати за течією. А я знаю, що кажу».

«І справді, він знає, — додавав Тарру. — Він цілком слушно оцінює суперечності, що гризуть наших оранців, які відчують глибоку потребу в людському теплі, що зближує людей, і водночас не можуть звіритися на це почуття через недовіру, що віддаляє їх одне від одного. Дуже добре нам відомо, що не слід надто покладатися на сусіда, який — так і дивись — підкине вам чуму, скористається хвилиною вашої довірливості і заразить вас. Якщо гаяти час так, як гаяв його Коттар, тобто вбачати можливих викажчиків у всіх тих людях, товариства яких він сам домагався, то можна зрозуміти його стан. Не можна не співчувати людям, які живуть думкою, що чума не сьогодні-завтра покладе тобі на плече руку і що, може, саме в цю хвилину вона готується до стрибка, а ти ось радієш, що досі живий-здоровий. Тою мірою, якою це можливо, він відчуває себе цілком затишно серед повсюдного страху. Але оскільки він пережив усе це задовго до наших страхів, гадаю, він не здатний цілком усвідомлювати разом з нами всю жорстокість нашої непевності. Словом, у товаристві всіх нас, поки ще не вмерлих від чуми, він гостро відчуває, що його воля і життя щодня напередодні загину. А що сам він пройшов через цей стан жаху, то вважає цілком природним, щоб і інші теж спізнали його. Або, точніше, якби він сам-один був у такому стані, то зносити цей жах йому було б куди болісніше. Тут він, власне, не має рації, і зрозуміти його важче, ніж інших. Але саме в цьому пункті він більше, ніж інші, заслуговує на те, щоб його спробували розуміти».

Записи Тарру завершуються розповіддю, що яскраво ілюструє той особливий настрій, який виникав водночас і в Коттара і в зачумлених. Розповідь ця якоюсь мірою відтворює важку атмосферу тієї пори, і ось чому оповідач вважає її важливою.

Обидва вони вибралися до міської опери, де ставили глюківського «Орфея». Коттар запросив із собою Тарру. Річ у тім, що навесні, перед самим початком пошесті, до нашого міста приїхала оперна трупа, щоб дати кілька вистав. Відрізана чумою від світу, трупа, за угодою з дирекцією нашої опери, мусила давати спектакль раз на тиждень. Отож протягом кількох місяців у нашому міському театрі лунали щоп'ятниці мелодійні скарги Орфея й безсилі волення Еврідики. Одначе вистава мала незмінний успіх і давала повний збір. Умостившись на найдорожчих місцях у бенуарі, Тарру з Коттаром могли згори милуватися на переповнений партер, де збиралися найчепурніші з наших співгромадян. Заходячи до зали, кожний намагався якнайефектніше обставити свою появу. У сліпучому світлі рампи, поки музиканти під сурдинку наладжували свої інструменти, чітко вимальовувалися постаті, що переходили від ряду до ряду й невимушено вклонялися знайомим. Під легкий гомін світських розмов чоловіки нараз повертали собі певність, якої їм так бракувало всього годину тому на темних вулицях міста. Чума відступала перед фракком.

Весь перший акт Орфей легко, без притиску в голосі, нарікав на свою долю, кілька краль в античних туніках чарівними жестами коментували його горе, і кохання оспівувалося в арієтах. Зала реагувала тепло, але стримано. Навряд чи публіка завважила, що в арію другого акту Орфей уводить непередбачене композитором тремоло і з дещо підвищеним пафосом благає володаря Пекла зглянутися на його сльози. Деякі надто рвучкі жести знавцям здалися за данину стилізації, що, на їхню думку, збагачувало інтерпретацію співака.

Тільки під час славетного дуету Орфея з Еврідикою у третьому акті (коли Еврідика тікає від свого коханця) легкий трепет подиву перебіг залюю. І мовби співак умисне чекав цього тривожного поруху в залі або, точніше, нерозбірливого гомону голосів, що долинув з партера до

сцени і нараз підтвердив те, що він невиразно передчував, тільки влучив цю мить, аби геть по-дурному підступити до рампи, розчепіривши під своєю античною тунікою руки й ноги, і впасти опукою серед пасторальних декорацій, які і завжди здавалися анахронізмом, а нині в очах глядачів уперше стали по-справжньому лиховісно анахронічними. Бо цієї самої миті оркестр замовк, глядачі з партеру, підхопившись з місць, поволі й мовчки потяглися із зали, як виходять після відправи з церкви або з кімнати, де лежить покійник: дами — підібгавши спідниці, понуривши голови, а кавалери — підтримуючи своїх супутниць під лікоть, аби вберегти їх від поштовхів відкидних крісел. Але потроху рух прискорився, шепіт перейшов у крик, і юрба ринула до запасних виходів. Біля дверей зчинилася штовханина, почулися зойки. Котгар і Тарру тільки попідводилися і стояли тепер вічна-віч з тим, що було одним з аспектів нашого теперішнього життя: чума на сцені в образі лицедія, що бився в корчах, а в залі вся марна тепер пишнота у вигляді забутих віял і мереживних хусточок, що позачіплювалися за пурпуровий оксамит крісел.

У перший вересневий тиждень Рамбер добре запрягся в роботу й допомагав Ріе. Він тільки попросив лікаря дати йому вихідний того дня, на який призначено зустріч біля будинку чоловічого ліцею з Гонсалесом та братами.

Опівдні Гонсалес і журналіст ще здалеку побачили братів, які чомусь на ходу сміялися. Брати заявили, що минулого разу їм нічого не пощастило зробити, але того слід було чекати. Хай там як, а цього тижня вони не чергують, доведеться потерпіти до наступного. Тоді й почнемо все спочатку. Рамбер відповів, що й справді спочатку. Тут Гонсалес запропонував зустрітися наступного понеділка. Але тоді вже Рамбера оселять у Марселя і Луї.

— Ми з тобою лише вдвох зустрінемося. Якщо я чомусь не прийду, чимчикуй просто до них. Зараз тобі розтлумачать, куди йти.

Але Марсель, а можливо, Луї, сказав, що найпростіше зараз же відвести їхнього приятеля до них. Якщо Рамбер не надто вередливий, його там і нагодують, харчу вистачить на чотирьох. А він таким чином увійде в курс справи. Гонсалес підтвердив, що думка й справді чудова, і всі четверо подалися до гавані.

Марсель і Луї мешкали аж у кінці Флотського кварталу, біля воріт, що виходили на приморське шосе. Будиночок у них був приземкуватий, в іспанському стилі, з грубими стінами, з яскраво розмальованими дерев'яними віконницями, а в кімнатах було порожньо й прохолодно. Мати хлопців, стара іспанка, з усміхненим, геть зморшкуватим обличчям, подала їм вареного рису. Гонсалес здивувався: у місті рису вже давно не стало.

— Коло воріт завжди на щось розживешся, — пояснив Марсель.

Рамбер їв і пив. Гонсалес твердив, що це свій хлопець, свій хлопець слухав і думав лише про те, що йому доведеться стовбичити тут іще цілий тиждень.

Насправді ж довелося чекати не один, а два тижні, оскільки тепер, з метою скоротити кількість постів, наглядачі змінювалися раз у півмісяця. І протягом тих двох тижнів Рамбер працював, не шкодуючи сил, працював, як проклятий, від зорі до зорі, закривши на все очі. Лягав він пізно і зразу поринав у важкий сон. Різкий перехід від байдикування до виснажливої роботи майже позбавляв його сну і сили. Про своє близьке визволення він не розводився. Знаменний факт: наприкінці першого тижня він признався лікареві, що минулої ночі вперше за довгий час добряче напився. Коли він вийшов із бару, йому раптом привиділося, ніби залози йому в пахвинах набрякли і щось під пахвами заважає вільно рухати руками. Він подумав: чума. І єдиною його реакцією — тут він згодився з Ріє, вельми безглуздою реакцією, — було те, що він кинувся бігти до горішньої частини міста, і там, стоячи на маленькому майданчику, звідки й моря

навіть не було видно, хіба що небо здавалося ширшим, він голосно гукнув, кличучи свою дружину через мури зачумленого міста. Повернувшись додому і не виявивши жодного симптому зараження, він засоромився свого раптового пориву. Ріє сказав, що він добре розуміє такий вчинок. «Хай там як, — додав лікар, — бажання так учинити цілком поясненне».

— До речі, сьогодні вранці пан Отон говорив зі мною про вас, — раптом додав Ріє, коли Рамбер з ним прощався. — Спитав, чи я вас знаю. «А якщо знаєте, — сказав він мені, — то порадьте йому не вештатися серед контррабандистської шатії-братії. Його засікли».

— Що все це означає?

— Це означає, що вам треба поквапитися.

— Дякую, — сказав Рамбер, потискуючи лікареві руку.

Уже з порога він раптом обернувся. Ріє відзначив нишком, що вперше від початку чуми Рамбер усміхається.

— А чому б вам не перешкодити моєму від'їзду? Ви ж маєте таку змогу.

Ріє характерним своїм порухом похитав головою і сказав, що це справа його, Рамбера, що він, Рамбер, вибрав щастя, і що він, Ріє, власне не має жодного вагомого доказу проти такого вибору. У таких справах він почуває себе нездатним вирішувати, що добре, а що зле.

— Чому ж ви тоді радите мені поквапитися?

Тут усміхнувся Ріє:

— Можливо, тому, що й мені теж хочеться зробити щось для щастя.

Назавтра вони вже не поверталися до цієї теми, хоча працювали разом. Наступного тижня Рамбер нарешті оселився в іспанському будиночку. Йому постелили в загальній кімнаті. А що хлопці не приходили додому обідати і Рамбера просили не виходити без нагальної потреби, то він цілі дні сидів сам або гомонів із старою іспанкою, матір'ю Марселя та Луї. Ця худенька бабуся, уся в чорному, зі смаглявим зморшкуватим обличчям

під білими, як сніг, до блиску вимитими сивими косами, була напрочуд діяльна й рухлива. Вона звичайно мовчала, і, тільки коли дивилася на Рамбера, в очах її розквітав усміх.

Іноді вона запитувала його, чи не боїться він принести заразу дружині, а Рамбер відповідав, що є, звісно, деякий ризик, але він не такий уже великий, а якщо йому залишатися в місті, вони, чого доброго, узагалі ніколи не побачаться.

— А вона мила? — посміхаючись, спитала стара.

— Дуже.

— Гарненька?

— По-моєму, так.

— Ага, значить, тому, — мовила стара.

Рамбер замислився. Звичайно і тому, але неможливо ж, щоб тільки тому.

— Ви в Господа Бога віруєте? — спитала стара, вона щоранку ходила справно до церкви.

Рамбер признався, що не вірує, і стара додала, що й тому теж.

— Тоді ви маєте рацію, їдьте до неї. Інакше, що ж вам залишається?

Цілі дні Рамбер тинявся серед голих стін, вибілених вапном. Торкав знічев'я прибиті до стіни віяла або ж рахував помпони на вовняному килимку, що застеляв стіл. Увечері поверталися хлопці. Балакучістю вони не відрізнялися, казали тільки, що ще не час. Після обіду Марсель бренькав на гітарі, і всі пили ганусівку. Здавалося, Рамбер весь час про щось думав.

У середу Марсель, повернувшись, сказав: «Завтра опівночі. Будь наготові». Один із двох постових, що чергували з ними, захворів чумою, а другого, котрий мешкав із заслаблیم в одній кімнаті, забрали на карантин. Отже, десь два-три дні Марсель і Луї чергуватимуть самі. Сьогодні вночі вони зроблять останні приготування. Певне, завтра найзручніше. Рамбер подякував. «Раді?» —

спитала стара. Він сказав, так, радий, але сам думав про інше.

Назавтра з низько навислого неба лилася задушлива й волога спека. Відомості про чуму були невтішні. Тільки одна стара іспанка не втрачала ясності духу. «Нагришили ми, — казала вона. — Чого ж тут дивуватися». Рамбер за прикладом Марселя й Луї скинув сорочку. Але це не допомагало, між лопатками і голими грудьми цівками стікав піт. У напівмороці кімнати з щільно зачиненими віконницями їхні голі торси здавалися брунатними, ніби відлакованими. Рамбер мовчки снував по кімнаті. Нараз о четвертій пополудні він одягся і заявив, що йде.

— Тільки дивись — рівно опівночі, — сказав Марсель. — Усе вже готове.

Рамбер подався до Ріє. Лікарева мати сказала Рамберові, що той у лазареті в горішньому місті. Перед лазаретом біля сторожки все ще тупцяла юрма. «Ану, прохоть», — погукував вирлуватий сержант. Люди проходили, але, описавши коло, верталися назад. «Нема чого тут чекати!» — кричав сержант у пропітній куртці. Такої ж думки дотримувалась і юрба, але все ж таки не розходилася, незважаючи на страшенну спеку. Рамбер показав сержантові перепустку, і той послав його до кабінету Тарру. До кабінету потрапляли просто з подвір'я. Рамбер зіткнувся з отцем Панлю, який саме виходив од лікаря.

У тісній брудній кімнатці з побіленими стінами, пропахлій аптекою і вогкою білизною, сидів за чорним дерев'яним столом Тарру; він закасов рукави сорочки й витирав поймаканим носовичком піт, що спливав у заглибини на згині ліктя.

— Ще тут? — здивувався він.

— Так. Мені хотілося б поговорити з Ріє.

— Він у палаті. Але якщо справу можна залагодити без нього, краще його не чіпати.

— Чому?

— Він ледве на ногах стоїть. Я намагаюся позбавити його зайвих клопотів.

Рамбер глянув на Тарру. Він також схуд. В очах, у рисах обличчя читалася втома. Його широкі міцні плечі згорбилися. У двері постукали, і ввійшов санітар у білій масці. Він поклав на письмовий стіл перед Тарру пачку карток, сказав тільки: «Шість» глухим через марлеву пов'язку голосом і пішов собі. Тарру звів очі на журналіста й показав йому на картки, що їх віялом тримав у руці.

— Гарненькі картки, га? Та ні, я жартую — це померлі. Їх не стало вночі.

Лоб його прорізала зморшка. Він поскладав картки в пачку.

— Єдине, що нам лишилося, — це звітність.

Тарру підвівся, спираючись долонями на стільницю.

— Скоро їдете?

— Сьогодні, опівночі.

Тарру сказав, що він широ з того радий і що Рамберові треба бути обережнішим.

— Ви це широ?

Тарру знизав плечима:

— У моєму віці мимоволі доводиться бути ширим. Брехати надто втомливо.

— Тарру, — мовив журналіст, — мені хотілося б побачитися з лікарем. Даруйте мені, будь ласка.

— Знаю, знаю. Він людяніший за мене. Ну ходімо.

— Та ні, не тому, — через силу сказав Рамбер. І загнувся.

Тарру глянув на нього і раптом осміхнувся.

Рушили вузеньким коридорчиком, стіни якого були пофарбовані в ясно-зелений колір, і тому здавалося, ніби вони йдуть по дну акваріума. Біля подвійних застаклених дверей, за якими безглуздо метушилися якісь тіні, Тарру завернув і завів Рамбера до маленької кімнатки, суціль заставленої стінними шафами. Він відчинив шафу, дістав із стерилізатора дві гігроскопічні маски, подав одну

Рамберові і порадив їй надіти. Журналіст запитав, чи запобігає маска бодай чому, і Тарру відповів: ні, зате діє на інших заспокійливо.

Вони відчинили скляні двері. Й опинилися у величезній палаті, де, незважаючи на задуху, усі вікна було наглухо позачинювано. На стінах аж під стелею гуділи вітрячки, і їхні скошені лопаті місили гаряче масне повітря, розганяючи його над поставленими у два ряди сірими койками. З усіх кутків долинав глухий стогін, іноді уриваний пронизливими зойками, і всі ці звуки зливалися в одну безкінечну монотонну скаргу. Люди в білих халатах повільно рухалися по палаті під яскравим, аж різким, світлом, що лилось у високі заграбовані вікна. Рамберові стало не по собі в цій задушливій залі, і він насилу впізнав Ріє, той схилився над розплатаним на постелі хворим, який стогнав. Лікар розрізав бубони в пахвині хворого, а дві санітарки стояли обабіч ліжка, тримали того в позі людини, підданої четвертуванню. Випроставшись, Ріє кинув інструменти на тацю, яку підставив фельдшер, з хвилину постояв нерухомо, дивлячись на пацієнта, якому робили перев'язку.

— Що нового? — спитав він, побачивши Тарру.

— Панлю згодився заступити Рамбера на карантині. Він уже чимало зробив. Лишається організувати третю дружину, інспекційну, оскільки Рамбер їде.

Ріє мовчки кивнув.

— Кастель уже приготував перші препарати. Пропонує випробувати.

— Ого, це славно! — сказав Ріє.

— І нарешті, тут Рамбер.

Ріє обернувся. Розглядаючи журналіста, він примружив очі, не прикриті маскою.

— А ви чому тут? — спитав він. — Вам слід бути далеко звідси.

Тарру сказав, що сьогодні ввечері Рамбер буде далеко, а сам Рамбер додав: «Теоретично». Щоразу при роз-

мові маска напиналася, мокріла біля вуст. Розмова тому виходила якась примарна, такий собі діалог статуй.

— Мені хотілося б поговорити з вами, — сказав Рамбер.

— Якщо хочете, підемо разом. Почекайте на мене в кабінеті Тарру.

Через кілька хвилин Рамбер і Ріє уже сиділи на задньому сидінні лікаревого автомобіля. Вів машину Тарру.

— Бензин кінчається, — сказав він, рушаючи. — Завтра доведеться тюпати пішака.

— Докторе, — мовив Рамбер, — я не їду, я хочу зостатися тут, із вами.

Тарру навіть не ворухнувся. Він, як і раніше, вів машину. А Ріє, здавалось, уже був не в змозі виборсатися з надр утоми.

— А як же вона? — спитав він глухо.

Рамбер відповів, що він знов думав, що він і досі вірить у те, у що вірив, але, якщо він поїде, йому буде соромно. Ну, коротше, це завадить йому любити ту, яку він залишив. Але тут Ріє раптом випростався й твердо сказав, що це глупство і що нітрохи не соромно віддати перевагу щастю.

— Воно то так, — відповів Рамбер. — Але все-таки соромно бути щасливим одному.

Тарру, досі мовчазний, сказав, не обертаючи голови, що, коли Рамберові хочеться поділити людське горе, йому ніколи не урвати вільної хвилини для щастя. Треба вибирати щось одне.

— Тут інше, — промовив Рамбер. — Я колись думав, що чужий у цьому місті і що мені у вас нема чого робити. Але тепер, коли я бачив те, що бачив, я відчуваю, що я теж тутешній, хочу я того чи не хочу. Ця історія стосується однаково нас усіх.

Ніхто йому не відповів, і Рамбер нетерпляче засовався.

— Але ж ви й самі це добре знаєте! Інакше що б ви робили у вашому лазареті? Чи ви теж зробили вибір і зреклися щастя?

Ні Тарру, ні Ріє не відповіли на це питання. Мовчання затяглося і тривало майже до самого дому Ріє. І тут Рамбер знову повторив своє запитання, але вже наполегливіше. І знов тільки один Ріє обернувся до нього. Відчувалось, що навіть цей жест дався йому на привелику силу.

— Простіть мене, Рамбере, — мовив він, — але я сам не знаю. Лишайтеся з нами, якщо хочете.

Машина круто завернула вбік, і він знов замовк. Потім знову заговорив, дивлячись у вітрову шибку.

— Хіба є на світі бодай що-небудь, ради чого можна зректись того, що любиш? Однак я теж зрікся, сам не знаючи чому.

Він знову відкинувся на спинку сидіння.

— Просто я констатую факт, та й годі, — втомлено промовив він. — Візьмемо його до відома й зробимо висновки.

— Які висновки? — спитав Рамбер.

— Ех, не можна водночас лікувати й знати, — відповів Ріє. — Тому стараймосявилікувати якнайшвидше. Це найневідкладніше.

Опівночі Тарру і Ріє вручили Рамберові план кварталу, що його він мав інспектувати, і раптом Тарру позирнув на годинника. Підвівши голову, він перехопив Рамберів погляд.

— Ви попередили?

Журналіст одвів очі.

— Послав записку, — ледве вимовив він, — ще перше, ніж прийти сюди, до вас.

Кастелеву сироватку випробували тільки наприкінці жовтня. Практично ця сироватка була останньою надією Ріє. Лікар був твердо переконаний, що в разі нової невдачі місто остаточно буде віддано на поталу чумі незалежно від того, коситиме вона людей ще довгі місяці чи раптом з доброго дива зникне.

Напередодні того дня, коли Кагель зайшов до Ріє, занедужав синок добродія Отона, і ціла родина мала сидіти на карантині. Мати, яка саме допіру вийшла з карантину, мусила повернутися туди знову. Свято шануючи приписи влади, слідчий викликав доктора Ріє, тільки-но виявив на тілі у хлопця перші ознаки недуги. Коли Ріє прибув, батько й мати стояли біля узголів'я постелі. Дівчинку забрали з дому. Хлопець був у першій стадії хвороби, що характеризується занепадом сил, і покійно дав себе оглянути. Коли лікар підвів голову, то зустрів батьків погляд, побачив біле обличчя матері, яка стояла трохи віддалік; тулячи до вуст носовичок, вона широко розплющеними очима стежила за маніпуляціями лікаря.

— Те саме, еге ж? — холодно спитав слідчий.

— Так, — відповів Ріє, знову поглянувши на дитину.

Очі в матері розширилися від жаху, але вона нічого не сказала. Слідчий також мовчав, потім стиха мовив:

— Що ж, докторе, ми мусимо зробити те, що належить в таких випадках.

Ріє намагався не дивитися на матір, яка все ще стояла збоку, затискаючи рота хусточкою.

— Якщо я зараз подзвоню, усе зроблять швидко, — нерішуче промовив він.

Пан Отон зголосився провести його до телефону. Але лікар повернувся до його дружини:

— Мені дуже прикро. Вам доведеться зібрати деякі речі. Адже ви знаєте, як усе це робиться.

Пані Отон якось отетеріло вислухала його. Очей вона не звела.

— Так, знаю, — мовила вона, киваючи головою. — Зараз зберу.

Перш ніж піти від них, Ріє не втримався і спитав, чи не треба їм чого-небудь. Мати все ще дивилася на нього мовчки. Але цього разу відвів очі слідчий.

— Ні, дякую, — мовив він, насилу ковтнувши слину, — тільки врятуйте мені дитину.

Карантин спершу був простою формальністю, але, коли за справу взялися Ріє з Рамбером, усі правила ізоляції почали дотримуватися неухильно. Зокрема, вони вимагали, щоб члени родини хворого поміщалися неодмінно нарізно. Якщо один із них уже заразився, сам того не підозрюючи, то не слід збільшувати ризик. Ріє виклав ці міркування слідчому, який визнав їх вельми слушними. Однак вони з дружиною презирнулися, і, перехопивши їхній погляд, лікар зрозумів, які вони обоє зажурені майбутньою розлукою. Пані Отон з донькою ухвалено влаштувати в готелі, відведеному під карантин, яким керував Рамбер. Але місця там було обмаль, і слідчому випадав тільки так званий табір для ізольованих, цей табір улаштувала на міському стадіоні префектура, позичивши для цієї мети намети у шляхової служби. Ріє вибачився за незручності табору, але пан Отон сказав, що правила існують для всіх, і цілком справедливо, що всі їм підкоряються.

А хлопчика перевезли в допоміжний лазарет, який влаштували в колишньому класі, поставивши десять койок. Після двадцятигодинної боротьби Ріє зрозумів, що випадок безнадійний. Хвороба буквально жерла маленьке тільце, яке не чинило жодного опору. На ніжних суглобах набрякли зовсім невеличкі, але болючі бубони, що сковували рухи. Хлопець був приречений недугою. Ось чому Ріє надумав випробувати на ньому Кастелеву сироватку. Того самого дня надвечір вони зробили йому краплинне вливання. Але дитина навіть не реагувала. А на зорі наступного дня всі зібралися біля постелі хлопчика, щоб перевірити наслідки тієї вирішальної спроби.

Вийшовши зі стану первісного заціпеніння, хлопчик судомно ворухився під ковдрою. З четвертої ранку доктор Кастель і Тарру не відходили від його постелі, щохвилини стежачи, як хапає або відпускає недуга. Тарру стояв при узголів'ї, ледь нагнувши над ложем свій могутній торс. Ріє теж стояв, але в ногах, а поряд сидів Кас-

тель і, на вигляд, спокійнісінько читав якусь стару медичну працю. Але коли почало світати, у колишньому шкільному класі поступово зібралися й інші. Першим прийшов Панлю, він став навпроти Тарру й сперся об стіну. На обличчі його застиг страдницький вираз, а багатоденна втома, пов'язана з постійною загрозою зараження, проорала зморшки на його багровому чолі. Прийшов і Жозеф Гран. Була вже сьома, і Гран перепросив, що ще не передихнув. Він тільки на хвилинку, просто заскочив довідатися, чи нема якихось новин. Ріє мовчки показав йому на дитину, яка, приплющивши повіки, зціпивши зуби, наскільки дозволяли її сили, нерухомо лежала зі спотвореним від болю обличчям і все тільки перекочувала голову справа наліво по подушці без пошивки. А коли вже зовсім розвиднілось і на чорній класній дошці, яку так і не спромоглися зняти, можна було розрізнити нестерті стовпчики рівняння, прийшов Рамбер. Він прихилився до стіни біля ніжок сусідньої койки і дістав був з кишені пачку сигарет. Але, поглянувши на хлопця, сховав її назад.

Кастель, не встаючи з місця, зиркнув поверх окулярів на Ріє.

— Про батька щось відомо?

— Ні, — відповів Ріє, — він на карантині, в таборі.

Лікар щосили стиснув бильце ліжка, на якому стогнав хлопчик. Він не спускав ока з хворого, який раптом увесь натужився і, знову зціпивши зубенята, якось дивно прогнувся станом і повільно розкинув руки й ноги. Від голого дитячого тільця, прикритого грубою солдатською ковдрою, відгонило їдким потом та змолкою вовною. Помалу тіло хлопця зів'яло, він звів руки й ноги і, усе ще нічого не бачачи й нічого не говорячи, здавалося, задихав частіше. Ріє піймав погляд Тарру, але той одразу ж відвів очі.

Вони вже не раз бачили смерть дітей, бо жахіття, яке шаленіло в місті протягом кількох місяців, не вибирало

своїх жертв, але вперше їм довелося бути свідками мук дитини хвилина по хвилині, як цього ранку. І, ясно, недугу, що вражала цих невинняток, вони сприймали саме так, як воно й було насправді, — як щось ганебне. Але досі ганьба ця була дещо абстрактна, бо ще ні разу не стежили вони так довго за конанням невинної дитини, не дивились йому просто в лице.

Але тут хлопець, ніби його вкусило щось за живіт, знову скоцюрбився, тоненько писнувши. Так він, скоцюрбившись, пролежав кілька довгих секунд, його біла лихоманка, тіпали конвульсії, так ніби маленький тендітний кістяк гнувся під лютим шквалом чуми, тріщав під непослабними поривами лихоманки. Коли шквал минувся, тіло його ледь обм'якло, здавалося, лихоманка відступилась і кинула його, засапаного, на цьому вогкому від поту, зараженому мікробами ложі, де навіть цей короткий перепочинок уже скидався на смерть. Коли втретє його накрила пекуча хвиля, підняла з постелі, хлопець скорчився, забився в куточок, наляканий цим розпашілим жаром, і несамовито тряс головою, відкидаючи покривало. Рясні сльози бризнули з-під його запалених повік, поповзли по сірому личку, а коли напад минувся, він, знеможений, розметав кощаві ніжки й ручки, які за дві доби перетворились на патички, обтягнуті шкірою, і влігся в дещо химерній позі розп'ятого.

Тарру нагнувся і втер своєю важкою долонею піт і сльози з маленького личка. Кастель згорнув книжку і з хвилину дивився на хворого. Він заговорив був, але в середині фрази йому довелося прокашлятися, бо голос його зірвався й пролунав неприродно.

— Ранкової ремісії не було, Ріє?

Ріє сказав, що не було, одначе дитина опирається хворобі куди довше, ніж звично. Панлю, який утомлено прихилився до стіни, озвався глухим голосом:

— Якщо йому судилося померти, він тільки довше мучитиметься.

Ріє рвучко обернувся до нього, розтулив був рота, але змусив себе промовчати, що, мабуть, коштувало йому чималого зусилля, і знову перевів погляд на дитину.

По палаті все ширше розливалось денне світло. Зойки, які долинали з п'яти сусідніх ліжок, де неспокійно ворушилися білі постаті, свідчили про якусь свідому стриманість. Лише з далекого кутка линув крик, який через рівні проміжки часу уривався короткими охами, у них було більше подиву, ніж страждання. Здавалося, навіть самі хворі вже притерпілися і не відчувають страху, як на початку пошесті. В їхньому теперішньому ставленні до хвороби відчувалося щось на зразок прийняття. Один тільки хлопчик бився з недугою щосили. Ріє час від часу мацав йому пульс, зрештою без особливої потреби, а радше, аби вийти зі стану заціпенілої безпорадності, що змагала його, і коли він заплющував очі, то відчував, як йому самому передається чужий трепет і стугонить у його жилах разом з його власною кров'ю. У такі моменти він ніби ототожнював себе з мордовою хворобою дитиною і намагався підтримати її всіма своїми ще нерозтраченими до кінця силами. Але минула хвилина — і ці двоє сердець билися уже не в унісон, дитина вислизала від Ріє, і зусилля лікаря сходили нанівець. Тоді він відпускав тоненький зап'ясток і відходив на місце.

Рожевисте світло, що падало з вікон на стіни, вибілені вапном, поступово прибирало жовтого відтінку. Там, за шибками, уже потріскував пекучий ранок. Навряд чи вони, що зібралися біля койки, чули, як пішов Гран, пообіцявши ще заглянути. Усі чекали. Дитина лежала, як і раніше, із заплющеними очима, але здавалася трохи спокійнішою. Пальці її, схожі на пташині пазурі, обережно перебирали край ліжка. Потім вони поповзли вгору, подряпали ковдру на колінах, і зненацька хлопчик скорчив ноги, підтягнув їх до живота й завмер нерухомо. Тут він уперше розплющив очі і по-

глянув просто на Ріє, який стояв поруч. На личко його, змучене хворобою, ніби лягла машкара із сірого глею, рот розтулився і майже зразу з губів зірвався крик, один-єдиний, протяглий, він ледь завмирав під час віддихів і заповнив усю палату монотонною надривною скаргою, ремством, таким нелюдським, що, здавалося, то кричить одними устами усе людство. Ріє зціпив зуби, Тарру одвернувся. Рамбер ступив уперед і став поряд з Кастелем, який згорнув книжку, що лежала в нього на колінах. Отець Панлю подивився на цей смажний від хвороби рот, з якого рвався не дитячий крик, а крик поза віком. Він улякнун, і ніхто не здивувався, почувши, як він вимовив чітко, але здавленим голосом, не заглушуваним цим жалібним стогоном, що нікому не належав: «Боже, врятуй це дитя!»

Але дитя не змовкало, і хворі в палаті захвилювались. Той, хто не вгаваючи скиглив у дальньому кутку, скрикнув тепер в іншому, прискореному ритмі, і скоро окремі його вигуки теж перетворилися на суцільний зойк, супроводжуваний дедалі гучнішим стогоном інших хворих. З усіх кутків палати до них підступила хвиля ридань, заглушуючи молитву отця Панлю, і Ріє, судомно вчепившись пальцями у бильце ліжка, заплющив очі, він ніби захмелів з утоми й огиди.

Коли він підняв повіки, поряд нього стояв Тарру.

— Доведеться мені піти, — сказав Ріє. — Не можу цього знести.

Та раптом хворі, мов за командою, змовкли. І тут лише лікар збагнув, що крики хлопця слабшають, слабшають кожної миті і раптом зовсім припинилися. Довкола знову почулося скімлення, але глухе, ніби далеке відлуння тієї боротьби, що допіру завершилася. Бо вона завершилася. Кагель обійшов ліжку і сказав, що це кінець. З розтуленими, але вже німими устами хлопчик спочивав на зім'ятих покривалах, він раптом став зовсім крихитний, а на щоках його так і не висохли сльози.

Отець Панлю підступив до койки й перехрестив покійника. Потім, підібравши поли сутани, рушив до головного проходу.

— Отже, знову все почнемо спочатку? — звернувся до Кастеля Тарру.

Старий лікар похитав головою.

— Мабуть, — криво посміхнувся він. — Зрештою хлопчик боровся довго.

Тим часом Ріє вже вийшов з палати; простував він так швидко і з таким дивним лицем, що отець Панлю, якого він випередив у коридорі, схопив лікаря за лікоть і притримав.

— Ну, ну, докторе! — мовив він.

Усе так само поривчасто Ріє обернувся й люто кинув в обличчя Панлю:

— Адже цей принаймні гріхів не мав — ви самі добре знаєте!

Потім він одвернувся, випередив отця Панлю і рушив у глиб шкільного подвір'я. Там він уместився на лаві, що стояла серед закурених деревець, і стер долоною піт, що заливав очі. Йому хотілося кричати, волати, аби тільки луснув нарешті цей клятий вузол, що перерізував йому навпіл серце. Спека повільно соталася крізь листя фікусів. Бірюзове вранішнє небо затягувало білуватою плівкою, і повітря стало ще задушливіше. Ріє тупо сидів на лаві. Дивився на гілля, на небо, і поступово дихання його вирівнювалось, минала втома.

— Чому ви говорили зі мною так гнівно? — пролунав у нього за спиною чийсь голос. — Мені теж несила було дивитись.

Ріє обернувся до отця Панлю.

— Ви маєте рацію, пробачте мені, — мовив він. — Але втома — це те саме божевілля, й іноді для мене в цьому місті не існує нічого, крім мого протесту.

— Розумію, — пробубонів отець Панлю. — Це справді викликає протест, бо перевищує всі наші людські мір-

ки. Але, може, нам треба любити те, чого не можемо досягнути розумом.

Ріє рвучко випростався. Він подивився на отця Панлю, уклавши в свій погляд усю силу і пристрась, відпущені йому природою, і труснув головою.

— Ні, панотче, — мовив він. — У мене особисто інше уявлення про любов. І навіть на смертній постелі я не прийму цей світ божий, де мордують дітей.

Лице Панлю болісно зціпилося, ніби по ньому пробігла тінь.

— Тепер, докторе, — мовив він скрушно, — я зрозумів, що зветься благодаттю.

Але Ріє вже знов обм'як на своїй лаві. Знов піднялася із самих глибин утома, і він промовив уже лагідніше:

— У мене її нема, я знаю. Але я не хочу заходити з вами в такі суперечки. Ми разом працюємо заради того, що нас об'єднує, і це поза межами блюзнірства й молитви! Тільки одне це й важливо.

Отець Панлю присів коло Ріє. Вигляд у нього був схвилюваний.

— Так, — мовив він, — і ви, ви теж працюєте задля порятунку людини.

Ріє вимушено посміхнувся:

— Ну, знаєте, для мене такі слова, як порятунок людини, звучать надто гучно. Я так далеко не заглядаю. Мене цікавить здоров'я людини, передусім здоров'я.

Отець Панлю нерішуче мовчав.

— Докторе, — нарешті промовив він.

Але одразу ж затнувся. По його чолу також краплями котився піт. Він промимрив: «Бувайте здорові!» і підвівся з лави, очі йому блищали. Він збирався вже йти, але тут Ріє, який сидів задуманий, теж устав і підійшов до нього.

— Ще раз пробачте мені, будь ласка, — сказав він. — Повірте, цей спалах не повториться.

Отець Панлю простягнув лікареві руку й печально промовив:

— А все-таки я вас не переконав.

— А що б це дало? — заперечив Ріє. — Ви самі знаєте, що я ненавиджу зло і смерть. І хочете ви цього чи ні, ми тут разом на те, щоб страждати від цього і з цим боротися.

Ріє затримав руку отця Панлю в своїй.

— От бачите, — додав він, уникаючи дивитися на нього, — тепер і сам Господь Бог не може нас розлучити.

Від того самого дня, як отець Панлю вступив до санітарної дружини, він не вилізав із лазаретів і вражених чумою кварталів. Серед членів дружини він посів місце, яке, на його погляд, найбільше личило йому за рангом, тобто перше. На що-що, а на смерть він надивився. І хоча теоретично він був захищений від зараження запобіжними щепленнями, думка про власну смерть не була йому чужою. Зовні він за будь-яких обставин зберігав спокій. Але від того дня, коли він протягом кількох годин дивився на мрущу дитину, щось у ньому надломилося. На обличчі все виразніше читалася внутрішня напруга. І коли він якось із усміхом сказав Ріє, що саме готує невеличку роботу — трактат на тему: «Чи повинен священнослужитель звертатися до лікаря?», лікареві здалося, ніби за цими словами ховається щось більше, ніж хотів сказати панотець. Ріє висловив бажання ознайомитися з цією працею, але Панлю заявив, що незабаром він виголосить на обідні для чоловіків проповідь і постарається викласти в ній бодай окремі свої міркування.

— Радий буду, докторе, якщо ви теж прийдете; певен, що вас це зацікавить.

Друга проповідь отця Панлю випала на вітряний день. Сказати правду, ряди присутніх після першого разу значно поріділи. Головне тому, що такі видовиська вже втратили для наших співгромадян принаду новизни. Та й саме слово «новизна» теж утратило свій первісний сенс у ті важкі дні, які переживало наше місто. До того ж біль-

шість наших співгромадян, якщо досі остаточно й не поєднувала їх надто відкрито зі своїм особистим, глибоко неморальним життям, то надолужувала звичні відвідування церкви досить-таки безглуздими 'забобонами'. Вони воліли не ходити на месу, зате носили на шиї всілякі медальйони, що мали властивість запобігати недугам, або амулети з образом святого Роха.

Для прикладу можна навести непомірне захоплення наших співвітчизників різними пророцтвами. Так, навесні ми всі з хвилини на хвилину дружно чекали припинення чуми і нікому не спадало на думку запитувати, що гадає сусід про строки пощесті, бо всі намагалися себе переконати, що вона от-от згасне. Але збігали дні, і люди почали побоюватися, що лихо взагалі ніколи не скінчиться, і тоді кінець пощесті став об'єктом спільних сподівань. Отож поширилися всілякі пророцтва, насмикані з висловлювань католицьких святих і пророків. Власники міських друкарень притьмом збагнули, який зиск можна мати з цього повсюдного захоплення, і видрукували великим накладом тексти, що ходили по всьому Орану. Але, помітивши, що це не вгамувало жадібної цікавості публіки, ділки почали пошуки, переглянули всі міські бібліотеки і, виявивши підхожі свідчення такого роду, розсипані по місцевих літописах, розповсюджували їх по місту. Оскільки ж літопис скупий на подібні пророцтва, їх почали замовляти журналістам, які, принаймні в цьому, виявили таку саму обізнаність, як і їхні вчителі минулих століть.

Деякі з цих пророцтв друкували підвалами в газетах. Читачі накидалися на них з такою самою жадібністю, як на сентиментальні історійки, що містилися на останній сторінці в благословенні часи здоров'я. Деякі з цих пророцтв ґрунтувалися на вельми химерних розрахунках, де все подавалося мішма: і неодмінно цифра тисяча, і кількість смертей, і підрахунок місяців, що минули під кормигою чуми. Інші наводили порівняння з великими

чумними морами, званими в пророцтвах константними, і зі своїх більш чи менш химерних підрахунків добували дані про наше нинішнє випробування. Але особливо високо цінувала публіка пророцтва, складені в дусі пророцтв Апокаліпсису, що звітували низку подій, кожна з яких можна було легко пристосувати до нашого міста, і то таких плутаних, що кожен міг тлумачити їх відповідно до свого особистого уподобання. Щодня перегортали творіння Нострадамуса та святої Одилії і щоразу збирали щедре жниво. Усі ці пророцтва об'єднувала спільна риса — відрадний фінал. І тільки чума не мала такої властивості.

Отож забобони міцно заступили нашим співгромадянам релігію, і саме з цієї причини церква, де читав свою проповідь отець Панлю, була заповнена всього на три чверті. Коли ввечері Ріє зайшов до собору, вітер зі свистом просотувався поміж стулками вхідних дверей, вільно гуляв між присутніми. І в цьому вогкому, скутому тишею храмі, де зійшлися самі лише чоловіки, Ріє присів на лаву й побачив, як на кафедру зійшов велебний отець. Заговорив він лагіднішим і задумливішим тоном, ніж першого разу, і парафіяни відзначили подумки, що він не без деякого вагання взявся до діла. І ще одна цікава деталь: тепер він говорив не «ви», а «ми».

Одначе голос його помалу міцнів. Спершу він нагадав про те, що чума панує в нашому місті ось уже кілька довгих місяців і що тепер ми знали її краще, бо не раз бачили, як сідала вона до нашого столу або до узголів'я постелі близької нам людини, як простувала поряд з нами, піджидала нашого виходу з роботи: отож тепер ми, можливо, здатні краще сприйняти те, що вона говорить нам безнастанно і до чого ми в перші хвилини розгубленості дослухалися, очевидно, недостатньо. Те, що панотець Панлю віщував з тієї самої кафедри, лишається слухним — або принаймні таке було тоді його переконання. Але можливо, як і всі ми, — тут отець Панлю скрушно

вдарив себе в груди, — можливо, він і думав і говорив про це без належного милосердя. Але все ж таки у мові його було й зерно істини: з усього і завжди можна добути науку. Найжорстокіше випробування — і те благо для християнина. А християнин саме в цьому випадку і повинен прагнути цього блага, шукати його, розуміти, у чому воно і як його знайти.

У ту хвилину люди, що сиділи довкола Ріє, відкинулися на спинку лавок і розташувалися з усією можливою в церкві зручністю. Одна зі стулочок оббитих повстю дверей тихо лякала від вітру. Хтось із присутніх підвівся з місця й притримав її. І Ріє, увагу якого відвернув цей рух, майже не чув того, про що заговорив після паузи отець Панлю. А той говорив приблизно так: не слід намагатися пояснювати явлене чумою видовище, а слід намагатися засвоїти те, що можна засвоїти. Коротко, за словами проповідника, так принаймні витлумачив їх собі Ріє, що слухав поверхово, виходило, ніби пояснювати тут нема чого. Але він прислухався з більшою цікавістю, коли проповідник несподівано гучно виголосив, що багато чого можна пояснити перед лицем Господа Бога, а інше так і не поясниться. Звісно, існує добро і зло, і звичайно кожен легко бачить різницю між ними. Але коли ми доходимо до внутрішньої сутності зла, тут і чигають на нас труднощі. Існує, приміром, зло, на позір необхідне, і зло, на позір марне. Є донжуан, ввергнутий у пекло, і є скін невинної дитини. Бо коли цілком справедливо, що розпусника покарано Божою десницею, то важко зрозуміти страждання дитини. І справді, нема на світі нічого важливішого над страждання дитини, і жажіття, яке тягне за собою це страждання, і причини цього страждання, що їх треба знайти. Взагалі, Бог усе полегшує нам, і з цього погляду наша віра не заслуговує похвал — вона природна. А тут він, Бог, навпаки, припирає нас до стіни. Таким чином, ми під стінами чуми і саме з її лиховісного затінку зобов'язані здобути для себе

благо. Отець Панлю відмовлявся навіть від тих пільг і попусків, які дозволили б перескочити через цю стіну. Йому нічого не коштувало сказати, що вічне раювання, яке чекає на дитину, може сторицею винагородити його за земні муки, але, по правді кажучи, він і сам не знає, чи так воно. Бо хто ж візьметься запевняти, що століття райського блаженства можуть оплатити бодай мить людського страждання? Той, хто твердив би так, не був би, звісно, християнином, бо наш Учитель зазнав муки плоттю своєю і духом своїм. Ні, панотець Панлю залишиться біля підніжжя стіни, вірний образіві четвертування, символом якого є хрест, і перебуде віч-на-віч з муками дитини. І скаже безстрашно тим, хто нині його слухає: «Братове мої, прийшла пора. Або треба у все вірити, або все відкинути... А хто серед нас посміє відкинути все?..»

У Ріє на мить майнула думка, що панотець договорився до прямої ересі. Але тут речник заходився з новим завяттям доводити, що цей припис згори, ця ясна вимога йде на благо християнинові. Вона ж запишеться йому як чеснота. Він, Панлю, знає, що та чеснота, про яку мовиться нижче, можливо, містить у собі щось надмірне і вразить багато умів, привчених до поблажливішої і класичнішої моральності. Проте релігія періоду чуми не може залишитися нашою щоденною релігією, і якщо Бог здатний попустити, ба навіть зажадати, щоб душа спочивала й раділа в часи щастя, то зажадав він також, щоб релігія в годину випробування стала несамовитою. Сьогодні Бог сподобляє ласки своєї створіння, насилаючи на них нечувані нещастя, аби могли вони віднайти і взяти на плечі свої найвищу чесноту, яка є Все або Ніщо.

Багато сторіч тому один світський мислитель твердив, що йому відкрито таємницю церкви, яка полягала в тому, що чистилища не існує. Під цими словами він розумів, що немає півзаходів, що є тільки рай і пекло і що людині, згідно з її власним вибором, уготовано райське

блаженство або вічні муки. За словами отця Панлю, це було чистісінькою ерессю, яка могла народитися лише в душі вільнодумця. Бо чистилище існує. Але зрозуміло, бувають часи, коли годі на це чистилище розраховувати, бувають часи, коли не можна говорити про дрібні грішки. Усякий гріх смертний, і всяка байдужість злочинна. Або все, або нічого.

Отець Панлю замовк, і до вух Ріє виразніше донеслося скигління вітру, що розгулявся і зі свистом продирався в шпарку під дверима. Але панотець одразу ж заговорив знову й сказав, що чесноту цілковитого прийняття, про яку він згадав вище, не слід розуміти в рамках того вузького сенсу, який звичайно їй надається, що йшлося не про звичайний послух, ба навіть не про важкодосяжне упокорення. Так, він має на увазі упокорення, але те упокорення, на яке добровільно погоджується упокорюваний. Безперечно, страждання дитини принизливе для розуму й серця. Але саме тому, і тут отець Панлю запевнив свою аудиторію, що йому нелегко буде вимовляти ці слова, тому треба жадати страждань, оскільки їх зажадав Господь. Тільки так християнин іде на те, аби не давати пощади нічому, а що всі виходи для нього заказано, дійде до головного, найістотнішого вибору. І вибере він беззастережну віру в усе, аби не бути змушеним до беззастережного заперечення. І так само, як ті славні жінки, які, дізнавшись, що набряклі бубони свідчать про те, що тіло природним шляхом виганяє із себе заразу, благають тепер у церквах: «Господи, пошли йому бубони», ось так і християнин повинен уміти здатися на волю Божу, хай навіть вона незбагненна. Не можна казати: «Я це розумію, але для мене це неприйнятне»; треба кинутися в серцевину цього неприйнятного, яке наслане на нас саме для того, щоб ми зробили свій вибір. Страждання дитини — то наш гіркий хліб, але без хліба душа наша захиріла б від духовного голоду.

Тут приглушений гомін, що звичайно супроводжував кожну паузу в проповіді отця Панлю, зміцнів, але панотець заговорив з несподіваною силою і, ніби поставивши себе на місце своїх слухачів, спитав, як слід поводитися. Він певний, що першою думкою і першим словом буде страшне слово «фаталізм». Так ось, він не цуратиметься цього слова, якщо йому дозволять додати до слова «фаталізм» епітет «активний». Звісно, він хоче нагадати ще раз: не треба наслідувати абіссінців християнського віровчення, про яких він уже говорив у попередній проповіді. І не годиться навіть подумки наслідувати персів, які під час мору кидали свої лахи в християнські санітарні пікети, голосно закликаючи небеса наслати чуму на цих невірних, які сміють боротися проти бича, посланого від Бога. Але, з другого боку, не треба брати прикладу також і з каїрських ченців, які при чумній пошесті, що спалахнула в минулому сторіччі, причащалися, беручи проскуру щипчиками, щоб уникнути дотику з вологими смажними устами, де могла таїтися зараза. І зачумлені перси, й каїрські ченці однаково грішили. Бо для перших страждання дитини було ніщо, а для других, навпаки, цілком людський страх перед муками заглушав усі інші почуття. В обох випадках спотворювалася сама проблема. І ті, і ті лишалися глухими до голосу Божого. Одначе Панлю хоче нагадати й інші приклади. Якщо вірити старовинній хроніці, що розповідає про велику марсельську моровицю, то там ідеться про те, що з вісімдесяти одного ченця монастиря Мерсі чуму пережило тільки четверо. І з тих чотирьох трое втекло, куди очі світять. Так говорить літопис, а літопис, як відомо, не зобов'язаний коментувати. Але, читаючи хроніку, отець Панлю думав про те, що лишився там один усупереч сімдесяти семи смертям, усупереч прикладу трьох уцілих братчиків. І, вдаривши кулаком об край кафедри, превелебний отець гукнув: «Братове мої, треба бути тим, хто лишається!»

Звичайно, це не означає, що слід зректися заходів перестороги, розумного ладу, який запроваджує суспільство, борючись із безладдям стихійного лиха. Не слід слухати тих моралістів, які товкмачать, що треба вклякнуту і дати подіям іти своєю чергою. Навпаки, треба тихенько пробиватися в пільмі, хай навіть наосліп, і намагатися робити добро. А щодо решти, то мусимо зоставатися на місці, покластися смиренно на Господа навіть у сконі дітей малих і не шукати прихистку для самого себе.

Тут отець Панлю повідав слухачам історію славетного єпископа Бальзенса під час марсельської чуми. Проповідник нагадав аудиторії, що наприкінці пошесті єпископ, зробивши все, що повелів йому обов'язок, і переконаний, що нема ніякої ради, зачинився в своєму домі, куди понаносив запаси харчів, і наказав замурувати браму; і от марсельці з несталістю, цілком закономірно, коли чаша страждань буває переповнена, зненавиділи того, кого вважали раніше своїм кумиром, обклали його оселю трупами, бажаючи поширити заразу, і навіть перекидали мерців через стіни, аби наразити його на вірну смерть. Отож єпископ, піддавшись останній слабкості, сподівався знайти прихисток серед розгулу смерті, а мертві падали йому на голову з неба. І ми повинні добути з цього прикладу науку — нема під час чуми і не може бути острівця. Ні, середини не дано. Треба прийняти ганебне, оскільки кожен мусить вибирати — ненавидіти йому чи любити Бога. А хто ж наважиться вибрати ненависть до Бога?

«Братове мої, — вів далі Панлю, і з його інтонації парафіяни здогадалися, що проповідь підходить до завершення, — любов до Бога — трудна любов. Вона вимагає цілковитого самозречення, зневаги до своєї особи. Але тільки він один може змити жах страждання й загибелі дітей, у кожному разі, тільки він може обернути його на необхідність, бо людина негодна цього зрозуміти, вона

може тільки бажати цього. Ось така наука, яку я хотів засвоїти разом із вами. Така віра, жорстока в очах людей і єдино цінна в очах Всевишнього, до якого ми й повинні наблизитися. Перед лицем такого моторошного видо-виська всі ми маємо стати рівними. На тій верховині все зіллється і все зрівняється; і зазоріє істина з-під видимої несправедливості. Ось чому в багатьох церквах південної Франції зачумлені спочивають під плитами церковних хорів, і священнослужителі звертаються до своєї пастви з висоти цих могил, і істини, які вони проповідують, засяють з того попелу, куди, гай-гай, внесли свою лепту і малі діти».

Коли Ріе виходив із церкви, шквалистий вітер вдерся в прочинені двері, вдарив у лиця парафіян, що разходилися додому. Вітер нагнав у собор пахощі дощу, аромат мокрого асфальту, і молільники, ще не досягнувши паперті, вже знали, яким відкриється перед їхніми очима місто. Поперед лікаря йшли старий священник із молодим дияконом, обидва боролися з поривами вітру, що силкувався зірвати їхні капелюхи. Старий навіть під час цього нерівного змагання не переставав обговорювати проповідь. Він віддавав належне проречистості отця Панлю, але його вразила сміливість висловлених у казанні думок. Він вважав, що священнослужитель у віці отця Панлю не має права так непокоїтися. Молодий диякон нагнув голову, сподіваючись ухилитися від ударів вітру, і запевнив, що він часто буває в отця Панлю і знає про еволюцію, яка сталася з ним, що трактат його буде ще сміливіший і, можливо, навіть не дістане *imprimatur*¹.

— Яка в нього все-таки головна ідея? — допитувався старий священник.

Вони підійшли вже до паперті, вітер із завиванням накинувся на них, і диякон відповів не відразу. Скориставшись хвилиною затишку, він сказав тільки:

¹ Дозволу церковної цензури (*латин.*)

— Якщо священнослужитель звертається по допомогу до лікаря, тут явна суперечність.

Тарру, якому Ріє переказав проповідь отця Панлю, зауважив, що він сам особисто знав священника, який під час війни втратив віру, побачивши хлопця, який лишився без очей.

— Панлю має рацію, — додав Тарру. — Коли невинна істота лишається без очей, християнин може тільки або втратити віру, або пристати на сліпоту. Панлю не бажає втратити віри, він піде до кінця. Саме це він і хотів сказати.

Можливо, зауваження Тарру пролле якесь світло на подальші лиховісні події і на поведження самого отця Панлю, загадкове навіть для близьких йому людей. Хай читач міркує про це сам.

Отож через кілька днів після казання отець Панлю надумав перебраться на нову квартиру. Саме в цей час у зв'язку з поширенням пошесті все місто, здавалося, міняло свої звичні оселі. І як свого часу Тарру довелося покинути готель і оселитися в доктора Ріє, достоту так і отець Панлю змушений був виїхати з наданого йому від ордену помешкання і перебраться до одної бабусі, ревної богомолки, досі ще милуваної чумою. Отець Панлю перебрався на нове житло з почуттям дедалі дужчої втоми й страху. А тому він одразу ж утратив пошану своєї господині. Бо коли бабуся почала на всі лади вихваляти пророцтва святої Одилії, священник виявив деяку нетерплячку, певне через утому. Хоч як він потім намагався добитися від бабусі бодай доброзичливого нейтралітету, його зусилля були марні. Надто погане враження справив він тоді, на початку. І щовечора, ідучи з вітальні до відведеного йому покою, що тонув у мереживах, власноручно плетених господинею, він бачив тільки її спину і ніс у пам'яті сухе: «На добраніч, панотче», кинуте через плече. І одного такого вечора, уже вкладаючись спати, він відчув, як у скронях, у зап'ястках, у голові завирува-

ли, заходили хвилі лихоманки, що дозрівала в ньому вже кілька днів.

Про подальше пощастило довідатися тільки з розповіді його господині. Вранці вона, як звичайно, піднялася ні світ ні зоря. Марно дочекавши свого пожилця, вона, здивована тим, що превелебний отець не виходить зі свого покою, наважилася обережно постукати в двері. Вона побачила, що він не вставав після безсонної ночі. Він важко дихав, і лице в нього було ще багровіше, ніж звично. За її словами, вона цілком гречно запропонувала йому викликати лікаря, але пропозицію її було відкинуто з прикрою різкістю, як вона висловилася. Їй залишилось тільки одне — піти геть. Трохи згодом панотець подзвонив і попросив її зайти до нього. Перепросив за мимовільну різкість і заявив, що про чуму не може бути й мови, що він не помітив у себе жодної з її ознак, очевидно, то все через незмірну втому, але це минеться. На що стара пані з гідністю заперечила, що коли вона й запропонувала викликати лікаря, то зовсім не тому, що стурбувалася за себе, що боятися їй нема чого, оскільки її живоття і смерть у руці Божій, просто вона стурбувалася станом превелебного отця, бо вважає й себе якоюсь мірою відповідальною за нього. А що він промовчав, вона знову запропонувала викликати лікаря, вважаючи, що виконує свій прямий обов'язок. Панотець знову відмовився, але цього разу додав до своєї відмови якісь вельми туманні, за словами старої пані, пояснення. Зрозуміла вона якраз те, що, на її погляд, було незрозуміле з усієї його тиради, а саме: панотець відмовився викликати лікаря, бо це, мовляв, суперечить його принципам. Природно, вона подумала, що розум її квартиранта дещо потьмарився від жару, і обмежилася тим, що принесла йому чашку трав'яного відвару.

Поклавши якнайретельніше виконувати свої обов'язки, коли вже так сталося, господиня зазірала до пожилця регулярно кожні дві години. Найбільше вразило її га-

рячкове збудження, що не покидало панотця весь день. Він то відкидав ковдру, то знову натягував її, раз у раз проводив долонею по вогкому чолю і, підводячись на ліжку, намагався відкашлюватися, кашель у нього був якийсь дивний, хрипкий, здавлений і водночас вологий, ніби все у нутрощах його відривалося. З боку здавалося, ніби він силкується вихаркати з горла шматки вати, що душила його. Після цих нападів він підводився і кілька секунд дивився кудись на стіну, і дивився з неприродною пильністю, певне ще гарячковішою, ніж попереднє збудження. Але стара пані все ще не зважувалася викликати лікаря, боячись роздратувати хворого. А втім, ця страшна на вигляд хвороба могла бути нападами звичайної лихоманки.

Однак надвечір вона зважилася ще раз побалакати з отцем Панлю і дістала вельми нерозбірливу відповідь. Вона повторила свою пропозицію. Але тут панотець підвівся на ліжку і, хоча задихався, цілком виразно промовив, що не бажає показуватися лікарям. По цих словах господиня вирішила зачекати до ранку і, якщо стан отця Панлю не поліпшиться, зателефонувати до агентства Інфдок, добре що номер десятки разів на день повторювали по радіо. Усе так само неухильно виконуючи свої обов'язки, вона вирішила заходити до хворого вночі й наглядати за ним. Але ввечері, давши йому чашку свіжого відвару, вона прилягла на хвилину й прокинулася лише на світанку. Відразу ж вона побігла до пожильця.

Панотець лежав без руху. Вчорашня багровість шкіри змінилася мертвотною блідістю, тим більш показною, що риси обличчя не втратили своєї округлості. Хворий невідривно дивився на люстру з кольоровими кришталевими дармовисиками, почеплену над ліжком. На появу старої пані він повернув до неї голову. За її словами, вигляд у нього був такий, ніби всю ніч його били і на ранок він від слабкості втратив здатність реагувати на будь-що. Вона спитала, як він себе почуває. І він відпо-

вів з тією самою дивною байдужістю, що так вразила господиню: він почуває себе погано, але викликати лікаря не треба і хай його просто відправлять до лазарету, згідно з усіма приписами. Стара пані, перелякана, кинулася до телефону.

Ріє прибув опівдні. Вислухавши розповідь хазяйки, він сказав лише, що отець Панлю має рацію, але що, на жаль, його викликали надто пізно. Панотець зустрів його так само байдуже. Ріє оглянув хворого і, на превеликий свій подив, не виявив жодних характерних ознак бубонної або легеневої чуми, окрім ядухи і стиснення в грудях. Так чи інакше, пульс був такий млявий, а загальний стан такий загрозливий, що надії майже не лишалось.

— У вас нема ніяких характерних симптомів цієї недуги, — сказав Ріє Панлю. — Але оскільки цілковитої ясності немає, я повинен вас ізолювати.

Панотець якось дивно посміхнувся, ніби з ввічливості, і промовчав. Ріє вийшов до сусідньої кімнати зателефонувати і вернувся до спальні. Він глянув на панотця.

— Я лишуся при вас, — лагідно сказав він.

Хворий, здавалося, збадьорився при цих словах і звів на лікаря ледь потеплілі очі. Потім він сказав, так натужно вимовляючи слова, що лікар не зрозумів, лунає в його голосі журба чи ні.

— Дякую, — промовив Панлю. — Але священнослужителі не мають друзів. Усі свої почуття вони вкладають у свою віру.

Він попросив дати йому розп'яття, що висіло в узголів'ї, і, коли прохання його було виконане, відвернувся й почав дивитися на розп'яття.

У лазареті отець Панлю і рота не розкрив. Наче бездушний предмет, він скорився всім приписаним процедурам, але розп'яття з рук уже не випускав. Одначе випадок його був неясний. Ріє мучився сумнівами. То була чума, і то не було чумою. А втім, протягом останнього часу їй, здавалося, дає втіху плутати карти діагно-

стики. Але у випадку отця Панлю, як з'ясувалося згодом, ця невизначеність особливої ваги не мала.

Температура підскочила. Кашель став ще хрипкішим і мучив хворого цілий день. Врешті надвечір панотцеві пощастило вихаркнути ту вату, що душила його. Харкотиння було забарвлене кров'ю. Хоч як лютувала лихоманка, отець Панлю так само байдуже дивився довкола, і, коли назавтра санітари знайшли уже заholоле тіло, що наполовину сповзло з койки, погляд його нічого не виражав. У карточці записали: «Випадок сумнівний».

Того року День усіх святих минав зовсім не так, як звичайно. Звісно, зіграла тут своє і погода. Погода різко змінилася, і по запізній жароті несподівано прийшла осіння прохолода. Як і в попередні роки, не вгаваючи, свистів холодний вітер. Через усе небо пливли густі хмари, занурюючи в тінь будинки, що траплялися їм дорогою, але скоро вони пропливали, усе знову заливало холодне золотаве світло листопадового дня. На вулицях з'явилися перші плащі. Дивовижна річ, невдовзі все місто шелестіло від прогумованих блискучих тканин. Виляється, газети надрукували повідомлення про те, що двісті років тому в годину великої чуми на півдні Франції лікарі, намагаючись урятуватися від зарази, ходили в промашеному одязі. Власники крамниць зуміли скористатися з цієї обставини і викинули на прилавки всяку немодну заваль, з допомогою якої наші співгромадяни сподівалися захистити себе від чуми.

Але хоч які очевидні були прикмети осені, усі ми пам'ятали і знали, що цвинтарі того дня занедбані. У попередні роки трамваї були повні прісних пахощів хризантем, і жінки громадками рушали туди, де спочивали їхні близькі, щоб прикрасити квітами рідні могили. Раніше цього дня живі намагалися винагородити покійного за ту самоту й забуття, в яких він перебував стільки місяців поспіль. Але цього року ніхто не бажав думати про мерт-

вих. Адже про них і так думали забагато. І дивно було б знову відвідувати рідну могилу, платити данину легкому жалю й чорній меланхолії. Тепер покійники не були, як раніше, просто чимось занедбаним, до яких приходять раз на рік для годиться. Вони стали непроханими влазнями, яких хотілося швидше забути. Ось чому проводи того року вийшли якісь неприродні. Коттар, який, на думку Тарру, ставав дедалі ущипливіший на язик, сказав, що тепер у нас щодня проводи.

І справді, у печі крематорію все веселіше палахкотів феєрверк чуми. Щоправда, смертність нібито стабілізувалася. Але здавалось, ніби чума затишно розсілася десь на вершечку і віднині вносить до своїх щоденних убивств точність і акуратність справного чиновника. На думку осіб тямущих, то був, властиво, добрий знак. Так, приміром, доктор Рішар вважав надзвичайно обнадійливим той факт, що крива смертності, різко піднявшись, пішла потім рівно. «Чудова, прекрасна крива», — запевняв Рішар. Він знав, повторював, що пощесть уже досягла, за його висловом, стелі. І тому їй залишається тільки падати. У цьому він бачив заслугу доктора Кастеля, точніше, його нової сироватки, яка й справді в кількох випадках несподівано дала чудові наслідки. Старий Кастель не перечив, але, на його думку, годі щось передбачити, бо з історії відомо, ніби епідемія зненацька робить різкі стрибки. Префектура, що вже давно палала бажанням заспокоїти уми оранців, а це було дуже нелегко, маючи на увазі чуму, запропонувала зібрати лікарів з тим, щоб вони склали відповідну доповідь, як раптом чума забрала також і доктора Рішара, і саме тоді, як крива досягла стелі.

Дізнавшись про цей, безперечно, приголомшливий випадок, що, утім, нічогісінько не доводив, міські власті зразу ж укинулись у песимізм, такий же безпідставний, як і оптимізм, якому за тиждень до того вони піддавалися. А Кастель просто почав готувати свою сироватку ще старанніше, ніж раніше. Так чи інак, не лишилося жод-

ного громадського будинку, що його не перетворили на лікарню або лазарет, і якщо досі не замахнулись на префектуру, то лише тому, що треба було мати якесь місце для всіляких збіговиськ. А все ж таки, беручи загалом, саме через відносну стабілізацію пошесті в ту пору санітарна служба, організована Ріє, цілком могла впоратися зі своїми завданнями. Лікарі й санітарі, які працювали до знемоги, могли сподіватися, що вже більших зусиль од них не вимагатиметься. Їм треба було тільки якнайпильніше, якщо можна так сказати, виконувати свій людський обов'язок. Легенева форма чуми — спершу було зареєстровано лише кілька її випадків — нині швидко ширилася по всьому місту, так, наче вітер розпалював і роздмухував пожежу в грудях людей. Хворі, яких мучила кривава блювота, гинули набагато швидше. При цій новій формі хвороби слід було чекати швидкого поширення зарази. Але думки фахівців щодо цього розходилися. Для більшої безпеки санітарний персонал працював і далі в масках, просякнутих дезінфекційним складом. На перший погляд, епідемія мала б ширитися. Але оскільки випадки захворювання бубонною чумою порідшали, баланс вирівнявся.

Між іншим, міська влада мала й так багато мороки — на харчі ставало все суужніше. Спекулянти, звісно, не стояли осторонь і продавали за неймовірною ціною продукти першої необхідності, що вже позникали з базару. Бідні родини опинилися в скруті, тоді як багатим не бракувало майже нічого. Здавалося б, чума мала зміцнити узи рівності між нашими співгромадянами саме через ту невблаганну безсторонність, з якою вона діяла в своєму відомстві, а виходило навпаки — епідемія завдяки звичайній грі егоїстичних інтересів ще більше загострила в людських серцях почуття несправедливості. Зрозуміло, за ними зберігалася бездоганна рівність смерті, але саме її ніхто не бажав. Бідняки, що пухли з голоду, тоскно мріяли про сусідні міста й села, де живуть вільно, а хліб

не такий дорогий. Оскільки їх не можуть досхочу нагодувати, хай тоді дозволять виїхати — такі були їхні почуття, можливо не зовсім розважливі. Словом, дійшлося до того, що на стінах будинків почало з'являтися гасло: «Хліба або волі». Іноді його вигукували вслід префектові. Ця ущиплива фраза правила за сигнал до демонстрацій, і, хоча їх швидко приборкали, усі розуміли, наскільки справа серйозна.

Природно, газети за наказом згори діяли в дусі несамовитого оптимізму. Якщо вірити їм, то найхарактернішим для лихої години був «винятковий спокій і витримка, хвилюючий приклад якої подавало населення». Але в наглухо закритому місті, де нічого не лишалося в таємниці, нікого не ввів в оману той «приклад», поданий нашою громадськістю. Щоб скласти собі правильне уявлення про згаданий спокій і витримку, досить було заглянути в карантин або в «табір ізоляції», улаштований нашою владою. Сталося так, що оповідач, заклопотаний іншими справами, сам у них не бував. Тим-то він може тільки навести свідчення Гарру.

Гарру і справді розповідав у своєму щоденнику про відвідини такого табору, влаштованого на міському стадіоні, куди він ходив разом із Рамбером. Стадіон розташований майже за містом і одним боком виходить на вулицю, де бігають трамваї, а другим — на великі пустирі, що тягнуться до краю плато, на якому стоїть місто. Він обнесений високим бетонним муром, отож досить було поставити біля всіх чотирьох брам вартових, щоб перешкодити втечам. Крім того, відокремлені високою стіною від вулиці, бідолахи, що попали в карантин, могли не боятися нездорової цікавості роззяв. Зате протягом цілого дня на стадіоні було чути, як зовсім поруч проходять з гуркотом незримі звідси трамваї, і з того, як дужчав у певні години гамір юрби, відрізані від світу бідолахи здогадувалися, що люди ідуть з роботи чи на роботу. Таким чином, вони знали, що життя, куди їм нині

заборонено доступ, триває всього за кілька метрів від них і що бетонні стіни розділяють два всесвіти, ще чужіші один одному, ніж коли б вони були на двох різних планетах.

Тарру й Рамбер надумали податися на стадіон у неділю по обіді. До них приєднався Гонсалес, той самий футболіст; Рамбер розшукав його і вмовив узяти на себе спостереження за зміною варті біля стадіонної брами. Рамбер обіцяв познайомити його з начальником табору. Зустрівшись зі своїми супутниками, Гонсалес сказав, що саме о цій порі, звісно, до чуми, він починав перевдягатися, готуючись до матчу. Тепер, коли всі стадіони реквізували, податися було нікуди, і Гонсалес почував себе трохи не гультяєм, навіть вигляд він мав відповідний. Саме з цієї причини він і погодився взяти на себе чергування в таборі, але за умови, що працюватиме лише в останні дні тижня. Небо замостило хмарами, і Гонсалес, задерши носа, журно зауважив, що така погода — не дощова і не сонячна — для футболу найкраща. У міру відпущеного йому природою красномовства він намагався змалювати слухачам запах втирань, що стояв у роздягальні, тисняву на трибунах, яскраві плями майок на бурому полі, в перерві смак цитрин або шипучки, що поколює пересохлу горлянку тисячею крижаних голок. Тарру в своїх записках зазначає, що під час усього шляху по вибоїстих вуличках передмістя футболіст безперервно гнав поперед себе перший-ліпший камінець. Він намагався зафутболити його просто в рати риштаків і, якщо це вдавалося, вигукував: «Один нуль на мою користь!» Докуривши сигарету, він спритно випльовував її в повітря і силкувався на льоту підчепити ногою. Біля самого стадіону дітлахи, що грали в футбол, закинули в їхній бік м'яча, і Гонсалес не полінувався збігати за ним і відфутболити назад якнайточнішим ударом.

Нарешті ввійшли на стадіон. Усі трибуни були заповнені. Але на полі тісними рядами стояло кілька сотень

червоних шатрів, усередині яких, вони помітили ще далеко, були ноші й клунки з пожитками. Трибун вирішено не захарашувати, щоб інтерновані могли посидіти там у захистку від дощу або палючого сонця. Але перед заходом сонця їм треба було розходитися по наметах. Під трибунами містилися душові, їх підремонтували, а роздягальні переобладнали під канцелярію і медпункти. Більшість інтернованих уподобала трибуни. Інші снували переходами. А дехто, присівши навпочіпки біля входу до свого шатра, неуважно оглядався навколо. Ті, що сиділи на трибунах, мали пригнічений вигляд, здавалося, вони когось виглядають.

— А що вони роблять цілими днями? — спитав Тарру в Рамбера.

— Нічогосінько не роблять.

І справді, майже всі сиділи мляво, поспускавши руки, розтуливши порожні долоні. Дивне враження справляло це величезне стовповисько неприродно мовчазних людей.

— Перші дні тут оглухнути можна було, — пояснив Рамбер. — Ну а потім, з часом, майже перестали розмовляти.

Якщо вірити нотаткам Тарру, то він цілком розумів цих неборак, він легко уявив собі, як у перші дні, набившись у намети, вони дослухаються до нудного дзижчання мух або чухаються мало не до крові, а коли трапляється жаліслива пара вух, волають про свій гнів або страх. Але відтоді як табір переповнився вщерть, таких жалісливих попадалося дедалі рідше. Тому доводилося мовчати й дивитися зизом на сусіда. Здавалось, і справді з сіренького, та все ж таки променистого неба хтось сіє на цей пурпуровий табір підозріливість і недовіру.

Атож, вигляд усі вони мали недовірливий. Раз їх відокремили від решти світу, то це неспроста, й обличчя у всіх стали однакові, як у людей, які в чомусь намагаються виправдатися і потерпають від страху. Хай би на кого спав погляд Тарру, кожен знічев'я озирався довкола, пев-

но, страждаючи від абстрагуючої розлуки з тим, що склало сенс його життя. А що вони не могли з ранку до ночі думати про смерть, вони взагалі ні про що не думали. Вони були ніби у відпустці. «Але найстрашніше, — записав Тарру, — що вони, забуті, розуміють це». Ті, хто їх знав, забув, бо думав про інше, і це цілком природно. А той, хто їх любить, теж їх забув, бо відбігав ноги, клопочучись про їхнє ж звільнення і вишукуючи всілякі ходи. Думаючи, як би швидше визволити своїх близьких із полону, вони вже не думають про того, кого треба визволити. І це також не дивина. І зрештою бачиш, що ніхто не здатний по-справжньому думати ні про кого, навіть у годину найгірших випробувань. Бо думати по-справжньому про когось — значить думати про нього постійно, хвилина по хвилині, нічим від цих думок не відвертаючись: ні клопотами по господарству, ні пролетілою повз тебе мухою, ні трапезою, ні сверблячкою. Ось чому життя вельми трудна штука. А вже вони чудово це знають».

До них підійшов начальник табору і сказав, що їх бажає бачити якийсь пан Отон. Посадивши Гонсалеса в себе в кабінеті, начальник одвів решту до трибуни, де осторонь сидів пан Отон. При їхньому наближенні він підвівся. Він був одягнений, як на волі, навіть не розлучився з туго накрохмаленим комірцем. Лише одну зміну виявив у ньому Тарру — жмутики волосся на скронях безглуздо скуйовдилися і шнурок на одному черевіку розв'язався. Вигляд у слідчого був стомлений, і він ні разу не глянув співрозмовникам у вічі. Він сказав, що радий їх бачити і просить передати свою вдячність докторові Ріе за все, що той зробив.

Рамбер і Тарру промовчали.

— Сподіваюся, — додав слідчий після короткої паузи, — сподіваюся, що Філіпп не дуже мучився.

Уперше Тарру почув, як пан Отон вимовляє синове ім'я, і зрозумів, що, виходить, є й інші зміни. Сонце

сідало на обрії, і проміння, пробившись у шпарину між двох хмарок, освітлювало навкіс трибуни й золотило обличчя співрозмовників.

— Правда, правда, — відповів Тарру, — він зовсім не мучився.

Коли вони пішли, слідчий так і лишився стояти, дивлячись у бік сонця на вечірньому пружі.

Вони заглянули до кабінету начальника попроситися з Гонсалесом, який вивчав графік чергування. Футболіст поручкався з ними і розсміявся.

— Хоч у роздягальню потрапив, — промовив він, — і то добре.

Начальник повів гостей до виходу; але раптом над трибунами щось оглушливо затріщало. Потім гучномовці, ті самі, що в кращі часи повідомляли про результати матчу або знайомили глядачів зі складом команд, гугняво звелі, щоб інтерновані розходилися по наметах, бо зараз почнуть роздавати вечерю. Люди поволі спускалися з трибун і тяглися до своїх наметів. Коли всі порозходились, з'явилися два невеличкі електрокари, такі бувають на вокзалах, і повагом поповзли проходом поміж наметами, несучи на собі два великі казани. Люди простягали назустріч їм обидві руки, два ополоники пірнали в два казани і випліскували бурду в дві простягнуті тарілки. Потім електрокар рушав далі. Коло наступного намету повторювалася та сама процедура.

— Усе по науці організовано, — сказав Тарру начальникові.

— Аякже, — самовдоволено підтвердив начальник, потискуючи відвідувачам на прощання руки, — звичайно, по науці.

Уже смеркло, небо очистилося. На табір лилося лагідне ясне світло. У мирне вечірнє повітря звідусіль підіймався брязкіт ложок і тарілок. Низько над наметами шугали кажани і зникали так само раптово, як появлялись. По той бік муру проскреготів трамвай на стрілці.

— Бідолаха слідчий, — буркнув Тарру, виходячи за браму. — Треба б щось зробити для нього. Та як допомогти законникові?

Були в нашому місті ще й інші табори, і то немало, але оповідач не стане про них розводитися з цілком зрозумілих міркувань сумлінності і через брак точної інформації. Єдине, що він може сказати, — це те, що саме існування таких таборів, дух людської плоті, що йшов звідти, оглушливий голос гучномовців надвечір, мури, що ховали таємницю і страх перед цим клятим місцем, — усе це важким тягарем лягало на душі наших співгромадян і ще більше посилювало сум'яття, мучило всіх своєю присутністю. Почастішали сутички з начальством, траплялися всілякі непорозуміння.

Тим часом наприкінці листопада вже почалися приморозки. Зливи щедро поливали каміння бруківки, чистеньке безхмарне небо стояло над умитими до блиску вулицями. Сонце, яке вже втратило літній жар, щоранку заливало наше місто холодним яскравим світлом. А надвечір, навпаки, повітря знову теплішало. Якось одного такого вечора Тарру вирішив відкрити свою душу докторові Ріє.

Годині о десятій вечора, після довгого втомливого дня, Тарру зголосився провести Ріє, що надумав провідати старого ядушника. Над дахами старого кварталу лагідно світило небо. Легкий вітерець нечутно пробігав уздовж темних перехресть. Старий ядушник зустрів їх теревенями, що мало не оглушили гостей після вуличної тиші. Старий одразу ж заявив: люди нарікають, що ласі шматочки завжди дістаються одним і тим самим, що доти жбан воду носить, доки вушко увірветься, що, можливо, — і він з утіхи навіть руки потер — дійде до заворушень. Поки лікар оглядав його, він базікав без угаву, коментуючи останні події.

Над головою у них почулася хода. Перехопивши здивований погляд Тарру, стара, дружина ядушника, пояснила, що, мабуть, це на даху, тобто на терасі, зійшлися

сусідки. І відразу їм пояснила, що звідти, з даху, дуже гарний краєвид і що багато терас притикаються впритул одна до одної, отож місцеві жінки ходять до сусідів у гості, не спускаючись до кімнат.

— Авжеж, — підхопив старий. — Якщо хочете, підніміться. Звідти згори краєвид чудовий.

На терасі, де стояло три стільці, було порожньо. Справа, скільки оком сягнути, видно було суцільні тераси, що прилягали ген-ген до чогось темного, кам'янистого, у чому обидва впізнали перший прибережний шпиль. Зліва, легко ковзнувши по двох-трьох вуличках і невидимій звідти гавані, погляд упирався в лінію обрію, де в ледь помітному ряботинні море зливалося з небом. А над тим, що, як вони знали, було пасмом скель, через рівні проміжки спалахувало світло, а його джерела звідси не було видно: це ще з весни крутилися й далі фари маяка, показуючи шлях кораблям, які пливли тепер в інші порти. У чистому після шквальних вітрів глянсуваному небі горіли первісним блиском зорі, і далеке світло маяка раз у раз домішувало до них свій перебіжний попелястий промінь. Вітер ніс дух прянощів та каміння. Навкруги стояла уроча тиша.

— Гарно, — мовив Ріє, сідаючи на стільця, — таке враження, ніби чума ніколи сюди не добиралася.

• Тарру стояв, повернувшись до нього спиною, і дивився на море.

— Справді, — озвався він не відразу. — Гарно.

Він ступив, сів поряд лікаря і уважно подивився йому в лице. Тричі по небу перебіг промінь маяка. З глибокої ущелини вулиці долітав брязкіт посуду. У сусідньому домі тихо рипнули двері.

— Ріє, — якнайприроднішим тоном промовив Тарру, — ви ніколи не пробували довідатися — що я таке? Сподіваюся, ви мені друг?

— Так, — відповів лікар, — я вам друг. Тільки досі нам обом якось часу не вистачало.

— Чудово, тепер я спокійний. Ви не проти присвятити цю годину дружбі?

Замість відповіді Ріє усміхнувся.

— Отож, слухайте...

Десь, не їхньою вулицею, проїхала машина, і, здавалося, вона надто довго котить по мокрій бруківці. Нарешті шерех шин затих, не встигла запанувати тиша, як її порушили далекі невиразні крики. І лише потім тиша всім тягарем зірок і неба впала на обох чоловіків. Тарру знову підвівся, підійшов до поруччя тераси, сперся на нього саме напроти Ріє, який сидів на стільці, втомлено відкинувшись на спинку. Він бачив не постать Тарру, а щось темне, велике, вирізьблене на небесному тлі. Нарешті Тарру заговорив, і ось приблизний переказ його сповіді.

«Для простоти почнімо, Ріє, з того, що я вже пережив чуму ще до того, як попав до вашого міста в розпал епідемії. Досить сказати, що я такий же, як усі. Але існують люди, котрі не відають того, або люди, котрі зуміли зжитися зі станом чуми, і існують люди, котрі знають і котрим хотілося б вирватися. Так ось, мені завжди хотілося вирватися.

Замолоду я жив з думкою про свою безневинність, тобто без будь-яких думок. Я не належу до розряду неспокійних, навпаки, вступив у життя, як випадає юнакам. Усе мені давалося, наука сама йшла в голову, мені легко велося з жінками, і, якщо я мав якісь клопоти, то вони швидко минали. Але одного дня я почав задумуватися. І тоді...

Треба сказати, що на відміну від вас, бідності я не знав. Батько мій був помічником прокурора, тобто посідав неабияке становище. Одначе він тим не величався, на вдачу був добра душа. Моя мати була проста й скромна, я її любив і люблю, але волю про неї мовчати. Батько зі мною панькався, любив мене, гадаю, навіть намагався мене зрозуміти. Він мав свої любовні пригоди, тепер

я знаю напевне, але, уявіть собі, мене це не обурює. Поводився він саме так, як належить поводитися в таких випадках, нікому не завдаючи прикрості. Коротко кажучи, людина він був не надто своєрідна, і нині, по його смерті, я розумію, що прожив він життя не як святий, але й лихою людиною теж не був. Просто тримався середини, а до таких людей звичайно відчувають прихильність, і те надовго.

Одначе мав він одне дивацтво: його настільною книгою був великий залізничний довідник Шекса. Він навіть і не подорожував, хіба що проводив відпустку в Бретані, де мав невеличкий маєток. Проте міг, не запинаячись, назвати годину від'їзду і прибуття поїзда Париж — Берлін, порадити найпростіший маршрут, скажімо, з Ліона до Варшави, не кажучи про те, що напам'ять знав відстань з точністю до півкілометра між будь-якими столицями на ваш вибір. От ви, приміром, докторе, можете ви сказати, як проїхати з Бріансона до Шамоні? Навіть начальник станції — і той замислиться. А батько не замислювався. Кожний вільний вечір він намагався збагатити свої знання в цій галузі і вельми ними пишався. Мене це страшенно потішало, і я нерідко екзаменував його, перевіряв відповіді за довідником і радів, що він ніколи не помиляється. Ці безневинні вправи нас і зблизили, бо він цінував у мені вдячного слухача. А я вважав, що його перевага в знанні залізничних розкладів була нітрохи не гірша за всяку іншу.

Але я захопився і боюся перебільшити вагу цієї чесною людини. Бо скажу вам, щоб покінчити з цим питанням, прямого впливу на моє становлення батько не мав. Найбільше — він дав мені остаточний поштовх. Коли мені минуло сімнадцять, батько покликав мене в суд послухати його. У суді присяжних розглядалася якась важлива справа, і він, мабуть, вважав, що стане переді мною у вигідному світлі. Гадаю також, він сподівався, що ця церемонія, здатна вразити юну уяву, захопить

мене ступити на його стежу. Я охоче погодився, по-перше, хотів потішити батька, а по-друге, мені самому було цікаво побачити й почути його в іншій ролі, не в тій, яку він грав удома. От і все, ні про що інше я не думав. Усе, що діється на суді, з раннього дитинства здавалося мені цілком природним і неминучим, як, скажімо, парад на чотирнадцяте липня або роздача нагород при переведенні з класу в клас. Коротко, уявлення про юстицію я мав найрозпливчастіше, але це не заважало мені жити.

Однаке від того дня пам'ять моя утримала лише один образ — образ підсудного. Гадаю, що і справді був винний, а в чому — байдуже. Але той чоловічок з рудим ріденьким чубом, років близько тридцяти, був ладен признатися в усьому, так щиро жахало його те, що він учинив, і те, що зроблять з ним самим — отож через кілька хвилин я бачив лише його, тільки його одного. Він чомусь скидався на сича, наполоханого надто яскравим світлом. Вузол його краватки з'їхав кудись під комірець. Він усе кусав нігті, і то лише на одній руці, на правій... Словом, не буду розводитися, ви, мабуть, уже зрозуміли, що я хочу сказати — він був живою людиною.

А я, я раптом помітив, що досі дивився на нього з вельми зручного погляду: це обвинувачений, та й годі. Не можу сказати, що я зовсім забув про батька, але щось так стискало мені нутрощі, що я при всьому бажанні не міг відірватися від підсудного. Я майже нічого не чув, я відчував, що тут хочуть убити живу людину, і якийсь нездоланий інстинкт, як хвиля, тягнув мене до нього з сліпою упертістю. Я отямився тільки тоді, як батько почав допит.

Несхожий на себе в червоній прокурорській мантиї, уже не та добродушна і сердечна людина, яку я знав, він мостив високі фрази, що виповзали з його вуст, як ті гадюки. І я зрозумів, що він ім'ям суспільства вимагає смерті цього чоловіка, навіть більше — просить, щоб йому стягли голову. Щоправда, він тільки сказав: «Ця голова

повинна впасти». Але зрештою різниця не така вже й велика. І вийшло одне на одне, оскільки батько справді дістав ту голову. Просто, не він сам виконав останню роботу. А я, що стежив тепер за перебігом судового розслідування аж до завершального слова, я відчував, як пов'язує мене з цим бідолахою запаморочлива близькість, якої я ніколи не мав з батьком. Батько ж, згідно з приписом, мав бути присутнім при тому, що поштиво іменується «останніми хвилинами» злочинця, але що слід було б радше назвати наймерзеннішим з убивств.

Від того дня я не міг бачити без дрожу огиди Шексового довідника. Від того дня я зацікавився правосуддям, відчуваючи при цьому жах, зацікавився смертними вироками, стратами і в якомусь очманінні твердив собі, що батько з обов'язку не раз був присутній при вбивстві і саме в ці дні вставав до зорі. Атож, у таких випадках він спеціально накручував будильник. Я не посмів заговорити про це з матір'ю, але почав за нею нишком спостерігати і зрозумів, що мої отець-ненька чужі одне одному і що життя їй було суцільним самозреченням. Тому я пробачив їй з легким серцем, як уже говорив вище. Згодом я довідався, що їй пробачати їй не було за що і саме бідність привчила її до покірності.

Ви, очевидно, сподіваєтеся почути від мене, що я, мовляв, зразу кинув отчий дім. Ні, я прожив удома ще довго, майже цілий рік. Але серце моє краялось. Якось увечері батько попросив у матері будильник, бо завтра йому треба рано вставати. Цілу ніч я очей не склепив. Назавтра, коли він повернувся, я пішов з дому. Додам, що батько розшукував мене, що я бачився з ним, але ніякого порозуміння між нами не вийшло: я спокійно сказав йому, що, коли він поверне мене додому силоміць, я накладу на себе руки. Зрештою він поступився, бо на вдачу був лагідний, виголосив цілу промову, причому назвав глупотою мій намір жити своїм життям (так він пояснив собі мій вчинок, і я, звичайно, не став пере-

конувати його в протилежному), надавав мені тисячу порад і насилу утримався від цілком ширих сліз. Після цієї розмови я протягом довгенького часу акуратно ходив навідувати матір і тоді зустрічав батька. Такі взаємини цілком його влаштовували, як мені здається. Я особисто на нього серця не мав, але в душі моїй було сумно. Коли він помер, я забрав матір до себе, і вона досі жила б зі мною, якби теж не померла.

Я затягнув початок лише тим, що це насправді стало початком усього. Подальше я викладав коротше. У вісімнадцять років я, вирісши в достатку, спізнав бідність. Чого тільки я не перепробував, аби заробити собі на прожиття. І уявіть, мені повелося не найгірше. Але єдине, що мене цікавило, — це смертні вироки. Мені хотілося оплатити рахунок того рудого сича. І, природно, я став, як то кажуть, політикувати. Просто я не хотів бути зачумленим, та й годі. Я думав, що те саме суспільство, де я живу, ґрунтується на смертних присудах і, борючись проти нього, я, отже, борюся з убивством. Так я думав, так мені казали інші, кого я любив і досі люблю. Я залишався з ними довго, і не було в Європі такої країни, де б я не брав участі в боротьбі. Та годі про це...

Певна річ, я знав, що при нагоді і ми теж ухвалювали смертні присуди. Але мене запевнили, що ці кілька смертей неохідні, аби збудувати світ, де нікого не вбиватимуть. До певної міри це було правдою, але я, очевидно, просто не здатний дотримуватися такої-от правди. Єдине, що безперечне, — це те, що я вагався. Проте я згадував сича і міг, таким чином, жити далі. Аж до того дня, коли я сам на власні очі побачив страту (було це в Угорщині), і те саме очманіння, що заслало очі підлітка, яким я був колись, заслало очі вже дорослого чоловіка.

Ви ніколи не бачили, як розстрілюють людину? Та ні, звичайно, без особливого запрошення туди не потрапиш, та й публіку добирають задалегідь. І як наслідок, усі ви обмежуєтеся щодо цього картинками та книжко-

вами описами. Пов'язка на очах, стовп і вдалині кілька солдатів. Де там! А знаєте, що саме навпаки, взвод солдатів вишиковують за півтора метра від розстрілюваного. Знаєте, що коли смертник ступить бодай крок, то упреться грудьми в дула гвинтівок? Знаєте, що з цієї гранично близької відстані ведуть прицільний вогонь у самісіньке серце, а що кулі великі, то виходить отвір, куди можна кулака встромити? Ні, ви нічого цього не знаєте, бо про такі подробиці говорити не заведено. Сон людини куди святіша річ, ніж життя для зачумлених. Не слід баламутити сон чесним людям. Це був би несмак, добрий смак саме й полягає в тому, щоб нічого не пережовувати — це всім відомо. Але відтоді я став погано спати. Несмак залишився у мене в роті, і я не перестав пережовувати, тобто думати.

Ось тоді я й зрозумів, що я принаймні протягом усіх цих довгих літ як був, так і зостався зачумленим, а сам усіма силами душі вірив, ніби саме з чумою і борюся. Зрозумів, що хай небезпосередньо, але я засудив на смерть тисячі людей, що я навіть сам сприяв тим смертям, схваляючи дії і принципи, які неминуче тягли їх за собою. Інших, здавалося, нітрохи не бентежила та обставина, бо принаймні вони ніколи про це доброхіть не заговорювали. А я жив з таким відчуттям, ніби мені перехопило горлянку. Я був з ними і водночас був сам. Коли мені траплялося висловлювати свої сумніви, ті говорили, що треба дивитися в корінь, і часто наводили досить вагомі докази, щоб допомогти мені проковтнути те, що застрягло мені в горлянці. Проте я заперечував, що головні зачумлені — це ті, котрі напинають на себе червоні мантиї, що й вони теж наводять у таких випадках вельми переконливі докази, і якщо я пристаю на надзвичайні й викликані необхідністю докази дрібних зачумлених, то я не маю права визнати докази червоних мантий — це залишити за ними виняткове право на ухвалення смертних вироків. Але я казав собі, що коли поступитися бо-

дай раз, то де межа? Схоже, що історія людства підтвердила мою правоту, зараз убивають наввипередки. Усі вони охоплені шалом убивства й інакше чинити не можуть.

Не знаю, як інші, але я особисто йшов не від розумувань. Для мене вся річ була в тому рудому сичеві, у тій брудній історії, коли брудні зачумлені уста заявили закутому в кайдани чоловікові, що він повинен умерти, і справді вельми акуратно зробили все, аби він помер по нескінченно довгих ночах агонії, поки він з розплющеними очима чекав, що його вб'ють. Не знаю, як для інших, але для мене вся річ була в цій дірці, яка зяяла в грудях. І я сказав собі, що ніколи особисто я не погоджуся ні з одним, чуєте, ні з одним доказом на користь цієї щонаймерзеннішої бойні. Так, я свідомо обрав цю вперту сліпоту в чеканні того дня, коли бачитиму ясніше.

Відтоді я не змінився. Уже давно мені соромно, до болю соромно, що і я, хоча б непрямо, хоч і з найкращих спонук, теж був убивцею. З часом я не міг не помітити, що навіть найкращі не здатні нині утриматися від убивства своїми або чужими руками, бо така логіка їхнього життя, і в цьому світі годі кроку ступити, не ризикуючи заподіяти комусь смерть. Так, мені, як і раніш, було соромно, я зрозумів, що всі ми живемо в чумній скверні, і я втратив спокій. Навіть тепер я все ще шукаю спокою, силююся зрозуміти їх усіх, намагаюсь не бути нічиїм смертним ворогом. Знаю тільки, що треба робити, аби перестати бути зачумленим, і тільки таким робом ми можемо сподіватися на умиротворення або, через брак такого, бодай на славний скін. Ось таким робом можна полегшити душу людям і якщо не врятувати їх, то принаймні, в гіршому разі, принести їм якнайменше зла, ба іноді навіть трохи добра. Ось чому я вирішив відкинути все, що хоча б віддалено, з добрих чи лихих намірів, завдає смерть або виправдовує вбивство.

Ось чому, до речі, ця пошесть нічого нового мені не відкрила, хіба тільки одне — треба боротися проти неї

пліч-о-пліч з вами. Мені достеменно відомо (а ви самі бачите, Ріє, що я знаю життя в усіх його проявах), що кожен носить її, чуму, в собі, бо не існує такої людини на світі, атож, не існує, якої б вона не торкнулася. І тому треба безупинно стежити за собою, щоб, випадково забувшись, не дихнути в обличчя іншого і не передати йому зарази. Бо мікроб — це щось природне. Усе інше: здоров'я, непідкупність, якщо хочете, навіть чистота, — усе це продукт волі, і волі, яка не повинна давати собі перепочинку. Людина чесна, яка нікого не заражає, це саме той, хто ні на мить не сміє розслабитися. А скільки вимагається волі і напруги, Ріє, щоб не забути! Так, Ріє, бути зачумленим вельми стомливо. Але ще стомливіше не бажати ним бути. Ось чому всі явно втомилися, адже нині всі трохи зачумлені. Але саме тому ті нечисленні, що не хочуть жити в стані зачумленості, доходять до крайніх меж утоми, вирятувати від якої може тільки смерть.

Тепер я знаю, що я нічого не вартий для цього світу і що відтоді, як я відмовився убивати, я сам себе засудив на безповоротне вигнання. Історію робитимуть інші. І я знаю також, що, очевидно, я негоден судити цих інших. Для того щоб стати розважливим убивцею, мені просто бракує якоїсь прикмети. Отож це не перевага. Але нині я примирився з тим, що я такий, який є, я навчився скромності. Я тільки вважаю, що на цій землі існують лихо і жертви і що треба по змозі не ставати на бік лиха. Боюся, мої міркування здадуться вам дещо спрощеними, не знаю, чи так це просто, знаю тільки, що це правильно. Я так багато наслухався всіляких розумувань, що в мене самого мало не пішла голова обертом, а скільки взагалі голів заморочили ці розумування, схилиючи їх приймати вбивство, отож зрештою я зрозумів одне: все лихо людське походить від того, що люди не вміють користуватися ясною мовою. Тоді я поклав собі хай би там що і говорити і діяти ясно, аби

вибратися на добру дорогу. І от я кажу — існують лихо і жертви, та й годі. Якщо, сказавши це, я сам стаю лихом, то принаймні без власної згоди. Я намагаюся бути безвинним убивцею. Як бачите, претензія не така вже й велика.

Зрозуміло, повинна існувати третя категорія, категорія справжніх лікарів, але такі зустрічаються рідко, і, очевидно, усе це дуже й дуже нелегко. Ось чому я поклав собі у всіх випадках ставати на бік жертв, аби хоч якось обмежити розмах лиха. Опинившись серед жертв, я можу спробувати намацати шлях до третьої категорії, інакше кажучи, прийти до миру».

Доказавши фразу, Тарру переступив з ноги на ногу і неголосно постукав підметкою об підлогу тераси. Запала мовчанка, потім лікар випростався на стільці і спитав Тарру — чи має він увявлення, яку треба обрати дорогу, аби прийти до миру.

— Авжеж, маю — співчуття.

Десь далеко двічі просурмила сирена «швидкої допомоги». Незграйний гомін голосів злився тепер у суцільний гул десь на околиці міста, під скелястим згір'ям. Майже одночасно пролунали два виляски, схожі на постріли. Потім знову запала тиша. Ріє нарахував два спалахи маяка. Вітер міцнішав, і в цю мить подувом з моря принесло запах солі. Тепер стало ясно чути глухі зітхання хвиль, що бились об скелю.

— Власне, одне лиш мене цікавить, — просто сказав Тарру, — знати, як робляться святими.

— Але ж ви в Бога не вірите.

— Ваша правда. Тепер я знаю тільки одну конкретну проблему: чи можна стати святим без Бога.

Нараз яскраве світло бризнуло з того боку, звідки долинали крики, і сюди до них повівом вітру донесло глухий гамір. Світло раптом пригасло, і тільки там, де остання тераса тулилася до скелі, ще лежала вузенька багряна смуга. Порив вітру знову доніс до них виразні крики

юрби, потім гуркіт залпу й обурливий рокіт. Тарру підвівся й наслухав. Усе змовкло.

— Знову біля воріт билися.

— Уже закінчили, — мовив Ріє.

Тарру буркнув, що таке ніколи не закінчується і знову будуть жертви, бо так воно ведеться на світі.

— Можливо, — погодився лікар, — але, як ви знаєте, я почуваю себе радше заодно з переможеними, а не зі святими. Гадаю, я просто позбавлений смаку до геройства і святості. Єдине, що мені важливо, — це бути людиною.

— Так, обидва ми шукаємо одне й те саме, тільки я не маю таких високих амбіцій.

Ріє подумав, що Тарру жартує, і звів на нього очі. Але в кволому світлі, що соталося з неба, він побачив смутне, поважне обличчя. Вітер схопився знову, і Ріє відчув усією шкірою його теплий подих. Тарру труснув головою.

— А знаєте, що слід би зробити, аби зміцнити нашу дружбу?

— Згоден на все, що вам завгодно.

— Ходімо, скупаємося в морі. Утіха, цілком достойна навіть майбутнього святого.

Ріє посміхнувся.

— Перепустки маємо, до дамби ми доберемося за виграшки. Зрештою нерозумно жити самою чумою! Певне, людина повинна боротися на боці жертв. Але якщо її любов замкнеться лише цим, навіщо тоді й боротися!

— Гарзд, ходімо, — сказав Ріє.

За хвилину машина зупинилася коло портових воріт. Уже зійшов місяць. Небесне склепіння затягло молочним серпанком, і тіні були бліді, неяскраві. За їхньою спиною громадилося місто, і гарячий болісний подих, що долітав звідти, гнав їх до моря. Вони показали постовому перепустки, і той крутив їх у пальцях. Нарешті він відступив убік, і вони рушили до дамби через якісь

майданчики, завалені бочками, звідки йшов запах вина і риби. А ще через кілька кроків дух йоду й водоростей сповістив їх про близькість моря. Тільки потім вони його почули.

Воно стиха шелестіло біля підніжжя величезних кам'яних брил, і, коли вони піднялися ще трохи, перед ними відкрилося море, щільне, як оксамит, гнучке й лискуче, як хребет хижака. Вони обрали собі стрімчак, що стояв лицем до моря. Хвилі поволі здіймалися і відкочувалися назад. Від цього спокійного подиху на поверхні води народжувалися й зникали олійні скалки. А попереду лежала безкрая мла. Відчуваючи під долонею поритий ніби віспою лик скелі, Ріє спізнав почуття якогось дивовижного щастя. Обернувшись до Тарру, він помітив на спокійному й поважному обличчі друга вираз того самого щастя, яке не забувало нічого, навіть убивства.

Вони роздяглися, Ріє перший увійшов у воду. Спочатку вода здавалася йому страшенно холодною, але, коли він поплив, йому стало тепліше. Пропливши кілька метрів, він уже знав, що море нині ввечері зовсім тепле тією особливою осінньою теплою, коли вода відбирає від землі весь накопичений нею за літо жар. Він плів рівно, не кваплячись. Від його ніг, що били по воді, скипала пінна борозна, вода струмувала по плечах і щільно горнулася до ніг. Позаду важко шубовснуло, і Ріє зрозумів, що Тарру бухнувся в воду. Ріє перевернувся на спину і лежав не ворущачись, дивлячись на перевернуту над ним небесну баню, повну зірок і місяця. Він глибоко зітхнув. Плюскіт спіненої дужими помахами рук води став ближчий і здавався напрочуд ясним у мовчанні й самотності ночі. Тарру наближався, скоро лікар розрізнув його гучний віддих. Ріє перевернувся на живіт і поплив поряд із другом у тому самому ритмі. Тарру плавав швидше, і лікареві довелося наддати. Кілька хвилин вони поривалися вперед у тому самому темпі, такими самими могутніми ривками, одні, далекі від усього світу, вільні нарешті від

міста й чуми. Ріє здався перший, вони повернули й поволі попливли до берега, тільки коли шлях їм перетнув крижаний струмінь, вони прискорили темп, підстьобувані цим несподіваним сюрпризом, який наготувало їм море.

Вони мовчки одяглися й мовчки рушили додому. Але серцем вони поріднилися, і спогад про цю ніч став їм любий. Коли ж вони ще здалеку угледіли сторожа чуми, Ріє здогадався, про що думає зараз Тарру, — він, як і сам Ріє, думав, що хвороба забула про них, що то добре і що зараз доведеться знову братися до діла.

Так, довелося знову братися до діла, чума ні про кого надовго не забувала. Цілий грудень вона палала в грудях наших співгромадян, роздмухувала печі в крематорії, заселяла табори бездіяльними тінями, словом, весь час терпеливо просувалася вперед рівненькими короткими стрибками. Міська влада поклала надію на холодні дні, розраховуючи, що холод зупинить це просування, але чума безперешкодно пройшла крізь перші випробування зими. Доводилося знову чекати, але коли чекаєш надто довго, то вже взагалі не ждеш, і все місто жило без майбутнього.

Коротка мить приязні і спокою, що випала на долю доктора Ріє, не мала завтрашнього дня. Відкрили ще один лазарет, і Ріє залишався на самоті лише з тим чи іншим хворим. Одначе він помітив, що на цій стадії пошесті, коли чума щораз частіше проявлялася станом прострації або спалахами шаленства, то тепер пацієнти ясніше усвідомлювали те, що могло полегшити їхні муки. Так, вони безперестанку просили пити і геть усі шукали тепла. І хоча доктор Ріє все ще падав з ніг від втоми, а проте за цих нових обставин почував себе не таким самотнім, як колись.

Якось, було це вже наприкінці грудня, лікар отримав листа від слідчого пана Отона, який ще й досі перебував у таборі; у листі говорилося, що карантин уже закінчився, але що начальство ніяк не може знайти у списку дати

його вступу до карантину і тому його затримують тут явно помилково. Його дружина, яка відбула недавно свій строк у карантині, ходила скаржитися до префектури, де її зустріли в багнети й заявили, що помилок у них не буває. Ріє попросив Рамбера залагодити цю справу, і через кілька днів до нього з'явився сам пан Отон. Справді, сталася помилка, і Ріє навіть трохи розсердився. Але ще більше вихудлий пан Отон мляво махнув рукою і сказав, ваговито підкреслюючи кожне слово, що всі можуть помилятися. Лікар зазначив подумки, що слідчий у чомусь змінився.

— А що ви збираєтеся робити, пане слідчий? Вас чекають справи? — мовив Ріє.

— Та нічого не збираюся, — відповів слідчий. — Хотілося б узяти відпустку.

— Справді, відпочити вам не завадить.

— Ні, я не для того. Я хотів би вернутися в табір.

Ріє не міг приховати подиву.

— Але ж ви тільки-но звідти вийшли!

— Ви мене не так зрозуміли. Мені казали, що до цього табору начальство вербує добровольців.

Слідчий перекоотив справа наліво свої круглі очі й спробував пригладити пасмо на скроні.

— Я хочу, щоб ви мене зрозуміли. По-перше, в мене буде заняття. А по-друге, можливо, мої слова і здадуться вам дурними, але там я буду менше відчувати розлуку з моїм хлопчиком.

Ріє глянув на слідчого. І майже засумнівався в тому, що побачив, — у цих твердих і таких безвиразних очах раптом загорілася ніжність. Але вони стуманіли, втратили свій чіткий металевий блиск.

— Звичайно, я поклопочуся вашою справою, якщо ви самі цього хочете, — сказав доктор Ріє.

І справді, лікар узяв на себе клопоти в справі пана Отона, і аж до Різдва життя зачумленого міста йшло своїм плином. Тарру, як і раніше, появлявся скрізь, і його не-

змінний спокій діяв на людей цілюще. Рамбер признався лікареві, що з допомогою братів охоронників йому пощастило зав'язати таємне листування з дружиною. Вряди-годи він діставав від неї звістку. Рамбер запропонував лікареві скористатися його каналами, і Ріє погодився. Вперше за довгі місяці він узявся за перо, але писання далось йому на превелику силу. Щось із його лексики зникло. Листа послали. Але відповідь барилася. Зате Коттар благоденствував і багатів на своїх махінаціях. А ось Гранові різдвяні свята не принесли нічого втішного.

Різдво того року скидалось радше на пекельне, ніж на євангельське свято. Безлюдні, неосвітлені крамнички, у вітринах бутафорський шоколад, у трамваях похмурі обличчя — ніщо не нагадувало колишніх різдвяних канікул. Раніше це свято єднало всіх, і багатого і бідного, а тепер тільки привілейовані особи могли дозволити собі відгороджену від людей соромливу розкіш святкового бенкету, дістаючи за скажені гроші все необхідне з чорного ходу брудних крамничок. Навіть у церквах слова подячного молебня заглушав плач. Тільки дітлахи, ще не свідомі навислої над ними загрози, гасали на вулицях понурого, прибитого холодом міста. Але ніхто не зважувався нагадати їм про Бога, такого, яким він був до чуми, про Господа, щедрого дарителя, давнього, як людське горе, але вічно нового, як юна надія. У наших серцях залишилось місце тільки для дуже древньої похмурої надії, для тієї надії, яка заважає людям покійно приймати смерть і яка не надія зовсім, а просто уперте чіпляння за життя.

Напередодні Гран не прийшов о призначеній годині. Ріє стурбувався і заглянув до нього рано-вранці, але вдома його не застав. Він підняв усіх на ноги. Об одинадцятій годині в лазарет забіг до Ріє Рамбер і сказав, що бачив здалеку Грана, але той пройшов мимо з пригніченим виглядом. І тут Рамбер згубив його слід. Лікар і Тарру сіли в машину й подалися на розшуки.

Уже ополудні, у морозну годину, Ріє, виходячи з машини, здалеку примітив Грана, який мало не втиснувся у вітрину крамниці, де були виставлені грубо вирізьблені з дерева іграшки. По обличчю старого службовця текли без упину сльози. І, побачивши ті сльози, Ріє так і завмер — він здогадався про їхню причину, і до його горла теж підступили ридання. Він теж згадав заручини Грана перед такою самою прикрашеною до свята вітриною, Жанну, яка, закинувши назад голову, казала, що вона щаслива. Він не сумнівався, що з глибин далеких літ сюди, у твердиню їхнього спільного безумства, до Грана долетів свіжий Жаннин голосок. Ріє знав, про що думає зараз цей заплаканий чоловік, і він теж подумав, що наш світ без любові — це мертвий світ, і неминуче приходить година, коли, стомившись від тюрем, роботи й мужності, прагнеш викликати в пам'яті рідне обличчя, хочеш, щоб серце розчулювалося від ніжності.

Але Гран помітив його відображення в шибці. Не витираючи сліз, він обернувся, сперся плечима на вітрину і дивився, як підходив до нього Ріє.

— Ох, докторе, докторе! — приказував він.

Ріє не міг вимовити ні слова і, бажаючи підбадьорити старого, лагідно кивнув йому головою. Той розпач був і його розпачем, душу його вивертав нестримний гнів, який охоплює людину, коли вона бачить біль, спільний для всіх людей.

— Так, Гране, — мовив він.

— Мені хотілося б устигнути написати їй листа. Щоб вона знала... щоб була щаслива, не відчуваючи гризот сумління...

Ріє навіть з якоюсь люттю одірвав Грана від вітрини. А той покійно дозволяв себе тягти і все мурмотав якісь фрази без початку й кінця.

— Надто вже це затяглося. Не хочеться більше чинити опору, хай буде що буде! Ох, докторе! Це тільки вигляд у мене спокійний. Але мені вічно доводилося ро-

бити над собою неймовірне зусилля, аби лиш утриматися на грані нормального. Але тепер чаша переповнилась.

Він зупинився, трясучись усім тілом, і дивився на Ріє безумним поглядом. Ріє взяв його за руку. Вона пашіла. — Ходімо-но додому.

Гран вирвався, кинувся тікати, але вже за кілька кроків спинився, розкинув руки, мов розп'ятий, і захитався туди-сюди. Потім, зробивши повне коло, упав на обмерзлий пішохід, а по замурзаному обличчі все ще котилися сльози. Перехожі здалеку позирали на них, круто зупинялись, не зважаючи підійти ближче. Довелося Ріє донести Грана до машини на руках.

Коли Грана вклали в ліжку, він почав задихатися: очевидно, легені йому заклало. Ріє задумався. Рідних у Грана нема. Навіщо перевозити його в лазарет? Хай лежить собі тут, а Тарру за ним доглядатиме...

Голова Грана глибоко пірнула в подушку, шкіра на обличчі набула зеленавого відтінку, погляд згас. Не відриваючись, він дивився на чахле полум'я, яке Тарру розпалив у грубці, кинувши туди стару скриньку. «Погана справа», — твердив він. І з глибин його охоплених вогнем легенів разом із кожним вимовленим словом вилітав якийсь чудний хрип. Ріє велів йому замовчати і сказав, що зайде згодом. Дивна усмішка кривила губи хворого, і водночас на обличчі проступала ніжність. Він над силу моргнув лікареві: «Якщо я видужаю, шапки геть, докторе!» Але одразу ж поринув у стан прострації.

Через кілька годин Ріє і Тарру подалися до Грана, він напівсидів у постелі, і лікар злякався, побачивши, як за такий недовгий термін просунулася хвороба. Але свідомість, здавалося, вернулася, і відразу ж Гран якимсь неприродно глухим голосом попросив дати йому рукопис, що лежав у шухляді. Тарру подав йому аркуші, і Гран, не дивлячись, притис їх до себе, потім простягнув лікареві, показавши жестом, що просить його по-

читати вголос. Рукопис був коротенький, усього сторінок п'ятдесят. Лікар погортав його і побачив, що кожен аркуш списаний однією і тією самою фразою, нескінченними її варіантами, переробленими і сяк і так, то довше й красивіше, то коротше й безбарвніше. Суцільні місяці травні, амазонка й алеї Булонського лісу, ледь змінені, ледь перевернуті. Тут же були пояснення, часом без міри довгі, а також різні варіанти. Але наприкінці останньої сторінки було старанно виведено всього кілька слів: «Люба моя Жанно, сьогодні Різдво...» А вище — написана каліграфічним письмом остання версія фрази. «Прочитайте», — попросив Гран. І Ріє почав читати:

«Погожого травневого ранку струнка амазонка на чудовій гнідій кобилі неслася серед квітів алеями Булонського лісу...»

— Ну як вийшло? — гарячково спитав хворий.

Ріє не смів звести на нього очей.

— Знаю, знаю, — неспокійно соваючись на постелі, пробурмотів Гран, — сам знаю. Погожого, погожого, ні, не те все-таки слово.

Ріє взяв його руку, що лежала поверх ковдри.

— Облиште, докторе. У мене часу не вистачить...

Груди його важко ходили, і раптом він гукнув повним голосом:

— Спаліть його!

Лікар нерішуче глянув на Грана, але той повторив свій наказ таким страшним тоном, з такою мукою в голосі, що Ріє послухався і кинув аркуші в майже погаслу грубку. На мить кімнату осяяло яскраве полум'я, і ненадовго стало тепліше. Коли лікар підійшов до постелі, хворий лежав, повернувшись спиною, майже упираючись лобом у стіну. Тарру байдуже дивився в вікно, ніби його зовсім не обходила ця сцена. Впорснувши хворому сироватку, Ріє сказав своєму приятелю, що навряд чи Гран дотягне до ранку, і Тарру зголосився посидіти з ним. Лікар погодився.

Цілу ніч він потерпав на думку, що Гранові судилось померти. Але вранці наступного дня Ріє, зазирнувши до хворого, побачив, що той сидить на постелі і розмовляє з Тарру. Гарячка минулася. Видно було, що він геть знесилів.

— Ох, докторе, — почав Гран, — даремно я так. Але нічого, почну все наново. Адже я все пам'ятаю.

— Почекаймо, — звернувся Ріє до Тарру.

Але і ополудні стан хворого не змінився. Надвечір стало ясно, що Гран урятований. Ріє нічого не розумів у цьому воскресінні з мертвих.

А проте приблизно тої ж самої пори Ріє привезли хвору, він визнав її випадок безнадійним і звелів ізолювати від інших хворих. Молоденька дівчина марила, всі ознаки легеневої чуми були наявні. Але на ранок температура впала. Лікар подумав, що, як і у випадку з Граном, це звичайна ранкова ремісія, а з його досвіду це було лиховісною прикметою. Одначе опівдні температура не піднялась. Надвечір підскочила всього на кілька десятих, а ще через день зовсім упала. Дівчина, хоч і квола, дихала рівно й вільно. Ріє сказав Тарру, що вона врятувалася всупереч усім правилам. Але протягом тижня Ріє довелося зіткнутися з чотирма подібними випадками.

Наприкінці тижня Ріє і Тарру, які заглянули до старого ядушника, застали його в стані неймовірного збудження.

— Отакої, — твердив він. — Знову лізуть.

— Хто?

— Та хто ж — шури!

Від самого квітня ніхто ні разу не бачив у місті жодного здохлого пацюка.

— Невже почнеться все спочатку? — спитав Тарру у Ріє. Старий радісно потирав руки.

— Ви б тільки побачили, як вони гасають! Утіха, та й годі!

Він сам бачив двох живих пацюків, що любісінько ввійшли до нього з вулиці. А сусіди розповідали, що і в них теж з'явилися гризуни. Подекуди на будовах люди знову почули вже давно забуту шамотню й пискіт. Ріє очікував останнього повідомлення із загальними підсумками — його звичайно друкували на початку тижня. Згідно з ним, хвороба відступала.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Усупереч цьому непередбаченому спаду пошесті, наші співгромадяни не поспішали радіти. Довгі місяці все зростало їхнє прагнення визволитись, але протягом цього часу вони опанували науку розважливості і поступово відучилися розраховувати на близький кінець епідемії. Однак про цю новину говорили всі, і в глибині кожного серця зароджувалася велика прихована надія. Усе інше відійшло на задній план. Нові жертви чуми здавалися чимось маловажливим проти приголомшливого факту: крива захворювань пішла вниз! Однією з характерних ознак очікування ери здоров'я — відкрито на неї не сподівалися, але потай жадали її, — отож характерною ознакою було те, що останнім часом наші співгромадяни почали залюбки будувати плани, правда, зовні байдуже, на існування після чуми.

Усі сходилися на тому, що колишнє життя з усіма його вигодами повернеться не відразу, що легше руйнувати, ніж створювати. Просто вважалося, що принаймні з харчами полегшає і що на один обтяжливий клопіт стане менше. Але, по суті, під цими зовні безневинними зауваженнями буяла безумна надія, і так сильно буяла, що наші співгромадяни іноді, наче схаменувшись, випалювали одним духом, що за будь-яких обставин визволення — справа не завтрашнього дня.

І справді, чума вщухла не завтра, але за всіма ознаками вона підупадала на силі швидше, ніж дозволено було сподіватися. У перші дні січня запанувала незвично стійка для нас холоднеча і, здавалося, лягла над містом кришталевою банею. Та, одначе, ніколи ще небо не було таке блакитне. З ранку до вечора його нерухома крижана велич заливала наше місто своїм непогасним сяйвом. Протягом трьох тижнів чума в цьому очищеному повітрі, пройшовши через кілька спадів, очевидно, виснажила себе, обмежившись дуже порідлою шерегою мертвих тіл. За короткий час чума розгубила всю свою міць, нагромаджену за довгі місяці епідемії. Уже з одного того, як випускала вона зі своїх пазурів явно приречені на смерть жертви, скажімо, Грана чи молоденьку пацієнтку доктора Ріе, бешкетувала в деяких кварталах протягом двох-трьох днів, а в сусідніх уже зникла повністю, як у понеділок накидалася ще на свої жертви, а в середу відступала по всьому фронту, уже з того, як вона засапалась і метушиться, можна було з певністю сказати, що вона пошарпана, утомлена, у чомусь розладналася, ніби втрачаючи владу над собою, чума водночас утратила свою невідпорну, математично несхибну дієвість, колишне джерело своєї сили. Якщо раніше Кастелева сироватка майже не діяла, то тепер один успіх побивав другий. Будь-який лікарський захід, що був раніше неефективний, став нині рятівним. Створювалося враження, ніби зараз уже крок за кроком цькують саму недугу і що раптова слабкість чуми додала сили притупленій зброї, якою з нею намагались раніше боротися. Лише іноді чума, відсапавшись, робила наосліп різкий стрибок і забирала трьох-чотирьох хворих, хоча лікарі сподівалися на їхнє одужання. Були то, сказати б, невдахи чуми, ті, яких вона убивала в самому розпалі надій. Така доля спіткала, наприклад, пана Отона, якого довелося повезти з карантину, і Тарру казав, що слідчому й справді не пощастило, причому ніхто так і не збагнув, що він має на увазі — смерть чи життя слідчого.

Але загалом чума відступала по всій лінії, і зведення префектури, що спершу пробуджували в серцях наших співвітчизників лише несміливу і таємну надію, тепер уже цілком уселили в нас певність, що перемогу здобуто і що чума залишає свої позиції. Щиро кажучи, важко було твердити, справді це перемога чи ні. Доводилося лише констатувати, що чума відходить так само несподівано, як і прийшла. Застосовувана в боротьбі з нею стратегія не змінилася, учора ще безплідна, сьогодні вона явно приносила успіх. Так чи інакше, створювалося враження, ніби хвороба сама себе вичерпала або, можливо, відступила, вразивши всі намічені нею об'єкти. У певному сенсі вона вже зіграла свою роль.

А проте зовні місто нібито й не змінилося. Удень було, як і раніше, тихо й пустельно, вечорами вулиці заповнювала все та сама юрба, де тепер, до речі, переважали теплі пальта і шарфи. Але, придивившись пильніше, можна було побачити, що обличчя просвітліли й дехто навіть усміхається. І саме це дало нагоду сказати, що досі на вулицях ніхто не усміхався. І справді, у каламутному мареві, що довгі місяці оповивало наше місто, зяянів перший просвіток, і по понеділках кожен, слухаючи радіо, мав змогу переконатися, що просвіток цей з кожним днем ширшає і нарешті нам вільно буде зітхнути на повні груди. Поки що це була, так би мовити, негативна полегкість, яку нічим не виражали відкрито. Але якщо раніше ми недовіриливо зустріли б звістку про від'їзд поїзда, або прибуття корабля, або про те, що автомобілям знову дозволено їздити по місту, то в середині січня, навпаки, така звістка нікого б не здивувала. Зрозуміло, цього не так уже й багато. Але насправді цей штришок свідчив про те, як далеко просунулися наші співгромадяни по шляху надії. А втім, можна також сказати, що від тої хвилини, коли в людей зажевріє бодай найменша надія, реальне всевладдя чуми закінчується.

А проте протягом усього січня наші співвітчизники сприймали довколишні події вельми суперечливо. Точніше, вони поринали то в радісне збудження, то в тугу. Саме тепер, коли статистичні дані здавалися більш ніж заспокоїливими, знову було зареєстровано кілька спроб утечі. Ця обставина дуже здивувала не лише міську владу, а й сторожові пости, оскільки більшість утікачів прослизнула. Та якщо розібратися ретельно, ті, що тікали з міста в ці дні, піддавалися цілком природному почуттю. Одним чума навіяла незглибимий скепсис, якого вони не могли позбутися. Надія вже не мала над ними влади. Навіть тоді, коли чумна пора минулася, ці люди все ще, як і досі, жили за її нормами. Вони просто відстали від подій. І навпаки, у серцях інших — категорія ця складалася передусім з тих, хто жив у розлуці з коханим, — вітер надії, що повіяв після довгого ув'язнення й розпачу, розпалив гарячкове нетерпіння й позбавив тих людей змоги панувати над собою. Їх охопила мало не паніка на саму думку, що вони, чого доброго, загинуть від чуми, коли мета вже така близька, що не побачать тих, кого вони так безтямно кохали, і що довгі муки їм не зараховуються. І хоча нескінченні місяці вони наперекір вигнанню й ув'язненню похмуро і вперто жили чеканням, першого проблиску надії вистачило, аби зруйнувати дощенту те, чого не могли схитнути страх і безнадія. Як навіжені, кинулися вони напролом, аби лиш випередити чуму, уже не в змозі на фініші пристосуватися до її алюру.

А втім, саме тоді якось стихійно почали проявлятися ознаки оптимізму. Так, було відзначено досить значне зниження цін. З погляду чистої економіки це зрушення було незбагненне. Труднощі з харчами залишилися ті самі, біля міської брами все ще стояли карантинні кордони, та й постачання анітрохи не поліпшилось. Отож ми спостерігали явище суто моральної ваги, так, нібито відступ чуми давався взнаки повсюди. Водночас оптимізм повертався до тих, які до чуми жили общиною, а під час епі-

демії були силоміць порозселювані. Обидва наші монастирі поступово стали такими самими, як раніше, і братія знову зажила спільним життям. Те саме можна сказати і про військових, яких знову перевели до казарм, не забраних свого часу під лазарет, вони також повернулися до нормального гарнізонного існування. Ті два дрібні факти були вельми знаменні.

У такому стані внутрішнього збурення перебували наші співгромадяни аж до двадцять п'ятого січня. За останній тиждень крива смертності так різко пішла вниз, що після консультації з медичною комісією префектура оголосила: епідемію можна вважати за припинену. Правда, в повідомленні додавалося, що з міркувань обачності, а це, безперечно, буде схвалено оранцями, місто залишиться закритим ще на два тижні, а профілактичні заходи провадитимуться ще протягом цілого місяця. Якщо за цей період часу з'являться щонайменші ознаки небезпеки, «доведеться дотримуватися статус-кво з усіма наслідками, що звідси випливають». Однак наші співгромадяни схильні були вважати цей додаток чисто стилістичним ходом, а ввечері двадцять п'ятого січня радісне збудження охопило все місто. Не бажаючи залишатися осторонь від спільної радості, префект наказав освітлювати місто, як у дочумні часи. На залиті яскравим світлом вулиці під холодне чисте небо висипали ватагами наші співгромадяни, сміхотливі й галасливі.

Звичайно, у багатьох оселях віконниці так і не розчинилися, і родини у важкій мовчанці проводили вечірні години, що дзвеніли від гамору натовпу. Той, хто носив ще жалобу по небіжчиках, спізнавав почуття незмірної полегкості — чи тим, що перестав боятися за життя помилуваних чумою близьких, чи тим, що вляглася тривога за своє власне життя. Але, звісно, особливо цуралися загальних веселощів ті родини, де саме в цю пору хворий боровся з чумою в лазареті, або ті, хто відбував карантин або сидів навіть удома, чекаючи, що бич Божий

скарає їх, як уже скарав інших. І в цих родинах плекали надію, але її на всяк випадок зберігали про запас, забороняли собі торкатися до цього, доки не здобудуть на те цілковите право. І те очікування, те мовчазне пильнування десь на півдорозі між агонією і радістю здавалося їм ще жорстокішим серед загальної яси.

Але ці винятки анітрохи не применшували радості інших. Безперечно, чума ще не скінчилась, і вона це ще доведе. Одначе кожен уже заглядав на кілька тижнів наперед, уявляючи собі, як зі свистом покотять коліями поїзди, а кораблі краятимуть сліпучу гладінь моря. Назавтра розум угамується, і сумніви зродяться знов. Але в цю хвилину місто все ніби сколихнулося, вибралося на простір із похмурих осоружних сховищ, де глибоко вросло в землю його кам'яне коріння, і нарешті зрушилося з місця, несучи ношу тих, хто вижив. Цього вечора Тарру, Ріє, Рамбер та інші никали з юрбою і достоту так само, як усі, відчували, як тікає з-під їхніх ніг земля. Ще довго Тарру і Ріє, звернувши з бульварів, чули у себе за плечима радісний гомін, хоча вже заглибились у безлюдні вулички і йшли повз наглухо позачинювані віконниці. І все-таки через ту клятву втому вони не могли відокремити страждання, що тривало за тими віконницями, від веселощів, що захлюпнули трохи далі центр міста. Образ уже близької свободи був зрошений слізьми і сзяв усмішкою.

Ту мить, коли радісний гомін особливо зміцнів, Тарру зупинився зненацька. По темному брукові легко майнула тінь. Кіт! У місті їх не бачили від самої весни. На мить кіт завмер посеред бруківки, нерішуче присів, облизав лапку і, хутко провівши нею за правим вушком, знову нечутно побіг до протилежного пішоходу і пропав у пільмі. Тарру всміхнувся. Ото вже старий навпроти буде радий!..

Але саме тепер, коли чума, здавалося, задкує, заповзає назад у ту незриму нору, звідки вона нечутно виповзла

навесні, знайшовся в місті один чоловік, якого, якщо вірити записам Тарру, її відхід неабияк зажурив, і чоловіком цим був Коттар.

Сказати по щирості, з того дня, коли крива захворювань пішла вниз, записи Тарру набули якогось чудернацького характеру. Було це наслідком утоми чи ні — невідомо, але письмо стало нерозбірливе, та й сам автор увесь час перескакував від одної теми до другої. Більше того, уперше ці нотатки втратили свою колишню безсторонність і, навпаки, усе частіше й частіше траплялися в них особисті міркування. Серед довгенької розповіді про Коттара вкраплено кілька слів про діда котоплюя. За словами Тарру, чума зовсім не змарила його пошани до цього персонажу, він цікавився ним після епідемії так само, як і до неї, але, на жаль, більше він уже не зможе ним цікавитися, хоча все ще ставиться до дідка вельми доброзичливо. Він спробував його побачити. Через кілька днів після двадцять п'ятого січня він зайняв спостережний пост на розі їхнього провулку. Коти, пам'ятаючи про заповітне місце зустрічей, знову любісінько грілися в сонячних калюжах. Але в певну годину віконниці вперто лишалися зачиненими. І всі наступні дні Тарру ні разу не бачив, щоб їх відчиняли. З чого автор виснував, що дідок або образився, або помер; якщо він образився, то тим, що визнав свою слушність, а чума його спростувала, а якщо помер, то слід би поміркувати про те, чи не був він святим, як і їхній старий ядушник. Сам Тарру так не думав, але вважав, що випадок з дідком можна розглядати як якусь «вказівку». «Можливо, — записано в щоденнику, — людина здатна наблизитися лише до підступів святості. Якщо так, то довелося б вдовольнитися скромним і милосердним сатанізмом».

Упереміж із нотатками про Коттара зустрічаються також численні й розкидані абияк зауваження то про Грана, який уже одужав і знов узявся до роботи, ніби нічого

й не сталося, то про матір доктора Ріє. Докладно, з найменшими подробицями, записано розмови її з Тарру, неминучі, коли живеш під одним дахом; манери матері, її усмішка, її зауваження щодо чуми. Особливо Тарру підкреслює її незвичайну здатність знічуватися, її звичку висловлюватися тільки найпростішими фразами, як вона полюбляла сидіти коло віконця, що виходить на тиху вуличку, і просиджувала там усі вечори, мирно згорнувши руки на колінах, ледь випроставши стан, і все дивилася, аж поки сутінки затоплять кімнати, а сама вона обернеться на чорну тінь, яка ледь вирізнятиметься на тлі сірого серпанку, який, поступово згущаючись, поглине її нерухомий силует; описує легкість, з якою вона снує по квартирі, її доброту, якою промениться вся її істота, кожен її жест, кожне її слово, хоча безпосередньо вона нібито нічого особливого при Тарру не зробила, і, нарешті, пише він, стара осягає все не розумом, а серцем і, лишаючись у затінку, мовчки, вона уміє бути рівною будь-якому світлу, хай навіть це світло чуми. А втім, тут письмо Тарру стає якимось дивним, ніби рука того, хто пише, ослабла. Дальші за цим рядки майже нерозбірливі, і ніби на доказ його слабкості останні слова запису є воднораз першими особистими висловлюваннями: «Моя мати була така сама, я любив у ній цю здатність добровільно знічуватися, і понад усе мені хотілося б бути з нею. Минуло вже вісім років, але я ніяк не можу наважитися сказати, що вона вмерла. Просто знітилася трохи більше, ніж звичайно, а коли я обернувся — її уже не стало».

Та вернемося до Коттара. Відтоді як пошесть пішла на спад, Коттар під усілякими вигаданими приводами унадився ходити до Ріє. Але насправді приходив він, аби тільки дізнатися у лікаря про прогнози щодо подальшого розвитку пошесті. «То ви гадаєте, вона може скінчитися отак, відразу, з доброго дива?!» Щодо цього він був настроєний саме так. Але його настирливість доводила,

що в душі він дуже був упевнений. Із середини січня Ріє почав відповідати на його питання оптимістичніше. І щоразу лікареві відповіді не тільки не тішили Коттара, але, навпаки, викликали в ньому всілякі емоції — одного дня зажуру, іншого — досаду. Потім уже доктор Ріє почав говорити йому, що, незважаючи на сприятливі ознаки й статистичні дані, рано ще радіти.

— Інакше кажучи, — зауважив Коттар, — якщо нічого не відомо, виходить, не сьогодні-завтра все може початися знову?

— Авжеж, але так само може статися, що пошесть піде на спад іще швидше.

Ця впевненість, що тривожила всіх і кожного, явно приносила утихомирення Коттарові, і в присутності Тарру він не раз заводив розмови із сусідніми торговцями і намагався якнайбільше поширювати думку доктора Ріє. А втім, це було неважко. Бо після гарячкового збудження, викликаного переможними реляціями, багатьох знов пойняв сумнів, і то куди стійкіший, ніж радість з приводу заяви префектури. Видовище розхвильованого міста заспокоювало Коттара. Але іншим разом він знов занепадав духом.

— Рано чи пізно, — твердив він Тарру, — місто все одно оголосять відкритим. І от побачите, тоді всі мене відцураються.

Ще перед знаменитим двадцять п'ятим січня всі в Орані звернули увагу на мінливий норів Коттара. Скільки терпіння витратив він, намагаючись зачарувати весь квартал, усіх сусідів — і раптом на кілька днів круто порвав з ними, сиднем сидів удома. Принаймні таке було зовнішнє враження, він цурався людей і, як колись, замикався в своїй дикуватості. Його не бачили ні в ресторанах, ні в театрі, ні навіть в улюблених кав'ярнях. А проте відчувалося, що він не повернувся до колишнього розміреного й непомітного існування, яке провадив до пошесті. Тепер він не вилізав з дому і навіть обід йому приносили

із сусіднього ресторанчика. Тільки вечорами він пробігав вулицями, робив необхідні покупки, кулею вискакував з крамниці і звертав у найбезлюдніші вулиці. Тарру випадково натикався на Коттара під час цих суботніх пробігів, але не міг вирвати в нього ні слова, той лише бурмотів щось собі під ніс. Потім раптом з доброго дива Коттар знову робився товариський, багато й довго розводився про чуму, випитував думку інших щодо цього і з видимою втіхою змішувався з юрбою на вулиці.

У день оголошення заяви префектури Коттар остаточно пропав з очей. Тільки через два дні Тарру здибав його, коли той самотою блукав по вулицях. Коттар попросив Тарру провести його до передмістя. Тарру погодився не відразу, бо відчував себе змореним після довгого дня роботи. Але Коттар наполягав. Він здавався неприродно збудженим, безладно вимахував руками, говорив швидко й голосно. Він спитав у свого супутника, чи той вважає, що повідомлення префектури і справді означає кінець моровиці. Тарру, зрозуміло, думав, що адміністративними заявами зарази не спиниш, але є підстави гадати, що пошесть іде на спад, якщо, звичайно, не скоїться чогось непередбаченого.

— Справді, — повторив Коттар, — якщо тільки не скоїться чогось. А непередбачене завжди коїться.

Тарру заперечив, що префектура, втім, якоюсь мірою передбачила непередбачене, оскільки, оголосивши місто відкритим, ввела двотижневий контрольний термін.

— І добре зробила, — промовив усе так само понуро й збуджено Коттар, — бо, судячи з перебігу подій, цілком може статися, що цю заяву опублікували даремно.

Тарру погодився, що, може, й даремно, але, на його думку, куди втішніше думати, що місто невдовзі стане відкритим і ми повернемося до нормального життя.

— Припустімо, — урвав його Коттар, — припустімо, але що саме ви розумієте під словами «вернемося до нормального життя»?

— Ну, хоча б почнуть показувати нові фільми, — усміхнувся Тарру.

Але Коттар не усміхався. Йому хотілося зрозуміти, чи не означає, що чума нічого не змінила в місті і все піде, як і раніше, тобто так, ніби нічого не сталося. Тарру гадав, що чума змінила й водночас не змінила міста, що, зрозуміло, найдужчим прагненням наших співгромадян було й буде поводитися так, ніби нічого не змінилося, і що, отже, якоюсь мірою нічого не зміниться, але, з другого боку, усього забути не можна, навіть зібравши в кулак усю свою волю, — чума, безперечно, залишить слід, принаймні в серцях людей. Тут рантьє відрубав, що людські серця його не обходять, більше того, чхати йому на всі ці серця гуртом. Йому цікаво знати інше: чи не зазнає змін система управління і чи будуть, наприклад, усі установи працювати, як колись. І Тарру мусив був визнати, що йому це невідомо. Але, треба гадати, установи, збаламучені пошестю, нелегко буде знову запустити на повний хід. Можна також припустити, що перед ними постане безліч нових питань, а це вимагатиме хоча б реорганізації колишніх канцелярій.

— Можливо, — сказав Коттар, — тоді всім доведеться все починати від самого початку.

Вони вже підійшли до Коттарової оселі. Коттар був збуджений, говорив з удаваним оптимізмом. Йому особисто бачиться місто, що починає все життя спочатку, що стерло геть своє минуле, щоб почати з нуля.

— Що ж, — сказав Тарру. — Можливо, зрештою залагодяться й ваші справи. У певному розумінні почнеться нове життя.

Біля під'їзду вони розпрощалися.

— Маєте рацію, — озвався Коттар, уже не пробуючи приховати хвилювання, — почати все від нуля — гарна штука.

Але тут у далекому кутку під'їзду раптом виникли дві тіні. Тарру ледве розібрав шепіт Коттара, який спи-

тав, що треба цим двом пташкам. А пташки, схожі на причепурених чиновників, поцікавилися в Коттара, чи справді він Коттар; той, глухо чортихнувшись, круто повернув і зник у пітьмі перше, ніж пташки та й сам Тарру встигли поворухнутися. Коли перший подив минув, Тарру спитав у незнайомців, чого їм треба. Вони відповіли стримано й чемно, що їм треба навести деякі довідки, і статечно рушили в тому напрямку, де зезнув Коттар.

Повернувшись додому, Тарру записав цю сцену і тут же поскаржився на втому (що підтверджувало і його пись-мо). Він додав, що попереду в нього ще багато справ, але це зовсім не виправдання і треба бути завжди готовим, і сам себе запитав, чи справді він готовий. І сам собі відповів — цим записом і завершується щоденник Тарру, — що в кожній людини буває на добу — вночі або вдень — така година, коли її охоплює страх, і що особисто він боїться лише цієї години.

На третю добу, за кілька днів до відкриття міста, доктор Ріє повернувся додому ополудні, гадаючи по дорозі, чи не прийшла нарешті на його ім'я довгождана телеграма. Хоча й нині він працював до знемоги, як у самий розпал мору, близькість остаточного визволення знімала втому. Він тепер сподівався й радів, що може сподіватися. Годі без кінця стискувати свою волю в кулак, годі весь час жити в напруженні, і яке це щастя одним махом попустити нарешті пучок зібраних до боротьби сил. Якщо очікувана телеграма буде обнадійливою, Ріє може почати все спочатку. І він вважав, що хай усі почнуть усе спочатку.

Ріє пройшов повз швейцарську. Новий воротар, що сидів біля віконечка, усміхнувся йому. Піднімаючись сходами, Ріє раптом згадав його обличчя, бліде з утоми й недоїдання.

Атож, коли буде покінчено з абстракцією, він почне все із самого початку, і якщо бодай трішки поталанить...

З цією думкою він відчинив двері, і в ту ж хвилину назустріч йому вийшла мати й повідомила, що пан Тарру нездужає. Вранці він, правда, встав, але з дому не вийшов і знову ліг. Пані Ріє була стурбована.

— Можливо, що нічого серйозного, — сказав Ріє.

Тарру лежав, витягшись на весь зріст, на постелі, його важка голова глибоко вдавилася в подушку, під ковдрою вимальовувалися обриси могутніх грудей. Температура в нього була висока, і дуже боліла голова. Він сказав Ріє, що симптоми ще надто невиразні, але можливо, що це й чума.

— Ні, поки ще рано робити остаточний висновок, — сказав Ріє, оглянувши хворого.

Але Тарру мучила спрага. Вийшовши в коридор, лікар сказав матері, що це схоже на початок чуми.

— Ні, — промовила вона, — це неймовірно, надто тепер!

І одразу ж додала:

— Залишмо його в нас, Бернаре.

Ріє задумався.

— Я не маю права, — відповів він, — але місто не сьогодні-завтра буде оголошено відкритим. Якби не ти, я б узяв на себе цей ризик.

— Бернаре, — благально промовила мати, — залиш тут нас обох. Адже ти знаєш, мені тільки що впорснули вакцину.

Лікар відповів, що Тарру теж впорснули вакцину, але він, очевидно, так заморочився, що пропустив останнє щеплення й забув ужити необхідних заходів обережності.

Ріє пройшов до себе в кабінет. Коли він знову заглянув у спальню, Тарру помітив, що лікар несе величезні ампули з сироваткою.

— Ага, значить вона, — сказав він.

— Ні, просто запобіжні заходи.

Замість відповіді Тарру простягнув руку і спокійно витерпів крапельове вливання, яке сам не раз робив іншим.

— Подивимось, що буде ввечері, — сказав Ріє, дивлячись Тарру прямо в очі.

— А як щодо ізоляції?

— Поки нема ніякої певності, що у вас чума.

Тарру насилу всміхнувся.

— Ну, знаєте, це вперше в моїй практиці — вливають сироватку і не вимагають негайної ізоляції хворого.

Ріє одвернувся.

— Ми з матір'ю доглядатимемо вас. Тут вам буде краще.

Тарру замовк, і лікар заходився збирати ампули, чекаючи, що Тарру заговорить і тоді він матиме привід озирнутися. Не витримавши мовчанки, він знову підійшов до постелі. Хворий дивився прямо на Ріє. На його обличчі лежав вираз втоми, але сірі очі були спокійні. Ріє усміхнувся йому.

— Якщо можете, поспіть. Я скоро вернуся.

На порозі він почув, що Тарру його покликав. Ріє повернувся до хворого.

Але Тарру озвався не зразу, здавалось, він бореться навіть проти самих слів, які ладні зірватися з його уст.

— Ріє, — промовив він нарешті, — не треба від мене нічого приховувати, це мені конче потрібно.

— Обіцяю вам.

Важке обличчя Тарру ледь скривила вимучена посмішка.

— Дякую. Умирати мені не хочеться, і я ще поборюсь. Але якщо справа кепська, я хочу померти пристойно.

Ріє нахилився над ліжком і стиснув плече хворого.

— Ні, — сказав він. — Щоб стати святим, треба жити. Боріться.

Удень дошкульний холод ледь попустив, але тільки на те, щоб віддати надвечір арену навісній зливі й граду. Смерком небо трохи очистилось, і холод став ще різкішим. Ріє повернувся додому лише перед самою вечерею. Навіть не скинувши пальта, він одразу ввійшов

у спальню, де лежав його друг. Мати Ріє сиділа біля постелі з плетивом у руках. Тарру, здавалось, так і не поворухнувся зранку, і тільки його смажні від гарячки уста зраджували всю напругу його боротьби.

— Ну, як тепер? — спитав лікар.

Тарру ледь здвигнув своїми могутніми плечима.

— Тепер гру, здається, програно, — відповів він.

Лікар нагнувся над ліжком. Під гарячою шкірою понабрякали залози, у грудях хрипіло, ніби там безперервно працювала підземна кузня. Хоч як дивно, але Тарру мав симптоми обох різновидів. Підвівшись зі стільця, Ріє сказав, що сироватка, мабуть, ще не встигла подіяти. Але відповіді він не розібрав: хвиля жару, що клекотіла в горлянці, поглинула ті кілька слів, які намагався пробелькотати Тарру.

Увечері Ріє з матір'ю посідали в кімнаті хворого. Ніч починалася для Тарру боротьбою, і Ріє знав, що ця запекла битва з ангелом чуми триватиме аж до світанку. Навіть могутні плечі й широкі груди Тарру були не найнадійнішою зброєю в цій битві, радше його кров, що тільки-но бризнула з-під шприца Ріє, і в цій крові таїлося щось сокровенніше, ніж сама душа, те сокровенне, що не дано виявити ніякій науці. А йому, Ріє, лишається тільки одне — сидіти й дивитися, як бореться його друг. По довгих місяцях безнастанних поразок він надто добре знав, чого варті абсцеси і вливання, допоміжні засоби. Власне, тепер його єдине завдання — очистити поле дії для випадку, який найчастіше не втручається, поки йому не кинеш виклику. І ось треба було змусити його втрутитися. Бо перед Ріє постав сам той вид чуми, який плував усі його карти. Знов і знов чума напружувала всю свою міць, аби тільки обійти стратегічні перепони, виставлені проти неї, з'являлася там, де її не чекали, і зникала там, де, здавалося б, міцно вкорінилася. І знов вона постаралася збити його з пантелику.

Тарру боровся, хоча й лежав нерухомо. Ні разу за всю ніч він не протиставив натискові хвороби гарячкового

борсання, він боровся лише своєю монументальністю і своїм мовчанням. І ні разу також не пустив пари з уст, наче бажав показати своєю німотою, що йому не вільно ані на мить відвернутися від цієї битви. Ріє здогадувався про фази цього болю лише по очах свого друга, то широко розплюшених, то заплюшених, причому повіки якось особливо щільно прилягали до очного яблука або, навпаки, широко розтулювалися, і погляд Тарру приковувався до якогось предмета або втуплювався в лікаря та його матір. Щоразу, коли очі їхні зустрічалися, Тарру робив над собою майже надлюдське зусилля, щоб усміхнутися.

Раптом на вулиці пролунали квапливі кроки. Наче якийсь перехожий намагається врятуватися втечею від якогось іще далекого шкварчання, яке наближалось з хвилини на хвилину і незабаром затопило зливою усю вулицю: дощ припустив, потім сипонув град, голосно барабаничи по асфальту. Важкі штори на вікнах зморщило від вітру. Ріє, який сидів у напівсутіні кімнати, на хвилинку відвернувся, дослухаючись до шуму дощу, потім знову перевів погляд до Тарру, на чие обличчя падало світло нічної лампи при узголів'ї. Мати Ріє плела і тільки вряди-годи підводила голову й уважно придивлялася до хворого. Лікар зробив усе, що можна було зробити. Дощ перейшов, у кімнаті знов згустилася тиша, насичена лише німим бурмотом незримої війни. Розбитому безсонням лікареві ввижалося, ніби десь там, за межами тиші, чується неголосний ритмічний посвист, який переслідував його від перших днів пощесті. Жестом він показав матері, щоб вона пішла лягла. Вона заперечливо похитала головою, очі її блиснули, потім вона нагнулася над спицями, пильно роздивляючись вічко, що мало не зірвалося. Ріє підвівся, напоїв хворого і знов сів на місце.

Попід вікнами, скориставшись затишшям, швидко дріботіли перехожі. Кроки ставали все рідші, даленіли. Уперше за довгий час лікар зрозумів, що сьогоднішня ніч, тишу якої раз у раз порушували кроки запізнілих

перехожих і не краяли на шматки пронизливі сирени санітарних машин, була схожа на ті, колишні ночі. За вікном стояла ніч, яка струсила із себе чуму. І здавалося, ніби хвороба, вигнана холодами, яскравим світлом, на товпом людей, вихопилася з темних надр міста, пригрілася в їхній теплій спальні і тут стала на останній свій бій з мляво розпростертим тілом Тарру. Небеса над містом уже не шмагав бич Божий, але він тихенько посвистував тут, у важкому повітрі спальні. Його і чув Ріє, чув протягом усіх цих безсонних годин. І доводилося чекати, коли він і тут відступить, коли і тут чума визнає свою остаточну поразку.

Перед світанням Ріє нахилився до матері.

— Підди негайно ляж, інакше не зможеш заступити мене о восьмій годині. Тільки не забудь зробити полоскання.

Пані Ріє підвелася з крісла, відклала своє плетиво й підійшла до ліжка Тарру, який уже давно не розплющував очей. Над його крутим чолом кучерявився спітнілий чуб. Вона зітхнула, і хворий розплющив очі. Тарру побачив схилене над собою лагідне обличчя, і крізь хвилі лихоманки, що набігали, знову вперто пробилася усмішка. Але повіки одразу ж склепилися. Залишившись один, Ріє перебрався в крісло, де раніше сиділа мати. Вулиця німувала, уже ніщо не порушувало тиші. Досвітній холод давався взнаки навіть у кімнаті.

Лікар задрімав, але торохтіння першого вранішнього воза збудило його. Він здригнувся і, позирнувши на Тарру, зрозумів, що справді заснув і що хворий теж задрімав. Удалечині стихав гуркіт дерев'яних коліс, кутих залізом, і цокіт кінських копит. За вікном було ще темно. Коли лікар підійшов до ліжка, Тарру звів на нього порожні, безвиразні очі, ніби ще був по той бік сну.

— Поспали? — спитав Ріє.

— Так.

— Дихати легше?

— Трошки. Це про щось свідчить?

Ріє відповів не зразу, потім проговорив:

— Ні, Тарру, це ні про що не свідчить. Вам так само, як і мені, відомо, що це звичайна ранкова ремісія.

Тарру схвально кивнув головою.

— Дякую, — сказав він. — Відповідайте, будь ласка, і надалі так само відверто.

Ріє присів у ногах ліжка. Боком він відчув довгі нерухомі ноги Тарру, ноги вже неживої людини. Тарру зади- хав голосніше.

— Температура знову підніметься, правда, Ріє? — спи- тав він уривчастим від ядухи голосом.

— Так, але опівдні, і тоді буде ясно.

Тарру заплющив очі, ніби збираючи всю свою силу. У рисах обличчя прозирала втома. Він чекав нового на- паду лихоманки, яка вже ворушилася десь у глибинах його тіла. Потім повіки піднялися, відкривши потьмяні- лу зіницю. Тільки коли він помітив Ріє, який нахилився над ліжком, погляд його прояснів.

— Попийте, — сказав Ріє.

Тарру напився і втомлено впустив голову на подушку.

— Виявляється, це довго, — промовив він.

Ріє взяв його за руку, але Тарру відвів погляд і, зда- валося, не відчув доторку. І зненацька, на очах Ріє, ли- хоманка, ніби прорвавши якусь внутрішню греблю, ри- нула назовні і дісталася до чола. Коли Тарру підвів погляд на лікаря, той спробував надати своєму застиг- лому обличчю виразу надії. Тарру намагався усміхнути- ся, але усміхові не пощастило пробитися крізь судомно зціплені щелепи, крізь заліплені білою піною губи. Од- нак на його застиглому лиці очі ще блищали світлом мужності.

О сьомій годині пані Ріє увійшла до спальні. Лікар зі свого кабінету зателефонував до лазарету і попросив під- мінити його на роботі. Він вирішив також відмовитися сьогодні від усіх візитів до хворих, приліг був на канапу

тут же в кабінеті, але, не витримавши, встав і вернувся до спальні. Тарру лежав, повернувши обличчя до пані Ріє. Не відриваючись, дивився він на маленьку грудку тіні, яка шулилась поряд нього на стільці, з долонями, щільно притиснутими до колін. Дивився він так пильно, що пані Ріє, помітивши сина, приклала палець до уст, встала й погасила лампочку біля узголів'я. Проте денне світло швидко пробилось крізь штори, і, коли обличчя хворого виступило з пітьми, пані Ріє переконалася, що він усе ще дивиться на неї. Вона нагнулася над ліжком, поправила подушку й приклала долоню до мокрого за-кучерявленого волосся. І тут вона почула глухий голос, що йшов звідкись іздалеку, і голос цей сказав їй спасибі і запевнив, що тепер усе гаразд. Коли вона знову сіла, Тарру заплющив очі, і його змарніле обличчя, здавалось, осяяла посмішка, хоча губи все ще були міцно стиснуті.

Опівдні лихоманка сягла свого апогею. Нутрянний кашель стрясав тіло хворого, він уже почав харкати кров'ю. Залози перестали набрякати, вони були все такі самі тверді на дотик, наче в усі суглоби повгвинчувано гайки, і Ріє вирішив, що розрізати пухлину марна річ. У перервах між нападами кашлю та лихоманки Тарру кидав погляди на своїх друзів. Але скоро його повіки почали склеплятися все частіше й частіше, і світло, яке ще так недавно осявало його виснажене хворобою лице, поступово гасло. Буря, яка стрясала його тіло судомними конвульсіями, все рідше й рідше вибухала спалахами блискавок, і Тарру поволі несло в бурхливу безодню. Перед собою на подушках Ріє бачив лише безживну машкару, звідки назавжди зійшла усмішка. У те, що ще зберегло подобу людини, такої близької Ріє, вганялося тепер вістря списа, його пік нестерпний біль, крутили всі люті небесні вихори, і воно на очах у друга занурювалось у хлань чуми. А він, друг, не міг запобігти цій біді. І знов Ріє змушений був стояти на березі з порожніми руками, із серцем, що розривалося на шматки, без-

збройний і безпорадний перед стихійним лихом. І коли настав кінець, сльози безсилля застелили очі Ріє. І він не бачив, як Тарру раптом різко повернувся до стіни і випустив дух з глухим зойком, ніби десь у глибині його тіла луснула головна струна.

Наступна ніч уже не була ніччю битви, а була ніччю тиші. У цій спальні, відрізаний від усього світу, над тим мертвим тілом, уже спорядженим для похоронної церемонії, відчутно витав дивовижний спокій, достоту так само, як за багато ночей перед тим витав він над терасами, піднесеними над чумою, коли почався штурм міських воріт. Уже тоді Ріє думав про ту тишу, яка піднімалася з ложа, де перед ним, безпорадним, умирали люди. І всюди той самий короткий перепочинок, той самий урочистий інтервал, повсюди німота поразки. Але те безгоміння, що оповивало зараз його друга, було таке щільне, так тісно зливалось воно з безгомінням вулиць і всього міста, визволеного від чуми, що Ріє ясно відчув: зараз це вже остання, безповоротна поразка, якою завершуються війни і яка перетворює навіть мир, що настав, у незцілиме страждання. Лікар не знав, що Тарру віднайшов нарешті спокій, але бодай у цю хвилину він був певний, що йому самому спокою не знати ніколи, достоту так само, як не існує перемир'я для матері, яка втратила сина, або для чоловіка, який ховає друга.

Там, за вікном, лежала така сама, як учора, холодна ніч, ті самі крижані зірки жевріли на ясному холодному небі. У напівтемну спальню проникав холод, що підступав до вікон, відчувався безбарвний рівний подих полярних ночей. Біля ліжка сиділа пані Ріє у звичній своїй позі, справа на неї падало світло лампочки, яка горіла при узголів'ї. Ріє влаштувався у кріслі, що стояло в напівсутіні посеред спальні. Раз у раз він згадував про дружину, але гнав геть ці думки.

По тротуару дзвінок стукотіли підбори перехожих у нічній морозній тиші.

— Ти про все подбав? — спитала мати.

— Так, я вже зателефонував.

І знов почалося мовчазне чування. Коли-не-коли пані Ріє позирала на сина. Перехопивши її погляд, він посміхався у відповідь. Звичним ладом змінювалися на вулиці нічні шерехи. Хоча офіційного дозволу ще не дано, автомобілі знову шугали по місту. Вони стрімко поглинали брук, зникали, знову з'являлися. Голоси, вигуки, знову мовчання, цокання кінських копит, трамвай, що проскреготів на стрілці, потім інший, якийсь невиразний гомін і знов урочистий подих ночі.

— Бернаре!

— Що, мамо?

— Ти не втомився?

— Ні.

Він знав, про що думає мати, знав, що в цю таки хвилину вона любить його. Але він знав також, що не так воно багато — любити іншого, і, в кожному разі, любов ніколи не буває настільки сильною, щоб знайти собі вияв. Так вони з матір'ю завжди любитимуть одне одного в мовчанні. І вона теж помре, своєю чергою — чи помре він, — і так ніколи за все життя вони не знайдуть слів, щоб передати взаємну ніжність. І достоту так само вони з Тарру жили пліч-о-пліч, і ось Тарру помер сьогодні ввечері, і їхня дружба не встигла по-справжньому розквітнути на землі. Тарру, як він висловлювався, програв партію. Ну а він, Ріє, що він виграв? Хіба одне — спізнав чуму і пам'ятає про неї, спізнав приятель і пам'ятає про неї, спізнав ніжність, і тепер його обов'язок час від часу про неї згадувати. Усе, що людина здатна виграти у грі з чумою і з життям, — це знання і пам'ять. Може, саме це і називав Тарру — виграти партію!

Знов під вікном промчав автомобіль, і пані Ріє ворухнулася на стільці. Ріє посміхнувся до неї. Вона сказала, що не почуває втоми, і одразу додала:

— Треба б тобі з'їздити в гори відпочити.

— Звичайно, мамо, поїду.

Так, він там відпочине. А чом би й ні? Ще одна нагода згадувати. Але якщо це й означає виграти партію, як, мабуть, важко жити лише тим, що знаєш, і тим, що пам'ятаєш, і не мати попереду надії. Так, очевидно, жив Тарру, він-бо розумів, яке безплідне життя, що позбавлене ілюзій. Не існує спокою без надії. І Тарру, який відмовляв у праві засуджувати на смерть людину, знав, проте, що ніхто не спроможний відмовитися від ухвалення вироків і що навіть жертви іноді бувають катами, а коли так, виходить, Тарру жив страждаючи і суперечачи собі і ніколи не спізнав надії. Може, тому він шукав святості й хотів віднайти спокій у служінні людям. Власне, Ріє і не знав, чи це так, але це й не важливо. Пам'ять його збереже лише кілька образів Тарру — Тарру веде машину, обидві його руки на кермі, він ладен везти його куди завгодно; або ось це дебеле, масивне тіло, нерухомо розпростерте на смертній постелі. Тепло життя і образ смерті — ось що таке знання.

І, зрозуміло, саме тому доктор Ріє, отримавши вранці телеграму, яка сповіщала про смерть дружини, сприйняв цю звістку спокійно. Він був у себе в кабінеті. Мати вбігла, простягла йому телеграму і одразу ж вийшла, щоб дати на чай листоноші. Коли вона повернулася, син стояв і тримав у руці розпечатану телеграму. Вона звела на нього очі, але він уперто дивився в вікно, де над гаванню займався пишний ранок.

— Бернаре, — погукала пані Ріє.

Лікар неуважно озирнувся.

— Так, у телеграмі? — спитала вона.

— Так, — підтвердив Лікар. — Тиждень тому.

Пані Ріє теж відвернулася до вікна. Лікар мовчав. Потім він сказав матері, що плакати не треба, що він цього чекав, але все одно це дуже важко. Просто, кажучи це, він усвідомив, що в його стражданні нема неспо-

діванки. Адже той самий безперервний біль катував його протягом уже кількох місяців і протягом цих двох останніх днів.

Чудового лютого ранку на світанні нарешті відчинилася міська брама, і цю подію радісно зустріли народ, газети, радіо і префектура в своїх повідомленнях. Отож оповідачеві лишається тільки виступити в ролі літописця блаженних годин, що настали з відкриттям міських воріт, хоча він сам був одним з тих, кому було ніколи безоглядно віддатися спільній радості.

Влаштували свято, що тривало весь день і всю ніч. Тоді ж на вокзалах запухкали паровози, й прибулі з далеких морів кораблі вже заходили до нашої гавані, доводячи своєю чергою, що цей день став для тих, хто голосив у розлуці, днем великої зустрічі.

Неважко уявити собі, на що обернулось це почуття роз'єднаності, яке жило в душах наших співгромадян. Поїзди, які протягом дня прибували до нашого міста, були так само перевантажені, як і ті, що вирушали з нашого вокзалу. Пасажири заздальгідь, ще під час двотижневої відстрочки, запаслися квитками на сьогоднішнє число і до третього дзвінка тряслися від страху, що раптом постанову префектури візьмуть і скасують. Та й мандрівники, прибулі до нас, не могли позбутися невиразних побоювань, бо знали тільки, та й то приблизно, про долю своїх близьких, а все, що стосувалося інших і самого міста, було їм невідомим, і місто в їхніх очах набувало лиховісної подоби. Але це можна сказати лише про тих, кого за весь час мору не спалювала жага.

Ті, кого вона палила, були й справді в полоні своєї невідчепної пристрасті. Для них змінилося лише одне: протягом місяців розлуки їм шалено хотілося прискорити події, підштовхнути час фізично, щоб він не гаявся, а тепер, коли перед ними вже відкривалося наше місто, вони, навпаки, тільки-но поїзд почав пригальмовувати,

бажали одного: щоб час уповільнив свій плин, щоб він застиг. Невиразне і водночас гостре відчуття, злеліане цим багатомісячним животінням, втраченим для любові, саме воно, це відчуття, вимагало певного реваншу — хай години радощів спливають удвічі повільніше, аніж години чекання. І ті, що дожидали вдома або на пероні, як наприклад, Рамбер, уже давно попереджений дружиною, що вона домоглася дозволу на приїзд, однаково страждали з нетерпіння й розгубленості. Любов ця і ніжність перетворилася за час мору в абстракцію, і тепер Рамбер з душевним трепетом чекав, коли ці почуття і та жива істота, на яку вони були спрямовані, опиняться віч-на-віч.

Йому хотілося знову стати таким, яким він був на початку епідемії, коли, ні про що не думаючи, поклав собі на відчай душі вирватися з міста, кинутися до своєї коханої. Але він знав, що це вже неможливо. Він змінився, чума засіяла в ньому відчуженість. І даремно він намагався заперечити це всіма своїми силами, але почуття відчуженості й досі жило в ньому, як якась глуха туга. Йому здавалося навіть, ніби чума завершилася надто різко, коли він ще не отямився. Щастя наближалося невпинно, плин подій випереджав очікування. Рамбер розумів, що до нього повернеться все одразу і що радість, власне, схожа на опік, де там уже нею натішитися.

Усі інші більш чи менш глибоко переживали те саме, і тому поговорімо краще про всіх. Стоячи тут, на пероні вокзалу, де мало от-от початися знову їхнє особисте життя, вони поки що відчували свою спільноту, обмінювалися порозумілими поглядами й посмішками. Але тільки-но вгледіли вони клуби паровозного диму, як задавнене почуття роз'єднаності миттю згасло під зливою бентежної й оглушливої радості. Коли потяг зупинився, для декого скінчилася довга розлука, яка почалася на цьому самому пероні, на цьому самому вокзалі, і скінчилася в ту мить,

коли руки радісно й жадібно відчували рідне тіло, хоча вже забули його живу присутність. Так, Рамбер не встиг навіть роздивитися на істоту, що підбігла до нього, з розмаху ткнулася лицем йому в груди. Він тримав її в своїх обіймах, пригортаючи до себе її голову, не бачачи обличчя, а лише знайомі коси; він не втирав сліз, що котилися з очей, і сам не розумів, ллються вони від нинішнього щастя чи від загнаного кудись у глиб душі болю, і все ж таки знав, що ця волога, яка застувала йому зір, заважала переконатися, чи справді це обличчя, яке пригорнулося до його плеча, те саме, про яке так довго мріялося, чи, навпаки, він побачить перед собою незнайомку. Він збагне, але пізніше, чи слушне було його побоювання. А зараз йому, як і всім, що юрмилися на пероні, хотілося вірити або вдавати, що вони вірять, ніби чума може прийти й піти собі геть, нічого не змінивши в людських серцях.

Міцно пригортаючись одне до одного, пари розходилися додому, не бачачи нікого і нічого, зовні перемігши чуму, забувши всі поневіряння, забувши і про тих, хто приїхав тим самим поїздом і, не знайшовши на пероні близьких, знайшов підтвердження своїм страхам, які вже давно тліли в серці після надто довгого мовчання. Для них, чийм єдиним супутником відтепер залишився ще гострий біль, для тих, хто в ці самі хвилини присвячував себе пам'яті про те, що пішло в небуття, для них усе виходило інакше, і почуття розлуки саме зараз досягло свого апогея. Для них, матерів, чоловіків, коханців, що втратили всю радість життя разом із рідною істотою, кинутою кудись у безіменну канаву або перетвореною на жменю попелу, — для них усе ще тривала моровиця.

Але кого обходили ці осиротілі? Опівдні сонце, приборкавши холодні пориви вітру, що шмагали небо від самого ранку, пролилося на місто суцільними хвилями нерухомого світла. День ніби застиг. У скам'яніле небо

з фортів на пагорбі безнастанно били гармати. Усе місто висипало на вулиці відсвятковувати цю пронизливу мить, коли час муки вже скінчився, а час забуття ще не почався.

На всіх майданах танцювали. За кілька годин вуличний рух різко посилювався, і численні машини насилу пробивалися через людську повінь. Усе пообіддя бамкали напропале наші дзвони. Від їхнього калатання золотаво-блакитним небом розходилися хвилі джожу. По церквах правили подячні молебні. Але і в закладах розваг теж набилося безліч народу, і власники кав'ярень, не дбаючи про завтрашній день, розпродували останні напої. Перед стойками збуджено юрмилися люди, і серед них були парочки, міцно обнявшись, вони безстрашно виставляли напоказ своє щастя. Хто гукав, хто сміявся. Того дня, даного їм понад належне, кожен щедро витрачав запаси життєвих сил, накопичені за довгі місяці, коли у всіх душа ледве жевріла. Завтра почнеться життя звичайне, з усією його обачністю. А поки що люди різних верств суспільства браталися, товклися поряд. Ту рівність, якої не зуміла добитися нависла над містом смерть, дало щастя визволення, дарма що всього на кілька годин.

Але ця цілком зрозуміла нестяма вже таки щось замовчувала, і люди, які повисипали в пообідню пору на вулицю і пішли поряд із Рамбером, ховали під незворушною міною якесь витонченіше щастя. І справді, багато парочок і родин здавалися, як подивитися, звичайнісінькими перехожими. А насправді вони йшли на вибагливу прощу до тих місць, де так попомучилися. Їм хотілося показати новоприбулим разючі або приховані ознаки чуми, зримі сліди її історії. У деяких випадках оранці вдовольнялися роллю гіда, бувалого, мовляв, у бувальцях, роллю сучасника чуми, і в таких випадках про пов'язану з нею небезпеку говорили приглушено, а про страх взагалі не згадували. Власне, цілком безне-

винна розвага. Але в деяких випадках обирався куди бентежніший маршрут, ідучи яким коханець у припливі ніжного суму спогадів міг би сказати своїй подрузі: «Отут тієї пори я так тебе жадав, а тебе не було». Цих туристів, ведених жагою, упізнавали з першого погляду: вони ніби витворювали острівці шепоту й освідчень на кожному перехресті, знаменували собою справжнє визволення. Бо ці захоплені одне одним парочки, що горнулися одна до одної, скупі на слова, проголошували всім тріумфом і всією несправедливістю свого щастя, що чума скінчилася і моторошні часи минули. Усупереч будь-якій очевидності вони спокійно заперечували той факт, що ми пізнали божевільний світ, де вбити людину було так само легко, як розплющити муху, пізнали те цілком розраховане дикунство, ту продуману до дрібниць маячню, те ув'язнення, що страхіливо звільняло від усього, що не було сьогоднішнім днем, той дух смерті, що дурманив усіх тих, кого ще не заморив мор; вони заперечували врешті, що ми були тим збезумілим народом, частина якого, загнана в жерло сміттєспалювальної печі, вилетіла в повітря масним липким димом, тоді як інша, закута в кайдани безсилля й страху, чекала своєї черги.

Принаймні саме це найперше впало в око докторові Ріє, який, поспішаючи дістатися на околиці, йшов у це пообіддя серед бамкання дзвонів, гуку гармат, музики та оглушливих криків. Його робота тривала, недуги не дають перепочинку. На місто спускалося напрочуд гарним серпанком тихе світло, і в нього впліталися колишні пахощі — смаженого м'яса та ганусівки. Довкола Ріє бачив звернені до неба веселі обличчя. Чоловіки й жінки йшли, побравшись за руки, з блискучими очима, і їхнє бажання виливалося в гарячкове збудження і крики. Так, чума закінчилась, закінчився жах, і ці сплетені руки свідчили, що чума була вигнанням, була розлукою у найглибшому розумінні цього слова.

Вперше Ріє спостерігав спільну родинну прикмету того, що протягом місяців читав на обличчях перехожих. Тепер досить було озирнутися довкола. Люди дожили до кінця чуми з усіма її нещастями і поневіряннями, зрештою вони влізли в цей костюм, — у костюм, що приписувався їм роллю, уже давно вони грали цю роль емігрантів, чиї обличчя, а тепер і одяг, говорили про розлуку й далеку батьківщину. Від тої хвилини, коли чума замкнула міську браму, коли їхнє животіння заповнила собою розлука, вони позбулися того рятівного людського тепла, яке допомагає забути все. У кожному куточку міста чоловіки й жінки, хоч і не в однаковій мірі, прагнули воз'єднання, яке кожен тлумачив по-своєму, але яке було для геть усіх однаково недоступне. Більшість з усієї сили волала до якогось відсутнього, тяглася до теплоти чийогось тіла, до ніжності і до звички. Дехто, іноді сам того не відаючи, страждав тому, що опинився поза межами людської приязні, уже не міг спілкуватися з людьми навіть у звичайнісінький спосіб, яким виражає себе приязнь, — листом, поїздом, кораблем. Інші, як, очевидно, Гарру — таких була меншість — прагнули воз'єднатися з тим, чого й самі не могли визначити, але саме це невизначене і здавалося їм єдино жаданим. І через брак іншого слова вони іноді називали це миром, спокоєм.

Ріє все йшов. У міру того як він просувався вперед, натовп щільнішав, гомін голосів міцнів, і йому марилося, ніби околиця, куди він простував, відсувається все далі й далі від центру. Потроху він розчинився в цьому величезному гучноголосому організмі, він усе глибше переймався його криком і водночас розумів, що до певної міри це і його власний крик. Так, усі ми вистраждали разом, і фізично й душевно, під час цих нестерпно важких канікул, що затяглися, від цього заслання, з якого не вирвешся, від цієї спраги, яку годі вгамувати. Серед нагромадження трупів, тривожних сирен санітарних ма-

шин, знамень, поданих так званою долею, упертого тупцяння страху й грізного збурення сердець, безнастанно і звідусіль ішло ремство, що баламутило переляканих людей, закликало їх віднайти свою справжню вітчизну. Для них усіх справжня вітчизна була поза мурами цього придушеного міста. Вона була в пахощах чагарників на схилах узгір'їв, у морській гладіні, у вільних країнах і в значущій силі кохання. І до неї, тобто до щастя, вони й поривалися вернутися, з огидою відвертаючи погляди від усього іншого.

Ріє і сам не знав, який, власне, глузд був у їхньому вигнанні і в цьому пориванні до возз'єднання. Він ішов і йшов, його штовхали, окликали, потроху він дістався до не таких людних вулиць, і враз подумав, що не так важливо, має все глузд чи не має, головне — треба знати, яку відповідь дано людській надії.

Віднині він знав цю відповідь, якось ясніше помітив її на ближніх, майже безлюдних вулицях передмістя. Були люди, які трималися за те незначне, що їм було відпущено, і прагнули одного: вернутися до вогнища свого кохання, і доля їх іноді винагороджувала. Звичайно, дехто блукав тепер самотою по місту: бо втратив того, кого чекав. Щасливі ще ті, котрих двічі не спіткала розлука, як ті, хто перед початком моровиці не зумів одразу звести будову свого кохання і протягом багатьох літ наосліп намагався знайти цю недосяжно важку злагоду, яка злутувала б життя двох коханців-ворогів. Оці, подібно до самого Ріє, мали легковажність розраховувати на час, що залагоджує геть усе; цих навек розвело в різні боки. Але інші, як наприклад Рамбер, якому лікар сказав сьогодні вранці: «Відваги, відваги, тепер ви повинні довести свою слухність», такі як Рамбер, не вагаючись, знайшли відсутнього, якого, як їм думалося, уже втратили. Ці принаймні якийсь час раюватимуть. Тепер вони знали, що існує на світі щось, до чого треба пориватися завжди і що іноді дається до рук, і це щось — людська ніжність.

І навпаки, тим, хто звертався через голови людей до чогось, для них самих неуювленного, — ось тим відповіді нема. Тарру, здавалось, досягнув того важкодоступного спокою, про який він говорив, але віднайшов його лише в смерті, коли він уже ні на що не потрібний. А оті, кого Ріє бачив зараз, ті, що стояли в світлі призахідного сонця на порогах своїх осель, ніжно обійнявшись, палко зазираючи в кохані очі, — оті дістали те, чого хотіли, адже вони просили те єдине, що залежало від них самих. Ріє, звертаючи на вулицю, де мешкали Коттар і Гран, подумав, що цілком справедливо, коли хоча б вряди-годи радість, як винагорода, приходять до тих, хто вдовольняється своєю людською долею і своєю бідною і страшною любов'ю.

Наша хроніка добігає кінця. Пора вже докторові Бернарові Ріє признатись, що він її автор. Але перш ніж розповісти про останні події, йому хотілося б принаймні виправдати свій задум і пояснити, чому він намагався дотримуватися тону безстороннього свідка. Протягом усієї епідемії йому завдяки його професії довелося зустрічатися з безліччю своїх співгромадян і вислуховувати їхні звірвання. Таким чином, він перебував ніби в центрі подій і тому міг найповніше відтворити те, що бачив і чув. Але він волів зробити це з бажаною в цьому разі стриманістю. Взагалі він намагався змалювати лиш те, що бачив на власні очі, старався не накидати своїм побратимам по чумі думок, які, власне, у них не виникали, і використати лише ті документи, які випадково або через нещастя потрапили до його рук.

Викликаний свідчити з приводу одного злочину, він зумів зберегти певну стриманість, як і належить сумлінному свідкові. Але воднораз за велінням серця він добровільно став на бік жертв і хотів бути разом з людьми, своїми співгромадянами, в єдиному, що було для всіх безперечне, — у любові, муках і вигнанні. Тим-то він поділяв зі своїми співгромадянами всі їхні страхи, тому

будь-яке становище, в яке вони потрапляли, було і його власним.

Намагаючись бути якнайсумліннішим свідком, він мав наводити переважно документи, записи та чутки. Але йому доводилося мовчати про своє власне, — наприклад, про своє чекання, про свої випробування. Якщо іноді він порушував це правило, то тільки на те, щоб зрозуміти своїх співвітчизників або щоб інші краще їх зрозуміли, щоб надати якнайточнішої форми тому, що вони майже весь час відчували невиразно. Правду кажучи, ці зусилля розуму далися йому легко. Коли йому не терпілося злити свою власну сповідь із сотнями голосів зачумлених, він відкладав перо на думку, що нема й не було в нього такого болю, яким не перестраждали б інші, і що в світі, де біль іноді такий самотній, у цьому була навіть своя перевага. Ні, таки справді він мав говорити за всіх.

Але був серед оранців один чоловік, за котрого не міг говорити доктор Ріє. Ішлося про того, про кого Тарру якось сказав Ріє: «Єдиний його злочин у тому, що в серці своєму він схвалив те, що вбиває дітей і дорослих. У всьому іншому я його, мабуть, розумію, але оце я мушу йому простити». І цілком справедливо, що хроніка завершується розповіддю про цього чоловіка, у котрого було сліпе серце, тобто самотнє серце.

Коли лікар вибрався з галасливих святкових вулиць і вже збирався завернути в провулочок, де мешкали Гран з Коттаром, його зупинив поліцейський патруль — цього вже він ніяк не сподівався. Дослухаючись до віддаленого гомону свята, Ріє малював в уяві тихий квартал, безлюдний і безгомінний. Він дістав своє посвідчення.

— Усе одно не можна, докторе, — сказав поліцейський. — Там якийсь божевільний у натовп стріляє. А втім, почекайте тут, може, ви ще станете в пригоді.

У ту мить Ріє побачив, що до нього підходить Гран. Гран теж нічого не знав. Його теж не пропустили; одне

йому було відоме: стріляють з їхнього будинку. Звідси було справді видно фасад кам'яниці, позолоченої промінням по-вечірньому нежаркого сонця. Перед кам'яницею залишався порожній простір, навіть на протилежному пішоході нікого не було. Посеред бруківки валявся капелюх і клаптик якоїсь засмальцьованої ганчірки. Ріє і Гран угледіли вдалечині, на другому кінці вулиці інший поліцейський патруль, він також заступав прохід, а за спинами поліцейських метушилися постаті перехожих. Добре придивившись, вони помітили ще кількох поліцейських з револьверами в руках, ті засіли у воротах навпроти. Усі віконниці в кам'яниці були позачинювані. А проте на третьому поверсі одна зі ступок ледь прочинилася. Вулиця застигла в мовчанні. Чулися тільки уривки музики, що долинали з центру міста.

У цю саму хвилину з вікон протилежного будинку гримнули два револьверні постріли і розлігся тріскіт розбитих віконниць. Потім знову запала тиша. Після святкового галасу, що гримів і далі в центрі міста, усе це здалося Ріє чимось примарним.

— Це Коттарове вікно, — раптом схвильовано вигукнув Гран. — Але ж Коттар кудись пропав.

— А чому стріляють? — спитав Ріє у поліцейського.

— Хочуть відвернути його увагу. Ми чекаємо спеціальної машини, адже він у кожного, хто пробує зайти в дім, стріляє. Одного поліцейського вже поранив.

— Чому він стріляє?

— Хтозна. Люди тут на вулиці гуляли. Коли пролунав перший постріл, вони навіть не второпали що й до чого. А після другого зчинився крик, когось поранено, і всі порозбігалися. Мабуть, просто божевільний!

Знову запала тиша, хвилини в ній здавалися годинами. Раптом з далекого рогу вулиці вискочив пес, перший, якого Ріє побачив за довгий час; то був брудний скуйовджений спаніель, очевидно, хазяї ховали його десь під час пошесті, і тепер він поважно тюпав попід стіна-

ми. Діставшись до брами, він постояв у нерішучості, потім сів і, вивернувшись, почав ськатися. Пролунало одночасно кілька сюрчків — це поліцейські приманювали собаку. Собака звів голову, потім нерішуче ступив, очевидно наміряючись обнюхати капелюх, що ваявся на бруківці. Але тут з вікна третього поверху гримнув постріл, і пес плюхнув на спину, як млинець на сковороду, судомно забив лапами, намагаючись повернутися набік, здригаючись у корчах. У відповідь розляглося п'ять чи шість пострілів, це стріляли з-за брами і знов потрапили у віконницю, з якої бризнули тріски. Знов усе стихло. Сонце спускалося до обрію, і до Коттарового вікна вже підповзала тінь. За спиною в Ріе легко скреготнули гальма.

— Ну от, приїхали, — мовив поліцейський.

З машини повискакували поліцейські, повитягали вірьовки, драбину, два якісь довгасті пакунки, загорнуті в прогумовану тканину. Потім вони почали пробиратися вулицею, яка йшла рівнобіжно цій, за будинками, позаду Гранової оселі. І вже через кілька хвилин Ріе не так побачив, як здогадався, що під аркою брами почалася якась метушня. Потім усе знов застигло в чеканні. Пес уже не сіпався, підпливши темною калюжею.

Зненацька з вікон кам'яниці, де засіли поліцейські, застрочив кулемет. Били по віконниці, і вона розлетілася на друзки, відкривши чорний чотирикутник вікна, але Ріе з Граном зі свого місця нічого не могли розгледіти. Коли кулемет замовк, у діло вступив другий, що був у сусідньому будинку, ближче до рогу. Очевидно, цілили в пройму вікна, бо відлетів уламок цегли. Саме в цю мить троє поліцейських бігом перетнули бруківку і сховались у під'їзді. За ними слідом кинулося ще троє, і кулеметна стрілянина припинилась. І знову всі стояли й чекали. У кам'яниці розляглося два глухих постріли. Потім почувся галас, і з під'їзду виволокли, точніше, не виволокли, а винесли на руках невисокого чоловічка без піджа-

ка, він, не вгаваючи, про щось волав. І як за помахом чарівної палички, усі позачинювані віконниці розчახнулися, у вікнах забовваніли голови цікавих, із будинків повисипали люди і з'юрмилися позаду поліцейського заслону. Усі зразу побачили того чоловічка, тепер він уже йшов бруком сам, руки в нього були скручені за спиною. Він репетував. Поліцейський наблизився і зацідив його двічі по обличчю на всю міць своїх кулаків, розважливо, якимось навіть старанно.

— Це Коттар, — пробурмотів Гран. — З'їхав з глузду.

Коттар упав. І глядачі побачили, як поліцейський з усього маху копнув підбором тіло, що впало на бруківку. Потім ватага роззяв заметушилася і рушила до лікаря та його старого приятеля.

— Розійдись! — скомандував натовпу поліцейський.

Коли ватага проходила мимо, Ріє відвів очі.

Гран і лікар простували поряд в останніх зблисках смерку. І ніби цей інцидент враз зняв заціпеніння, що дрімотно проймало весь квартал, віддалені від центру вулиці знов наповнились радісним гудінням юрби. Біля під'їзду їхньої оселі Гран розпрощався з лікарем. Пора йти працювати. З першого східця він гукнув лікареві, що написав Жанні і що тепер він по-справжньому радий. А головне, він знову взявся за свою фразу. «Я тепер усі епітети повикидав», — заявив він.

І з лукавою посмішкою він підняв капелюха, церемонно відкланявшись лікареві. Ріє все ще думав про Коттара, і глухий виляск кулака по обличчю не давав йому спокою всю дорогу аж до оселі старого ядушника. Можливо, йому важче було думати про людину злочинну, ніж про мертву людину.

Коли Ріє добрався до свого давнього пацієнта, морок уже цілком поглинув небо. До кімнати долинав далекий гомін визволення, а старий, усе такий самий, як завжди, перекладав і далі з горнятка в горнятко свій горошок.

— І вони мають рацію, що веселяться. Усе-таки різноманітність, — сказав старий. — А що це давно не чути про вашого колегу, докторе? Що з ним?

До них донеслися виляски вибухів, цього разу безвинних, — дівтора підривала петарди.

— Він помер, — відповів Ріє, приклавши стетоскоп до грудей, де все хрипіло.

— А-а, — стурбовано протяг старий.

— Від чуми, — додав Ріє.

— Так, — завершив, помовчавши, старий, — кращі завжди відходять. Таке життя. Це була людина, яка знала, чого хоче.

— Чому ви так говорите? — спитав лікар, прибираючи стетоскоп.

— Та так. Він не базікав на вітер. Просто він мені подобався. Але так воно вже ведеться. Інші твердять: «Це чума, у нас чума була». Ще й ордена собі за це вимагають. Але що таке, власне, чума? Теж життя, тільки й того.

— Не забувайте вчасно робити інгаляцію.

— О, не турбуйтеся. Я ще протягну, я ще побачу, як вони всі помруть. Хто-хто, а я вмію жити.

Відповіддю йому були віддалені крики радості. Лікар нерішуче зупинився посеред кімнати.

— Я клопоту вам не завдам, якщо піднімуся на терасу?

— Та ні, що ви. Хочете згори на них подивитися? Прошу ласкаво. Але вони повсюди однакові.

Ріє рушив до сходів.

— Скажіть, докторе, правда, що вони збираються звести пам'ятник загиблим від чуми?

— Принаймні так і в газетах писали. Стелу чи дошку.

— Так я і знав. І ще скільки промов навіголошують, — старий ядушливо захихотів: — Я так і чую: «Наші померлі...», а потім підуть перекусити.

Але Ріє вже піднімався сходами. Над покрівлями будинків стояло широке холодне небо, і завислі низько над узгір'ями зірки здавалися твердими, наче креміль.

Сьогоднішня ніч не дуже відрізнялася від тієї, коли вони з Тарру піднялися сюди, на цю терасу, щоб забути про чуму. Але зараз море голосніше, ніж тоді, билосся об підніжжя скель. Повітря було легке, нерухоме, воно очистилося від солоних подмуків, що їх приносить теплий осінній вітер. І, як і раніше, до терас підступали міські шерехи, схожі на плюскіт хвиль. Але нинішня ніч була ніччю визволення, а не бунту. Там, удалечині, червонясте мерехтіння, що пробивалося крізь пітьму, позначало лінію бульварів і майданів, осяяних ілюмінацією. У вже визволеній тепер ночі жадання скинуло всі пута, і його рев долинав сюди до Ріє.

Над темним портом злетіли перші ракети офіційного святкування. Усе місто привітало їх глухими й протяглими криками. Коттара, Тарру, того чи тих, кого любив і втратив Ріє, усіх, мертвих чи злочинних, уже забуто. Старий ядушник має рацію: люди завжди однакові. Але в цьому і є їхня сила, в цьому він з ними. У небо тепер без упину били барвисті фонтани феєрверка, і появу кожного зустрічав розкотистий крик, він шоразу міцнів і вже долітав сюди на терасу, і ось тут доктор Ріє і задумав написати цю історію, яка завершується тут, написати для того, щоб не уподібнитися до мовчунів, щоб засвідчити на користь зачумлених, аби принаймні пам'ять залишити про несправедливість і насильство, учинені над ними, та й просто для того, щоб сказати, чого навчає тебе лиха година: люди більше заслуговують на захоплення, ніж на зневагу.

А втім, він розумів, що ця хроніка не може стати історією остаточної перемоги. А може бути тільки свідченням того, що треба було вчинити і що, безперечно, повинні чинити всі люди всупереч страху з його невтомною зброєю, всупереч усім особистим мукам, що повинні чинити всі люди, які через незмогу стати святими і, відмовляючись прийняти лихо, намагаються бути зцілителями.

І справді, дослухаючись до радісних криків, що долинали з центру міста, Ріе згадав, що будь-яка радість — під загрозою. Бо він знав те, чого не відала ця щаслива юрма і про що можна прочитати в книжках: бацила чуми ніколи не вмирає, ніколи не щезає, десятиліттями вона може дрімати десь у закрутку меблів або в стосі білизни, вона терпляче вичікує своєї години в спальні, в підвалі, у валізі, у носовичках та в паперах, і, можливо, настане день, коли на лихо і в науку людям чума розбудить пацюків і пошле їх конати на вулиці щасливого міста.

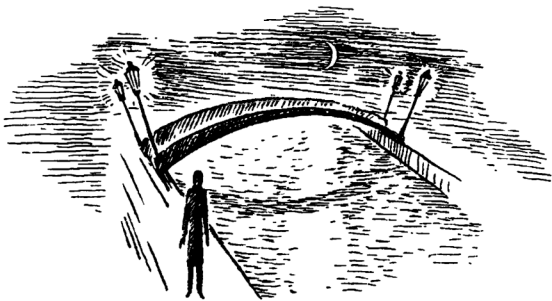

ПАДІННЯ

*Перекладено за виданням: Albert Camus. La chute. — Paris:
Gallimard, 1968.*

© П. В. Тарашук, переклад українською, 2006

Чи міг би я, добродію, запропонувати вам свої послуги, не ризикуючи бути набридливим? Боюся, вам не вдасться домогтись уваги цього поважного горили, що порядкує долею цієї таверни. Він, власне, розмовляє тільки голландською. Якщо ви не дозволите мені подати за вас клопотання, він не здогадається, що вам хочеться ялівцевої горілки. Ось, смію сподіватися, він зрозумів мене; це похитування головою має означати, що він дослухався до моїх аргументів. Він і справді йде до нас, поспішає розважливо й неквапно. Вам пощастило, він не буркнув. Коли він не хоче обслуговувати, йому досить буркнути: ніхто не наполягає. Бути паном над своїми настроями — привілей великих тварин. Але, добродію, я вже йду, був радий вам прислужитися. Дякую, я прийняв би ваше запрошення, якби був певен, що не набридатиму. Ви дуже ласкаві. Що ж, тоді я ставлю свою склянку коло вашої.

Маєте слухність, його мовчання пригнічує. Це тиша правічних лісів, що немов стискає горлянку. Інколи я дивуюся знятості, з якою наш мовчазний приятель гнівається на цивілізовані мови. Його робота — приймати

моряків усіх країн у цій амстердамській таверні, що її, до речі, він назвав, невідомо чому, «Мехіко». Чи не вважаєте ви, що з огляду на такі обов'язки його невігластво, боюсь, видається незатишним? Уявіть собі пенсіонера-кроманьйонця у Вавилонській вежі! Він там страждав би принаймні тому, що опинився на чужині. Але ні, цей не почувается немов на вигнанні, іде своєю дорогою, ніщо його не підточує. В одній з рідкісних фраз, яку я почув з його вуст, він стверджував, мовляв, треба або приймати, або відкидати. Що приймати чи відкидати? Безперечно, самого нашого приятеля. Признаюся, мене ваблять отакі створіння, немов витесані з однієї брили. Коли багато — завдяки фаху або покликанню — думати про людину, зрештою починаєш відчувати тугу за приматами. Адже вони не мають задніх думок.

Наш господар, щоправда, має кілька таких думок, дарма що живить їх потай. Не розуміючи, про що говорять у його присутності, він сповнений підозр. Саме цим і можна пояснити його похмуру поважність, неначе він принаймні здогадується, що між людьми щось не клеїться. Такі підозри й понурість перешкоджають розмовам, які не стосуються його ремесла. Бачите, наприклад, над його головою, на стіні в глибині білий прямокутник, що позначає місце знятої картини? Там і справді висіла картина, і то дуже цікава, справжній шедевр. Що ж, я був тут, як господар таверни брав її і як віддавав її. В обох випадках з однаковою недовірою, після тижнів міркувань. У цьому аспекті, треба визнати, суспільство трохи відступило від широї простоти своєї природи.

Зверніть увагу: я не засуджую його. Я ціную його обгрунтовану недовіру й залюбки приєднався б до неї, якби, як бачите, моя товариська вдача не опиралася цьому. Я, на жаль, балакучий і дуже легко прихильюсь до людей. Дарма що я вмю зберігати належну відстань, я користаюся з кожної нагоди. Коли я жив у Франції, кожен дотепний і розумний чоловік, з яким я спізнавався, од-

разу ставав мені за товариша. Ох, бачу, ви кривитесь, почувши цей старосвітський вислів, але я люблю такі звороти і взагалі вишукану мову. Але, повірте: я дорікаю собі за цю слабкість. Я добре знаю, що любов до тонкої білизни не конче свідчить про брудні ноги. Та це пусте. Стиль, як і поплін, дуже часто приховує виразки. Я заспокоюю себе, кажучи, що недоріки, зрештою, тим паче нечисті. Авжеж, випиймо ще ялівцевої.

А ви надовго в Амстердамі? Гарне місто, правда? Чарівливе? Ось де прикметник, якого я так давно не чув. По правді, відколи виїхав із Парижа, а вже збігли роки. Але серце має свою пам'ять, і я пам'ятаю кожен камінь нашої милої столиці, кожен вигин її набережних. Париж — це справжня омана, розкішні декорації з чотирма мільйонами силуетів. Згідно з останнім переписом, уже близько п'яти мільйонів? Що ж, вони наплодили дітей. Я й не дивуюся. Мені завжди здавалося, що парижанам властиві два шаленства: ідеї і перелюб. Так би мовити, абияк і де завгодно. А втім, стережімося засуджувати їх, тут вони не самотні, уся Європа така. Інколи я думаю про те, що скажуть про нас майбутні історики. Для характеристики сучасної людини їм вистачить однієї фрази: вона чинить перелюб і читає газети. Насмілюся стверджувати, що таке влучне визначення вичерпно характеризує цю тему.

Голландці — ні, вони ще не такі сучасні! Вони мають час, погляньте на них. Що вони роблять? Ну, ці добродії живуть з праці отих дам. А втім, ці самці й самиці — вкрай буржуазні створіння і ходять сюди за звичкою, внаслідок любові до вигадок або своєї глупоти. Одне слово, або через надмір, або через брак уяви. Вряди-годи ці добродії бавляться ножами або револьверами, але не думайте, ніби вони надто переймаються цим. Цього вимагає їхня роль, оце й усе, і вони помирають зі страху, вистрелюючи останні кулі. Але, сказавши це, я вважаю, що вони таки моральніші за інших, за тих, хто вбиває

в родинному колі, виснажує і їсть поїдом. Хіба ви не помічали, що наше суспільство організоване саме для такого знищення? Ви, звичайно, чули про тих малесеньких рибок із бразильських річок, які тисячами нападають на нерозважливого плавця й за кілька секунд, швидко хапаючи дрібні кусники, позбавляють його плоті, лишивши тільки голісінський скелет? Атож, саме отак вони організовані. «Хочете мати порядне життя? Як у людей?» Ви, звичайно, кажете «так». Хіба тут можна сказати «ні»? «Гаразд. Вас позбавлять усього. Ось вам фах, ось родина, ось організоване дозвілля». І дрібнесенькі зубки впиваються в плоть, прокушують до кісток. Але я несправедливий. Не слід казати, ніби вони отак організовані. Це, зрештою, наша організація: хто кого з'їсть і обсмокче кістки.

Нарешті нам принесли ялівцевої. Атож, горила роззявив рота й назвав мене доктором. У цій країні тут кожен доктор або професор. Вони люблять виявляти повагу — з доброти й зі скромності. Принаймні в них злоба ще не стала національною традицією. А втім, я не лікар. Якщо вам цікаво, до того, як потрапити сюди, я був адвокат. А тепер я суддя-покутник.

Але дозвольте мені відрекомендуватись: Жан-Батист Скаргон, до ваших послуг. Радий із вами познайомитись. Ви, безперечно, тут у справах? Більш-менш? Чудова відповідь! І розважлива: ми геть в усьому лише більш-менш. Стривайте, дозвольте мені вдати детектива. Ви більш-менш мого віку, у вас досвідчені очі сорокарічного чоловіка, що більш-менш добре вивчив світ, ви більш-менш добре вдягнені, тобто так, як одягаються в нас, ваші долоні гладенькі. Отже, ви більш-менш буржуа! І то рафінований! Якщо ви кривитесь, почувши старосвітські звороти, — це подвійне свідчення вашої культури: ви спершу реєструєте їх, а потім вони дратують вас. Нарешті, бачу, я вас розвеселив, а це вже, скажу не пишачись, підстава припустити, що вам властива певна від-

крити́сть розуму. Отже, ви більш-менш... Але яке це має значення? Професії цікавлять мене менше, ніж секти. Дозвольте мені поставити вам два запитання, й не відповідайте на них, якщо вони видаються вам нескромні. Чи маєте ви скарби? Хоч які-небудь? Гаразд. Чи поділилися ви ними зі злидарями? Ні. Отже, ви належите до людей, яких я називаю садукеями. Якщо ви не вірите у Святе Письмо, я згоден, що воно не стане вам у великій пригоді. Воно допомагає вам? Тож ви знаєте Біблію? Що ж, ви справді цікавите мене.

Ну а я... Гаразд, судіть самі. Як поглянути на мій зріст, на плечі і обличчя, про яке мені часто казали, що воно суворе, то я скидаюся радше на регбіста, правда? Та якщо послухати мою мову, слід визнати за мною й дрібку витонченості. Верблю́д, що дав шерсть для мого пальта, хворів, безперечно, на коросту, натомість у мене доглянуті нігті. Я теж знаю світ, а проте довіряюся вам без жодних засторог, тільки-но глянувши на ваше обличчя. Зрештою, незважаючи на мої хороші манери й вишукану мову, я став завсідником тутешніх матроських таверн. Годі, не розпитуйте більше. Мій фах роздвоєний, оце й усе, роздвоєний, як і моє єство. Я вже казав вам, я суддя-покутник. Щодо мене тільки одне є безперечним: я не володію нічим. Так, я був багатий, ні, я нічим не поділився з іншими. Про що це свідчить? Я теж був садукей... Ох! Чуєте сирени в порту? Цієї ночі на Зюйдерзе буде туман.

Ви вже йдете? Перепрошую, може, трохи затримав вас. Із вашого дозволу, платитиму я. Тут, у «Мехіко», ви у мене в гостях, і я був дуже втішений, приймаючи вас. Я, безперечно, буду тут завтра, як і щовечора, і з вдячністю прийму ваше запрошення. Як вам дійти... Гаразд... Чи не обтяжу я вас, якщо проведу вас аж до порту, це було б найпростіше? Отам, обминувши єврейський квартал, ви побачите ті прегарні вулиці, де їздять трамваї, повні квітів і галасливої музики. На одній з тих ву-

лиць і ваш готель, це вулиця Дамрак. Прошу, проходите. А я живу в єврейському кварталі, або ж там, що мало таку назву аж до миті, коли наші брати-гітлерівці зачистили його. Яке прибирання! Сімдесят п'ять тисяч убитих або депортованих євреїв — це вакуумна чистка. Я в захваті від такої старанності, такої методичної терплячості! Як немає характеру, звісно, треба дотримуватись методу. Тут цей метод, навіть сперечатися годі, творив чудеса, і я живу на місці одного з найтяжчих злочинів історії. Можливо, саме це допомагає мені зрозуміти того горулу і його підозри. Завдяки цьому я можу боротися з тією природною схильністю, що нездоланно спонукає мене до симпатії. Коли я бачу нове обличчя, щось у мені б'є на сполох: «Угамуйся! Це небезпечно!» Тож я не втрачаю пильності навіть тоді, коли симпатія найбільша.

Чи знаєте ви, що в моєму рідному містечку під час одного з каральних заходів німецький офіцер гречно просив стару жінку вибрати, котру з її двох доньок розстріляють як заручницю. Вибрати — ви годні таке уявити? Цю? Ні, цю. І бачити, як її ведуть. Не наполягаймо, але повірте мені, добродію, можливі всілякі несподіванки. Я знав одне чисте серце, яке відмовлялося від підозр. Він був пацифіст, анархіст і любив однією любов'ю все людство і всіх тварин. Атож, то був обраний, шляхетна душа, немає жодного сумніву. Так от, під час останніх релігійних війн у Європі він подався в село й написав на порозі свого будинку: «Хоч звідки ви прийшли, прошу ласкаво до господи». Що ж, і хто, на вашу думку, відповів на те миле запрошення? Вояки, що зайшли як до себе додому й випустили йому тельбухи!

Ох, пардон, мадам! А втім, вона нічого не зрозуміла. Скільки людей, і то так пізно, дарма що дощ ллє вже кілька днів! На щастя, тут є ялівцева, єдине світло серед пільми. Відчуваєте оте золотаве, бронзове сяєво, що впливається у вас? Увечері, зігрітий ялівцевою, я люблю блу-

кати по місту. Я тиняюся цілу ніч, мрію або невпинно розмовляю сам із собою. Атож, як і цього вечора, і боюся, що набридну вам; дякую, ви дуже люб'язні. А я повний по самі вінця: тільки-но розкриваю рота, як уже течуть фрази. Ця країна, до речі, надихає мене. Я люблю цей народ, що кишить на тротуарах, зчавлений у тісному просторі води і будинків, закутаний туманами, оточений холодними землями і морем, що парує, наче вода у пральні. Я люблю його, бо він роздвоєний. Він тут і водночас десь-інде.

Атож! Коли дослухатися до їхньої важкої ходи по ма-сному брукові, придивитись, як поважно вони проми-нають крамниці, де рясніють золотаві оселедці й при-краси, мов жовте листя, то вам, безперечно, здається, ніби тепер, увечері, вони тут? Ви такі, як усі, й теж вва-жаєте цих милих людей за якесь плем'я синдиків і куп-ців, що рахують свої екю разом із шансами на вічне життя, а єдиний властивий їм ліризм полягає в тому, що інколи, насунувши крилаті капелюхи, вони беруть уроки анатомії. Ви помиляєтесь. Вони справді йдуть поряд з нами, та погляньте, де їхні голови: у тому туман-ні з неону, ялівцю і м'яти, що спадає з червоних і зеле-них вивісок. Голландія, добродію, — це сновиддя, сно-виддя із золота і туману; що густіший туман удень, то золотавіша ніч, і це сновиддя вночі і вдень заповню-ють лоенгрини, як ось ці, що замріяно плинуть на чор-них велосипедах із високим кермом; це повиті жалобою лебеді, що ненастанно, в усій країні, кружляють навко-ло морів і линуть уздовж каналів. Вони мріють, занурив-ши голову в мідні хмари, їздять по колу і моляться, со-мнамбули, у золотавому фіміамі туману, — ні, вони вже не тут. Вони вирушили за тисячі кілометрів, до Яви, да-лекого острова. Вони моляться тим індонезійським бож-кам-кривлякам, якими заставлені всі вітрини і які сно-вигають цієї миті над нами, перше ніж учепитися, мов розцяцьковані мавпи, за вивіски і драбинчасті покрівлі,

щоб нагадати цим сумовитим колоністам, що Голландія — це не тільки Європа купців, а й море, море, що тягнеться до Японії та островів, де люди помирають безумні і щасливі.

Але мене понесло, я вже виголошую промову! Вибачте мені. Звичка, добродію, покликання, а ще й прагнення допомогти вам зрозуміти це місто й серце всього, що діється! Адже ми з вами в серці всього довкілля. Ви звернули увагу, що концентричні канали Амстердама нагадують кола пекла? І то буржуазного, сповненого, звичайно, лихих сновидь. Коли приходиш сюди зовні й проминаєш ці кола, життя, а отже, і його злочини, стають дедалі важчі, дедалі темніші. Тут ми в останньому колі. Колі для... Ох! Ви вже знаєте? Хай йому біс, бачу, класифікувати вас щоразу важче. Але тоді ви розумієте, чому я кажу, що центр усього тут, дарма що ми опинилися на краю континенту. Людина чутлива розуміє такі химери. Хай там як, читачі газет і перелюбники далі йти не можуть. Вони приходять з усіх закутків Європи і стають навколо внутрішнього моря, на безбарвному піщаному березі. Вони чують сирен, марно шукають очима корабельних силуетів у тумані, потім знову проминають канали і під дощем повертаються назад. Намерзнувшись, вони всіма мовами вимагають у «Мехіко» ялівцевої. Там я вже чекаю їх.

Що ж, до завтра, добродію, любий мій співвітчизнику. Ні, далі ви вже знайдете свою дорогу, я покину вас коло цього мосту. Вночі я ніколи не ступаю на міст. Я дав собі обітницю. Припустімо, кінець кінцем, хтось кинеється у воду. Тут є два варіанти: перший — ви кидаєтесь услід, щоб витягти його, і в такому разі холодної пори ви ризикуєте найгіршим! Або ж ви махнете на нього рукою, проте нездійснені стрибки у воду інколи лишаять по собі дивну втому. На добраніч! Що? Оці дами за тими вітринами? Мрія, добродію, мрія, і то недорогим коштом, подорож до Вест-Індії або до Ост-Індії! Ті штучки

напахчуються прянощами. Коли зайти, вони засмикують штори, і подорож починається. На голі тіла спускаються з неба боги, і острови, безумні, дрейфують, прикриті скуйовдженими косами розвіяних вітром пальм. Спробуйте.

* * *

Що означає суддя-покутник? Ох, я заінтригував вас цим словом. Але, повірте, тут немає ніякого глуму, я можу пояснити все зрозуміліше. У певному розумінні це навіть одна з моїх функцій. Але спершу треба повідомити кілька фактів, які допоможуть вам краще зрозуміти мою розповідь.

Ще кілька років тому я був у Парижі адвокатом і, запевняю, досить відомим адвокатом. Звісно, я не назвав вам свого справжнього ім'я. Я мав одну спеціалізацію: шляхетні судові справи. Як кажуть, удови й сироти, хоч не знаю чому, бо бувають і лихі вдови, й люті сироти. Але мені було досить відчутти на звинуваченому бодай найтонший запах жертви, щоб я одразу брався до роботи. І якої роботи! Справжньої бурі! Моїми вустами промовляло моє щире серце. Складалося враження, ніби сама справедливість — моя нерозлучна подруга й наставниця. Ви, я певен, захоплювалися б точністю мого тону, ширістю моїх почувань, переконливістю й запалом, стриманим обуренням моїх захисних промов. Природа щедро обдарувала мене фізично, моя шляхетність видавалась цілком природною. Крім того, мене живили два ширі почуття: віха, що я опинився на слухному боці бар'єра, й інстинктивна зневага до суддів узагалі. А втім, та зневага була, мабуть, не така вже інстинктивна. Тепер я знаю, що вона мала свої підстави. Але на перший погляд вона скидалася радше на упередження. І все ж хіба можна заперечити, що принаймні цієї миті ця зневага свідчить про хибне уявлення про суддів? А проте я не міг зрозуміти, як людина може сама себе призначити вико-

нувати цю незвичайну функцію. Я визнавав, що суддя існує, бо ж бачив його, але визнавав десь так само, як існування горобців. З тією лише різницею, що набридання тих пернатих ніколи мені не дало жодного сантиметра, тоді як діалогами з людьми, яких я зневажав, я заробляв собі на життя.

Так от, я був на слухному боці, й цього було досить для спокою мого сумління. Відчуття, що право за тобою, втіха, що маєш слухність, радість, що цінуєш сам себе, — це все, ласкавий добродію, могутні опори, які допомагають нам стояти й рухатися вперед. І навпаки, якщо людей позбавити цих опор, ми перетворимо їх у скажених собак. Скільки злочинів коять просто тому, що їхній виконавець не міг витримати, що він не бездоганний! Я знав колись одного промисловця, що мав чудову дружину, якою всі захоплювались і яку він, проте, зраджував. Той чоловік буквально скаженив, бачачи свій гріх та провину і свою неспроможність ані дістати, ані дати собі свідоцтво чесноти. Що лагідніша й добріша ставала дружина, то дужче він запінювався. Зрештою його провинна стала йому нестерпною. І що, по-вашому, він тоді вчинив? Припинив її зраджувати? Ні. Він убив її. Саме так я й познайомився з ним.

Моє становище було набагато вигіднішим. Я не тільки не ризикував приєднатися до табору злочинців (зокрема, будучи неодруженим, я не мав ніякого шансу вбити свою дружину), а й брався захищати їх лише за умови, що вони були добрими вбивцями, як-от інші є добрими дикунами. Сама манера проведення того захисту давала мені велику насолоду. У своїй професійній діяльності я був справді бездоганний. Нема мови, я ніколи не брав хабарів, але й ніколи, ні за яких обставин не погоджувався зменшити свій гонорар. Ще більш незвичайним було те, що я ніколи не згоджувався лестити жодному газетяреві, щоб прихилити його до себе, й жодному урядовцеві, чия приязнь могла б стати в пригоді. Двічі або

тричі мені навіть пропонували орден Почесного легіону, і я мав нагоду зі скромною гідністю відмовитися від нього, і ця відмова правила мені за справжню винагороду. Зрештою, я ніколи не примушував платити бідних і не кричав про це на кожному розі. Тільки не думайте, ласкавий добродію, ніби я вихваляюся тим усім. Моєї заслуги там не було аніякої: пожадливість, що в нашому суспільстві посідає місце честолюбства, завжди видавалася мені сміховинною. Я підносив свій погляд вище, і ви пересвідчитесь: якщо йдеться про мене, цей вислів точний.

Придивіться бодай до характеру моєї насолоди. Я тішився своєю власною натурою, і всі ми знаємо, що саме в цьому й полягає щастя, дарма що інколи, прагнучи навзаєм заспокоїти себе, ми вдаємо, ніби засуджуємо цю насолоду, назвавши її егоїзмом. Я тішився принаймні тією частиною своєї натури, яка так точно реагувала на вдів і сиріт, що кінець кінцем, виявляючись і завдяки цьому міцніючи та вдосконалюючись, запанувала над усім моїм життям. Скажімо, я любив допомагати сліпим переходити вулицю. Тільки-но десь далеко я помічав ціпок, що завагався на тротуарі коло бровки, я мершій підбігав туди, інколи всього на секунду випередивши вже простягнену милосерду руку, й не полишав сліпого нічийї опіці, крім своєї, лагідною і твердою рукою вів його пішохідним переходом серед перешкод дорожнього руху до спокійної гавані тротуару, де ми розставалися, навзаєм розчулившись. Не меншою мірою я завжди полюбляв пояснювати перехожим дорогу, давати їм прикурити, допомагати везти надто важкі візки, штовхати автомобіль, що заглух, купувати газети в членів Армії порятунку або квіти в старій жінки, про яку я, до речі знав, що вона вкрала їх на цвинтарі Монпарнас. А ще я полюбляв, — ох, у цьому признатися найважче! — я полюбляв давати милостиню. Один дуже побожний християнин, мій приятель, звірився мені, мовляв, перше по-

чуття, яке він відчував, побачивши, як до його дому підходить жебрак, було огидою. Що ж, а зі мною було ще гірше: я радів! Але годі про це.

Поговорімо краще про мою гречність. Про неї ходила слава і все-таки вона була безперечна. Чемність і справді давала мені велику радість. Якщо вранці мені інколи щастило, в автобусі чи метро, поступитися місцем тому, хто вочевидь його заслуговував, або підібрати якусь річ, що випала в літньої дами, й повернути її з усмішкою, яку я знав дуже добре, або просто поступитися своїм таксі людині, яка поспішає більше, ніж я, тоді мій день був неначе осяяний. Слід признатися, я навіть радів тим дням, коли страйкував громадський транспорт, тоді я мав нагоду посадити в свою машину, підібравши на автобусних зупинках, кількох своїх нещасних співгромадян, що не могли доїхати додому. Зрештою, помінятися місцем у театрі, щоб дати якійсь парі поєднатися, а під час подорожі поставити дівчині валізи на зависоку для неї багажну полицю, — це все теж були мої подвиги, до яких я брався частіше за інших, бо був уважніший до нагод здійснити їх і діставав від них найвишуканішу насолоду.

Крім того, я мав славу щедрого чоловіка, і таки був ним. Я багато роздавав, прилюдно і приватно. Та аж ніяк не страждаючи, коли мені доводилося розлучатися з якоюсь річчю чи сумою, я мав від цього постійну втіху, в якій анітрохи не відчувалося смутку, що інколи народжувався в мені на думку про марність цих дарів і можливу невдячність, яка супроводить їх. Я так тішився даруванням, що просто ненавидів думку, ніби до цього мене змушує обов'язок. Точність у грошових справах пригнічувала мене, і я брався до них із важким серцем. Мені треба було почуватися господарем моїх щедрот.

Це все — дрібні штрихи, але вони дадуть вам змогу зрозуміти ті постійні насолоди, що я їх знаходив у своєму житті, а надто у своїй праці. Скажімо, зупинитися

в коридорах Палацу правосуддя на прохання дружини якогось звинуваченого, що його я захищав задля самої справедливості або з жалощів, тобто безкоштовно, почути, як та жінка шепоче, що ніхто, таки ніхто не може оцінити того, що я зробив для них, і відповісти, що це річ природна і будь-хто інший зробив би для них не менше, запропонувати навіть допомогу, щоб пережити кілька наступних прикрих днів, а потім, щоб урвати ті виливи і зберегти таким чином їхнє точне відлуння, поцілувати руку бідолашній жінці й піти далі, — повірте, ласкавий добродію, це означає піднятися набагато вище за вульгарного честолюбця, сягнути тих кульмінаційних висот, де чеснота сама себе живить.

Тож зупинімось на цих вершинах. Ви розумієте тепер, що я мав на увазі, кажучи, що дивився вище. Я говорив саме про ті кульмінаційні точки — єдині, де я міг жити. Так, я міг почуватися невимушено лише в стані піднесеності. Навіть у найменших життєвих дрібницях я відчував потребу бути на висоті. Я віддавав перевагу автобусові, а не метро, коляскам, а не таксі, терасам, а не підвалам. Полюбляючи спортивні літаки, де завжди підносиш голову в чисте небо, я й на кораблях неодмінно походжав по напівюту. У горах я тікав із закритих долин на вершини й плато; щонайменше я почувався верховинцем. Якби доля змусила мене обрати якусь фізичну працю, скажімо, токаря чи покрівельника, будьте певні: я б обрав покрівлі й заприятелював із запамороченнями. Підземелля, трюми, підвали, печери і провалля жахають мене. Я навіть плекав особливу ненависть до спелеологів, що набралися зухвальства займати перші сторінки газет; їхні досягнення були гидкі мені. Намагання залізи на вісімсот метрів углиб, ризикуючи застрягти головою у вузькій розколіні (сифоні, як кажуть ті нетямущі!), видавались мені звитягами людей збочених або травмованих. Там, унизу, чаївся злочин.

І навпаки, природна, залита світлом тераса на висоті п'яти-шести сотень метрів над рівнем ще видного здалеку моря була місцем, де мені дихалося найлегше, надто коли я був сам, піднявшись над людським мурашником. Мені було неважко пояснити собі, що всі проповіді, вирішальні пророцтва й вогненні дива ставалися на недосяжних висотах. На мою думку, у підвалах і тюремних камерах (хіба що вони містяться в баштах, звідки видно широкі простори) не вдаються до роздумів, а пліснявляють. І я розумію того чоловіка, що, постригшись у ченці, зрікся чернечого сану, бо з його келії замість, як він сподівався, величного краєвиду виднів тільки мур. А щодо мене не сумнівайтесь: я не пліснявів. Щодня й щогодини, і в душі, і серед людей, я видирався на височинь, запалював там бачені здалеку вогні, і до мене долинали радісні вітання. Щонайменше саме отак я насолоджувався життям і своєю власною досконалістю.

Мій фах, на щастя, задовольняв цю мою любов до вершин. Він позбавляв мене всієї гіркоти у ставленні до ближнього, якого я завжди зобов'язував, не мавши перед ним ніяких зобов'язань. Він ставив мене понад суддею, якого вже я судив тепер, понад звинуваченим, якого я змушував зізнатися. Замисліться над цим, ласкавий добродію: я жив безкарно. Мене не цікавив жоден вирок, я був не на сцені, де відбувався суд, а десь-інде, на колосниках, як оті боги, що від часу до часу спускаються з допомогою якоїсь машини, щоб змінити дію й надати їй сенсу. Зрештою, жити на високостях — це й досі єдиний спосіб бути баченим найбільшою кількістю людей і чути їхні вітання.

А втім, дехто з моїх добрих злочинців корився, вбиваючи тим самим почуттям. Читання газет у тій безвідрадній ситуації, в якій вони опинялися, давало їм, безперечно, своєрідне жалюгідне відшкодування. Як і багатьом людям, їм уже була нестерпна анонімність, і почасти саме це нетерпіння могло спонукати їх до край-

ніх і прикрих дій. Кінець кінцем, щоб стати відомим, досить убити свого консьєржа. Але, на лихо, тут ідеться про ефемерну славу, навіть якщо є консьєрж, що заслуговує й дістає удар ножем. Злочин завжди фігурує на передньому плані сцени, а злочинець з'являється там тільки побіжно, замість нього одразу виходить хтось інший. Ці коротенькі тріумфи коштують, зрештою, дуже дорого. Зате захист отих бідолах, що прагнуть слави, має справжнє визнання — у тому самому місці й тієї самої миті, але набагато ощаднішими засобами. Саме це й захочувало мене докладати гідних похвали зусиль, щоб вони платили якомога менше: адже те, що вони платили, вони платили почасти замість мене. Натомість обурення, талант, схвильованість, що я їх виявляв, позбавляли мене всякого боргу перед ними. Судді карали, засуджені спокутували свої провини, а я, вільний від усіх обов'язків, утримувався й від вироків, і від покарань, я правив, не знаючи жодних обмежень, осяяний райським світлом.

А хіба це, ласкавий добродію, не справжнє раювання — життя, яке міцно тримаєш у своїх руках? Саме отак я й жив. Я ніколи не мав потреби вчитися жити. Тут я знав уже все, тільки-но народившись. Є люди, які переймаються тим, як заховатися від людей або принаймні як влаштуватися серед них. Щодо мене, то я влаштувався. Невимушений, коли потрібно, мовчазний, коли слід, здатний і до розкутості, й до поважності, я не знав перешкод. Та й моя популярність була велика, і я вже не рахував своїх успіхів у світі. Я славно попрацював над собою й поставав водночас і як невтомний танцюрист, і як скромний ерудит, я спромагався любити одночасно — а це річ нелегка — і жінок, і справедливість, брався й до спорту, і до красних мистецтв — одне слово, я замовкаю, щоб ви не запідозрили мене в самозамилуванні. Але уявіть собі чоловіка в розквіті літ, що має чудове здоров'я, щедри обдаровання, спритний у своїх руках

і спритний своїм розумом, ані бідний, ані багатий, має міцний сон і широко вдоволений собою, засвідчуючи ту вдоволеність тільки радісною товариськістю. Отож ви погодитесь, що, попри всю свою скромність, я можу говорити про вдале життя.

Атож, дуже мало людей почувалися ще природніше, ніж я. Моя гармонія з життям була цілковита, я любив його таким, як воно є, від вершин до низин, анітрохи не відмовляючись від його іронії, величі та диктату. Зокрема плоть, матерія, одне слово, фізичне ество, що бентежить і позбавляє духу багатьох чоловіків і в коханні, й у самотності, давало мені, не перетворюючи на свого раба, не менші радощі. Я був створений мати тіло. Саме цим можна пояснити ту мою внутрішню гармонію, ту спокійну владність, що її відчували люди, признаючись інколи мені, що вона допомагала їм жити. Отже, мого товариства прагнули. Дуже часто, наприклад, люди вважали, що вже десь бачили мене. Життя, його витвори і його дари хилились мені під ноги, і я приймав ту пошану із зичливою гордістю. Як говорити широко, будши людиною, чиє життя таке наповнене й просте, я почувався трохи надлюдиною.

Я чесного, хоч і не дуже високого роду (мій батько був офіцер), а проте, смиренно признаюся вам, інколи вранці я почувався сином короля, неопалимою купиною. Ішлося, зверніть на це пильну увагу, про щось інше, ніж про властиву мені впевненість, що я розумніший за всіх. А втім, ця впевненість нічого не варта, бо скільки ще недоумків пишаються нею! Ні, завдяки повноті свого існування я почувався — тут я вагаюсь, чи признатися, — обраним. Обраним персонально, до речі, і для цього тривалого та постійного успіху. Таким був, зрештою, результат моєї скромності. Я відмовлявся приписувати той успіх лише своїм заслугам і не міг повірити, що поєднання в одній особі таких різних і так яскраво виражених рис було наслідком простої випадковості. Ось

чому, живши щасливо, я певною мірою почувавсь уповноваженим на таке щастя якоюсь вищою волею. Якби я вам сказав, що я не визнавав жодної релігії, ви б тоді краще зрозуміли всю незвичайність такої переконаності. Звичайна чи ні, але вона віддавна підносила мене над рутиною повсякдення, і я буквально ширяв у повітрі багато років, що про них, як бути щирим, я й досі шкодю в серці. Я ширяв аж до того вечора, коли... Та ні, це річ зовсім інша, її годиться забути. А втім, я, мабуть, перебільшую. Я почувався невимушено всюди, це правда, але водночас мене ніщо не задовольняло. Кожна радість спонукала мене жадати іншої. Я йшов від свята до свята. Інколи я витанцьовував усю ніч, дедалі більше шаленіючи від людей і життя. Уряди-годи, пізно вночі, коли танці, легке вино, моя розкутість і несамовитість решти виповнювали мене захватом, водночас утомленим і безмежним, мені здавалося, — на межах моєї втоми, однісіньку мить, — ніби я нарешті збагнув таємницю людей і світу. Але назавтра втома зникала, а разом із нею й таємниця, і я знову поривався вперед. Я мчав отак, завжди вдоволений і ніколи не пересичений, не знавши, де мені зупинитись, аж до того дня, чи радше вечора, коли стихла музика і згасло світло. Свято, на якому я був щасливий... Але дозвольте мені звернутися до нашого приятеля-примата. Кивніть головою, щоб подякувати йому, а надто пийте разом зі мною, я потребу вашу прихильності.

Бачу, ця заява здивувала вас. Невже ви ніколи не відчували раптом потреби в прихильності, у підтримці, у дружбі? Атож, звичайно. А от я навчився задовольнятися самою прихильністю. Її легше здобути, крім того, вона ні до чого не зобов'язує. «Не сумнівайтесь у моїй прихильності, — у приватній розмові ці слова безпосередньо передують іншим: — А тепер поговорімо про інше». Це почуття, властиве голові суду: його здобувають невеликим коштом після низки провалів. З дружбою не так

просто. Дружба триває довго, і її важко здобути, та коли вже здобув, її годі позбутися, дружбу доводиться терпіти. Проте нізачо не вірте, ніби ваші друзі телефонуватимуть вам шовечора, як і годиться друзям, щоб дізнатися, чи часом це не саме той вечір, коли ви надумали накласти на себе руки, щоб спитати, може, вам просто потрібне товариство, може, ви хотіли б прогулятися. Ні, якщо вони телефонують, знайте: це вечір, коли ви будете не самотні, вечір, коли життя прекрасне. А до самогубства вони радше самі вас підштовхнуть, і то внаслідок того, що, на їхню думку, становить ваш обов'язок перед самим собою. Господь хай боронить, ласкавий добродію, від друзів, які ставлять нас на такий високий п'єдестал! Ну, а щодо тих, чия функція — нас любити, тобто наших батьків-матерів, свояків (що за слово!), — це вже інше питання. Атож, вони знають потрібне слово, але це слово, що радше скидається на кулю; вони телефонують, немов стріляють із карабіна. І поціляють влучно. Ох! Генерали, що прагнуть крові!

Що? Якого вечора? Потерпіть, я ще дійду до нього. А втім, цими балачками про друзів і свояків я певною мірою таки розвиваю свою тему. Слухайте, мені розповідали, що один чоловік, коли його друга ув'язнили, щоночі спав на підлозі своєї кімнати, щоб не тішитися комфортом, відібраним у людини, яку він любив. Атож, ласкавий добродію, а хто спатиме на підлозі задля нас? І чи сам я здатний на таке? Бачите, я хотів би бути здатним і був би здатним. Атож, коли-небудь ми всі будемо здатні на таке, і це стане нашим спасінням. Але це нелегко, бо дружбі бракує зосередженості або принаймні сили. Того, чого прагне дружба, вона не може. Може, її прагнення, зрештою, не досить сильне? Може, ми не досить любимо життя? Чи помічали ви, що тільки смерть пробуджує наші почуття? Адже як ми любимо друзів, яким настала пора покинути нас! Правда ж? Як ми захоплюємося тими нашими наставниками, що, наївшись землі,

уже не озиваються! Тоді пошана з'являється цілком природно, — пошана, якої вони, можливо, чекали від нас усе своє життя. А чи знаєте ви, чому ми завжди справедливіші та щедріші з мертвими? Причина проста! Перед ними не існує зобов'язань! Вони дають нам свободу, наш час належить нам, і можна втулити ту пошану між коктейлем і милою коханкою, одне слово, лишити для вільної хвилинки. Якщо мертві й зобов'язують нас до чогось, то до пам'яті, а пам'ять у нас коротка. Ні, у наших друзях ми любимо тільки недавню смерть, смерть у муках, наші переживання, зрештою, нас самих!

Я теж мав одного приятеля, якого уникав найчастіше. Він трохи набридав мені, крім того, дотримувався моралі. Але, хоч убий, він завжди знаходив мене, будьте певні. Не минало такого дня, щоб я його не бачив. Він помер, задоволений мною, стискаючи мені руки. Одна жіночка, що чіплялася до мене надто часто, і то марно, добре вчинила, померши молодою. Яке місце одразу звільнилося для неї у мене в серці! А коли, на додачу, ідеться ще й про самогубство! Господи, яке приємне збурення! Телефон дзеленчить, серце переповнене, фрази навмисне короткі, але насичені підтекстом, страждання приборкані й навіть, атож, є трохи самозвинувачень!

Отож, ласкавий добродію, людина має два обличчя: не може любити, не люблячи себе. Придивіться до своїх сусідів, якщо раптом трапиться смерть у багатоквартирному будинку. Вони дрімали у своєму дріб'язковому житті, і ось, скажімо, помер консьєрж. Вони одразу прокинуться, стрепенуться, почнуть розпитувати одне одного, висловлювати співчуття. Це смерть для преси, й вистава нарешті починається. Вони відчують потребу у трагедії, бо, чого ж ви хочете, це їхня дріб'язкова трансцендентність, їхній аперитив. До речі, чи випадково я вам кажу про консьєржа? Я знав одного консьєржа, справжнього паскуду, саму ницість, утілення незначущості та злоби, що зневірив би навіть францисканця. Я навіть не

розмовляв із ним, але саме його існування підточувало мою звичайну задоволеність. Він помер, і я пішов на його похорон. Хочете запитати чому?

А втім, два дні, що передували тій церемонії, були досить цікаві. Дружина консьєржа була хвора, лежала в їхній єдиній кімнаті, а поряд з нею поставили на козлах труну. Доводилося самому брати свою пошту. Ви відчиняли двері, казали «Добриденень, мадам», слухали похвальне слово небіжчикові, якого консьєржка зображувала рукою, й забирали пошту. Тут нічого веселого, правда? Проте увесь будинок проходив крізь комірчину, що смерділа фенолом. Пожилеці навіть не посилали своїх слуг, ні, самі йшли скористатися щасливою нагодою. Та й слуги, зрештою, але потай. Коли треба було ховати, труна виявилась завеликою для дверей комірчини. «Мій любий, — казала у своєму ліжку консьєржка водночас із захватом і смутком, — який ти великий!» — «Мадам, не хвилюйтеся, — відповідав їй розпорядник, — ми пронесемо, ніде не зачепившись, стоячи». Труну пронесли вертикально, потім поклали, і я був єдиний (разом з одним давнім пияком, що волочився по шинках і, як я зрозумів, шовечора пив з небіжчиком перно), хто дійшов аж до цвинтаря й кинув квіти на домовину, пишнота якої вразила мене. Згодом я зайшов до консьєржки, щоб вислухати її подяки трагедійної актриси. «Який сенс у цьому всьому?» — запитаєте ви. Ніякого, крім аперитиву.

Я поховав ще й одного давнього співробітника з адвокатської колегії. Писаря, якого дуже зневажав і якому завжди потискав руку. А втім, там, де я працював, я всім потискав руки, і навіть не раз, а двічі. Ця приязна простодушність здобула мені, невеликим коштом, загальну прихильність, необхідну для мого процвітання. Старшина нашої колегії не пішов на похорон цього службовця, а я пішов, і то напередодні відрядження, на це одразу звернули увагу. Я, власне, знав, що мою присутність

помітять і прихильно прокоментують. Тоді, розумієте, навіть сніг, що падав того вечора, не змусив мене відступити.

Що? Я дійду до того, не переживайте, до речі, я вже підходжу. Але дозвольте мені спочатку звернути вашу увагу, що моя консьєржка, щоб краще втішатися своїм горем, висохла, мов справжнє розп'яття з міцного дуба з золоченими руками, а через місяць злигалася з одним бевзем із гарним голосом. Він бив її, ми всі чули моторошні зойки, а потім одразу розчахував вікно й заводив свій улюблений романс: «Жінки, які гарненькі ви!» «Отакої!» — казали сусіди. Отакої, а про що тут ідеться, я запитую вас? Що ж, той баритон поведився непристойно, консьєржка теж. Проте ніщо не свідчило, що вони не кохають одне одного. І тим паче ніщо не свідчило, що вона не кохала свого чоловіка. Зрештою, коли той бевзь десь пропав, утомившись від співу та обіймів, ця вірна дружина знову заходилася вихваляти небіжчика! А втім, я знав жінок, які таки дбали про пристойність, але аж ніяк не були ані постійніші, ані щиріші. Знав я і одного чоловіка, що двадцять років життя віддав одній легковажній дамі, пожертвував задля неї всім — друзями, роботою, навіть гідністю свого життя, — а потім одного вечора дізнався, що вона ніколи не кохала його. Він знудився, оце й усе, знудивсь, як і більшість людей. Отже, колись, начитавшись п'єс, він був створив собі життя, сповнене ускладнень і драм. Треба, щоб трапилося що-небудь, — ось де пояснення більшості людських зобов'язань. Треба, щоб трапилося що-небудь, навіть рабство без кохання, навіть війна або смерть. Тож нехай живе похорон!

Принаймні я не мав такого виправдання. Я не нудився, бо я владарював. Того вечора, про який я розповідаю вам, я міг навіть сказати, що нудився менше, ніж будь-коли. Ні, справді, я не хотів, щоб трапилося що-небудь. А проте... Бачите, ласкавий добродію, стояв гар-

ний осеневий вечір, ще теплий над містом, уже вогкий над Сеною. Упала ніч, небо на заході ще ясніло, але тьмянішало, слабенько світилися ліхтарі. Я йшов проти течії набережними лівого берега до мосту Мистецтв. Поміж замкненими рундуками букіністів вилискувала річка. Людей на набережних було небагато: Париж уже вечеряв. Я ступав по жовтому, припорошеному листі, яке ще нагадувало про літо. Небо мало-помалу засівали зірки, і я, йдучи від ліхтаря до ліхтаря, мимохідь помічав їх. Я радів тиші, що знову запанувала над містом, лагідності вечора, безлюдності Парижа. Я був задоволений. День проминув чудово: один сліпий, пом'якшення кари, якого я сподівався, гарячий потиск руки мого клієнта, кілька виявів великодушності, а пополудні блискуча імпровізація перед кількома друзями про черствість серця нашого панівного класу й лицемірство наших еліт.

Я вийшов на міст Мистецтв, безлюдний тієї пори, щоб подивитись на річку, яку тепер я вже насилу додавав у нічній пітьмі. Ставши обличчям до скверика на нижньому краї Сіте, я домінував над усім островом. Я відчував, як у мені наростає почуття безмежної могутності і, як я полюбляв казати, завершеності, серце моє звеселилося. Я випростався і став запалювати сигарету, сигарету свого задоволення, аж тут, тієї самої миті, ззаду почувся сміх. Заскочений, я миттю обернувся: там не було нікого. Я підійшов аж до поренчат: жодного човна, жодної баржі. Я знову став обличчям до острова і знову почув за плечима сміх, але вже трохи далі, він ніби спускався річкою. Я стояв, мов прикутий. Сміх затихав, але я ще виразно чув його позаду, знаючи, що він може линути тільки з води. Водночас відчув, як калатає моє серце. Зрозумійте мене як слід, у тому сміхові не було нічого загадкового, це був добрий, природний, майже приятний сміх, який лише заспокоював. А втім, невдовзі я вже не чув його. Я знову вийшов на набережні, пі-

шов вулицею Дофін, купив сигарети, не мавши в них жодної потреби. Я був приголомшений, я насилу зводив дух. Того вечора я подзвонив одному приятелю, але не застав його вдома. Я вагався, чи не вийти мені на вулицю, аж раптом почув сміх під своїми вікнами. Я розчехнув вікно. На тротуарі весело прощалася зграйка молоді. Я зачинив вікно, стенивши плечима: зрештою, я ще мав переглянути одну судову справу. Я пішов до ванної випити склянку води. Мое відображення у дзеркалі усміхалось, але мені здалося, ніби моя усмішка нещира...

Що? Перепрошую, я думав про інше. Безперечно, я побачу вас завтра. Атож, завтра, треба почекати. Ні-ні, я не можу лишитися. До того ж у мене просить консультації отой бурий ведмідь, що стоїть отам. Чесний чоловік, звісна річ, але поліція допікає йому до живих печінок, і то тільки через свою розбещеність. Ви бачите, що в нього обличчя вбивці? Не сумнівайтесь, це обличчя професіонала. Він, крім того, ще й квартири грабує, і ви здивуєтеся, почувши, що ця печерна людина — фахівець з торгівлі картинами. У Голландії кожен знається на малярстві й тюльпанах. Оцей, попри свій непоказний вигляд, здійснив найвідоміше викрадення картини. Якої? Може, я й розповім вам потім. Не дивуйтеся з моєї обізнаності. Дарма що я суддя-покутник, я тут ще й Енгр, що вигравав на скрипці: я юридичний консультант цього чесного люду. Я вивчив закони цієї країни й завів собі клієнтуру в цьому кварталі, де ніхто не вимагає дипломів. Робота важенька, але я навіваю довіру, правда ж? У мене гарний, щирий сміх, я енергійно тисну руку, а тут це козири. Крім того, я залагодив кілька складних справ, спершу з цікавості, а потім з переконаності. Якби сутенерів та злодіїв скрізь і всюди засуджували, усі чесні люди, ласкавий добродію, неодмінно вважали б себе за невинних. А як на мене, — я тут, тут, уже йду! — саме цього й слід уникати. Бо інакше ми мали б з чого сміятися.

Мій любий співвітчизнику, я справді вдячний вам за вашу цікавість. А втім, у моїй розповіді немає нічого незвичайного. Знайте, бо, бачу, вас це цікавить, що я кілька днів інколи думав про той сміх, а потім забув про нього. Часом мені здавалося, ніби я чую його десь у середині. А здебільшого мені без зусиль удавалося думати про щось інше.

І все-таки я змушений признатися, що відтоді мої ноги вже не ступали на паризькі набережні. Коли я їхав по них, у машині або автобусі, у мені немов утворювалась тиша. Мабуть, я чекав чогось. Але я перетинав Сену, нічого не ставалося, і я зводив дух. Такої миті я й почувався негаразд. Нічого конкретного, проте, якщо хочете знати, пригніченість не давала мені відновити мій добрий гумор. Я навідався до лікарів, і вони надавали мені стимуляторів. Я відчував піднесення, а потім знову впадав у депресію. Життя стало важчим для мене: коли тіло сумне, серце тужить. Мені здавалося, ніби я почасти втратив те, чого ніколи не вчився і що, проте, знав дуже добре: я маю на увазі вміння жити. Атож, гадаю, саме тоді все й почалося.

Але й цього вечора я теж відчуваюся негаразд. Мені навіть важко повертати язиком. Здається, я став гірше говорити, а моя мова не така впевнена. Літа, безперечно. Щось мені заважає дихати, а повітря таке важке, що тисне на груди. Мій любий співвітчизнику, чи не видається вам незручним, якщо ми вийдемо і трохи погуляємо по місту? Дякую.

Які гарні канали ввечері! Я люблю дух зацвілої води, запах опалого листу, що гниє в каналі, й той похоронний аромат, що піднімається з барж, які везуть квіти. Ні-ні, повірте, в такому вподобанні немає нічого хворобливого. Навпаки, у мене це вже своєрідна затятість. Адже насправді я силую себе захоплюватися каналами. Бо знайте: найдужче у світі я люблю Сицилію, надто зупинити-

ся десь на схилі Етни, де багато світла, й позирати зверху на море та острів. Яву теж, але коли дмуть пасати. Атож, я плавав туди замолоду. А загалом я люблю всі острови. Владарювати там набагато легше.

Гарненький будинок, правда? Оті дві голови, що ви їх бачите, — голови негрів-рабів. Вивіска. Будинок належав работоргівцеві. Ох, за тих часів ніхто не приховував свого ремесла! Люди почувалися на силі й заявляли: «Дивіться, я маю свій дім, я торгую рабами, я продаю чорну плоть». Чи можна сьогодні уявити собі людину, яка прилюдно сповіщає, що в неї таке ремесло? Яке неподобство! Я аж звідси чую своїх паризьких колег. Таж у цьому питанні вони непримиренні, не вагаючись, випустять два чи три маніфести, а то навіть більше! Поміркувавши, і я б поставив під ними свій підпис. Ох, рабство! Ні, ми протестуємо! А те, що ми змушені запровадити його в себе вдома або на заводах — що ж, так і треба, тут нічого не вдієш, але пишатися цим — уже занадто.

Я добре знаю, що не можна обійтися без панування, без того, що тобі служать. Кожна людина потребує рабів, мов свіжого повітря. Наказувати — це дихати, ви, звичайно, теж такої думки? А дихати спромагаються навіть найзнедоленіші. Той, хто на останньому щаблі соціальної драбини, однаково має дружину або дитину. А якщо неодружений — собаку. Головне, зрештою, — це змога розгніватись, тоді як інший не має права огризнутися. «З батьком не сперечаються», — чи знаєте ви цю формулу? У певному розумінні вона просто дивує. А з ким іще сперечаються в цьому світі, як не з тими, кого ми любимо? А в іншому розумінні вона переконлива. Адже потрібно, щоб хтось таки мав останнє слово. Бо інакше будь-якому аргументові можна протиставити інший, і ми не дійдемо кінця ніколи. Натомість влада кладе край усьому. Хоч і часу багато пішло, але ми таки зрозуміли цю істину. Ви, наприклад, помітили, напевне, що нарешті наша старенька Європа філософує, дотри-

муючись манер? Уже не кажуть, як за тих наївних часів: «Я думаю отак. Які ваші заперечення?» Ми тепер висловлюємось ясно і заступили діалог комюніке. «Ось де істина, — стверджуємо ми. — Вам вільно й далі сперечатися про неї, нас це не обходить. Але за кілька років уже поліція таки доведе вам, що я мав слухність».

Ох, люба наша плането! Нині все вже відоме. Ми знаємо себе, знаємо, на що ми здатні. Ось дивіться, я — змінімо бодай приклад, якщо не тему — завжди прагнув, щоб мені прислужували з усмішкою. Якщо служниця сумна, вона мені отруєє життя. Звісно, вона має право бути невеселою. Але я собі кажу, що їй було б краще виконувати свої функції усміхаючись, а не плачучи. Власне, так було б краще для мене. А втім, скажу вам, не пишаючись, мої міркування не зовсім ідіотські. З тієї ж причини я ніколи не погоджувався їсти в китайських ресторанах. Чому? Бо азіати, коли мовчать у присутності білих, часто мають зневажливий вигляд. І звичайно, зберігають цей вигляд, прислуговуючи. Як можна потім смакувати запечену курку, а надто як можна, дивлячись на них, думати, ніби ти маєш слухність?

Отже, і нехай це буде поміж нами, поневолення, бажано усміхнене, — річ неминуча. Проте не слід признаватися в цьому. А тому, хто не може обійтися без рабів, чи не було б краще називати їх вільними людьми? Передусім задля принципу, крім того, щоб вони не зневірилися. Хіба не мають вони права на таке відшкодування? Завдяки цьому вони й далі усміхатимуться, а ми збережемо своє чисте сумління. А без цього ми були б змушені замислитись, збожеволіли б від страждань і, навіть найсмирненніші, боялися б геть усього. Отож геть вивіски, а ця — звичайнісіньке неподобство. Крім того, якщо ніхто нічого не приховає, розповівши про своє справжнє ремесло і свою вдачу, ми вже не знатимемо, де нам голову прихилити! Уявіть собі візитівку: Дюпон, філософ-боягуз, або християнин-власник, або гуманіст-пе-

релюбник — тут ми справді маємо вибір. Адже це було б пекло. Атож, саме таким і має бути пекло: вулиці з вивісками і немає жодного способу порозумітися. Людину класифікують раз і назавжди.

Скажімо, ви, мій любий співвітчизнику, подумайте трохи про те, якою була б ваша вивіска. Мовчите? Га-разд, розкажете потім. Принаймні свою я вже знаю: роздвоєне обличчя, чарівливий Янус, а вгорі девіз дому: «Не довіряйте». А на моїх візитівках: «Жан-Батист Скаргон, комедіант». Слухайте, невдовзі після того вечора, про який я розповідав вам, я з'ясував одну річ. Коли я ли-шав сліпого на тротуарі, допомігши йому перейти вулицю, я вітав його. Той рух капелюха вочевидь був призна-чений не йому, бо ж він не міг його бачити. Тож кому він був адресований? Публіці. Після ролі — привітання. Непогано, еге ж? Іншого дня, тієї самої пори, я відповів автомобілістові, який дякував мені за допомогу, що ніхто не зробив би йому такої послуги. Я хотів сказати, звичайно, що будь-хто зробив би її. Ця прикра помилка згнітила мені серце. У скромності я таки був неперевер-шений.

Мій любий співвітчизнику, слід смиренно признати-ся, що мене завжди аж розпирало від марнославства. Я, я, я — ось рефрен мого неоціненного життя, який можна було почути в усьому, що я казав. Я ніколи не міг гово-рити, не пишаючись собою, надто якщо говорив з тією галасливою скромністю, таємницею якої я знав. Звісно, правда, що в житті я завжди був вільний і могутній. А причина проста: я почувався вільним щодо всіх з тієї чудової причини, що не вважав їх собі за рівню. Я зав-жди вважав себе за розумнішого від усіх, я вже казав вам про це, а крім того, ще й за чутливішого і спритнішого, за незрівнянного стрільця, неперевершеного водія й най-кращого коханця. Навіть у сферах, де я міг легко пере-свідчитись у своїй недосконалості, як-от, скажімо, в тенісі, — у цій грі я був лише чесним партнером, — мені

було важко не вважати, мовляв, якби я мав час для тренувань, я б переграв перші ракетки світу. За собою я визнавав тільки вищість, і саме це пояснювало мою зичливість і мій незворушний спокій. Якщо я переймався кимсь іншим, то була чиста поблажливість, до якої мене ніхто не спонукав, і від цього ще більше зростали мої заслуги: моя любов до самого себе підносилася ще на один щабель.

Ці риси своєї вдачі разом з кількома іншими істинами я відкрив мало-помалу протягом певного часу після того вечора, про який я казав вам. Не одразу, ні, й не дуже виразно. Спершу треба було, щоб відновилася моя пам'ять. Поступово я став бачити ясніше, робив висновки з того, про що вже дізнався. Доти мені завжди допомагала дивовижна сила забуття. Я забував геть усе, а передусім свої власні постанови. По суті, для мене ніщо не мало значення. Війна, самогубство, кохання, злидні — я, звичайно, звертав на них увагу, коли до цього мене спонукали обставини, але тільки задля пристойності й нічим не переймався. Інколи я вдавав, ніби захоплююсь якоюсь справою, чужою моєму найбуденнішому життю. Але в глибинах душі я нею не переймався, окрім, звісно, випадків, коли мою свободу обмежували. Як би вам пояснити? Ніщо не затримувалося. З мене все спорскувало.

Будьмо справедливі: іноді траплялося, що моє забуття було гідним похвали. Чи помічали ви, що є люди, релігія яких полягає в тому, щоб прощати всі кривди, і вони справді прощають їх, проте не забувають ніколи. Я не був досить доброю ганчіркою, щоб прощати кривди, але зрештою завжди забував про них. І ті, хто вважав, ніби я ненавиджу їх, не могли отямитись, побачивши, як я вітаю їх зі щирою усмішкою. Залежно від вдачі вони то захоплювалися величчю моєї душі, то зневажали моє боягузтво, не думаючи, що моя причина була набагато простіша: я забув геть усе, навіть їхнє ім'я. Та

сама вада, що робила мене байдужим або невдячним, надавала мені тоді великодушності.

Отож я жив, не маючи, день у день, ніякої іншої неперервності, крім я-я-я. День у день жінки, день у день чеснота або нечестя, день у день, мов собаки, — але щодня я сам, твердо стою на п'єдесталі. Отак я ковзав поверхнею життя, цікавлячись ним на словах, забарвлених так чи так, і ніколи насправді. Усі ті ледве прочитані книжки, ледве люблені друзі, ледве відвідані міста, ледве здобуті жінки! Інколи з нудьги або задля розваги я вдавався до жестів. Вони приваблювали людей, які прагнули зачепитися за що-небудь, але ж не було нічого, і саме в цьому й полягало лихо. Лихо для них. Щодо мене, то я забував. Як я й згадував про щось, то тільки про себе.

Мало-помалу, а пам'ять до мене таки повернулася. Чи радше я повернувся до неї і знайшов там спогад, що чекав мене. Перше ніж розповісти вам про нього, дозвольте мені, мій любий співвітчизнику, подати вам кілька прикладів (які, я певен, стануть вам у пригоді) того, що я з'ясував під час своїх досліджень.

Одного дня, їдучи у своїй машині, я загаювався на одну секунду, не рушивши на зелене світло, тоді як наші терплячі співгромадяни ту ж мить засигналили мені в спину, і раптом пригадав іншу пригоду, що сталася за таких самих обставин. Мотоцикл, за кермом якого сидів невеличкий сухорлявий чоловічок у пенсне і штанах гольф, обігнав мене й зупинився переді мною на червоне світло. Зупинившись, чоловічок заглушив двигун, а потім марно намагався знову запустити його. Коли загорілося зелене світло, я попросив його, зі своєю звичайною чемністю, прибрати з дороги мотоцикл, щоб я міг проїхати. Чоловічок і далі шаленів над двигуном, що тільки безсило чмихав. Він відповів мені, дотримуючись норм паризької чемності, тобто звелів забиратися геть. Я налягав, як завжди, чемно, проте з легенькою ноткою нетерпіння в голосі. Я одразу почув, що, хай там як,

мене посилають під три чорти. Тим часом ззаду вже залунали поодинокі сигнали. Додавши голосу твердості, я попросив свого співрозмовника бути ввічливим і зважити на те, що він перешкоджає вуличному рухові. Той дратливий тип, доведений, безперечно, до відчаю затятістю свого двигуна, що виявилася з такою очевидністю, відрубав мені, мовляв, якщо я хочу дістати, як він сказав, прочухана, він щиро запропонує його мені. Від такого цинізму я сповнився праведного гніву і вийшов з машини, намірившись натовкти пику тому злоязику неотесі. Я не вважав себе за боягуза (чого тільки не вважає людина!), був на голову вищий від свого супротивника, а м'язи завжди добре слугували мені. Тож я подумав тепер, що радше він сам дістане прочухана, ніж дасть його мені. Але тільки-но я ступив на дорогу, як з юрби, що вже почала збиратися, вийшов чоловік, підбіг до мене й заходився запевняти, що я послідуший паскуда і він не дозволить мені вдарити чоловіка, що, з мотоциклом між ногами, перебуває в невідгідному становищі. Я повернувся обличчям до того мушкетера і, по правді, навіть не бачив його. Але, тільки-но відвернувши голову, я почув, як знову затаракхав мотоцикл, потім хтось шосили вдарив мене у вуха. Перше ніж я збагнув, що сталося, мотоцикл полетів собі далі. Приголомшений, я мимохіть підступив до того д'Артаньяна, але тієї самої миті відчайдушно заревіли сигнали вже довгенької вервечки автомобілів. Знову горіло зелене світло. Тоді, ще знетямлений, я, замість схопити за комір недоумка, що перешкодив мені, слухняно повернувся до машини й рушив, а той недоумок, поки я вертався назад, кинув мені в спину слово «Нікчема!», яке й досі лунає мені у вухах.

Незначуща пригода, скажете ви? Безперечно. Просто я довго забував її — ось що мало значення. А втім, я мав виправдання. Я справді дозволив ударити себе, не відповівши, але ж мене годі було звинуватити в боягузстві. Заскочений, зачеплений з двох сторін, я розгубився, а си-

гнали машин довершили мою збентеженість. І все-таки я почувався нещасливим, немов заплямував свою честь. Перед моїми очима всякчас стояла картина, як я, ніяк не відповівши, сідаю у своє авто під іронічними поглядами юрби, ще дужче втішеної тим, що на мені був, як пригадую, синій, дуже елегантний костюм. У вухах лунало слово «Нікчема!», яке все-таки видавалося мені обгрунтованим. Одне слово, мене публічно зганьбили. Щоправда, унаслідок збігу обставин, але ж обставини є завжди. Уже аж потім я виразно усвідомив, що я мав учинити. Я бачив, як я вправним хуком збиваю з ніг того д'Артаньяна, сідаю в машину, женуся за тим мавпеням, що вдарило мене, наздоганяю його, притискаю мотоцикл до тротуару, відтягую його вбік і гамселю кулаками, що їх він ще й як заслужив. З кількома змінами я сотні разів прокручував цей невеличкий фільм у своїй уяві. Але запізно, і я кілька днів давився гидкою злобою.

Слушайте, знову пішов дощ. Зупинімося, прошу вас, під цим дашком над дверима. Чудово. На чому я зупинився? Ага! Авжеж, честь! Що ж, коли до мене повернувся спогад про ту пригоду, я зрозумів, що вона означала. Зрештою, моя мрія не витримала випробування фактами. Я мріяв, тепер це було ясно, стати довершеним чоловіком, якого поважатимуть і як особистість, і як фахівця. Якщо хочете, наполовину боксером Серданом, наполовину генералом де Голлем. Одне слово, я прагнув домінувати геть в усьому. Ось чому я пишався собою і кокетував, радше щоб продемонструвати свою фізичну вправність, ніж інтелектуальні обдаровання. Але, діставши прилюдно ляпас і не давши здачі, я вже не міг і далі плекати цей свій прекрасний образ. Якби я товаришив з істиною та розумом, як я намагався вдавати, то що б мені заподіяла та пригода, яку вже забули всі, хто бачив її? Я майже не звинувачував себе, що розсердився через таку дрібницю, а розсердившись, не спромігся стати лицем до наслідків свого гніву, якщо вже мені забракло

самовладання. Замість цього я палав бажанням помститися, ударити й перемогти. Я немов ніколи й не прагнув щиро бути найрозумнішою й найвеликодушнішою істотою на землі, бо жадав тільки бійки, стати нарешті найсильнішим, і то найпримітивнішим способом. Адже істина полягає в тому, що кожна інтелігентна людина, і ви це добре знаєте, мріє бути гангстером і панувати над суспільством завдяки самому насильству. Оскільки це не так легко, як може видатись після читання гангстерських романів, люди здебільшого вдаються до політики й біжать до партії, яка найжорстокіша. Невже має значення, — правда ж? — що ти принижуєш свій дух, якщо отак ти запановуєш над світом? Я відкрив у собі солодкі мрії про гноблення.

Принаймні я з'ясував, що не стою на боці злочинців і звинувачених тільки тією точною мірою, якою їхня провина не спричинила мені ніякої шкоди. Їхня винність надавала мені красномовності, бо ж я не був їхньою жертвою. А відчувши загрозу, я не тільки й собі ставав суддею, а сягав ще далі: ставав дратливим паном, що прагнув, вийшовши за межі всякого права, прибити злочинця й поставити його навколішки. Після цього, мій любий співвітчизнику, дуже важко й далі поважно вірити у своє покликання оборонця справедливості й визначеного долею захисника вдів і сиріт.

Оскільки дощ дужчає, а ми маємо час, може, я наважусь і звірю вам ще одне відкриття, яке я зробив трохи згодом у своїй пам'яті? Сядьмо отут, під дашком, на цю лаву. Уже кілька століть, як курці, попахкуючи люльками, споглядали тут той самий дощ, що падав у той самий канал. Те, що я вам розповім, — трохи важча тема. Цього разу йдеться про жінку. Передусім слід знати, що в жінок я завжди мав успіх, і то без великих зусиль. Я не кажу успіх у тому розумінні, що давав їм щастя чи навіть що сам ставав щасливий завдяки їм. Ні, просто успіх. Я досягав свого майже завжди, коли мені хотілося. Уявіть

собі: у мені добачали шарм! Таж ви знаєте, що таке шарм: уміння відповісти «так», коли тобі не поставили ніякого ясного запитання. Отакий був і я тієї пори. Це вас дивує? Ну-ну, не заперечуйте. З головою, яка мені дісталася, це річ природна. Гай-гай! Після певного віку кожен чоловік відповідає за своє обличчя. Щодо мого... Пусте! Факт полягає в тому, що в мені добачали шарм, і я користався цим.

А втім, я не вдавався ні до яких обрахунків, моє сумління було чисте, чи майже чисте. Мої стосунки з жінками були природні, невимушені, як то кажуть, легкі. До них не домішувалось лукавство, а якщо воно й траплялося, то тільки те, очевидне, яке вони вважають за схиляння. Я кохав їх, коли вдатися до освяченого вислову, а це означає, що я ніколи не кохав жодної з них. Я завжди вважав, що жінконенависництво — вульгарне й безглузде почуття, і майже всіх жінок, яких я знав, вважав за кращих від себе. А проте, ставлячи їх так високо, я частіше використовував їх, ніж служив їм. Як вам це пояснити?

Зрозуміло, справжнє кохання — виняток, що трапляється, може, двічі або тричі на сторіччя. А все інше — тільки марнославство й нудьга. Щодо мене, хай там як, ченцем я не був. Тож і серце мав не черстве, навпаки, сповнене ніжності, і тому часто розчулювався до сліз. Проте всі мої пориви завжди були звернені до мене, моя ніжність стосувалася мене. А зрештою, це неправда, що я ніколи не кохав. Я мав у своєму житті принаймні одне велике кохання, предметом якого завжди був я. Тож з огляду на це я, пройшовши крізь неминучі труднощі дуже юного віку, визначився досить швидко: сама чуттєвість, і тільки вона, панувала в моєму амурному житті. Я шукав тільки об'єкти насолоди й завоювань, і тут мені допомагала моя статура: природа щедро обдарувала мене. Я дуже пишався цим і мав від цього чимало втіхи, про яку важко сказати достеменно, чи то була насолода, чи

то гордощі. Що ж, зараз ви скажете, що я знову вихваляюсь. А я їй не заперечую, і від цього пишаюся не менше, бо те, чим я вихваляюсь, — правда.

Хай там як, а моя чуттєвість, якщо ми говоримо про неї, була така гостра, що їй задля пригоди тривалістю десять хвилин я б зрікся батька-матері, нехай навіть згодом гірко шкодував би про те. Та що я кажу! Надто задля пригоди тривалістю десять хвилин, і тим паче якщо я знав, що вона не матиме майбутнього. Я, звичайно, мав принципи, скажімо, дружина приятеля священна. Я просто, як бути щирим, за кілька днів до того уривав приятельні стосунки з її чоловіком. Можливо, це не слід називати чуттєвістю? Адже чуттєвість не огидна. Та будьмо поблажливі й говорімо про неміч, своєрідну природжену неспроможність бачити в коханні щось інше, крім дій, які та виконує. А втім, ця неміч була зручною. У поєднанні з моєю здатністю забувати вона сприяла моїй свободі. Водночас завдяки певній відчуженості й незнищенній незалежності, що їх вона надавала мені, я мав змогу досягати нових успіхів. Не будши романтиком, я давав щедрю поживу романтичному. Адже наші подруги мають ту спільну з Бонапартом рису, що завжди сподіваються домогтися успіхів там, де всі зазнають невдачі.

До того ж у тих стосунках я задовольняв ще й іншу рису, крім своєї чуттєвості: любов до гри. Я любив жінок як партнерок певної гри, що мала принаймні присмак невинності. Бачите, мені було нестерпно нудитись і я цінував у житті лише розваги. Всяке товариство, навіть блискуче, дуже швидко пригнічувало мене, зате я ніколи не нудився з жінками, які подобалися мені. Тяжко признатися, але я віддав би десять розмов з Ейнштейном за перше побачення з гарненькою статисткою. Звісно, правда, що на другому побаченні я вже зітхав за Ейнштейном або серйозною книжкою. Одне слово, великими проблемами я завжди переймався тільки в проміжках між своїми дрібними розвагами. Скільки разів,

зупинившись на тротуарі під час жвавої дискусії з друзями, я втрачав нитку пояснюваних мені міркувань, бо тієї самої миті переходила вулицю якась баламутка.

Отже, я насолоджувався грою. Я знав, що жінки не люблять, коли йти до мети надто швидко. Спершу годиться порозмовляти, виявити, як вони кажуть, ніжність. Бувши адвокатом, мені було неважко розмовляти, неважко було й видатись привабливим, бо в армії я колись учився на актора. Я часто змінював роль, але ж п'єса завжди була та сама. Скажімо, роль, що мала незбагненну привабливість і полягала у фразях на кшталт «Мені байдуже», «Це щось безпричинне, я аж ніяк не прагнув відчутти потяг, я, власне, вже втомився від кохання» й таке інше, завжди була ефективна, дарма що належала до найдавніших у моєму репертуарі. Були ще й слова про загадкове щастя, якого вам ще ніколи не давала жодна інша жінка, щастя, яке, напевне, ба навіть безперечно, не має майбутнього (як можна таке гарантувати?), але його, щира правда, ніщо не може замінити. Надто я досяг досконалості в одній невеличкій промові, яку завжди схвально приймали і якій, я певен, заплодуєте й ви. Головне в тій промові, виголошеній зневіреним і скорботним голосом, — твердження, мовляв, я нічого не вартий, до мене не слід прив'язуватись, моє життя десь-інде, воно не минає в щоденному щасті, якому, напевне, я б віддав перевагу над усім, але, бачте, уже надто пізно. Про причини такого фатального запізнення я мовчав, знаючи, що з таємницею краще спати. А втім, у певному розумінні я вірив своїм словам, я жив своєю роллю. Тож я й не дивувався, коли мої партнерки теж починали грати з піднесенням. Найм'якосердші з-поміж моїх приятельок намагалися зрозуміти мене, і це зусилля виповнювало їх сумовитою безпорадністю. Інші, задоволені тим, що я поважаю правила гри і маю досить делікатності, щоб спершу розмовляти, а потім діяти, переходили, нічого не чекаючи, до реалій. Тоді я вигравав,

і навіть двічі, бо, крім жадання, з яким підступав до жінок, я задовольняв і свою любов до себе, щоразу пересвідчившись у своїх чудових спроможностях.

Це така щира правда, що, навіть коли траплялося, що деякі жінки давали мені лише пересічну насолоду, я однаково від часу до часу намагався поновити з ними зв'язок, і мене, безперечно, спонукало те дивне жадання, що його підживлює розлука, а також прагнення ураз відновити згоду; крім того, ще й бажання перевірити, чи наш зв'язок існує й досі, пересвідчитися, що тільки я можу зміцнити його. Інколи я доходив навіть до того, що змушував жінок присягнути, що вони не належатимуть жодному іншому чоловікові: тільки так я раз і назавжди стишував свою занепокоєність із цього приводу. А проте ні моє серце, ні навіть уява не переймалися тією занепокоєністю. Адже в мені так глибоко вкарбувалась одна претензія, що мені, незважаючи на очевидність, важко було уявити, що жінка, яка колись належала мені, змогла б коли-небудь належати комусь іншому. Але присяга, яку вони складали мені, звільняла мене, зв'язуючи їх. Від миті, коли вони вже нікому не належали, я міг думати про розрив із ними, що за інших обставин був майже завжди неможливий для мене. Отже, перевірку, в тому, що стосується їх, зроблено раз і назавжди, мою владу забезпечено навіки. Цікаво, правда? Так-то, мій любий співвітчизнику. Одні кричать: «Кохай мене!» Інші: «Не кохай мене!» А одна група, найгірша й найнещасніша, вимагає: «Не кохай мене й будь мені вірною!»

Але ж, на жаль перевірка ніколи не буває остаточною, з кожною новою істотою треба знову братися до неї. А коли починаєш знову, набуваєш звичок. Тількино слова набігають на язик без потреби замислюватись над ними, формується рефлекс, і якогось дня опиняєшся в ситуації, коли береш, не бажаючи по-справжньому. Повірте, принаймні для деяких людей не брати того, чого не прагнеш, — річ, найважча у світі.

Саме це і сталося одного дня, і немає потреби вам казати, хто ця жінка, хіба що скажу, що вона, не хвилюючи мене по-справжньому, приваблювала мене своєю пасивністю й пожадливістю. По ширості, усе було пересічним, бо чого ж тут іще сподіватися? Та я ніколи не мав комплексів і швидко забував жінку, якої вже не бачив. Я думав, ніби вона нічого не помітила, і навіть не уявляв, що вона може мати якусь думку. Адже її пасивність, як на мене, відрізала її від світу. Проте за кілька тижнів я дізнався, що про мою неспроможність вона розповіла комусь третьому. Одразу я мав відчуття, ніби мене ошукано: таж вона, виявляється, не така пасивна, як я гадав, їй не бракує здатності судити. Потім я стеновав плечима і вдав, ніби сміюся. А втім, я й справді засміявся: адже було ясно, що та пригода не має значення. Якщо і є сфера, де скромність має бути нормою, то хіба це не сфера сексуальності з усім тим, що в ній годі передбачити? Але ж ні, ідеться про те, хто матиме найбільший виграш, навіть у самотності. Дарма що я стеновав плечима, — як же я поводився насправді? Трохи згодом я знову побачив ту жінку і зробив усе, що годилося, щоб спокусити її і взяти її по-справжньому. Це було й неважко: вона теж не любила лишатися з поразкою. Відтоді, насправді й не прагнучи цього, я заходився всіляко принижувати її. Я покидав її і знову поновлював наш зв'язок, змушував її віддаватися в невідходящих місцях і невідходящої миті, ставився до неї, і то геть в усьому, так брутально, що зрештою прив'язався до неї, як прив'язується, на мою думку, тюремник до свого в'язня. І це аж до тієї миті, коли в шаленому безладді болісної й вимушеної насолоди вона, піднісши голос, заявила про своє схиляння перед тим, хто поневолив її. Відтоді я став віддалятися від неї. А потім забув її.

Я згоден з вами, незважаючи на вашу чемну мовчанку, що ця пригода не надто блискуча. Але подумайте про ваше життя, мій любий співвітчизнику! Попорпайтесь

у своїй пам'яті, може, й ви там знайдете якусь історію, подібну до моєї, і згодом розповісте мені про неї. Щодо мене, то, коли мені пригадалася ця пригода, я знову засміявся. Але це був інший сміх, досить подібний до того, який я чув на мосту Мистецтв. Я сміявся зі своїх розмов і промов. До речі, більше зі своїх промов у суді, ніж із розмов із жінками. Бо жінкам я принаймні менше брехав. Інстинкт промовляє ясно, не вдається до викрутаків, і це відповідає моїй манері. Скажімо, акт кохання — це признання. Найдужче там галасує егоїзм, пишається марнославство, а іноді прокидається справжня великодушність. І нарешті, у цій гідній жалю пригоді, і то з більшою силою, ніж у решті моїх інтриг, я був ширіший, ніж міг подумати; я сказав, хто я і як я можу жити. Отже, усупереч зовнішньому враженню, я мав більшу гідність у своєму приватному житті, навіть — і надто — тоді, коли поводився так, як я розповідав вам, ніж у своїх натхнених професійних казаннях про невинність і справедливість. Принаймні, бачивши, як я ставлюся до людей, я не міг приховати від себе справжню сутність своєї натури. Жодна людина не є лицеміром у своїх насолодах, — чи я читав десь про це, чи сам придумав, мій любий співвітчизнику?

Коли я отак думаю про труднощі, які поставали переді мною при спробі остаточно розлучитися з жінкою, — труднощі, які прирікали мене до багатьох одночасних зв'язків, — я аж ніяк не звинувачую своє чуле серце. Бо не воно спонукало мене діяти, коли котрась моя подружка втомлювалася чекати Аустерліцу нашої пристрасті й говорила про розлуку. Тієї миті саме я одразу простягав руку, саме я поступався і ставав красномовний. А чулість і лагідну слабкість серця я пробуджував у жінок, хоча сам тільки начебто переймався тими почуттями, просто я був трохи збуджений відмовою, а ще й стривожений можливою втратою кохання. Щоправда, інколи мені здавалося, ніби я страждаю по-справжньому. Про-

те було досить, щоб бунтівниця справді покинула мене, як я легко забував її, так само як забував про неї коло себе, коли вона, навпаки, вирішувала повернутися. Ні, не кохання й не великодушність пробуджували мене, коли я опинявся в небезпеці бути покинутим, а тільки бажання бути коханим і приймати те, що, на мою думку, належало мені. Коли ж я миттю знову ставав коханим, а моя партнерка — знову забутою, я виблискував, я почувавсь якнайкраще, я ставав симпатичним.

А втім, зауважте, що я відчував тягар того кохання, яке відвойовував собі. Інколи, роздратувавшись, я казав собі, що ідеальним розв'язком була б смерть тієї особи, яка цікавила мене. Ця смерть, з одного боку, остаточно зафіксувала б наш зв'язок, а з другого — усунула б примус з її боку. Але ж не можна ані прагнути смерті всіх людей, ані, коли дійти аж до краю, знелюднити планету, щоб тішитися свободою, яку в іншому випадку годі уявити. Проти цього протестували моя чутливість і моя любов до людей.

Єдиним глибоким почуттям, яке мені траплялося пережити в цих інтригах, була вдячність, коли все йшло гаразд і мені давали не тільки спокій, а й свободу йти і повертатися, я ніколи не був люб'язнішим і веселішим із жінкою, ніж тоді, коли приходив до неї, покинувши ліжко другої жінки, немов усім іншим жінкам я віддавав той борг, що взяв його в однієї з них. А втім, хоч якою була та начебто плутанина моїх почуттів, результат, що діставався мені, був ясний: я зберігав навколо себе всі свої зв'язки, щоб користатися з них, коли мені заманеться. Отже, як я й сам признаюсь, я міг жити тільки за умови, щоб на всій землі всі люди, або якомога більша кількість їх, крутились навколо мене, споконвіку незайняті, позбавлені незалежного життя й ладні відповісти на мій поклик байдуже коли, приречені, зрештою, на безплідність аж доти, доки я зволю обласкавити їх своїм сяєвом. Одне слово, щоб я жив щасливо, треба було,

щоб люди, яких я обирав, уже не жили. Вони мали отримувати своє життя тільки інколи, тільки мені на догоду.

Ох! Повірте, я не відчуваю ніякої самовдоволеності, розповідаючи вам про це. Як подумаю про той період, коли я вимагав усього, сам ні за що не плативши, коли я стількох людей мобілізував собі на службу, коли я ставив їх у своєрідний холодильник, щоб того чи того дня, тільки-но мені заманеться, мати їх під рукою, то навіть не знаю, як охарактеризувати те дивне почуття, що наводить на мене? Може, то сором? Скажіть мені, мій любий співвітчизнику, а сором справді трохи допікає? Так? Тоді це, мабуть, він або одне з тих сміховинних почуттів, які стосуються честі. Хай там як, але мені здається, що це почуття вже не покидало мене від тієї пригоди, яку я знайшов в осередді своєї пам'яті і про яку я вже довше не можу мовчати, попри мої відступи й зусилля винахідливості, що їх, я сподіваюсь, ви гідно оцінили.

Ти ба, дощ припинився! Будьте такі ласкаві, проведіть мене додому. Дивно, я втомився, і не тому, що балакав, а на саму думку про те, що мені ще треба розповісти! Ходімо! Досить кількох слів, щоб описати це моє таке важливе відкриття. А втім, навіщо говорити про нього? Щоб статуя була гола, прекрасні балачки мають повідлітати. Так ось. Тієї ночі, у листопаді, за два чи три роки до того, як мені здалося, ніби я чую сміх за плечима, я йшов на лівий берег і до своєї домівки по Королівському мосту. Була перша година ночі, сіявся дрібненький дощик, радше туман, розганяючи нечисленних перехожих. Я повертався від однієї подружки, що, безперечно, вже спала. Я йшов, тішачись тією прогулянкою і трохи очманілий, із заспокоєним тілом, зрошеним злагіднілою кров'ю, немов дощем, що падав із небес. На мосту я проминав фігуру, що схилилась над парапетом і, як мені здалося, дивилася на річку. Підступивши ближче, я побачив, що то невисока молода жінка, вбрана в чорне. Поміж темними косами і коміром пальта видніла тільки

шия, свіжа й волога, а я був чутливий до такого. Але, завагавшись, пішов далі. Перейшовши міст, я став іти набережною до бульвару Сен-Мішель, де я жив. Я вже пройшов десь метрів п'ятдесят, коли почув, як у воду шубовснуло тіло, й серед нічної тиші той звук, попри відстань, видався мені дуже гучним. Я враз зупинився, проте не обернувся. Майже одразу пролунав крик, що, повторившись кілька разів, теж спускався річною, а потім раптом змовк. Настала тиша, й серед умиць застиглої ночі вона видалась мені безкінечною. Я хотів побігти й не ворушився. Я дрижав усім тілом, мабуть, від холоду й переляку. Казав собі, що треба діяти швидко, й відчував, як тіло опановує нездоланна втома. Я вже забув, про що я тоді думав. «Надто пізно, надто далеко...» — або щось таке інше. Заціпенівши, я й далі прислухався. Потім, дрібненьким кроком, під дощем, став відходити. Я нікого не попередив.

Але ми вже прийшли, ось мій дім, мій притулок! Завтра? Атож, як захочете. Я залюбки повезу вас на острів Маркен, ви побачите Зюйдерзе. Зустрінемось об одинадцятій у «Мехіко». Що? Та жінка? Ох, я і справді не знаю, нічогісінько не знаю. Ні на другий день, ні в наступні я не читав газет.

* * *

Лялькове село, хіба не так? Мальовничості йому не шкодували! Але, любий друже, я вас привів на цей острів не задля мальовничості. Будь-хто породив би ваш захват, показуючи ці чепчики й сабо та причепурені будинки, де рибалки курять люльки серед пахощів воску. Натомість я — один з тих нечисленних людей, які можуть вам показати те, що тут справді важливе.

Ми виходимо на дамбу. Треба йти по ній, щоб бути якомога далі від цих гарненьких будиночків. Присядьмо, прошу вас. Ну, що ви на це скажете? Ось, правда ж, найгарніший негативний краєвид! Бачите ліворуч оту купу

попелу, які тут називають дюною, праворуч сіру дамбу, блідий піщаний берег під ногами, а перед нами море, мов вода після брудної білизни, й широке небо, що відбиває ці мертвотні води? Справжнісіньке пекло, тільки тьмяне! Нічого, крім горизонталей, жодного відблиску, простір безбарвний, життя мертво. Чи не є це всесвітньою безликістю, отим ніщо, яке ще бачать очі? А надто що немає людей, немає нікого! Тільки ви і я перед нарешті безлюдною планетою! Небо живе? Маєте слухність, любий друже. Небо гусне, потім пустіє, відкриває повітряні сходи, зачиняє захмарені двері. То голуби. Чи помічали ви, що небо в Голландії заповнюють мільйони голубів, які невидимі, бо тримаються дуже високо, і б'ють крилами, водночас і піднімаючись, і опускаючись, заповнюють небесний простір густими хвилями сірих пір'їн, що їх приносить чи забирає вітер. Там, угорі, голуби чекають, чекають цілий рік. Вони крутяться над землею, роздивляються і хотіли б сісти. Але внизу немає нічого, крім моря й каналів, покрівель із вивісками-знаками на них, і немає жодної голови, на яку можна сісти.

Ви не розумієте, до чого я це кажу? Признаюсь, я втомився. Я втратив нитку своєї розповіді, я вже не маю тієї ясності розуму, якій полюбляли віддавати шану мої друзі. А втім, я кажу «мої друзі» тільки з принципу. Я вже не маю друзів, я маю тільки спільників. Натомість їхня кількість зростає, тепер це весь людський рід. І серед людського роду ви перші. Той, хто поряд із вами, завжди перший. Як я знаю, що вже не маю друзів? Дуже просто: з'ясував це того дня, коли надумав накласти на себе руки, щоб дотепно пожартувати з ними, певною мірою покарати їх. Але кого покарати? Дехто здивувався б, але ніхто не почувався б покараним. Я зрозумів, що я не маю друзів. А втім, навіть якби я їх мав, я б однаково не зайшов би далі. Якби я міг накласти на себе руки, а потім побачити їхні обличчя, — тільки тоді було б варто братися до гри. Але, любий друже, земля чорна, дошки

грубі, саван непрозорий. Так, безперечно, душевними очима, — якщо тільки є душа і якщо в неї є очі! Але ж певності немає, тут ніколи немає певності. Хіба що лишиться один пункт: можна нарешті домогтися, щоб до тебе ставилися серйозно. Найбільше переконують людей не ваші міркування, не ваша щирість і не тяжкість ваших мук, а ваша смерть. Поки ви живі, щодо вас є сумніви, ви маєте право тільки на їхній скептицизм. Що ж, якби лише була впевненість, що можна зіграти цю виставу, то варто було б докласти зусиль, щоб довести їм те, чому вони не хочуть вірити, і вразити їх. Але ви вб'єте себе, і яке має значення, вірять вони вам чи ні: адже вас тут уже немає, щоб споглядати їхній подив і каяття, зрештою, минуші; щоб бути присутнім, як мріє кожна людина, на власному похороні. Щоб не бути сумнівним, треба просто припинити існування.

А втім, може, так навіть краще? Бо інакше ми б дуже страждали від їхньої байдужості. «Ти заплатиш мені за це!» — казала одна донька своєму батькові, що не дозволив їй вийти заміж за кавалера, який був надто гладенько зачесаний. І наклала на себе руки. Але ж батько взагалі нічого не платив. Він полюбляв ловити рибу на спінінг. Через три тижні він знову пішов на річку, щоб забути горе, як казав він. Розрахунок був слушний, він забув. Справді дивують речі протилежні. Чоловік гадав, ніби, померши, покарає свою дружину, а натомість дав їй свободу. Краще вже не бачити такого. Уже не кажучи про те, що ризикуєш почути причини, якими вони пояснюють ваш жест. Що стосується мене, я вже чую їх: «Він наклав на себе руки, бо вже не міг терпіти...» Ох, любий друже, як бракує людям вигадливості! Вони завжди вважають, ніби людина кладе край своєму життю з якоїсь причини. Але ж можна накласти на себе руки з двох причин. Ні, таке в голову їм не приходить. Тож навіщо помирати з власної волі, жертвувати собою задля ідеї, яку хочеш зробити із себе? Ви мертві, й вони ско-

ристаються цим, щоб приписати вашому жестові безглузді або вульгарні мотиви. Мученики, любий друже, повинні вибрати: їх або забудуть, або висміють, або використають. Розуміння не буде ніколи.

А втім, скажімо зразу найголовніше: я люблю життя, і це моя справжня слабкість. Я його так люблю, що навіть уявити не годен того, що не є життям. В отакій пожадливості є щось плебейське, хіба не так? Аристократа годі уявити без певної відчуженості щодо себе самого і свого власного життя. Він іде на смерть, коли треба, і радше зламається, ніж зігнеться. А я от гнуся, бо й далі люблю себе. Ось дивіться: після всього, що я розповів вам, що, по-вашому, сталося зі мною? Я сповнився огиди до себе? Та що ви, огиду я відчував тільки до інших. Звісно, я знав свої вади і шкодував про них. А проте й далі забував про них із досить похвальною наполегливістю. Натомість у моєму серці без упину тривав судовий процес над іншими людьми. Це, безперечно, шокує вас? Думаєте, напевне, що тут немає логіки? Але питання полягає не в тому, щоб бути логічним. Адже йдеться тільки про те, щоб проскочити, прослизнути, а надто, — ох! — а надто уникнути суду. Я не кажу уникнути кари. Адже кару без суду витерпіти можна. А втім, є одне слово, яке гарантує нашу невинність: нещастя. Ні, навпаки, йдеться якраз про те, щоб позбутися суду, уникнути стану, коли тебе щохвилини судять, ніколи не оголошуючи вироку.

Але позбутися не так легко. До суду, як і до перелюбу ми сьогодні готові щохвилини. З тією лише відмінністю, що тут нема чого боятися невдач. Якщо є сумніви, дослухайтесь до балачок за столом у серпні в тих курортних готелях, де наші милосерді співвітчизники лікуються нудьгою. Якщо ви й далі вагаєтесь над висновком, почитайте розповіді про великих людей сьогодення. Або поспостерігайте свою власну родину, і вам усе стане ясно. Мій любий друже, не даваймо їм приводу нас судити,

анінайменшого! Бо інакше нас розшматують. Нам потрібна не менша розважливість, ніж приборкувачам. Якщо, на лихо, ви, голячись, випадково порізалися перед тим, як зайти до клітки, який буде бенкет для хижаків! Я зрозумів це вмить, коли раптом одного дня в мене з'явилася підозра, що я, можливо, не такий уже гідний захвату. Відтоді я став недовірливий. Оскільки з мене сочилася кров, я мав загинути остаточно: вони б зжерли мене.

Мої стосунки з моїми сучасниками зовні були начебто ті самі, а проте потихеньку розлагоджувались. Мої друзі не змінилися. Як і завжди, вони при нагоді вихваляли чуття гармонії та безпеки, що виповнює їх у моїй присутності. Зате я відчував самі дисонанси, тільки нелад, що заповнював мене, й почувався незахищеним, відкритим для публічних звинувачень. Мої ближні перестали бути в моїх очах шанобливою аудиторією, до якої я звик. Коло, центром якого був я, розбилося, і всі вони сіли в один ряд, мов на судовому процесі. Відколи я відчув, що в мені є що судити, я зрозумів що їм, зрештою, властиве нездоланне покликання судити. Атож, вони були тут, як і давніше, але сміялися. Чи радше мені здавалося, ніби кожен, кого я зустрічав, дивився на мене з прихованою посмішкою. Тієї пори я навіть мав враження, що мені ставлять підніжки. Двічі або тричі я й справді зашпортувався без ніякої причини, заходячи до громадських місць. А одного разу навіть упав. Але, будши французом-картезіанцем, швидко оговтувався і приписував ті приключки єдиному раціональному божеству, тобто випадковості. Та дарма, недовіра лишалася.

Коли моя пильність прокинулася, мені було неважко з'ясувати, що я мав ворогів. Передусім у професійній сфері, крім того, у світському житті. Щодо перших, то я робив їм послуги. Щодо других, то мав би робити їм послуги. Така ворожість, зрештою, була звичайним явищем, і я дізнався про неї без великого смутку. Натомість

мені було набагато важче і прикріше визнати, що я маю ворогів серед людей, яких майже, а то й зовсім не знаю. З властивою мені простодушністю, кілька доказів якої я вже подав вам, я завжди вважав, що люди, які мене не знають, не могли б утриматися від любові до мене, якби раптом їм трапилася нагода познайомитися зі мною. Що ж, аж ніяк! Я натикався на неприязнь надто серед тих, хто знав мене дуже здалеку, тоді як я сам узагалі не знав їх. Вони, безперечно, гадали, ніби я живу в достатку та у нескутій невимушеності щастя: такого не прощають. Успіх, віддзеркалений на обличчі певним чином, доводить віслюка до сказу. З другого боку, моє життя було заповнене вщерть, і через брак часу я відмовлявся від багатьох пропозицій. Згодом я забував про ці відмови, і то з тієї самої причини. Але ті пропозиції надходили від людей, чиє життя було не таким насиченим, і тому вони пам'ятали про мої відмови.

Саме через те жінки, якщо взяти лише один приклад, кінець кінцем коштували мені дуже дорого. Час, присвячений їм, я не міг пожертвувати чоловікам, які ніколи не прощали мені цього. Що тут можна вдіяти? Ваше щастя й ваші успіхи вам прощають тільки тоді, якщо ви великодушно згодні поділитися ними. Але, щоб бути щасливим, не слід надто перейматися іншими. Надалі ці питання вже закриті. Або ви щасливі й вас судять, або ж вас виправдовують і ви нещасні. Щодо мене несправедливість була ще більшою: я був засуджений за колишнє щастя. Я довго жив під владою ілюзії про загальну гармонію, тоді як на мене, усміхненого й розвіяного, зусібіч летіли вироки, стріли і глум. Відколи прокинулась моя пильність і мені повернулась ясність розуму, я одразу відчув усі удари й тієї самої миті втратив усю свою силу. Тоді увесь світ став глузувати з мене.

Саме цього й не може витримати жодна людина (окрім хіба тих, що й не живуть, тобто розважливих). Єдиним захистом лишається тільки злоба. Люди поспі-

шать судити, щоб не судили їх. Чого ж ви хочете? Адже найприродніша для людини думка, що просто, немов із глибин її власної природи, постає в її голові, — це думка, що вона невинна. Тут ми всі подібні до того французика, що в Бухенвальді вперто намагався подати скаргу писареві, що й сам був в'язень і реєстрував його прибуття. Скаргу? Писар і його товариші засміялися: «Марно, мій друже. Тут не скаржаться». «Зрозумійте, добродію, — відповів йому французик, — мій випадок винятковий. Я невинний!»

Ми всі — виняткові випадки. Ми всі хочемо оскаржувати що-небудь! Кожен прагне бути невинним, і то за всяку ціну, навіть якщо для цього доведеться звинуватити весь людський рід і небеса. Ви навряд чи дуже втішите людину, похваливши зусилля, завдяки яким вона стала розумна або великодушна. Натомість ця людина розквітне, якщо висловити захват перед її природною великодушністю. І навпаки, якщо сказати злочинцеві, що його провина не відповідає ані його природі, ані його вдачі, а є тільки наслідком прикрих обставин, він буде щиро вдячний вам. Під час захисної промови в суді він обере саме цю мить, щоб пустити сльозу. Проте немає ніякої заслуги в тому, щоб бути чесним або розумним зроду. Тому людина, безперечно, не більшою мірою відповідає за те, що вона злочинна зроду, ніж за те, що стала злочинцем унаслідок несприятливих обставин. Але ті шахраї прагнуть помилування, тобто безвідповідальності, і покликаються без усякого сорому на ті природні виправдання та виправдні обставини, навіть якщо вони суперечливі. Головне — щоб вони були невинні, щоб їхні чесноти, милостиво дані їм зроду, ніхто не міг поставити під сумнів, а їхні провини, породжені якимсь минулим нещастям, завжди були лише тимчасові. Тож я й кажу вам: слід позбутися суду над собою. А оскільки позбутися важко, бо надто вже складно зробити так, щоб своєю природою захоплювалися й водночас виправдо-

ували її, всі вони прагнуть забагатіти. Навіщо? І ви ще запитуєте? Задля влади, звичайно. А надто тому, що багатство дає змогу уникнути негайного вироку, ви тікаєте з юрби, що купчиться в метро, і замикаєтесь у нікельованій бляшанці, ізолюєтесь у просторих парках під охороною, спальних вагонах, номерах-люкс. Багатство, любий друже, — це ще не виправдання, а відкладення вироку, що ним ніколи не зайве скористатися...

А надто не вірте своїм друзям, коли вони просять вас бути щирим із ними. Вони лише сподіваються на вашу підтримку тих прекрасних уявлень, які вони мають про себе, сподіваються, що ви дасте їм додаткову впевненість, яку вони черпатимуть з вашої обіцянки бути щирим. Як щирість може бути умовою дружби? Любов до правди за всяку ціну — це нещадна до всього пристрась, якій не можна протиставити ніщо. Це нечестя, а інколи зручність або егоїзм. Тож, опинившись у такій ситуації, не вагайтеся: обіцяйте бути відвертим і брешіть якомога вигадливіше. Ви задовольните їхнє палке бажання і двічі доведете свою приязнь.

Це справді так, бо ми дуже рідко звіряємося тим, хто кращий від нас. Ми радше уникаємо їхнього товариства. Навпаки, найчастіше ми звіряємося тим, хто схожий на нас і поділяє наші слабкості. Отже, ми не прагнемо, щоб нам хтось допоміг виправити нашу поведінку, щоб хтось удосконалив нас: адже в такому разі спершу годилося б, щоб нас вважали за безсилих. Ми прагнемо, щоб нас тільки жаліли й захочували на нашому шляху. Одне слово, ми б хотіли водночас і не мати за собою провини, й не докладати зусиль, щоб очиститись. У нас не досить цинізму, й не досить чесноти. Ми не маємо ані енергії зла, ані енергії добра. Ви знаєте Данте? Справді? Хай йому біс! Тож ви знаєте, що, на думку Данте, янголи нейтральні в суперечці Бога із Сатаною. І він помістив їх у лімбі, у своєрідному вестибюлі свого пекла. Ми у вестибюлі, любий друже.

Терпіння? Безперечно, ви маєте слухність. Нам потрібне терпіння, щоб чекати останнього суду. Але ж часу в нас мало. Так мало, що я був змушений стати суддею-покутником. Проте спершу я мав упорядкувати свої відкриття і змиритися зі сміхом своїх сучасників. Починаючи з того вечора, коли на мене подали апеляцію, — адже мої дії справді оскаржили, — я повинен був відповідати або принаймні шукати відповідь. Це завдання було нелегким, бо помилявся я віддавна. Спершу треба було, щоб той одвічний сміх і ті глузи навчили мене бачити набагато ясніше в мені самому, з'ясувати нарешті, що я не такий простий, як можна було б подумати. Не усміхайтесь, ця істина не така очевидна, як здається. Очевидними істинами називають ті, що їх помічають після всіх, оце й усе.

Хай там як, але після довгого вивчення самого себе я виявив глибоку роздвоєність своєї натури. Попорпавшись у своїй пам'яті, я зрозумів тоді, що скромність допомагала мені бути блискучим, смирення — перемагати, а чеснота — гнобити. Я провадив війну мирними засобами й нарешті отримав, удаючи незацікавленість, усе, чого жадав. Скажімо, я ніколи не нарікав, що люди забувають дату мого дня народження, й вони завжди дивувалися моїй скромності в цьому питанні, ба навіть трохи захоплювалися нею. Але причина моєї незацікавленості була ще скромніша: я прагнув бути забутим, щоб мати змогу поскаржитися собі самому. За багато днів до дати дня народження, що належала до тих славетних дат, які я знав дуже добре, я був насторожі, дбаючи, щоб не бовкнути нічого, що могло б пробудити увагу й пам'ять тих, від кого я сподівався забудькуватості (чи не мав я інколи наміру одурити хатній календар?). Добре довівши свою самотність, я міг тоді віддатися насолоді мужнього смутку.

Отже, усі мої чесноти мали набагато менш привабливий зворотний бік. Щоправда, в іншому розумінні мої

вади оберталися мені на користь. Скажімо, обов'язок, якого я був змушений дотримуватися, приховувати порочну частину свого життя, надавав мені холодного вигляду, який часто плутали з відбитком чесноти на обличчі, моя байдужість забезпечувала мені кохання, мій егоїзм сягав кульмінації в моїй щедроті. Але я зупиняюся: забагато симетрії шкодить моєму доведенню. Та що там, я вдавав твердість, а проте ніколи не міг відмовитись ані від склянки вина, ані від жінки! Мене вважали за активного, енергійного, а моїм царством було ліжко. Я кричав про свою вірність, проте, на мою думку, серед тих, кого я любив, не було такої людини, якої я б кінець кінцем не зрадив. Звичайно, мої зради не перешкождали моїй вірності, завдяки своїй апатії я виконував величезну роботу й ніколи не припиняв допомагати ближньому, бо ця допомога тішила мене. Але даремно я повторював ці свідчення, вони давали мені лиш украй неглибоку розраду. Інколи вранці я проводив слідство над собою до самого кінця й доходив висновку, що надто великої досконалості я досяг у зневазі. Тих самих людей, яким я допомагав найчастіше, я найдужче й зневажав. З чемністю і зворушливим співчуттям я щодня плював в обличчя всім сліпим.

По щирості, чи є для цього всього виправдання? Є, але таке жалюгідне, що я навіть подумати не можу про те, щоб надавати йому значення. Хай там що, ось воно: я ніколи не міг щиро вважати, що людські справи — це щось серйозне. Де ж у такому разі речі серйозні, я анітрохи не знав, окрім того, що серйозності немає в усьому, що я бачив і що видавалося мені лише втішною або набридливою грою. Щоправда, я ніколи не розумів певних зусиль і певних переконань. Я завжди з подивом і підозрою приглядався до тих дивних створінь, що вмирали за гроші і впадали у відчай через утрату «становища» або, пишаючись, жертвували собою задля процвітання своєї родини. Трохи краще я розумів одного приятеля,

який утовкмачив собі в голову, що не треба палити, і, виявивши волю, досяг успіху. Якось уранці він розгорнув газету, прочитав, що вибухнула перша воднева бомба, дізнався про чудові наслідки того вибуху й негайно пішов до тютюнової крамнички.

Безперечно, інколи я вдавав, ніби сприймаю життя серйозно. Але дуже скоро мені розкривалася легковажність навіть серйозного, і я й далі лише намагавсь якомога краще грати свою роль. Я грав, удаючи, ніби я продуктивний, розумний, чесотливий, перейнятий громадянськими почуттями, обурений, поблажливий, солідарний, сповнений прагнення повчати... Одне слово, я зупиняюсь, ви вже й так зрозуміли, що я був як оці голландці: вони тут, але ж їх тут немає; я був відсутній саме тієї миті, коли займав найбільше місця. Справді щирим і завзятим я був тільки тоді, коли виконував спортивні вправи, а в армії — коли грав ролі у п'єсах, які ми ставили собі на втіху. В обох випадках існують правила гри, у них немає нічого серйозного, проте задля розваги вважають, ніби вони серйозні. Навіть тепер ущерть набитий стадіон під час недільного матчу й театр, який я любив нестямно, — єдині місця у світі, де я ще почувуюся невинним.

Але хто погодиться, що такий підхід легітимний, якщо йдеться про кохання, про смерть і заробітну платню знедолених? Та що тут удієш? Таке кохання, як в Ізольди, я уявляв собі тільки в романах або на сцені. Про тих, хто страждав від тяжких мук, я інколи думав, що вони надто добре ввійшли в свою роль. Репліки моїх злидених клієнтів завжди, як видавалося мені, відповідають одному шаблону. Отож, живучи серед людей і не поділяючи їхніх інтересів, я був нездатний вірити в зобов'язання, які брав на себе. Я був досить чемний і досить байдужий, щоб відповідати на те, чого вони чекали від мене в моїй професійній діяльності, у моїй родині або в моєму громадянському житті, але щоразу з певною неухважніс-

тю, яка зрештою псувала все. Я роздвоювався все своє життя, і часто мої найсерйозніші вчинки були діями, якими я найменше переймався. Зрештою, чи не було це саме тим, що я, коячи ще одну дурницю, не міг собі вибачити, саме тим, що з дедалі більшою силою спонукало мене протестувати проти вироку, який я відчував у своїх діях, у собі й навколо себе, тим, що змушувало мене шукати виходу?

Якийсь час моє життя й далі плинуло так, начебто нічого не змінилося. Я стояв на рейках і котився вперед. Кількість похвал навколо мене немов зумисне збільшилася. Воістину лихо прийшло саме від них. Ви ж пам'ятаєте: «Лихо вам, якщо кожен говоритиме про вас добре!» Ох! У нього золоті уста! Лихо мені! Тож механізм почав вередувати, інколи, невідомо чому, зупинятися.

Саме тієї пори в моє щоденне життя вдерлася думка про смерть. Я рахував роки, які відділяють мене від мого кінця. Я згадував людей мого віку, які вже померли. Мене мучила думка, що я не матиму часу скінчити своє завдання. Яке завдання? Я не знав про нього нічого. Як бути щирим, чи варто було й далі робити те, що робив я? Але причина була трохи інша. Мене переслідував сміховинний страх, а саме: не можна померти, не признавшись в усій своїй брехні. Проте не Богові й не котромусь його представникові, бо я, ви, мабуть, не сумніваєтесь, був вищий від цього. Ні, ішлося про те, щоб признатися людям, скажімо, другові або коханій жінці. Бо інакше, навіть якщо в житті була тільки одна прихована брехня, смерть її робить остаточною. Більше вже ніхто не знатиме істини про цю річ, бо єдиний, хто знав її, якраз і помер, заснувши на своїй таємниці. На думку про таке абсолютне вбивство істини мені паморочилась голова. До речі, тепер ця думка радше б дала мені витончену втіху. Адже це розкіш — уявити, наприклад, що тільки я знаю те, чого шукає весь світ, і саме я маю в себе предмет, за яким марно ганяються поліції трьох дер-

жав. Та облишмо це. Тієї пори я ще не знайшов цього рецепту й мучився через те.

Я, звичайно, оговтався. Що важить брехня однієї людини в історії поколінь і яка претензійність криється в прагненні осяяти світлом істини жалюгідне ошуканство, загублене в океані століть, немов крупинка солі в морі! Крім того, казав я собі, смерть тіла, якщо судити про неї на підставі тих смертей, які я бачив, сама є достатнім покаранням, що звільняє від усіх гріхів. Тільки в ній, укрившись передсмертним потом, ти здобуваєш своє спасіння, тобто право остаточно зникнути. Але дарма, тривога однаково наростала, смерть невідступно стояла коло мого узголів'я, я підводився разом із нею, і похвали ставали мені дедалі нестерпніші. Мені здавалося, ніби разом із ними збільшується й брехня, і то так безмірно, що я вже ніколи не зможу дати лад самому собі.

Настав день, коли мене вже ніщо не стримувало. Перша моя реакція була хаотична. Оскільки я брехун, я прагнув засвідчити цей факт і жбурнути свою роздвоєність і нещирість в обличчя всім тим недоумкам ще до того, як вони виявлять її. Спровокований говорити правду, я відповів би на той виклик. Отже, щоб запобігти сміхові, я уявляв собі, як виставлю себе на загальний посміх. Зрештою, знов ішлося про те, щоб уникнути вироку. Я прагнув поставити насмішників на свій бік або принаймні стати на їхній бік. Я думав, наприклад, про те, щоб штовхати сліпих на вулиці, і потаємна та несподівана втіха, яку я відчув на цю думку, з'ясувала мені, якою мірою одна частина моєї душі ненавиділа їх; я планував проколювати шини невеличких інвалідних колясок, кричати: «Мерзенні злидні!» — під риштованнями, де працюють робітники, давати ляпаси немовлятам у метро. Я мріяв про це все й не робив нічого, або, якщо й робив щось схоже, забував про нього. І все-таки навіть саме слово «справедливість» виповнювало мене незбагненною люттю. Усупереч волі я й далі був змушений

уживати його у своїх захисних промовах. Але я помщався за це, публічно паплюжачи дух гуманності; я оголошував про публікацію маніфесту, який таврував би гноблення, що його пригноблені накидають чесним людям. Одного дня, коли я їв лангусту на терасі якогось ресторану, де мені набридав жебрак, я попросив господаря, щоб він прогнав його, і гучними оплесками привітав промову того поборника справедливості: «Ви заважаєте, — казав він. — Уявіть себе, зрештою, на місці цих дам і добродіїв!» А ще я висловлював тим, хто хотів мене слухати, свій жаль, що вже не можна діяти так, як один російський поміщик, вдачею якого я захоплювався: він наказував шмагати батогами водночас і тих селян, які вітали його, і тих, які не вітали, щоб покарати зухвальство, що, на його думку, в обох випадках було однаково нахабним.

Проте я згадую й про набагато серйозніші витівки. Я почав писати «Оду поліції», а також вірш «Апофеоз гільйотини». А надто не забував регулярно навідуватися до тих спеціалізованих кав'ярень, де збиралися наші професійні гуманісти. Звісна річ, мої колишні успіхи забезпечували мені там добре прийняття. Там з моїх вуст непомітно злітали вульгарні слова «Спаси, Господи!», або ж я просто казав: «Господи...» А ви ж знаєте, які полохливі та побожні оті наші атеїсти з кав'ярень. Коли я промовляв ті страшні слова, якусь мить усі були приголомшені, потім, не мігши отямитись, перезирилися, знімався загальний галас, одні вибігали з кав'ярні, інші обурено лопотіли, ні до чого не дослухаючись, і всі звивались у корчах, мов диявол від свяченої води.

Вам, напевне, це все видається здитинілістю. А втім, ті жарти мали, мабуть, серйознішу причину. Я прагнув зіпсувати гру, а надто, — о так! — знищити ту улесливу репутацію, на саму думку про яку я відчував лють. «Така людина, як ви, — казали мені люб'язно, а я бліднув, мов полотно. Я вже не прагнув їхньої шани, бо ж вона не

була загальною, і як вона могла бути загальною, якщо я не міг її поділяти? Отже, краще прикрити все, і вирок, і шану, маскою сміху. Мені за всяку ціну треба було позбутися почуття, що душило мене. Я прагнув розтрошити той гарний манекен, який я показував усюди, щоб виставити на огляд усе, що було всередині. Скажімо, я пригадую одну промову, яку я мав виголосити перед молодими адвокатами-стажерами. Роздратований неймовірними вихвалюваннями старшини колегії адвокатів, що рекомендував мене, я не міг довго стримуватись. Я почав із запалом та піднесенням, що їх і чекали від мене і що їх без ніяких зусиль я міг продемонструвати, наказавши собі. Але раптом я почав радити як метод захисту так зване поєднання. І не те, казав я, поєднання, удосконалене сучасними розслідуваннями, коли судять водночас і злодія і чесну людину, щоб звалити на чесну людину злочини злодія. Ідеться, навпаки, про захист злодія, зваживши та оцінивши злочини чесної людини, в даному разі адвоката. Про цей пункт я висловився дуже недвозначно:

«Припустімо, ніби я погодився захищати якогось зворушливого громадянина, вбивцю з ревнощів. Подивіться, казав би я, панове присяжні, що тут прощення, що про нього можна тільки пошкодувати, бо ж ми бачимо тут природну доброту, піддану випробуванням унаслідок злостивості протилежної статі. Чи не було б, навпаки, набагато тяжчим переступом опинитися по цей бік бар'єра, на моїй власній лаві, ніколи й не будучи добрим, і не страждаючи від того, що став жертвою ошуканства? Я вільний, захищений від вашої суворості, і хто я в такому разі? Коли йдеться про гордощі, громадянин-сонце, а ще й хтивий цап, фараон у гніві, король лінощів. Я нікого не вбивав? Безперечно, поки що нікого! Але хіба я не віддавав на поталу смерті людей, гідних похвали? Можливо. І можливо, я ладен почати знову. Тоді як оцей, погляньте на нього, знову вже не

почне. Він і досі здивований, що так добре попрацював». Ця промова трохи збентежила моїх юних колег. Проте за якусь мить вони вирішили, що з неї треба посміятися. Але вони цілковито заспокоїлись, коли я дійшов висновку, красномовно покликаючись на людську особистість і на її начебто права. Того дня усталена звичка таки перемогла мене.

Знову і знову беручись до цих милих витівок, я спромігся лише трохи дезорієнтувати громадську думку. Та аж ніяк не знезброїти її, а надто не знезброїти себе. Подив, з яким мене здебільшого слухали мої слухачі, їхня трохи стримана збентеженість, досить подібна до вашої, — ні, не заперечуйте, — анітрохи не заспокоювали мене. Бачите, не досить звинуватити себе, щоб стати невинним, бо інакше я був би безневинним ягнятком. Треба звинуватити себе певним способом, і мені знадобилося чимало часу, щоб з'ясувати це, я натрапив на той спосіб тільки тоді, коли опинився в цілковитій безпорадності. Аж до тієї миті сміх і далі плинув навколо мене, а мої безладні зусилля не спромагалися позбавити той сміх властивої йому зичливості, майже ніжності, що так дошкуляла мені.

Але, здається, починається приплив. Наш пароплав незабаром вирушить, день закінчується. Бачите, голуби зібралися вгорі. Вони туляться одне до одного, майже не ворухаться, і вже сутеніє. Може, помовчимо й порозкошуймо цією досить лиховісною миттю? Ні, я цікавлю вас? А ви чесна людина. Зрештою, я ризикую тепер зацікавити вас по-справжньому. Перше ніж говорити про суддів-покутників, я розповім вам про розпусту й кам'яний мішок.

* * *

Любий, ви помиляєтесь, пароплав іде досить швидко. Проте Зюйдерзе — мертве або майже мертве море. Через його пласкі береги, що губляться в тумані, ніколи

не знаєш, де воно починається й де кінчається. Отже, ми не бачимо ніяких орієнтирів і тому не можемо визначити свою швидкість. Ми пливемо, проте нічого не змінюється. Це не мореплавання, а сон.

А в Егейському морі я мав протилежне враження. Там на обрії щомиті постають нові острови архіпелагу. Їхні голі хребти протинають околиці неба, скелясті береги гостро вирізняються на тлі моря. Ніякої плутанини: у ясну світлі все — орієнтир. На нашому малому пароплавчику, що, проте, невпинно посувався від острова до острова, мені здавалося, ніби ми день і ніч стрибаємо по гребенях свіжих хвильок, плинучи серед шумовиння і сміху. Відтоді й сама Греція ненастанно десь дрейфує в мені, відпливає на край моєї пам'яті. Ех! А тут уже дрейфую і я, проймаюся ліризмом! Любий мій, прошу вас, зупиніть мене.

До речі, а ви знаєте Грецію? Ні? Тим краще. Бо, запитую, що б ми робили там? Адже там треба мати чисте серце. Чи знаєте ви, що в Греції друзі парами гуляють по вулиці, держачись за руки? Атож, жінки сидять удома, і ми бачимо зрілих, поважних вусатих чоловіків, що неквапом походжають по тротуарах, сплівшись пальцями з приятелем. На Сході інколи теж? Можливо. Але скажіть мені, чи взяли б ви мене за руку на вулицях Парижа? Ох, та я жартую! Адже в нас є манери, паскудство підносить нас. Перше ніж податись на грецькі острови, слід довго відмиватися. Повітря там чисте, море і радість незатьмарені. А ми...

Сядьмо в ці шезлонги. Який туман! Я стояв, здається, на шляху, що веде до кам'яного мішка. Атож, я розповім, про що йдеться. Поборсавшись і виснаживши свою безсоромну пиху, зневірившись унаслідок марності своїх зусиль, я вирішив покинути суспільство чоловіків. Ніні, я не шукав безлюдного острова, їх уже не існує. Просто я шукав притулку тільки в жінок. Адже, знаєте, вони не засуджують по-справжньому жодної слабкості, а рад-

ше намагаються принизити чи ослабити нашу силу. Ось чому жінка — винагорода не воїна, а злочинця. Вона — його пристань, його гавань, і саме в жіночому ліжку його найчастіше заарештовують. Чи не є жінка тим усім, що лишилося нам від земного раю? Розгублений, я побіг до своєї природної гавані. Та вже не виголошував промов. Скоряючись звичці, я ще трохи грав, проте винахідливості мені вже бракувало. Я вагаюсь, чи признаватись у цьому, бо боюся знову наговорити брутальних слів, але мені здається, ніби тієї пори я відчув потребу в коханні. Непристойність, хіба не так? Хай там як, я зазнавав незбагненних мук, страждав від позбавленості, яка тільки збільшувала внутрішню порожнечу, й дозволив собі, наполовину вимушено, наполовину з цікавості, взяти на себе певні зобов'язання. Відчувши потребу кохати й бути коханим, я вважав, ніби я закоханий. Іншими словами, прикидався дурнем.

Я був здивований тим, що часто ставив одне запитання, якого доти як чоловік досвідчений я завжди уникав. Тобто я запитував: «Ти кохаєш мене?» Знаєте, як заведено відповідати в такому випадку: «А ти?» Якщо я відповідав «так», виявлялося, що я брав на себе зобов'язання, які виходили за межі моїх справжніх почувань. Якщо я наважувався сказати «ні», я ризикував уже не бути коханим і страждав від того. Що більша небезпека загрожувала почуттю, в якому я сподівався знайти собі спочинок, то з більшою наполегливістю вимагав його від своєї партнерки. Таким чином я був змушений давати дедалі конкретніші обіцянки й тому став вимагати від свого серця щораз палкіших почуттів. Отож я запалав фальшивою пристрастю, захопившись чарівливою дурепою, яка так добре читала мову серця, що говорила про кохання з певністю й переконаністю інтелектуала, який провіщає безкласове суспільство. А така переконаність, як ви знаєте, заманює. Я теж спробував говорити про кохання і скінчив тим, що переконав сам себе. Принайм-

ні до тієї миті, коли вона стала моєю коханкою і я зрозумів, що мова серця, навчаючи говорити про кохання, анітрохи не вчить кохати. Покохавши папугу, мені довелося спати зі змією. Тому я й далі шукав кохання, пообіцяне книжками і ще ніколи не бачене в житті.

Але мені бракувало завзяття. Понад тридцять років я любив тільки самого себе, тож як можна сподіватися втратити таку звичку? Я й не втратив її і тому мої поривання до пристрасті були мляві. Я подвоював свої обіцянки. Я мав кілька кохань одночасно, так само як давніше мав численні любовні зв'язки. І тоді я завдавав людям ще тяжчих нещасть, ніж за часів своєї прекрасної байдужості. Чи казав я вам, що моя папужка, зневірившись, вирішила заморити себе голодом? На щастя, я нагодився вчасно й відмовився подати їй руку, аж поки вона зустріла, повернувшись із подорожі на острів Балі, інженера із сивими скронями, що вже навчив її всієї мови свого серця. Хай там як, аж ніяк не відчувши себе очищеним у, як кажуть, вічному пориві пристрасті, я додав ще більшого тягаря до своїх провин і своєї розгубленості. У мені зародилася така огида до кохання, що багато років я не міг слухати, не скреготнувши зубами, пісень про життя в рожевих окулярах та смерть Ізольти від кохання. Тоді я спробував якимсь чином зректися жінок і жити цнотливо. Мені мало вистачити їхньої приязні. Але ж це означало зректися гри. Не мавши наміру задовольнити своє жадання, я страшенно нудився з жінками і, здається, теж наганяв на них нудьгу. А як немає гри, немає й театру, тож я опинився, безперечно, у царстві істини. А істина, любий друже, нестерпна.

Зневірившись і в коханні, і в цноті, я здогадався нарешті, що лишилася розпуста, яка дуже добре замінює кохання, змушує замовкнути сміх, запроваджує тишу, а надто — надає безсмертя. Бачите, коли пізно вночі на підпитку, але з ясною головою, лежати поміж двох дівчат, не маючи вже ніяких бажань, то надія не видається

мукою, розум панує над теперішнім, минулим і майбутнім, а тягар життя зникає навіки. У певному розумінні я завжди жив у розпусті, ніколи не припиняючи прагнути бути безсмертним. Чи не становила вона суть моєї натури, а отже, чи не була результатом тієї великої любові до себе, про яку я вже згадував? Атож, я умирав від бажання бути безсмертним. Я надто любив себе, і тому аж ніяк не прагнув, щоб неоціненний предмет моєї любові зник навіки. Оскільки в стані ясного розуму і з огляду на ту дешицу, яку знаєш про себе, ти не бачиш ніяких слушних причин, чому безсмертя мають надавати хтивій мавпі, слід подбати про сурогати того безсмертя. Тож унаслідок прагнення вічного життя я спав з повіями й пиячив усю ніч. Уранці, звичайно, я мав у роті гіркий присмак свого смертного стану. Зате протягом довгих годин я був піднесений і щасливий. Чи наважусь я вам признатися? Я й досі з ніжністю згадую ночі, коли ходив до огидного кабаре, щоб побачити там стриптизерку, яка вшанувала мене своєю прихильністю й задля слави якої я навіть бився одного вечора з хвальковитим сутенером. Я щоночі гарцював до шинквасу того розважального закладу, де під рожевими лампами пеленою висіла курява, брехав на всі заставки і цмулив вино. Я чекав світанку, опиняючись нарешті на ніколи не прибраному ліжку своєї принцеси, що машинально віддавалася насолоді, а потім одразу засинала. Розвиднялося, м'яке сяєво заливало ту сцену краху, я підводився і стояв, нерухомий, у промінні слави.

Алкоголь і жінки давали мені, признаймося, єдину розраду, якої я був гідний. Я звіряю вам цю таємницю, любий друже, і не бійтеся скористатися нею. Тоді ви побачите, що справжня розпуста дає визволення, бо не створює ніяких зобов'язань. Удавшись до розпусти, володієш тільки собою, тож вона й досі є улюбленою справою тих, хто нестямно закоханий у свою власну персону. Розпуста — це джунгли, де немає ні майбутнього, ні

минулого, а надто — ні обіцянок, ні негайних покарань. Її кубла відгороджені від світу. Заходячи до них, полишають не тільки надію, а й страх. Розмовляти там ніхто не зобов'язує: те, чого шукають у таких місцях, можна дістати без слів, а часто навіть — атож — без грошей. Ох! Дозвольте мені, прошу вас, низько схилитися перед невідомими й забутими жінками, що допомагали мені тоді. Ще й сьогодні до спогадів, які я зберіг про них, домішується щось дуже схоже на повагу.

Хай там як, до того визволення я вдавався ненастанно. Якось навіть бачили, як у будинку, присвяченому тому, що називають гріхом, я жив водночас з повією зрілих літ і молодесенькою дівчиною з вищого світу. З першою я вдавав вірного лицаря, завдяки цьому познайомивши другу з деякими життєвими реаліями. На лихо, та повія мала вкрай буржуазну натуру й погодилася потім написати свої спогади для одного релігійного журналу, широко відкритого для сучасних ідей. А дівчина вийшла заміж, щоб задовольнити свої вже розкуті інстинкти й застосувати притаманні їй дивовижні обдаровання. Я немало пишаюся ще й тим, що тієї доби мене приймали як рівного і в одному суто чоловічому товаристві, яке дуже часто паплюжили. Я сповзав униз: хіба ви не знаєте, що навіть досить інтелігентні люди пишаються тим, що можуть спорожнити на одну пляшку більше, ніж сусіда. Я міг би, напевне, знайти нарешті спокій і визволення в тій безтурботній розпусті, але й там я знову натрапив на перешкоду у вигляді власної особи. Цього разу озвалась моя печінка і така страшна втома, що вона й досі ще не покинула мене. Удаєш безсмертного, а минає кілька тижнів, і вже навіть не знаєш, чи дотягнеш до завтра.

Єдиним добрим результатом того досвіду, коли я зрікся своїх нічних походеньок, було те, що життя стало для мене не таким важким. Утома, що підточувала моє тіло, зруйнувала водночас і чимало моїх вразливих місць. Ко-

жна надмірність зменшує життєву силу, а отже, страждання. Розпусті, всупереч поширеній думці, аж ніяк не властива несамовитість. Це лише довгий сон. Напевне, ви помічали, що чоловіки, які справді страждають від ревнощів, не мають ніякого нагальнішого клопоту, як спати з тією, про яку вони все-таки думають, що вона зраджує їх. Звичайно, вони прагнуть ще раз пересвідчитися, що їхній неоціненний скарб назавжди належить їм. Прагнуть, як кажуть, володіти ним. Але сплять ще й тому, що переспавши, на мить стають не такі ревниві. Фізичні ревнощі — це виплід уяви, а водночас і вирок, оголошений самому собі. Суперникові приписують лихі думки, що їх мають самі за схожих обставин. На щастя, надмірна втіха ослаблює і уяву, і здатність судити. Отже, страждання з'являється тоді, коли пробуджується зрілість. Із тих самих причин юнаки завдяки своїй першій коханці втрачають метафізичний неспокій, а деякі шлюби, будучи бюрократизованою розпустою, стають водночас монотонними катафалками сміливості та винахідливості. Атож, любий друже, буржуазний шлюб взув нашу країну в пантофлі, і тут уже й смерть під дверима.

Я перебільшую? Ні, але я заходжу на манівці. Я хотів розповісти вам тільки про перевагу, яка дісталася мені після тих місяців оргії. Я жив у своєрідному тумані, де сміх ставав дедалі глухіший, аж поки я вже не чув його. Байдужість, що становила таку велику частину мого Я, вже не натрапляла на опір і тому й далі поширювала свій мертвотний вплив. Ніяких почувань! Рівний настрої чи радше взагалі ніякого настрою. Туберкульозні легені зцілюються висихаючи, і мало-помалу задушують свого щасливого власника. Отак і я потихеньку вмирав від свого зцілення. Я ще жив зі своєї праці, дарма що мою репутацію вже підточили мої мовні вибрики, а регулярному виконанню професійних обов'язків перешкоджало безладдя особистого життя. Проте цікаво зазначити: на мене менше нарікали через мої нічні походеньки, ніж за мої

словесні провокації. Покликання на Бога, що його я інколи суто побіжно згадував у своїх захисних промовах, навівало моїм клієнтам недовіру. Вони боялися, безперечно, що небеса захищатимуть їхні інтереси гірше, ніж адвокат, який неперевершено знає кодекс. А звідси до висновку, мовляв, я покликаюсь на Господа внаслідок свого невігластва, був лише крок. Мої клієнти ступали той крок, і їх ставало дедалі менше. Але вряди-годи я ще виступав у судах. Мій власний голос захоплював мене, і я йшов за ним; уже не ширяючи по-справжньому, як давніше, я все-таки трохи піднімався й летів понад самою землею. І нарешті, за межами своєї професійної сфери я мало з ким бачився й підтримував тяжку агонію одного чи двох утомливих зв'язків. Іноді мені навіть траплялося просидіти вечір у суто дружній атмосфері, коли ніяке бажання не домішувалось до тієї байдужості, з якою я, змудившись, навряд чи й слухав, що мені кажуть. Я трохи набрав тіла й міг нарешті вважати, що криза скінчилася. Лишилося тільки чекати старості.

Але одного дня під час подорожі, в яку я поїхав з однією подругою, не сказавши їй, що вибрався в цю подорож, щоб відсвяткувати своє зцілення, я стояв на палубі океанського пароплава, звичайно, на верхній. Раптом серед сталевих океанських хвиль я помітив удалині чорну цятку. Я одразу відвернувся, серце мені закалатало. Коли я присилував себе глянути ще раз, чорна цятка зникла. Побачивши її знову, я б закричав, став би по-дурному гукати на поміч. А то були тільки покидьки, що їх лишають за собою кораблі. Проте я не міг дивитися на них, я одразу подумав, що то потопельник. Тоді я зрозумів, навіть не нарікаючи, як-от коли нарешті визнають якусь думку, знаючи віддавна її істинність, що той крик, який багато років тому пролунав у мене за плечима над Сеною, ніколи не замовкав, річка донесла його до хвиль Ла-Маншу, потім він линув по світу, подолав безмежні океанські простори й чекав мене аж доти,

доки я знову почув його. Зрозумів я й те, що він і далі чекатиме мене на морях і річках, зрештою, всюди, де я натраплю на гіркі води свого хрещення. Скажіть мені, а тут ми хіба не на воді? На цій застиглий монотонній безкрайній поверхні, що зливається вдалині із землею? Хіба можна повірити, що ми допливемо до Амстердама? Ми ніколи не виберемося з цієї безмірної кропильниці. Прислухайтесь! Хіба ви не чуєте криків невидимих чайок? Якщо вони кричать нам, то до чого закликають нас?

Це ті самі чайки, що кричали й закликали мене ще над Атлантикою, того самого дня, коли я остаточно зрозумів, що я не зцілюся, що я назавжди загнаний у безвихідь і мені треба змиритися з цим. Скінчилося життя серед слави, але настав кінець і несамовитості та струсам. Слід змиритися й визнати свою винність. Тепер треба було жити в кам'яному мішку. А й справді, ви не знаєте, якою була та камера в підземних в'язницях, що її називали кам'яним мішком. Загалом вас забували в ній на все життя. Ця камера відрізнялася від решти своїми вигадливими розмірами. Вона не була ані досить високою, щоб можна було стояти, ані досить просторою, щоб можна було лягти. Тож треба було змиритися з тими незручностями, жити по діагоналі: заснувши, ви падали, а прокинувшись, ставали навпочіпки. Мій любий, той простий винахід був — я старанно добираю слова — просто геніальний. Щодня внаслідок примусу нерухомості, від якої ціпеніло все тіло, засуджений дізнавався, що він винен, а невинність полягає у змозі радісно випростатися. Чи могли б ви собі уявити, що в тій камері опинилася людина, звикла до вершин і верхніх палуб? Що? Можна сидіти в тій камері й бути невинним? Навряд чи, це майже неможливо. Бо інакше мій розум не сприйняв би такого. Я відмовляюся навіть на мить розглядати припущення, ніби невинність буде змушена горбатіти. А втім, аж ніяк не можна стверджувати, що людина не винна, натомість можна впевнено заявляти, що винні всі. Кож-

на людина свідчить про злочини всіх інших — ось моя віра й моя надія.

Повірте мені, релігії помиляються, коли беруться творити мораль і метати блискавками заповіді. У Богові немає потреби ані для утвердження винності, ані для покарання. Для цього досить наших ближніх, крім того, ми й самі їм допомагаємо. Ви говорите про останній суд. Дозвольте мені чемно посміятися з нього. Я чекаю його, і ноги мені не підгинаються, бо я знав і страшнішу річ: суд людський. Люди не визнають пом'якшувальних обставин і навіть добрий намір вважають за провину. А може, ви чули принаймні про камеру плювків, яку нещодавно вигадав один народ, доводячи, що він найвеличніший на землі? Це кам'яний мішок, де в'язень стоїть, проте не може ворухнутися. Грубі двері, що замикають його в тій бетонній черепашці, закінчуються на рівні підборіддя. Отже, видно тільки його обличчя, на яке щедро плює кожен охоронець, що проходить поряд. В'язень, затиснутий у тій камері, не може обтертись, але йому, щоправда, дозволено заплющувати очі. Що ж, мій любий, це вигадали люди. Вони не мали ніякої потреби в Богові, щоб створити цей невеличкий шедевр.

І що тоді? У такому разі єдина користь, яку може дати Бог, полягала б у гарантії невинності, тому я вважаю релігію радше за велике прання чи відбілювання, а втім, вона й справді була такою, але недовго, власне, рівно три роки, і тоді її ще не називали релігією. Відтоді забракло мила, у нас брудні пики, і ми навзаєм брудни-мо одне одного. Нас усіх роз'їдає рак, ми всі покарані, тож плюймо, а потім — гоп! У кам'яний мішок! Це хто плюне перший, оце й усе. Я розкриваю вам, любий, велику таємницю. Не чекайте останнього суду. Він відбувається щодня.

Ні, пусте, я трохи здригаюся від цієї клятої вогкості. А втім, ми вже приїхали. Ось. Після вас. Але, прошу, побудьте ще зі мною, проведіть мене. Я ще не закінчив,

треба розповідати далі. Жити й далі — ось що справді важке. Слухайте, а ви знаєте, за що його розіп'яли — отого, що про нього ви, може, думаєте цієї миті? Що ж, на те була ціла купа причин. Адже завжди є причини вбити людину. Натомість те, що вона живе, виправдати неможливо. Ось чому злочин завжди знаходить адвокатів, а невинність тільки інколи. Але, крім причин, які нам дуже добре пояснили протягом двох тисяч років, та страшна агонія мала ще одну важливу причину, і я не знаю, чому її так старанно замовчують. Справжня причина полягає в тому, що він знав, атож, таки знав, що не є цілком безневинним. Якщо він не мав на собі тягаря провини, в якій його звинуватили, він скоїв інші злочини, навіть якщо не знав, які саме. А втім, чи справді він не знав? Зрештою, він був біля джерела; він, певне, чув розмови про вбивство невинних. Чому, як не через нього, загинули вирізані діти Юдеї, тоді як його самого батько-мати сховали в безпечному місці? Він, звичайно, цього не хотів. Закривавлені вояки й розітнуті навпіл діти жахали його. І я певен, що він, мавши таку вдачу, не міг їх забути. І чи не був той смуток, що відчувається в усіх його діях, незціленною журбою того, хто не одну ніч чув голос Рахілі, що голосила по своїх дітях, і ніщо не могло її втішити? Та скарга летіла в ніч. Рахіль гукала своїх дітей, убитих через нього, а він був живий!

Знаючи те, що він знав, пізнавши людину до кінця, — ох, хто б повірив, що злочин полягає не в тому, щоб заподіяти смерть, а в тому, щоб не загинути самому! — день і ніч мавши перед очима свій невинний злочин, йому стало надто важко берегти себе й жити далі. Краще покласти цьому край, не боронитися, померти, щоб не бути єдиним, хто лишився жити, й податись деінде, туди, де він, напевне, матиме підтримку. Він не мав підтримки, він нарікав на це, і, щоб усе завершити, його піддали цензурі. Атож, здається, третій євангеліст уже почав стишувати його нарікання. «Нащо мене ти

покинув?» — це вже заклик до бунту, хіба не так? Тоді за ножиці! Зверніть увагу: якби Лука нічого не вилучив, ми навряд чи й помітили що-небудь; хай там як, цензурована скарга не займала б такого значного місця. Отже, цензор кричить про те, що піддав забороні. Світ теж дво-значний у своїх виявах.

Але й цензурований, він не міг жити далі. І я, любий, знаю, що кажу. Був час, коли я кожної хвилини не знав, чи зможу дожити до наступної. Атож, у цьому світі можна воювати, вдавати кохання, мучити свого ближнього, миготіти на шпальтах газет або просто обмовляти свого ближнього, плетучи шкарпетки. Але в певних випадках жити далі, просто жити собі й далі — ось що є справді надлюдським. А він, повірте мені, не був надлюдиною. Він криком виливав свою передсмертну муку, і я, мій друже, люблю його за те, що він помер, не діставши відповіді.

Лихо полягає в тому, що він лишив нас самих, щоб ми жили далі й терпіли все, що припаде на нашу долю, навіть якщо нас замкнуть у кам'яному мішку і ми теж знатимемо те, що знав він, але будемо нездатні вчинити так, як учинив він, і померти, як він. Люди, звичайно, ще й як намагалися скористатися бодай трохи його смертю. Зрештою, то був геніальний хід, коли нам заявили: «Ви, звісно, не блискучі, — що ж, це доведений факт. Гарзд, на дрібницях ми не зосереджуємось! Ми ліквідуємо це враз, на хресті!» Але сьогодні дуже багато людей видирається на хрест просто на те, щоб їх бачили якомога далі, навіть якщо задля цього доведеться потоптати трохи того, хто вже віддав там. Надто багато людей вирішили обійтися без щедрості, щоб роздавати милостиню. О несправедливість, несправедливість, яку заповідляли йому і яка крає мені серце!

Слушайте, на мене знову щось знаходить, я вже читаю захисну промову! Простіть мені, зрозумійте: я маю свої причини. Чуєте, за кілька вулиць звідси є музей,

що має назву «Наш Господь на горищі». Тієї доби ту-тешні християни мали свої катакомби під покрівлями. А як же інакше: адже підвали тут заливає вода. Але будьте певні, нині їхній Господь уже й не на горищі, і не в підвалі. У глибинах свого серця вони віддали його під суд, і тепер б'ють, а надто судять, судять його ім'ям. Таж він лагідно промовляв до блудниці: «Не засуджую й я тебе!» Але ця фраза не мала ніякого значення, вони засуджували й не відпускали гріхів нікому. Ім'ям Господа, ось твій рахунок. Господа? Він, мій друже, такого не вимагав. Він прагнув, щоб його любили, більш нічого. Звичайно, є люди, що люблять його, навіть серед християн. Проте їх на пальцях можна полічити. А втім, він таке передбачав, він мав чуття гумору. Ви ж знаєте, що Петро, отой боягуз Петро, зрікся його: «Не знаю цього чоловіка. Не відаю я, що ти кажеш...» І таке інше. Той Петро і справді перебільшував! А він, Ісус, удався до гри слів: «На скелі оцій побудую я церкву свою». Як по-вашому, хіба можна було б удатися до ще більшої іронії? Але ні, вони знову тріумфують! Отже, бачите, Ісус знав це питання дуже добре. А потім пішов назавжди, лишивши їх судити й засуджувати, мати на вустах прощення, а в серці вирок.

Бо ж не можна сказати, ніби він уже не мав співчуття, ні, о величні боги, ми невпинно говоримо про це. Просто вже більше нікого не виправдовують. Над мертвою невинністю кишать судді, і то судді всякого роду, з роду Христа і з роду Антихриста, хоча, зрештою, усі вони однакові, примирені в кам'яному мішку. Адже не слід дорікати лише християнам. Інші теж не сидять склавши руки. Чи знаєте ви, що сталося в цьому місті з будинком, де жив Декарт? Там тепер божевільня. Атож, це загальне безумство і цькування. І ми, звичайно, теж будемо змушені податися туди. Ви, напевне, помітили, що я нещадний геть в усьому, а що стосується вас, то я знаю, що й ви думаете про це не менше. А втім, оскільки су-

дять нас усіх, усі ми винні одні перед одними, усі ми по-своєму гиденькі христосики, і нас розпинають одне за одним, а ми ніколи не знаємо, за що. Принаймні ми б стали ісусами, якби я, Скаргон, не знайшов виходу, єдиного розв'язку, зрештою, істини...

Ні, любий друже, не бійтеся нічого, я мовчу! А втім, я розстаюся з вами, ось мої двері. Чого ж ви хочете, серед самотності, коли додається ще й втома, з радістю починаєш вважати себе за пророка. Кінець кінцем саме ним я і став, утікши в пустелю з каміння, туманів і гнилої води: пустим пророком пересічної доби, Елією без месії; нашпигований гарячкою і алкоголем, притулившись плечима до цих запліснявілих дверей, піднявши палець до низьких небес, я проклинаю людей, що не знають закону й не терплять ніякого вироку. Вони, мій любесенький, не можуть його терпіти, і саме в цьому й полягає вся причина. Той, хто дотримується закону, не боїться вироку, що повертає його до порядку, в який він вірить. Але найтяжчих мук зазнають тоді, коли людину судять без закону. Якраз ми і страждаємо від таких мук. А судді, позбавлені природної вузди, інколи взагалі розперезані, стають дедалі завзятіші й тільки збільшують темп. У такому разі слід, напевне, спробувати рухатися швидше за них? А це вже велике збурення. Число пророків і знахурів зростає, вони квапляться створити добрий закон або бездоганну організацію ще до того, як земля обернеться в пустелю. На щастя, я таки встиг! Я кінець і початок, я звістую закон. Одне слово, я суддя-покутник.

Атож, звичайно, завтра я розповім вам, яка це чудова професія. Післязавтра ви їдете, тож нас підганяє час. Якщо хочете, заходьте до мене, дзвоніть тричі. Ви повертаєтесь до Парижа? Париж далеко, Париж такий милий, я не забув його. Я пам'ятаю паризькі сутінки, приблизно десь такої самої пори. На сині від диму покрівлі спадає сухий, хрускотливий вечір, місто глухо гуде, річка, здається, тече вгору. Тоді я блукав по вулицях. Я знаю,

вони й тепер там блукають! Блукають і вдають, ніби поспішають до втомленої дружини, непривітного будинку... Ох! Друже мій, чи знаєте ви, що таке самотня людина, яка блукає великим містом?

* * *

Я збентежений, що мені доводиться приймати вас лежачи. Це пусте, невелика лихоманка, я лікую її ялівцевою. Я звик до таких нападів. Це, певне, малярія, яку я підхопив за часів, коли був папою. Ні, я жартую тільки наполовину. Я знаю, що ви думаете: мовляв, у моїй розповіді дуже важко відрізнити правду від вигадки. Признаюся, ви маєте слухність. Я й сам... Бачите, одна жіночка з-поміж моїх знайомих поділяла людей на три категорії: тих, які прагнуть радше нічого не приховувати, ніж бути змушеними брехати; тих, які прагнуть радше брехати, ніж нічого не приховувати, і, нарешті, тих, що полюбляють водночас і брехню, і таємниці. Я полишаю вам самим вирішити, до якої категорії я підходжу найкраще.

А зрештою, яке це має значення? Хіба брехня не веде кінець кінцем на шлях істини? А хіба мої оповідки, справжні чи вигадані, не спрямовані всі до однієї мети, не мають той самий сенс? Отже, яке має значення, справжні вони чи вигадані, якщо в обох випадках вони характеризують і те, яким я був, і те, який я тепер. Іноді можна ясніше прозирнути того, хто бреше, ніж того, хто каже правду. Істина, як і світло, засліплює. Натомість брехня — це гарні сутінки, які збільшують вартість кожного предмета. Зрештою, вважайте що завгодно, але папою мене називали в концтаборі.

Сідайте, прошу вас. Бачу, ви роздивляєтесь кімнату. Гола, це правда, але чиста. Як на картині Вермеєра, але немає ні меблів, ні каструль. Нема й книжок, я давно вже перестав читати. Колись у моєму домі було повно напівпрочитаних книжок. Це не менш огидно, ніж люди,

які вибирають гусячу печінку й викидають решту. А втім, я не люблю сповідей, та й автори сповідей пишуть їх передусім на те, щоб ні в чому не признаватися, щоб нічим не виказати того, що вони знають. Коли вони вдають, ніби переходять до признань, слід бути недовірливим: там гримуватимуть труп. Повірте мені, я золотар. Отже, обтинаю дуже коротко. Не треба ніяких книжок, і поготів не треба ніяких дармовисів, тільки суто необхідне, чисте й лаковане, мов труна. А втім, у цих, таких твердих голландських ліжках із незаплямованими простирадами й помираєш, немов уже в савані, напахченому чистотою.

Вам цікаво дізнатися про мої пригоди як понтифіка? Знаєте, усі вони дуже банальні. Чи вистачить мені сили розповісти про них? Так, здається, гарячка вже спадає. То було дуже давно. Діялось усе в Африці, де завдяки Роммелеві палала війна. Не переживайте, я не брав у ній участі, я вже відкараскався від тієї війни, що точилася в Європі. Звісно, я був мобілізований, але ніколи навіть пострілу не чув. У певному розумінні я шкодую про це. Може б, це багато чого змінило? Французька армія не мала в мені потреби на фронті. Вона тільки вимагала від мене брати участь у відступі. Потім я знову повернувся до Парижа й натрапив там на німців. Приблизно десь тієї миті, коли я з'ясував, що я патріот, я відчув спокусу приєднатися до руху Опору, про який тоді заговорили. Ви усміхаєтесь? Ви помиляєтесь. Я зробив своє відкриття в переходах метро, на станції «Шатле». У тому лабіринті заблукав собака. Великий, жорсткошерстий, з поламаним вухом і здивованими очима, він стрибав і терся об ноги перехожим. Я люблю собак дуже давньою і вірною любов'ю. Я люблю їх, бо вони завжди прощають. Я погукав того пса, що, вочевидь розгубившись, завагався, вимахуючи хвостом, за кілька метрів попереду. Цієї миті мене, ідучи швидким, жвавим кроком, обігнав молоденький німецький солдат. Дійшовши до собаки, він

погладив йому голову. Пес, уже не вагаючись, закрутив хвостом і пішов слідом за німцем, зникнувши разом з ним. З огляду на досаду і своєрідну лють, відчуту до того німецького солдата, мені довелося визнати, що моя реакція була патріотична. Якби собака пішов за цивільним французом, я б і не думав про те. Натомість я уявляв собі, як та мила тварина стане улюбленцем якогось німецького полку, і моє серце виповнювали гнів і лють. Отже, та перевірка на патріотизм дала переконливий результат.

Я подався на Південь із наміром записатися до лав руху Опору. Але, діставшись туди й наслухавшись різних чуток, я завагався. Мій намір видався мені трохи божевільним і, як сказати правду, романтичним. Крім того, я вважав, що підпільна діяльність не відповідає ані моїй вдачі, ані моїй любові до вершин і свіжого повітря. Мені здавалося, ніби від мене вимагатимуть удень і вночі плести що-небудь у якомусь підвалі, чекаючи, поки ті тварюки викриють мене і спершу розпустять моє плетиво, а потім потягнуть до якогось іншого підвалу, де заб'ють до смерті. Я захоплювався тими, хто спромігся на такий героїзм підземель, проте не міг наслідувати їх.

Отож із непевним наміром дістатися до Лондона я перебрався до Північної Африки. Проте в Африці ситуація була незрозуміла, мені здавалося, ніби обидві сторони мають слухність, тож я нікуди й не пішов. Із виразу вашого обличчя я бачу, що я, на вашу думку, надто побіжно згадую про подробиці, які мають значення. Що ж, скажімо, я, оцінивши вашу справжню вартість, так побіжно згадую про них тільки тому, щоб ви звернули на них пильну увагу. Зрештою я таки добувся до Тунісу, де одна мила подруга знайшла мені роботу. Та дівчина була дуже розумна й цікавилася кінематографією. Потім я поїхав з нею до Туніса й дізнався про її справжнє ремесло лише через кілька днів після висадки союзників в Алжирі. Німці заарештували її, а разом і мене, хоч і не

мали такого наміру. Я не знаю, що сталося з нею. Ну, а мені не заподіяли ніякого зла і, переживши великий страх, я зрозумів, що йшлося лише про запобіжний захід безпеки. Мене інтернували поблизу Триполі, в таборі, де ми тяжче страждали від спраги й нестатків, ніж від жорстокого ставлення. Я не розповідатиму вам про той табір. Ми, діти середини сторіччя, не потребуємо малюнка, щоб уявити собі такі місця. Сто п'ятдесят років тому ми розчулювалися над озерами та лісами. А нині переїмаємось ліризмом в'язничних камер. Отже, я покладаюся на вас. Вам треба додати лише кілька деталей: спеку, прямовисне сонце, мухи, пісок і нестачу води.

Разом зі мною в таборі був один молодий француз, що мав віру. Атож, немов у казці. Такий собі Дюгеклен, якщо хочете, бездоганний лицар. Він перебрався з Франції до Іспанії, щоб піти воювати. Генерал-католик інтернував його, і побачивши, що у франкістських таборах нут був, наслідуюся сказати, благословенний Римом, цей француз тяжко засмутився. Ані небо Африки, куди згодом його перевели, ані табірні розваги не могли розвіяти того смутку. Але під впливом роздумів, а ще й сонця він мало-помалу трохи схибнувся. Одного дня під тентом, крізь який немовби сочився розплавлений свинець, поливаючи з десяток чоловіків, що тяжко сапали, відмахуючись від мух, він знову став виголошувати діатриби, спрямовані проти того, кого він називав Римлянином. З багатоденним заростом на обличчі, він обводив нас нестямними очима. По його оголеному тулубу струменів піт, а пальці бігали по рельєфній клавіатурі ребер. Він заявив, що потрібний новий папа, який жив би серед нещасних, а не молився б на троні, і що швидше його обрати, то краще. Він пильно обвів нас своїми нестямними очима й похитав головою. «Атож, — повторив він, — якомога швидше!» Потім ураз заспокоївся і понурим голосом проказав, що папу слід обрати з-поміж нас, узяти чоловіка з усією повнотою властивих йому рис, з усіма

його вадами та чеснотами, і присягнути йому на вірність за єдиної умови, що він погодиться підтримувати життя — в собі самому і в нас — сукупності наших страждань.

«Хто з-поміж нас, — запитав він, — має найбільше слабкостей?» Я жартома підняв палець; крім мене, цього не зробив ніхто. «Що ж, Жан-Батист буде папою». Ні, він сказав не зовсім так, бо я мав тоді інше ім'я. Принаймні він заявив, що моя ствердна відповідь на те запитання дає змогу припустити ще й найбільшу чесноту, і запропонував обрати мене. Решта жартівливо, хоч і з певною поважністю, погодились. Річ у тому, що той Дюгеклен таки справляв на нас враження. Здається, навіть на мене, бо я не розреготався одразу. Спершу я вважав, що цей мій малий пророк має слушність, а потім додалося сонце, виснажлива праця, боротьба за воду — одне слово, ми були пригнічені. Хай там як, я не один тиждень виконував свої папські функції, і то дедалі серйозніше.

У чому вони полягали? Та господи, я був чимсь на кшталт ватажка групи або секретаря камери. Принаймні решта, і то навіть ті, хто не вірив у Бога, призвичаїлись слухати мене. Дюгеклен страждав, і я керував його стражданнями. Я спостеріг тоді, що бути папою не так легко, як здавалося, і знову згадав про це вчора, коли ви з такою зневагою говорили про суддів, наших колег. Великою проблемою в нашому таборі був розподіл води. Сформувалися й інші групи, політичні та релігійні, і кожен сприяв своїм товаришам. Отже, і я був змушений сприяти своїм, а це вже невеличка влада. Навіть серед нас я не міг підтримувати абсолютної рівності. З огляду на стан моїх товаришів, а також працю, яку вони виконували, я тому або тому давав трохи більше води. І повірте: визначаючи ті відмінності, можна зайти дуже далеко. Але я, безперечно, втомився і вже не маю бажання думати про той період. Скажімо, що я дійшов краю того дня, коли випив воду свого вмирущого товариша. Ні,

не Дюгеклена, він, здається, вже вмер, він надто урізав свою пайку. Та й потім, якби то був він, я б з любові до нього опирався довше, бо я любив його, атож, любив його, принаймні мені так здається. Але воду я випив, це річ безперечна, переконуючи себе, що решта має потребу в мені, і то набагато більшу, ніж у цьому недужому, що однаково помре, тож я повинен зберегти себе для них. Саме отак, мій любий, народжуються імперії та церкви: під сонцем смерті. Щоб трохи підправити мої вчорашні балачки, я розповім вам про велику ідею, яка осяяла мене, коли я говорив про те все, про що я вже навіть не знаю, чи я пережив його, чи мені просто примарилось. Ця велика ідея полягає в тому, що папі слід дати прощення. По-перше, він потребує його більше, ніж будь-хто інший. По-друге, це єдиний спосіб піднятися над ним...

Ох! А ви добре замкнули двері? Так? Перевірте, будь ласка. Даруйте мені, у мене комплекс засуву. Тільки-но почавши засинати, я вже не знаю, чи закрив я двері на засув. Щовечора я мушу підвестися й перевірити себе. Я вже казав вам, що певності немає ні в чому. Тільки не думайте, що цей мій неспокій через засув — реакція переляканого власника. Давніше я не замикав на ключ ані своєї квартири, ані машини. Я не ховав своїх грошей, я не тримався за те, чим володів. Щиро кажучи, я трохи соромився володіти. І хіба не траплялося мені де-небудь під час світської розмови раптом переконано вигукнути: «Панове, власність — це вбивство!» Не мавши досить великодушного серця, щоб поділитися своїм багатством із бідними, які справді заслуговують його, я робив його доступним для можливих злодіїв, щоб таким чином виправити несправедливість випадковістю. А втім, сьогодні я вже нічим не володію. Тож я тепер турбуюсь не про свою безпеку, а про себе і своє самовладання. Нині я прагну наглухо забити двері того невеличкого, добре ізолюваного світу, де я й король, і папа, і суддя.

До речі, відкрийте, якщо ваша ласка, цю шафу. Атож, це картина, роздивіться її. Ви не впізнали її? Це «Непідкупні судді». І ви не підскачили? Тож у вашій культурі є прогалини? Але, якщо ви читали газети, ви пригадаєте, напевне, викрадення 1934 року із собору Сен-Бавон у Генті однієї з картин зі славетної вівтарної оздобы Ван Ейка «Містичний агнець». Та картина мала назву «Непідкупні судді». На ній зображено суддів, що їдуть верхи поклонятися тій священній тварині. Картину замінили бездоганною копією, бо виявилось, що оригінал знайти неможливо. Що ж, ось він. Ні, мене ні за що не переслідували. Один завсідник «Мехіко», що його ви бачили якось увечері, продав її, напившись, тому горилі за одну пляшку. Спершу я порадив нашому приятелеві повісити її на видному місці, і дуже довго наші побожні судді, поки їх шукали по всьому світу, височіли в «Мехіко», пануючи над пияками й сутенерами. Потім той горила на мою вимогу віддав її сюди на збереження. Попервах він не мав ніякої охоти, та, коли я пояснив ситуацію, налякався. Відтоді ці поважні судді — моє єдине товариство. Там, понад шинквасом, ви вже бачили, яке пусте місце лишилося після них.

Чому я не повернув картини? Ох-ох, таж у вас рефлекс поліцая! Гаразд, я відповім вам так, як відповів би слідчому, якщо тільки хто-небудь з них дізнається нарешті, що ця картина опинилася в моїй кімнаті. По-перше, тому, що вона не моя, а господаря таверни «Мехіко», який заслуговує її набагато більше, ніж єпископ Гентський. По-друге, тому, що серед тих, хто походжає перед «Містичним агнцем», ніхто не зміг би відрізнити копію від оригіналу, тож унаслідок моєї провини ніхто не зазнав шкоди. По-третє, тому, що я таким чином доміную. Фальшивих судів виставили, щоб ними захоплювався світ, і тільки я один знаю справжніх. По-четверте, тому, що завдяки цьому я маю шанс потрапити до в'язниці, ця ідея певною мірою приваблива. По-п'яте, тому,

що ці судді їдуть на зустріч з агнцем, що вже й не агнець і не має невинності, тож спритний злодій, що викрав цю картину, — знаряддя вищої справедливості, якій не годиться суперечити. І, нарешті, тому, що таким чином утвердився порядок. Справедливість остаточно відокремлено від невинності, невинність на хресті, а справедливість у шафі, і я маю вільний простір для дій у згоді зі своїми переконаннями. Я можу з чистим сумлінням виконувати важкі професійні обов'язки судді-покутника, до яких я взявся після стількох злигоднів та суперечностей, і тепер уже пора — адже ви їдете — розповісти вам, у чому вони полягають.

Дозвольте мені спершу підвестися, щоб було легше дихати. Ух, як я втомився! Замкніть моїх суддів на ключ, дякую вам. Цієї миті я якраз і виконую обов'язки судді-покутника. Звичайно мій робочий кабінет міститься в «Мехіко». Але велике покликання ніколи не обмежується безпосереднім місцем праці. Навіть у ліжку, навіть у гарячковому стані я працюю. А втім, ці професійні обов'язки не виконують, — ними живуть і дихають щохвилини. Адже невже ви справді вірите, що п'ять днів поспіль я промовляв до вас задля самої насолоди? Ні, давніше я вже досить ляпав язиком, аби тільки нічого не сказати. А тепер моя мова спрямована. Її вочевидь надихає ідея змусити замовкнути сміх, уникнути особистого вироку, дарма що здається, ніби немає виходу. Чи не є великою перешкодою на цьому шляху та обставина, що ми перші засуджуємо себе? Отже, слід почати з поширення цього осуду на всіх, щоб нікого не вирізнити, і таким чином розбавити, зменшити його.

Ніяких виправдань, ніколи, ні для кого — ось мій вихідний принцип. Я не зважаю ні на добрий намір, ні на прощенну помилку, ні на хибний крок, ні на пом'якшувальну обставину. У мене не благословляють і не відпускають гріхів. Їх просто додають, а потім: «Це становить стільки. Ви збоченець, сатир, вигадник, педераст,

актор і таке інше». Отак. Сухо і коротко. Отже, у філософії, як і в політиці, я обстоюю всяку теорію, яка відмовляє людині в невинності, і всяку практику, що трактує її як злочинця. У моїй особі ви бачите, любесенький мій, освіченого прихильника рабства.

Без рабства, як бути щирим, немає ніякого остаточного розв'язку. Я зрозумів це дуже скоро. Давніше я відчував тільки смак свободи. Снідаючи, я намащував її на свої бутерброди, ремигав її цілий день, і мій віддих, линучи у світ, був приємно освіжений свободою. Я бив цим владним словом по кожному, хто суперечив мені, і поставив його на службу своїм бажанням і своїй могутності. Я бурмотів його в ліжку на вухо своїм послулим подружкам, і воно допомагало мені вкладати їх туди. Я шепотів його... Годі, я збуджуюсь і втрачаю чуття міри. Зрештою, мені траплялося застосовувати свободу й менш корисливим чином і, — бачите, який я наївний? — двічі або тричі навіть захищати її, звичайно, не доходячи до того, щоб умерти за неї, але однаково йдучи на певний ризик. Слід вибачити мені цю нерозважливість: я не знав, що чиню. Я не знав, що свобода — ані винагорода, ані орден, на честь якого п'ють шампанське. А втім, це й не подарунок, не коробка цукерок, що від них аж слинка покотиться. Ох! Ні, навпаки, свобода — це тяжка праця, біг на довгу дистанцію, самотній і виснажливий. Немає шампанського, немає друзів, що піднімуть свій келих і з ніжністю поглядатимуть на тебе. Ти самотній у похмурій залі, самотній у карцері перед суддями і самотній, коли вирішуєш — чи то наодинці із собою, чи то перед присудом інших. Усяка свобода закінчується вироком, і тому жити зі свободою дуже важко, надто коли страждаєш від гарячки, або опинився у скруті, або нікого не любиш.

Ох! Мій любий, для того, хто самотній, не маючи ні Бога, ні господаря, тягар життя просто страхітливий. Отже, треба обрати собі господаря, Бог уже вийшов з мо-

ди. А втім, це слово вже не має сенсу; не варто вживати його, ризикуючи шокувати кого-небудь. Слушайте, наші моралісти, що такі серйозні й так люблять свого ближнього й таке інше, по суті, нічим не відрізняються від християн, хіба що не проповідують у церквах. Що ж їм, на вашу думку, заважає повернутися до християнства? Напевне, повага, повага з боку людей, атож, людська повага. Вони не хочуть зганьбитися і зберігають свої почуття для себе. Скажімо, я знав одного письменника-атеїста, який щовечора молився. Ну то й що: чого тільки не приписував Богові він у своїх книжках! Який прочухан, як казав, уже не знаю хто! Один войовничий вільнодумець, з яким я широ поділився своїми думками, зняв, а втім, без лихого наміру, руки до неба: «Ви не сказали мені нічого нового, — зітхнув цей апостол, — вони всі такі». Якщо вірити йому, вісімдесят відсотків наших письменників, якби тільки вони могли не підписувати свої твори, згадували б і вітали б ім'я Господнє. Проте вони підписують, на його думку, тому, що люблять себе, і взагалі нічого не вітають, бо ненавидять себе. Оскільки вони все-таки не можуть не судити, то надолужують мораллю. Одне слово, їм притаманний сатанізм, оповитий чесною. Химерна епоха, правда? Чого ж тоді дивуватися, що розум у людей стає збуреним і що один з моїх приятелів, атеїст, коли був бездоганним чоловіком, повернувся до Бога, удавшись до перелюбу!

Ох! Ці дріб'язкові нещирі душі, комедіанти й лицеміри, що так зворушують нас своїм прикиданням! Повірте мені, усі вони з Богом, навіть коли підпалюють небеса. Байдуже, атеїсти вони чи святенники, москвичі чи бостонці, — усі вони християни, від отця до сина. А насправді вже немає отця, немає порядку! Тоді всі вільні, отже, слід улаштуватись, а оскільки їм дуже не хочеться мати ані свободи, ані її вироків, вони моляться, щоб їм дали по руках, вигадують страхітливі закони, біжать розпалювати вогнища, щоб замінити ними церкви. Савона-

роли, як сказав би я. Але ж вірять тільки у гріх, і ніколи не вірять у прощення. Звичайно, вони думають про нього. Прощення — ось чого вони прагнуть, схвалення, невимушеності, щастя буття і — хтозна: адже й вони сентиментальні — заручин, незайманої дівчини, чесного чоловіка, музики. Знаєте, наприклад, про що мріяв я, хоч я й не сентиментальний? Про щире кохання всім серцем і всім тілом, удень і вночі, у ненастанних обіймах, сміхові й радощах, і це протягом п'яти років, а потім смерть. Гай-гай!

Отже, якщо немає заручин і ненастанного кохання, тоді буде шлюб, брутальний шлюб із пануванням і бато-гом. Головне — щоб усе стало простим, мов для дитини, щоб усе діялося тільки з наказу, добро і зло були позначені довільно, але очевидно. І я, почуваячись сицилійцем і яванцем, згоден, що в такому разі вже не буде копійчаних християнин, дарма що я приязно ставлюся до першого з них. Але на паризьких мостах і я дізнався про те, що боюся свободи. Тож нехай живе господар, хоч яким він буде, і нехай він заступить небесний закон. «Отче наш, що еси тут до часу... Наші керівники й проводирі, такі суворі та милі, о жорстокі улюблені керманічі...» Нарешті, як бачите, головне полягає в тому, щоб не мати свободи й коритися, каючись, ще більшому облудникові, ніж сам. Коли ми всі будемо винні, утвердиться демократія. Не рахуючи, любий друже, того, що слід помститися за обов'язок умирати в самотності. Смерть самотня, а рабство колективне. Інші теж дістають по заслугі, і то разом з нами — ось що важить. Ми, нарешті, усі об'єднані, проте навколішки, з похиленою головою.

Хіба це не добро — жити, будучи схожим на суспільство, а отже, чи не слід, щоб суспільство було схожим на мене? Погроза, нечестя, поліція — ось де таїнства цієї схожості. Зневажений, зацькований, присилуваний, я зможу тоді жити повною мірою, тішитися своїм єством, бути, нарешті, природним. Ось чому, мій любенький,

урочисто привітавши свободу, я вирішив потай, що слід негайно віддати її байдуже кому. І щоразу, коли є змога, я проповідую у своїй церкві в таверні «Мехіко», я закликаю добрих людей скоритися і смиренно домагатися затишку рабства, нехай навіть його тлумачать, як справжню свободу.

Але я не божевільний, я цілком усвідомлюю, що рабство не утвердиться вже завтра. Рабство буде одним з добрих набутків майбутнього, оце й усе. Звідси випливає, що я повинен задовольнитися теперішнім і шукати якогось розв'язку, принаймні тимчасового. Тож мені треба знайти якийсь інший спосіб поширити вирок на весь світ, щоб він набагато менше тиснув мені на плечі. І я знайшов цей засіб. Будь ласка, відчиніть трохи вікно, тут страшенна задуха. Не дуже, бо мені ще й холодно. Моя ідея водночас проста і плідна. Як загнати у воду увесь світ, щоб мати самому змогу висохнути на сонці? Чи повинен я піднятися на кафедру, як учинило багато моїх блискучих сучасників, і проклинати людство? Ні, це дуже небезпечно! Коли-небудь удень чи вночі знову несподівано залунає сміх. Вирок, який ви оголошуєте іншим, кінець кінцем повернеться, ударивши вас просто в обличчя, і лишить на ньому руйнівний слід. «Ну?» — запитаєте ви. Що ж, ось геніальний хід. Я з'ясував: чекаючи приходу господарів та їхніх батогів, ми повинні, як і Коперник, змінити напрям міркувань, щоб одержати перемогу. Оскільки не можна засуджувати інших, не оголосивши миттю й вирок самому собі, слід звинуватити себе, щоб мати право судити інших. Оскільки кожен суддя стає коли-небудь покутником, слід пройти цей шлях у зворотному напрямі й бути покутником, щоб потім мати змогу стати суддею. Ви ступите зі мною на цей шлях? Чудово. Але щоб бути ще яснішим, я розповім вам, як я працюю.

Спершу я закрити свій адвокатський кабінет, покинув Париж, подорожував; під якимсь іншим ім'ям намагавсь улаштуватися де-небудь, де не бракує адвокатської прак-

тики. Таких місць у світі чимало, але випадковість, зручність, іронія, а ще й потреба в певному умертвінні плоті спонукали мене обрати столицю вод і туманів, яку обперізують надто повноводі канали й відвідують люди з усього світу. Я влаштував свій кабінет у таверні в матроському кварталі. Клієнтура в портах дуже строката. Бідні не ходять у розкішні квартали, натомість люди шляхетні завжди закінчують тим, що опиняються, бодай одного разу — ви ж пересвідчились у цьому, — в місцях, що мають лиху славу. Я вистежую надто буржуа, і то буржуа, що збився з пантелику; саме завдяки йому я забезпечую собі найбільшу віддачу. Я віртуозно витягую з нього найрафінованіші акценти.

Отже, віднедавна я здійснюю свою корисну діяльність у «Мехіко». Вона полягає передусім, як ви вже пересвідчились, у якомога частішому проведенні публічних сповідей. Я звинувачую себе вздовж і впоперек. Це неважко, я тепер маю пам'ять. Але зверніть увагу: я не звинувачую себе грубо, б'ючи кулаком у груди. Ні, я посуваюся гнучко, помножую нюанси, а водночас і відступи, пристосовую, зрештою, свою мову до слухача, спонукаю його набавляти ціну. Я поєдную те, що стосується мене, і те, що стосується інших. Я беру спільні риси, досвід, пережитий разом, слабкості, що їх ми поділяємо, хороші манери, одне слово, людину сьогодення — ту, що несамовитіє і в мені, і в інших. Із цього всього я виготовляю портрет, що є зображенням кожного й нікого. Одне слово, маску, дуже подібну до карнавальних, водночас і точних, і спрощених, побачивши яку, кажеш собі: «Слухай, оцього я десь уже бачив!» А коли портрет уже закінчений, як-от сьогодні ввечері, я, сповнений смутку, показую його: «На жаль, я отакий!» Обвинувальну промову скінчено. І водночас портрет, який я показую своїм сучасникам, стає для них дзеркалом.

Посипавши себе попелом, повільно видираючи собі волосся, я, з обличчям, подряпанним нігтями, але прониз-

ливим поглядом, стою перед усім людством, переказуючи свою ганьбу й пильно стежачи за створюваним враженням, і проголошую: «Я послідуший паскуда». А тоді непомітно переходжу у своїй мові від «я» до «ми». Коли я доходжу до слів: «Отакі ми», гру зіграно, я можу висловити їм їхні істини. Я, звичайно, такий, як і вони, ми всі варимось в одній юшці. Я, проте, маю перевагу, бо вже знаю про це, й вона дає мені право говорити. Я певен, що ви розумієте вигідність такого становища. Що тяжче я звинувачую себе, то більше маю право судити вас. Ба навіть краще, я провокую вас звинувачувати себе, і це дає мені велику полегшу. Ох! Мій любий, ми належимо до дивних, жалюгідних створінь, і тією малою мірою, якою ми пригадуємо своє життя, нам не бракує нагод дивуватися з себе і обурюватися собою. Спробуйте. Не сумнівайтесь, я вислухаю вашу власну сповідь зі щирими братерними почуттями.

Не смійтеся! Атож, ви важкий клієнт, я це одразу побачив. Але ви до цього прийдете, це річ неминуча. Переважна частина людей більш сентиментальні, ніж розумні, і їх можна миттю збити з пантелику. А для розумних потрібний час. Їм досить докладно пояснити цей метод. Вони його не забудуть, вони міркуватимуть. А якогось дня напівжартома, напівзбентежено розкриваються. А ви не тільки розумні, а й, здається, досвідчені. Тому признавайтесь, як ви почуваетесь сьогодні: ви менш задоволені собою, ніж п'ять днів тому? Тепер я чекатиму, що ви мені напишете або знову навідаєтесь до мене. Адже ви навідаєтесь, я певен! Ви побачите, що я не змінився. Чого я б мав мінятися? Таж я знайшов щастя, яке мені підходить. Я змирився з дволикістю замість впадати через неї в розпач. Навпаки, я утвердився в ній і знайшов у ній затишок, якого шукав усе своє життя. По суті, я не мав слушності, сказавши вам, що головне — уникнути вироку. Головне — це дозволити собі все, нехай навіть і заявляючи від часу до часу гучним криком про своє па-

скудство. Я знову дозволяю собі все, і цього разу без сміху. Я не змінив свого життя, я й далі люблю себе і спонукаю інших служити собі. Сповідь і визнання своїх провин просто дає мені змогу набагато легше починати заново й насолоджуватися двічі: передусім своєю натурою, а потім чарівливим каяттям.

Відколи я знайшов для себе цей розв'язок, я віддаюсь усьому — жінкам, гордошам, нудззі, озлобленню й навіть гарячці, що, як я з утіхою відчуваю, саме палає цієї миті. Нарешті я владарюю, і то назавжди. Я знову знайшов вершину, на яку виберуся сам і з якої зможу судити весь світ. Інколи, стиха-стиха, коли ніч справді прекрасна, я чую далекий сміх, і мене знову гризуть сумніви. Але дуже швидко я пригнічую все — речі, людей, усе створіння — тягарем своєї немочі і знов оговтуюсь.

Отже, я чекатиму в «Мехіко», що ви вшануєте мене, і то так довго, скільки знадобиться. Зніміть з мене цю ковдру, я хочу звести дух. Ви прийдете, правда? Я розповім вам навіть про деталі своєї техніки, бо відчуваю до вас певну прихильність. Ви побачите, як я цілісіньку ніч навчатиму їх, що вони мерзенні. А втім, від цього вечора я почну спочатку. Я не можу обійтися без цього, я не можу позбавити себе митей, коли хтось із них, збурений алкоголем, упаде, б'ючи себе в груди. Тоді я звеличуюсь, мій любенький, звеличуюсь і вільно дихаю, я стою на горі, й перед моїми очима стелиться рівнина. Яке сп'яніння — почуватися Богом-отцем і роздавати остаточні сертифікати ганебного життя й ганебних звичаїв. Я сиджу на троні серед своїх лихих янголів, на вершині голландських небес і дивлюсь, як до мене підступає, виходячи з туманів і води, стовпище останнього суду. Вони повільно піднімаються, і я бачу, як уже підходить перший з них. На його розгубленому обличчі, наполовину прикритому рукою, я помічаю сум загальної безпорадності й відчай, що немає змоги уникнути цього стану. А я ширяю, не відпускаючи гріхів, я розумію, не проща-

ючи, а надто — ох, нарешті я відчуваю, що мною захоплюються!

Атож, я метаюсь, як я можу спокійно влєжати? Мені треба бути вищим за вас, мої думки підносять мене. Такими ночами, а надто під ранок, бо падіння стається на світанку, я виходжу і йду переможним кроком уздовж каналів. У блідавому небі витончуються верстви пір'їн, голуби піднімаються трохи вище, рожева зоря звістує на рівні покрівель про новий день мого творення. На вулиці Дамрак перший трамвай пускає своє дзеленчання у вологе повітря, давши життю сигнал пробудитись на краю Європи, де тієї самої миті сотні мільйонів чоловік, мої піддані, важко, з гірким присмаком у роті, підводяться з ліжка, щоб іти на безрадівну працю. Тоді, ширяючи думкою понад усім цим континентом, що скорився мені, навіть не знавши про те, усотуючи полиновий день, що народжується, сп'янівши нарешті від лихих слів, я стаю щасливим, кажу вам, стаю щасливим, я забороняю вам не вірити в те, що я щасливий, я щасливий до смерті! Ох, сонце, пляжі, острови і пасати, молодість, про яку я згадую з відчаєм!

Я приляжу, вибачте мені. Я боюся бути надто збудженим, проте я не плачу. Інколи люди бентежаться й сумніваються в доказах навіть тоді, коли розкрили таємницю доброго життя. Мій розв'язок, звичайно, не ідеальний. Та коли не любиш свого життя, коли знаєш, що його слід змінити, ти вже не маєш вибору, хіба ні? Що діяти, щоб стати кимсь іншим? Це неможливо. Адже годилося б не бути вже ніким, забути, бодай одного разу, себе задля когось іншого. Але як? Не тисніть так на мене. Я немов той старий жебрак, що якогось дня на терасі кав'ярні не хотів пустити мою руку: «Ох, добродію, — казав він, — річ не в тому, що людина лиха, а в тому, що вона вже не бачить світла». Атож, ми втратили світло, ранки, святу невинність того, хто простив сам собі.

Погляньте, падає сніг! Ох, мені треба вийти! Побачити Амстердам, заснулий білої ночі, темні нефритові канали під засніженими містками, безлюдні вулиці, почути свої приглушені кроки — оце й буде минуша чистість, затоптана у вранішній багнюці. Бачите оті величезні сніжинки, що б'ються об шибки? Це, безперечно, голуби. Вони, ці милі птахи, вирішили нарешті опуститися, вони вкривають води та покрівлі густою верствою пір'їн, тріпочуть крилами під кожним вікном. Яка навала! Сподіваймося, що вони принесли добру новину. Весь світ буде врятований, — еге ж? — а не тільки обрані, багатства і страждання будуть поділені, а наприклад, ви, починаючи від сьогодні, щоночі спатимете задля мене на підлозі. Який ліризм, аякже! Ходімо, признайтеся, що збентежитесь, коли з небес спуститься колісниця й забере мене або сніг раптом візьметься полум'ям. Ви не вірите? Я тим паче. Але мені однаково треба вийти.

Гаразд, гаразд, я поводжусь спокійно, не хвилюйтеся! А втім, не дуже довіряйте ані моїм розчуленням, ані маренням. Вони керовані. Бачите, тепер коли ви почнете розповідати мені про себе, я хочу знати, чи досягнено однієї з цілей моєї палкої сповіді. Я, по суті, завжди сподіваюся, що мій співрозмовник буде поліцаєм і заарештує мене за крадіжку «Непідкупних суддів». А за решту, — хіба не так? — ніхто не може заарештувати мене. Ну, а ця крадіжка підпадає під дію закону, і я все влаштував, щоб мене вважали за спільника: я переховую цю картину й показую її кожному, хто хоче її бачити. Отже, якби ви заарештували мене, це був би добрий початок. Можливо, потім узялися б і за решту, й мені, скажімо, відтяли б голову, і я вже не мав би страху смерті, був би врятований. І тоді, понад збориськом на майдані ви підняли б мою ще теплу голову, щоб кожен упізнав себе в ній, а я знову домінував над ними, був взірцем для них. Усе було б завершеним, і я став би завершеним, не баченим і не знаним, скінчилася б ка-

р'єра лжепророка, що волає в пустелі й відмовляється вийти з неї.

Але, зрозуміло, ви не поліцай, це було б надто просто. Що? Ох! А я, бачите, наче й здогадувався. Отже, та дивна прихильність, яку я відчував до вас, таки мала причину. Ви маєте в Парижі таку чудову роботу, як адвокатська! Я добре знав, що ми однієї породи. Чи не схожі ми всі між собою, балакаючи невпинно й ні до кого не звертаючись, постаючи всякчас перед тими самими питаннями, дарма що наперед знаємо відповіді на них? Тоді, прошу, розкажіть мені, що з вами трапилось одного вечора на набережних Сени і як вам пощастило ніколи не ризикувати своїм життям? Промовте самі ті слова, що не один уже рік щоночі невпинно вчуваються мені, щоб я сказав нарешті вашими вустами: «О дівчино, кинься ще раз у воду, щоб я вдруге мав шанс урятувати нас обох!» Удруге, хе-хе, яка нерозважливість! А що, як припустити, любий метре, що нас зловили на слові? Годилося б дотримати його. Бр-р-р!.. Яка зимна вода! Але заспокоймося! Тепер уже пізно, і пізно назавжди. На щастя для нас!

ЗМІСТ

<i>Д. Наливайко. Метафізика абсурду й етика гуманізму</i>	3
ЧУЖИЙ	27
ЧУМА	111
ПАДІННЯ	373

Літературно-художнє видання

КАМІЮ АЛЬБЕР

ЧУМА

Романи, повість

Головний редактор *Є. В. Мезенцева*
Відповідальна за випуск *Р. Є. Панченко*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *А. М. Гончаченко*

ISBN 978-966-03-6104-1

9 789660 361041

Підписано до друку 21.09.12. Формат 84x108 1/32.
Умов. друк. арк. 24,36. Облік.-вид. арк. 23,63.
Тираж 500 прим. Замовлення № 2-469.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

ББК 84.4 ФРА
К18

Бібліотека світової літератури
заснована у 2001 році

Редколегія серії:

Тамара Денисова, Ростислав Доценко, Іван Дзюба,
Микола Жулинський, Дмитро Наливайко (голова),
Галина Сиваченко, Андрій Содомора, Віктор Шовкун

Передмова

Д. С. Наливайка

Художник-оформлювач

О. М. Іванова

ISBN 978-966-03-5103-5
(Б-ка світ. літ-ри)
ISBN 978-966-03-6104-1

L'ETRANGER, © Editions Gallimard 1942
LA CHUTE, © Editions Gallimard 1956
LA PESTE, © Editions Gallimard 1947
© Д. С. Наливайко, передмова, 2012
© О. М. Іванова, художнє оформлення, 2012
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2001

Камю А.

К 18 Чума: романи, повість: пер. з фр. / А. Камю; передмова Д. С. Наливайка; худож.-оформлювач О. М. Іванова. — Харків: Фоліо, 2012. — 462 с. — (Б-ка світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-5103-5

(Б-ка світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-6104-1.

Серед письменників та інтелектуалів минулого сторіччя, творчість яких викликала великий інтерес серед інтелігенції Заходу й чинила на неї значний вплив, одне з чільних місць належить французькому письменнику, лауреату Нобелівської премії, Альберу Камю (1913—1960). Вагомість його внеску в літературу і духовну культуру ХХ сторіччя важко переоцінити.

Цікавість сучасного читача до творів Камю аж ніяк не зменшилась. Тому можна з певністю сказати, що творчість цього письменника витримала найсуворішу і найсправедливішу перевірку — перевірку часом.

Романи «Чужий», «Чума» та «Падіння», що представлені у цьому виданні, вважаються одними з найкращих у творчому доробку Камю. Їх об'єднує предмет роздумів письменника — це людина, її свідомість і психологія, її місце і доля в світі, її поведінка в різних життєвих ситуаціях.

ALBERT CAMUS

